

ФЕДІР ГЛАДКОВ

ПОВІСТЬ
ПРО
ДИТИНСТВО

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ

ФЕДІР ГЛАДКОВ

ПОВІСТЬ
ПРО
ДИТИНСТВО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1951

*Постановою Ради Міністрів Союзу РСР
від 8 березня 1950 року
ГЛАДКОВУ ФЕДОРУ ВАСИЛЬОВИЧУ
присуджено Сталінську премію другого ступеня
за книгу «Повість про дитинство».*

Переклад з російської
Л. ЯЩЕНКО

Присвячується моїм внукам.

ВСТУП

Восени 1930 року довелось мені прожити кілька днів у гостях в О. М. Горького в Сорренто. Його вілла, з непоказним фасадом на вузьку вулицю, здавалась справжнім палацом серед великого саду. Неподалеку, за деревами, відкривався неосяжний лазурний простір: глибоко внизу небесно синіла Неаполітанська затока, праворуч, дуже далеко над затокою, величезним конусом здіймався Везувій із своєю сивою мінією над кратером. Крутий схил до затоки був оксамитний від густих зарослей олив та інших субтропічних дерев. Стояли чудові дні, сліпуче яскраві, пекучі, безвітряні — хороші дні. Щодня ми спускалися звивистою доріжкою вниз до моря, і ця година прогулянки пролітала непомітно у розмовах про нашу країну, про літературу і літераторів, про Італію.

Якось Олексій Максимович сказав, обводячи ціпком навколо:

— Любуйтеся, затамлюйте: тут природа — карнавал. Тут все грає і співає — і море, і гори, і скелі...

В що мить десь нагорі заревів осел.

— Чуєте, навіть осли співають канцони.

Ми посміялись.

— Але ні, важко нам звикати до цього свята природи: вона перетворена тут у бутафорію, в театральні декорації. Вона — як і все тут — експлуатується з метою наживи. А народ ледве животіє. Золото і лахміття. Наша країна сувора в своїй красі, але і люди — самовіддані трудівники. Історія нашого народу — це історія великого труда і великої боротьби. Дивний народ! Ніде труд так не підноситься до героїзму, до творчості і поезії, як у нашій країні. Наш народ пройшов через страждання, через муки

І неволю, через п'їтму дикого життя і деспотизму, через безнастанну боротьбу, щоб стати попереду всього людства. І нїде немає такої літератури, як у нас, у росїян. А народні пісні? Вони широкі, як епопея, і глибокі, як роздум. Такі пісні могли народитися тільки у народу великої душі — в бентежності, в тузі за правдою і справедливїстю. У кожної нашої людини є велика біографія

На гору він їшов швидко, спираючись на цїпок, і я ледве встигав за ним. А він же був хворий. Я здивувався цїй його швидкості і легкості під час підїому на кручу, але він, не спиняючись, роз'яснив:

— Стара звичка. Колись я робив по шїстдесят верст на день.

На мій недовірливий вигук він посміхнувся.

— Нїхто мені не вірив, а ось Лев Миколайович зразу повірив. Спостерїгав мандрївників на великому шляху біля Ясної Поляни. Їдуть начебто неквапливо, але завзято і проходять по п'ятдесят—шїстдесят верст.

Уже в саду, а потім у просторому кабінеті розговорились про минуле. Я нагадав, як він врятував мені життя в найтяжчі дні моєї ранньої юності. Він схвилювався і почав смикати вуса.

— Ану, розкажіть-но про себе — про ваше дитинство, про молодість... Все розкажуйте, нічого не затаюючи, про всі митарства розкажуйте...

Я безладно переказав йому кілька подїїв з дитячих років на селі, на рибних промислах Каспїю, у робїтничих передмїстях, про безталанну долю моїх батьків, про те, як мені довелося своїми силами пробиватися до світла, як обїймав мене розпач, коли мої надїї і зусилля розбивались об неприступні перепони... Він підїшов до мене і взяв мене за плечі.

— Слухайте, сударю мій! Адже я зовсім не знав вашого життя... Дайте мені слово, що ви негайно візьметесь за повїсть про пережите. Обов'язково! От повернетесь додому — і за роботу. Влітку я приїду в Москву, і ви мені прочитаєте, що написали. Це дуже важливо, дуже потрібно! Наша молодь повинна знати, яку путь пройшли люди старшого покоління, яку боротьбу витримали вони, щоб діти і внуки їх могли жити щасливим життям. Їм треба показати, як важко створювалась людина, яка вона була завзята і винослива і в труді, і в боротьбі, і яку пройшла немовірну путь до свободи. Багато писали про наш сїльський народ літератори рїзних таборів, але вони вигадували мужика: то робили його благоліпним, покїрним і лагідним мучеником, то — навпаки — звіром і тупим дикуном. А він — проста, розумна, обдарована людина, з великою любов'ю до труда, з бунтівливістю в душі. Він — волелюбний, життєрадісний, діяльний і знає собі цїну. От і пишїть так, як знаєте і почуваете його, а ви повинні його знати і почувати. І найголовніше — покажіть, чим він великий і що він здавна нїс у своїй душі. Не треба запліщувати очей на явища тяжкі і негативні, — а їх багато було в ми-

нулому, і вони були неминучі, — але підкреслюйте позитивні, життєстверджуючі явища і яскраво освітлюйте їх. Я певен, що це буде хороша книга.

— Але все-таки це буде і жорстока книга, Олексію Максимовичу.

— А ви не турбуйтеся. Пишіть впевнено і сміливо.

Наша розмова глибоко запала мені в душу, і я багато днів жив під її враженням.

Спочатку я палко взявся за роботу і не відривався від неї кілька місяців. Але життя вимагало художніх відгуків на події: країна переживала велике піднесення у всіх галузях соціалістичного будівництва. Як літератор, я не міг не взяти активної участі у творчому труді нашого народу: треба було пильно і довго вивчати людей та їх творчі подвиги і розповісти про це своєчасно. Потім вибухнула війна — треба було стати рядовим бійцем на фронті літератури в напружені дні великої боротьби з фашистськими розбійниками.

І тільки пізніше, пам'ятаючи свою обіцянку Горькому, я вирішив знову взятися за повість мого життя. Але і пізніше я не раз переривав свій труд під тягарем сумнівів: чи треба писати про те, що відчуте і пережито в далекі роки? Яке виховне значення для сучасного читача має ця довга хроніка подій мого життя і доля тих людей, серед яких я жив, з якими я ділив горе і радості? І навіть у години роздумів настійливо звучав серйозний голос Олексія Максимовича: «Це дуже важливо, дуже потрібно».

Так протягом ряду років створювався цей літопис мого дитинства і юності — літопис життя людини мого покоління. Я здійснив завітне моє бажання — розповісти в образах про те далеке життя, в умовах якого минули мої дитячі роки і роки ранньої юності.

То була тяжка епоха в історії нашого народу: лютий царський деспотизм, поліцейщина, мракобісся, повне безправ'я народу, рабська його залежність від поміщика і куркуля, катастрофічне розорення села, жорстока класова боротьба, пролетаризація селянина, втеча його з нерідної землі батьків у міста, де потрапляв він в лещата жажливої експлуатації, де чекали його безробіття і загибель на «дні життя». Майже поголовна неписьменність, похмура влада церкви, домостроївщина, повсякчасна боротьба за шматок хліба, кругова порука, розграбування селянського господарства — озлобляли мужика, приводили до розпачу. Він звірів, метався, мов зацькований, не знаходячи собі місця, зривав своє горе на жінці, на дітях, на сусідах, на самому собі.

Марксизм щойно починав зароджуватися: він пускав своє коріння у промислових містах, де пролетаріат міг складатися в організовану силу. На селі самовладно орудували поміщики і куркулі. Земський начальник, пристав з арапником та піп з хрестом душили всякий прояв живої думки. Але під цим ярмом ніколи не вгасали незадоволення та бунтівливість народу і в різних формах

Батько встає з ліжка і в зеленому мигтінні вікон розпливається страхіливою тінню. Все стає нежиттєвим, чаклунським.

Стіна ворухиться і шарудить дуже близько, якраз біля вуха. Це сновигають у щілинах таргани.

Хропіння діда потрясає стіни, і в грудях у мене все тремтить і труситься. Діда всі бояться: дід — наш владика і бог. Він — маленький і прудкий, як тарган, але погляд його холодних, сірих очей під густими жмутками брів гострий і непереборний. Я не терплю його колочих очей, цієї срібної сивини, і його окрики пронизують мене, мов удари.

Чорна тінь батька мечеться біля стола. Він ловить когось у передньому кутку і лається.

— Куди це сірники ділись? Хай йому чорт! Це Сьомка вночі ялозить їх.

На підлозі, на повстині, починається метушня. В зеленій півтмі хвилюються кожухи, оживає солома: вона піниться, шелестить. Підводяться голови, хтось позіхає. Шибки — в іскрах, і з підвіконників сповзає фосфорична пара.

Дрринь... дзвенить і бризкає скалками шибка.

— Тьху, диявол!..

Дід зразу перестає хропiti і спокійно погрожує:

— Ти що це з пузирем зробив, шайтан? Шкуру спушу! Де тепер візьмеш п'ятак? Це ж п'ятак, сучий сину!..

Повітря в хаті густе і в'язке. Я мокрий від поту.

Раптом маму кидає з ліжка якийсь раптовий поштовх. Двері в вереском розчиняються. Брязкає клямка в сінях, в хату вривається холодний туман.

Трое рябих клаповухих ягнят шарахають від порога і стрибають по соломі.

— Ех, у самій сорочці молодиця!.. — якось по-дитячому скрикує батько і кидається в сиву хмарину пари.

— Валянки, дивись, взуй! — сердито стогне вслід йому бабуся. — Кожушок!..

Батько підбігає до ліжка і чогось шукає на підлозі. Він лається і шпурляє щось від себе вбік.

— І куди це валянки поділись?! Титка їх, мабуть, потяг... Титко!

— Нащо вони мені здались, твої валянки!.. — сердиться Тит плаксиво. — Спати тільки не дає з своєю жінкою...

Бабуся голосить на печі:

— Владичице, матінко... господи! А ви біжіть... ловіть її... ще в ополонку кинеться — чи довго до гріха... От покарав бог молодицею... Треба було б канун по ній відстояти, батьку... Канун, кажу...

— Який там тобі канун... — бурчить дід. — Батогом її відшмагати...

Батько взуває валянки, накидає на плечі кожух і зникає в густому тумані. Пара миготить зеленим вогнем, хмари її, мов

живі, вихряться, кучерявляться, повільно і плавно коливаються. Я плачу від страху.

Бабуся тужно голосить:

— Замерзне молодичка... Мороз, диви, хрещенський. Шев'яхи тріскаються... Зачиніть-но двері!.. Безголови які! Хату всю нахолодили... Титко! Сьомко!..

З імли туману випливають одна по одній тіні. Вони тілесні тільки до пояса і здаються не людьми, а полканами — страшними істотами, в яких половина тулуба людська, а друга — кінська.

Відчуття біди гнітить серце. Де моя мати? Куди вона втекла? Можливо, її схопили ті страшні чудовиська, про яких розповідала мені бабуся, — змії з сімома головами і чаклуни з білими бородами до колін? Нечиста сила!.. Що таке нечиста сила? Її ж безліч літає коло нашої хати, вривається в пічні димарі, прослизає і в щілини, і кризь шибки. Вона не губить нас тільки тому, що на ніч ми «осіняємо себе хресним знаменням»... Що таке «хресне знамення»? І що таке «осіняємо»? Я знаю, що повинен покласти складені «хрестом» пальці «на тім'ячко, на пупочок, на плечики».

Бабуся вже тупцяє коло стола, — мабуть, хоче засвітити вогонь. Вона стогне, але не тому, що нездужає, а тому, що ці стогони, зітхання, тужіння — властиві їй, це її суть. Без цих стогонів я не міг її уявити собі. Я набираюсь сміливості, стрибаю на підлогу і з розмаху штовхаю двері. Вони чвакають і розчиняються. Мене зразу обіймає сухий холод чорної п'тьми сіней. Ступні моїх ніг облікає мороз. Двері з сіней надвір відчинені — там теж півтемрява. Двір накритий плоскушею¹ з дірою в небо, і зверху спускається жмутками солома. Хвіртка відчинена, і в отвір її ллється снігове сяйво. Там, на вулиці, вихори райдужних іскор на снігових заметах. Через дорогу видно амбари в пишних шапках снігу на дахах. На дорозі стоїть рябий собака і верескливо гавкає вдалину. Це — Кутка, мій відданий друг в іграх і в небезпечних мандрівках у Заріччя, куди я часто мандрую в гості до другої моєї бабусі — до бабусі Наталії, до маминої матері. Вона живе в «келії», під горою, у сліпенькій, старенькій хатинці.

Мені вчувається вереск матері десь за дорогою, серед клунь, і я біжу по розжареному снігу до хвіртки. Мені пече в ноги, я біжу на вулицю, до Кутки, і чую, як хрустить сніг під ногами. Обпечені ноги болять, і я вже не почуваю холоду, тільки дроз проймає мене аж до нутрощів. Боляче щипає місячний мороз за ніс і щоки.

Я кричу і біжу дорогою повз хату на сяючу луку — рівну, безкрайну, у хвилях заметів. Мутні шибки хати в оранжевому жарі: в хаті засвітили лампу, і по шибках пролітають фіолетові

¹ Плоскуша — навіс над усім двором.

точилась класова боротьба між під'яремним бідняком і багатієм, між мужиком і поміщиком. Страждання землероба і батрака постійно розпалювали в них гнів і обурення проти свавілля пана, мироїда та начальства і загострювали ненависть до існуючого порядку. В моєму знедоленому селі жили люди великої совісті і неспокійної думки — шукачі правди, протестанти, бунтарі. Серед них були і мрійники, і викривачі, і месники. Я багато зустрічав замолоду хороших людей, але люди, з якими я жив одним життям на селі, досі близькі мені як перші мої друзі. Це були ті російські люди, які не згинались під гнітом насильства і які мали дар бачити світло і в пітьмі і передчувати радість майбутнього.

Я думаю, що мої однолітки, згадуючи про минуле, знайдуть у цій книзі багато співзвучного з тим, що пережили вони, а молодь відчує, що її свобода і щастя — це втілення в дійсність завітних дум і прагнень батьків, які пройшли важкий шлях боротьби проти експлуатації, гніту, безправ'я, боротьби в ім'я торжества комуністичного ідеалу і творчої величі людини.

I

Тіло матері тремтить і корчиться. Вона схлипує і задихається. Я встаю на коліна і сам починаю тремтіти від страху. Вікна яскравозелені від інею. На печі — могутнє хропіння діда. Я при-туляюсь спиною до дерев'яної стіни і бачу, як по хаті проходить якась величезна тінь... Я мацаю обличчя матері — воно обпікає мене вологим жаром. Я боюсь кричати, боюсь батька, боюсь цієї темної тіні і плачу тихенько.

Рука батька штовхає мене на подушку.

— Лежи ти!.. Спи! Захворіла мати...

Його шепіт сердитий, загрозливий, але він здається мені чужим, розгубленим, тремтячим з переляку.

— Мамо, не треба... — шепчу я, задихаючись від сліз. — Не треба... я боюсь...

Але мати не чує мене: вона схлипує, верещить, борсається на ліжку.

— Господи, біда яка!.. — стогне на печі бабуся, — Васянько, засвіти, христа ради, вогонь. Не бачу нічого — як би не впасти. От уже молодицю взяли — назола яка. Це Ольонка її зурочила... Ачей, Ольонка тільки бога і просила, щоб у нашу сім'ю ввійти.

Бабуся не бурчить, а співає — чи то стогне, чи то голосить.

Батько розгублено бурмоче:

— Тут не знати, що робиться... Так її всю вузлом і скручує... Титко! Сигнію!

— Її зв'язати б зараз... — бурчить Сигній — мій нежонатий дядько, молодий хлопець. — Кликуша вона. Кликуш в'язати віжками треба і шлею надівати... Надіти шлею з жеребної кобили та вуздечкою її...

тіні. Кутка лащитья біля мене, стрибає мені на груди, на плечі, радісно верещить і лиже обличчя. Слина Кутки гаряча, липка, а потім холодна, льодиста.

А я біжу і кричу до болю в горлі:

— Ма-мо-о!..

Я бачу, як удалині по снігу поля лине легкий привид. Місячно-сніжна тиша ночі сповнена чудних таємниць. Люди в кожушках біжать за привидом. До них з-за найближчих амбарів мчить мужик у кожусі, з колом в руках.

Я знаю, що це вона, мати, що за нею біжать і батько, і цей мужик, що вони зараз наздоженуть її, піднімуть під себе.

На тому боці, за рікою, на високому узгір'ї, сплять хати. Скрізь порожньо і мертво. Церква дивиться на мене і на луку величезним чорним оком. Мені треба до неї, до матері, — до неї що б то не стало, інакше буде щось страшне, непоправне. Вона вже недалеко: вона біжить до мене.

— Ма-а-мо!.. Я тут!.. Ма-а-мо-о!..

Але вона не чує і круто повертає в інший бік, до церкви. Від амбарів біжать ще двоє мужиків. Я задихаюсь, знесилююсь, щось сковує моє тіло. Я не почуваю ні болю, ні обпків, але бігти вже не можу. Чийсь руки хапають мене під пахви і кидають уверх. У мене вже немає голосу: я тільки хриплю.

І от я знову в хаті, знову в ліжку. Рихле, кирпате обличчя бабусі з набряками на щоках тремтить складками. Рукава засу-кані вище ліктя. Вона тре мої руки та ноги і стогне:

— Парубійку, бач, заморозили... Ніженьки з пари зайшлися... Дурнику такий! Хіба її, матір, зараз врятуєш?.. Ач, Іван-воїн який!..

Всяча лампа з бляшаним кругом коптить рваним язичком. Лампа відбивається в мутному дзеркальці. Над дзеркалом лубочні картини, куплені в ганчірника: «Бій непереможного, хороброго богатиря з Полканом» (борода його широка і довга, як у дядька Ларивсона, матиного брата); «Щаблі людського життя» (гірка у вигляді драбини, на одному боці якої людина народжується, росте, піднімається, а на другому боці спускається до могили); портрет царя Олександра Третього, борода якого схожа на бороду Полкана, і цариці з хитромудрою зачіскою — волосся збите високо, наче каракульова шапка; «Сірін і Алконост» — вогненні птахи, які полонять людей чарівними піснями про щастя.

Дід, покректуючи, читає молитву. І з голосу його, мирного, лагідного, видно, що лежати йому на гарячих цеглинах приємно і затишно, що він любить тарганів, які кишать на стелі над його головою. І я чую його повчальний голос:

... Без тарганів та мишей — дім без душі.

Мої ноги ниють від тупого нестерпного болю, пальці на ногах пече, ніби вони обварені окропом. Я реву, задихаючись, але не від болю, а від горя, від туги за матір'ю.

— Ба-бо! — у розпачі кричу я. — Мужики там... уб'ють її, певно.

Бабуся заспокоює мене:

— Прийде вона, прийде... не плач... — І зітхає скрушно: — Біда яка! Чиста тобі кара!..

Дід повчально каже:

— Он Серьога Каляганов свою молодицю з рук не випускає: щодня кістки їй вправляє. Водою відливають. От і порядок у домі — все на своєму місці.

— Звір твій Серьога Каляганов... — суворо стогне бабуся. — Живцем з'їв молодицю...

У сінцях чути квапливі кроки, лунає дівочий радісний крик:

— Несуть невістку... волочать...

Двері розчиняються, і в хату вбігає в козушку внакидку тітка Катя (одна рука в рукаві, а другий рукав спустився до землі). Вона вносить з собою хмарину пари і з розгону скидає козушку на лавку. Тітка потирає руки, дмухає на них і збуджено сміється. Довгий ніс її почервонів, очі блищать від хвилювання.

— Ну й мороз — дух забиває!.. Як тільки вона терпить... Всю луку вибігала... Я з сил вибилася, ніяк наздогнати не могла. Ванька Юльонков кілок їй під ноги кинув, а вона — беркиць...

І раптом із страхом в очах кинулась до мене:

— Федянька, мабуть, весь зайшовся... Так і загруз у заметі... Чи не обморозився?

Вона нахилиється і цмокає мене в губи. Катя молода, здорова. Вона весела, з дідом поводить ся зухвало. Коли він перевіряє, скільки вона з матір'ю напружа клубків, і бурчить незадоволено, вона кричить:

— Ти, татку, не труси штанами... У жіночі справи не потикайся!

Катя мені здається сильною — сильнішою за всіх, сильнішою за батька.

Я прислухаюся до глухих голосів і метушні за вікнами. Мені здається, що і стіни починають ворухитися від голосів та кроків.

У хату входить батько. Він несе тіло матері через плече: її ноги — попереду, ззаду звішуються голова і спина. Волосся спадає двома косами, зв'язаними на кінцях шматинками. Він кладе її на підлогу, на повстину.

Біля ліжка стоїть Ванька Юльонков, коротун-мужик, у кожусі і в чорній шапці банкою. Він спирається на кіл і невтримно сміється м'ясними яснами.

— Звіра якого піймали!.. Якби брагою напоїв, дядьку Фома... Коли вже там сусідській молодиці догодиш!

Двоє других молодих мужиків у рудих козушках, з інеем на вусах, ніяковіють, притискаються до одвірка. Це сини бабусі

Паруші, сусідки, росли і гарні, — в матір. Один з них, з пишною чорною бородою, Терентій, співчутливо каже:

— Снігом їй ноги відтирати треба — обморозилась. Зараз принесу. Ольшо, допоможи... Вірówki розв'яжи — зв'язали зопалу туго. Промерзла вірówka, до шкіри прикипіла...

Він виходить із хати, а його брат з жовтою шерстю на щоках і підборідді стає перед матір'ю на коліна і старанно розплутує вузол.

— Ех, Настю, Настю! — збентежено і пестливо бурмоче він. — І чого це з нею скоїлось? Біда та й годі!.. А молодниця ж яка хороша!.. Матінка так любить її...

Мати лежить нерухомо, вся обплетена віжками. Руки її заламані за спину, сорочка пошматована, і тіло її оголене, замашене кров'ю. Обличчя мертве. Ноги білі, мов сніг, а може, вони вкриті снігом. Батько стоїть перед нею, наче остовпів, і дихає глибоко, уривчасто, із свистом. Бородисько його стрибає, а руки весь час яляють по кожуху і під кожухом. Він розлючено зриває з себе шапку, шпурляє її на підлогу і безсило сідає на лаву.

Дід злізає з печі і кричить на батька:

— Ну, чого розсівся, чурбак! Скидай кожух!.. Мозок розгубив?.. Заплугали, як вівцю, галмани...

І сам натягає пошматовану сорочку на голе тіло матері.

Входить Терентій із снігом у піднятій полі кожуха і висипає його на солому. Батько тільки-но тепер приходить до пам'яті: схопивши повну пригорщ снігу, він щосили починає розтирати ним ноги матері.

Бабуся підходить до неї і мацає ноги:

— Зайшлася вся... Обморозила ноги... Катьоно, давай швидше сорочку!

Катя знову накидає на плечі кожухок і вибігає за двері. На ходу вона штовхає Іванку Юльонкова і кричить на нього:

— Чого стовбичиш? Іди додому!.. Тільки по сусідах і швендяеш...

— Адже ви за всіх ближчі мені, Катьоно... Все-таки Настьонка спасибі скаже... Лазню витопить, брагою напоїть.

Коли дід з Олексієм розплутують вірówki, а батько розтирає ноги снігом, тіло матері безживно струшується.

Терентій із соромливою увагою дивиться на неї і виправдується, як винний:

— Ти, Настуню, не суди мене: це я тебе вірówкою зв'язав... Мої це віжки... Ти їх, Ольшо, візьми з собою... Та коли б не зв'язав, що з нею було б?.. Вирвалася б і замерзла б...

Він вклоняється матері і, згорбившись, іде до дверей. Біля порога він штовхає Юльонкова.

— Пополював, дурень... Ступай додому із своїм колом. За своєю жінкою гляди... Хирявий, а заїздив молодицю... Ходімо, нічого тобі тут робити...

І вже з сіней каже так само винувато у відчинені двері:

— Ти, тітко Анно, подивись, чи не перебив їй Іванка ноги.

Вбігає Катя з полотняною сорочкою в руках, а за нею один по одному входять, штовхаючись плечима, Сигній, Тит і Сьома. Вони мовчки роздягаються і сторопіло дивляться на мою матір. Сигній, кучерявий хлопець з густими бровами, з веселими, смішливими очима, ніяк не може погасити усмішку на обличчі. Тит, з білястим пухом на щоках, кирпатий, замкнуто сідає за стіл, витягає з кутка псалтир і перегортає його, байдужий до всього. Сьома, парубійка, теж кучерявий, схожий на Сигнія, з боязливо цікавістю дивиться на метушню коло матері. Ольоша діловито змотує вірвовку на руку і хутко, немов крадькома, виходить з хати.

Тіло матері, як і раніше, лежить мертво, маленьке, жалюгідне, змучене. Катя з бабусею із звичною спритністю натягають на неї сорочку, а батько розтирає її ноги снігом. Бабуся стогне і схлипує:

— Господи, господи! Як дитина лежить... Пальцем переб'єш, а не те щоб вірвовками зв'язувати. Обмерла як... хоч у домовину клади.

— Ану тебе, мамо!.. — обурюється Катя. — Тут силу кінську треба, щоб отаке стерпіти. Ми ж на ній, мов на шкапині, їздимо. І не думали людину пожаліти.

Дід встає з підлоги і, як хазяїн, який вчасно і дбайливо зробив що потрібно, лізе на піч.

— Читай, Титко, з першого псалма!.. — набожно гримає він. — Вголос співай! Біс ще, бачиш, не вийшов з неї... А потім канун треба відстояти.

Катя, як і раніше, сердито кричить:

— Тобі б тільки канун та канун, татку. Треба знахарку Лукер'ю покликати. Лікувати треба...

Їй ніхто не відповідає. Навіть дід не цитькає на неї, як звичайно.

Тит хреститься і гугняво, співучим голосом, читає псалтир.

Батько піднімає матір, як дівчинку, несе її на ліжко і кладе поруч мене. Я плачу, обіймаю її, але вона холодна, мов покійниця.

Входить Паруша, велика і сильна, як мужик, стара жінка в кожусі, накинута на плечі. Вона суворо молиться, потім підходить, важка і дебели, до матері і, зсунувши волохаті сиві брови, вдивляється в її обличчя. Сірі вусики над куточками рота скорботно здригаються, а в очах іскріють сльози. Вона нахиляється над матір'ю і цілує її. Потім торкає пальцями її щоки, шию, плечі і хитає головою.

— Люди і коней жаліють, — докірливо гуде вона баб'ячим басом, — а ви сироту змордували. Бог пам'ятає це, Анно. А ти, Фомо, відповіси, помираючи. Хто молодичку змушував каміння тягати, коли вона була на останніх днях? Викинула вона тоді... З того часу і томиться.

Дід розважливо відповідає їй з печі:

— Суддя ти, чи що, Парушо? Ти за своїми невістками наглядай.

— Я наглядаю. У мене невістки — маків цвіт. А коли їм робота не під силу — перша допоможу. От парубілку щоб не зіпсували. Диви, знепритомнів: личко помертвіло. Один за всіх муциться. Милий ти мій, ковильок шовковий!

І вона гладить мене по голові. Її величезна рука легко і ніжно лоскоче моє обличчя. Раптом вона владно і суворо наказує:

— Анно, Катю, несіть води та утиральник! Обмити її треба. Куди ви дивились? У крові вся. Та й до пам'яті щоб прийшла. Водичка — вона, матінка, зціляє. Ану, Анно, швидше!.. Васю, кожух на неї накинь!

Бсі начебто ждали цього владного голосу і клопітливо заворушилися.

І мені було приємно, що всі слухають Парушу, що вона жаліє і любить матір, що навіть дід підкоряється її силі.

II

Після цієї ночі я немовби помер на довгий час: це були роки небуття. Я не знаю, чи хворіла мати, чи повторювались у неї випадки, пам'ятаю тільки, що вона часто серед роботи поруч з бабусею, яка вся палала відблисками полум'я в печі, раптом безсило опускала руки, застигала на місці, глибоко замислювалась, потім повільно, приголомшена якоюсь думкою, сідала на лаву і, поклавши голову на долоні, спираючись ліктями в коліна, сиділа так мовчки і довго. Бабуся з рогачем в руках спинялась у дверях комірчини і дивилась на неї скорботно, із співучими стоконами. Потім мама починала щось дуже квапливо і невиразно бурмотіти і схлипувати. Раптом вона блаженно посміхалась і тужно та боляче починала голосити. Це була спочатку тиха скарга, надрична мелодія без слів, схожа на колискову пісню. Потім голос її напливав хвилями — то наповнював усю кімнату сумом, то затихав до шепоту, і я бачив, як по щоках її текли буйні сльози. Мені здавалось, що вона плакала самими очима. Співала вона всією душею, і пісня ридала, благала про допомогу, мріяла про щось далеке, втрачене назавжди. У бабусі тремтіли щоки, і вона благально стогнала:

— Та годі тобі, невістко... Не надривай душу... Господи! Біда яка!.. Горя скільки!.. Невістко, ти ж не сирота якась!.. Адже чоловік... Адже родичі... Та й мати, сваха Наталія, рукою подати, за річкою...

Мати була вже в якомусь іншому, незримому світі, і стогони бабусі, і ці закоптілі стіни — цей реальний світ зараз не існував для неї. Бабуся випускала з рук рогач, підходила до матері і сідала поруч неї. В тон матері вона теж починала тужити, і з очей її текли мутні сльози.

Как жила-то я у моеї родимой матушки.
Уж не знала я у ней горя-заботушки...
Отдала меня моя матушка во чужу семью —
Во чужу семью на горяшко, на злу судьбу...

Обидві вони сиділи, схилившись до колін, і хитались у такт своїм тужінням — одна молода, схожа на дівчину, яка потрапила в неволю, друга — крихкотіла, сутула стара жінка, одягнена у старовинну китайку.

Тужили в селі охоче, з усякого приводу і без приводу — так, по настрою: у жінок багато було причин голосити і плакати. Тужили по покійниках, з тужінням проводжали хлопців у солдати, видавали дівчат заміж, зустрічали близьких людей, що прибули з сторони, згадували минуле. Я дуже добре бачив, що вони — мати і бабуся — плакали не так, як плакали ми, діти, і не так, як верещала, наприклад, жінка Серьоги Каляганова, сусіда, яку він бив смертним боєм. Вони співали протягло, солодко, забуваючи про все, і я ніколи не чув, щоб вони повторювали ті самі слова: вони імпровізували свої скарги і не повертались більше до проспіваних слів. Мати співала своє, бабуся — своє. Вони починали новий заспів по черзі: слова однієї не збігались із словами другої. Заспіває одна, друга вступає, а потім обидві в один голос співають, не слухаючи одна одну. Я сів поруч з ними і плакав, вчепившись у матір і тикаючись в її плече.

Якщо вони без перешкод доводили до кінця своє голосіння, пісня їх замирала на ледве чутних схлипуваннях і стогонах. Потім вони плакали вже мовчки, витираючи сльози фартухами. Обличчя їх після цього світлішали і ставали схожі на обличчя святих. Мені було приємно від їх тепла і скорботи, і я почував, що вони в ці хвилини любили одна одну.

Маленька, швидка, моторна, жадібна в роботі, мама сновигала по хаті під час прибирання, і всі відступалися, даючи їй дорогу. Вона легко, швидкою ходою, мчала по воду до колодязя під гору, і відра на коромислі повискували, подзвонювали в такт її ході.

Охайність її пригнічувала всіх, а дід та дядьки ненавиділи її за вибагливе прибирання в хаті. Вони мстиво несли грязь на чоботях у передній куток і намагались розтерти її по підлозі. Мати з жахом і тугою дивилася на діда й діверів і страждала: вона бачила, що вони навмисне ображають її, що їм огидна її потреба в чистоті.

— Диви, які дворяни! — сиплювато бурчав дід. — Поміщики!.. Чаївники!..

І мені здавалось, що бути чаївником — це найганебніша справа для людини, як бути шахраєм, злочинцем, злодієм, негідником. Але я дуже любив чаювати, і коли до нас у дні великих свят приїздили гості з сусідніх сіл на тарантасах і возах, — тітка Мар'я з чоловіком Миколаєм Андрійовичем, тітка Паша з Агафоном Миколайовичем, — найбільш урочистим і ласим угощенням був чай. Начищений до блиску мідний самовар саяв на

столі, вкритому чистою скатертю. Сам дід сидів в іконному кутку, як сивий бог Саваоф, з розстебненим коміром домотканої сорочки, і сьорбав чай з блюдечка, поставленого на всі п'ять пальців. Таку розкіш допускали у виняткові дні року — на різдво, на масляну, на великдень, коли на столі з'являлись пшінники, локшинники, щі з наваром і «харч» — м'ясо. Тоді хата посміхалася чистою, помитою підлогою, побіленими стінами, білим обрусом і рушниками з візерунками. Тоді всі, починаючи від діда, одягались у пахучі вбрання: він сам — у вибійчану сорочку і штани, в чоботи, промашені дьогтем, бабуся — у стародавню, запашну від довгого лежання у скрині китайку з олов'яними гудзиками, схожими на бубонці, що збігали зверху донизу — від грудей до подолу — густою облямівкою на тлі жовтої прошивки з кучерявим східним тканням. А мати і тітки розцвітали сарафанами, полушалками, пов'язаними з працьовитою вмілістю у вигляді кокошників: з-під полушалків тоненькою смужечкою виступала сніжнобіла хустка. Обличчя у всіх були святкові, привітні, голоси співучі, задушевні. Бряжчав чайний посуд, янтарно переливався чай у склянках, лежали сніжні грудочки цукру у блюдечку, викликаючи слину в нас, малолітків.

Що ж у цьому поганого? Чим же ця солодка краса так осоружна дідові? Адже він сам був веселий за столом, балакучий; червоне обличчя його морщилось від посмішок та сміху, пальці, обмазані маслом і жиром, він витирав об волосся, чай пив довго, багат, сп'яніло. А от тепер, у ці буденні дні, він намагається запоганити чистоту і лає жінок.

Тит бешкетує: його збуджує ця метушня матері. Він бігає з хати і в хату і вносить грудки грязі та кізяків.

Бабуся хоче сердитися, але не може: вона труситься всім тілом і закриває рот брудним фартухом. Дід начебто нічого не бачить: він пореється коло збруї і наспівує фістулою: «Всяк чоловік не земле живет, яко трава в поле расет...» Проте волохаті його брови тремтять, повзають по чолу: він задоволений.

Мати, застигла від образи, мовчазно дивиться на Тита, на кізяки і жалібно посміхається. У неї дрижать повіки, дрижать руки. Вона тиснеться до свого ліжка, озирається, і обличчя її просить допомоги у бабусі, у мене, у Семена, ще хлопчика, якому шкода невістку. Але він безсило сопе, покрекетує, тільки лютіють очі.

Дід задумливо співає над шлеєю і раптом суворо покрикує: — Титко, іди чистити гній... Сьомко! Федько!

Бабуся несміливо стогне:

— Надісь, він ще маленький, Федянька, куди-бо йому?.. Чого це ти, діду?

— Пішов, пішов! Хліб жерти може, нехай хоч на возі стоїть — приминає гній.

Сьома мовчки одягається. Він ховає очі і теж хоче плакати, — а він же здається мені великим і міцним. Я бігаю в широких шта-

неятах і червоній сорочці, граюся з кішкою і пасу тарганів. Я їх розумію і розмовляю з ними. А гній надворі — це величезні купи коров'ячих та кінських кіз'яків і густий розсип овечих горіхів. Їх треба збивати і згрібати на купи.

Я підбігаю до матері, обіймаю її коліна, оглядаюсь вовчечням. Мені здається, що батько безсилий захистити її від діда. Батько хоч і з бородою, але вона в нього маленька, рідка. Лоб його — з шишками над бровами, ніс — твердий, прямий і сильний, схожий на ніс діда, але голову він тримає так, немов його ударили по шиї, очі жорсткі, сталеві, злопам'ятні, самолюбні. Він дивиться спідлоба, нікого не бачить, але бачить усе. Я не відриваюся від подолу матері, і почуваю, як тремтять її ноги.

— Невістко! — стогне бабуся з комори. — Іди-но в амбар, принеси борошна в ночви...

— Невістко! — суворо кричить дід, не відриваючись від шлеї. — Іди, притягни мені хомут. Та лазню витопи... Чогось бік болить, попаритися треба.

— Невістко! — знову стогне бабуся. — Куделю внести треба. Вибий її гарненько.

Мене приголомшують ці вигуки, і мати ввижається мені дзюгою, яку підхльостують батоном, щоб вона котилась і літала безустанно. Я не пускаю її: мені хочеться її захистити. Ніхто, крім мене, не любить її, ніхто не жаліє.

— Мамо, не треба... не йди.

Вона нахилиється наді мною, цілує і співає ніжно:

— Іди, синочку... Тільки одягнись гарненько... Дай я тебе закутаю.

Дід з удаваною погрозою сипить:

— От я його ременем... Разом з матір'ю... Ану лишень!

Потрясаючи супонею, він іде до нас. Коліна його хиткі, штани трясуться, очі з-під сивих брів встромляються з гостренькою посмішкою в мене. Я завмираю від жаху: на мене посувається щось величезне, непереборне, волохате, — це домовик, всесильний владика, проти якого ніхто не може боротися.

— Дай-но його сюди, порося! Я його відшмагаю... Де він тут, сучий кіт?!

Він розмахує супонею і хвиськає нею десь біля мене. Можливо, він стьобає матір, можливо — по кожухах, які лежать на ліжку, а можливо — батька. Я осліп, я весь тремчу. Раптом я відчуваю гострий обп'ік, він пронизує моє тіло і начебто обплітає мене з голови до ніг.

Я хворів на віспу, але не пам'ятаю цієї події в моєму житті. Залишилось у пам'яті розпухле обличчя моє в червоних ямках і руки в болячках. Обличчя своє я бачив щодня у дзеркальці на стіні. Дзеркальце в дерев'яній рамці висить похило, недалеко від ікон. Скло його струменить у мушиному пшоні, кожна крапка здвоєна. По склу повзають сміливо таргани, і я бачу одночасно і руду глянцевату спинку прусака, і його черевце з промінням швидких

ніжок. Я стою на лаві і здіймаюсь дибки. Пильно дивиться на мене моє кругле, щокасте, кирпате обличчя у вишневому рябонтинні. Воно розсипане густо — велике і дрібне. Мені цікаво дивитися на себе, бо на мене глядить інший «я», який робить гримаси, показує язик, зуби, вирячає очі, і — сміється. Я погрожую кулачком тому парубійкові, якого бачу в дзеркалі тільки до плечей, і він мені теж з погрозою показує кулак. Я роблю люте обличчя, і він теж. Я регочу, він регоче. Я тикаю в нього пальцем, і кінчик мого пальця зустрічається з кінчиком його пальця, і вони зростаються в ударі. Це мене захоплює, і я не можу відірватися від таємничого життя за склом. Я знаходжу в цьому своєму двійнику німого друга, який відповідає мені на всі мої настрої тими самими рухами. Я непомітно засуваю руку за дзеркало, щоб піймати другого мене, але там я намагаю стілку і якесь сміття: з-під дзеркала сиплеться давня порохня. Я люблю бігати по лавах, поставлених уздовж стін. Лави масивні, товсті, вікові, шербаті від давности, широкі — на них можна спати. Вінци стін, гладко обтесані, — в мій ріст. Цю хату під час виділу поставив прадід, коли поділив свою величезну сім'ю з двадцяти чоловік. Дід тоді щойно одружився. Прадід не хотів ділити господарство, але йому наказав пан. Пан сам брав участь у поділі сім'ї. Господарем був не дід, а пан, і панова воля була законом.

Стіни в глибоких щілинах і смолистих кружальцях сучків. У щілинах чуйно ворухатся вусики тарганів.

Найстрашніший і найпохмуріший куток — це іконний кіот. Там багато ікон. Високо, майже біля стелі, — Деїсус: в середньому — Христос з золотим кругом навколо голови, поділеним на чотири частини верхівкою хреста, і на трьох пластинках стоять незрозумілі літери; богородиця з подвійними літерами на плечах; Іван Хреститель із скуйовдженим волоссям і в овечій шкурі. Лики темнокоричневі, страшенно худі, божевільні, зловісні, одержі червоної та сині, у золотих нитках. Нижче — чорні дошки з примарними обличчями, такими ж страшними і по-старечому зловісними. Між дерев'яних ікон мідні хрести, рельєфні, яскраво начищені, прості і з фініфтю. Під іконами чорна скринька, окована залізом. Я знаю: там — товсті, важкі книги, у шкірі, — з мідними застібками і різнокольоровими стрічками-закладочками. Поряд із скринькою — стовпчик підручників, схожих на червсті коржі. Це — любовно прикрашені різнобарвними клаптиками і гаптуванням плоскі подушечки — килимки для рук. Вони лежать на підлозі перед кожним, хто молиться, і в моменти земних поклонів долоні спираються на подушечки, щоб не забруднитися: руки повинні бути чистими під час «стояння». Мені дуже хочеться погортати товсті книги у красивому, химерному розписі таємничих літер з заплутаною червоною в'яззю кучерявих ліній на сторінках. Особливо привабливі «лицьові» книги з малюнками на окремих аркушах. Там люди в хітонах, в сорочках, голі — і в раю і в пеклі, там побожні ангели і бешкетні дияволи з цапиними рогами, там

і небачені смішні потвори, там Сірін і Алконост, полум'яні, як жар-цвіт... Але ці книги на замку. Я часто прикладаю вухо до кришки скриньки і прислухаюсь: мені здається, що в скриньці відбувається якась незрозуміла метушня. Скринька закапана воском, від неї пахне ладаном.

Дід тягне мене за сорочку. Він тримає навідліг скручений джгутом рушник.

— Це ти що там робиш, кирпатий, га? От бог бісам тебе кине... а бісі тобі зуби потрощать...

Він замахується рушником, але не б'є мене.

— Кланяйся в ноги, курдюче!.. — вершить він, і я догадуюсь, що в голосі його сміх і задоволення. — Падай, кланяйся в ноги! Ану!

Я слухняно падаю на підлогу, на солонюну потерть і тикаюсь головою в його валянки, мокрі і холодні від розталого снігу. Валянки старі, кирпаті, підбиті товстою повстяною стелькою.

— Не так, не так!.. Не сторчма, не пеньком!.. Рибкою, курнику!.. Рибкою!..

Я почуваю важкий, м'який удар по стегнах і швидко лягаю на живіт. Я вже знаю, що таке кланятися «рибкою»: це розпластатися на животі, битись обличчям об підлогу і дригати ногами. Я мигцем бачу, як труситься від сміху бабуся у дверях комірчини, і на набряклому її обличчі повзуть уверх до лоба зморшки. Її коричневе обличчя схоже на лик ікони.

Тугий джгут знову падає мені на спину, і дід верещить пронизливо та грізно:

— Ану!.. Вставай, порося! Знову!

Я тупо корюсь наказові діда і стаю рачки.

— Забув, чи що, як треба вставати? Кочетом треба!.. Кочетом, а не телям...

Він знову б'є мене джгутом, потім затискає моє вухо у своїх жорстких пальцях і тягне мене вгору. Я з ревом скакую на ноги і стою, приголомшений смішливою погрозою:

— Мовчати! Кланяйся в ноги рибкою!

І він трусить наді мною джгутом. Я падаю на підлогу, на живіт, дригаю ногами, розкидаю руки в сторони і задихаюсь від сліз. Я ковтаю плач, щоб не чути було, і тикаюсь у мокрі дідові валянки. І коли чую його вереск: «кочетом!», зіскакую на ноги і трушу руками, наче крилами.

Мене хапає хтось і несе в темний куток — туди, де наше ліжко.

Дід морщиться від сміху. Борода у нього трясеться, рідкі зуби заплутуються в сивому волоссі. Він починає порпатися з ременями, з вірвовками, з різним мотлохом, що його приніс він з заднього двору, і скрипучим фальцетом наспіває:

— По гріха-ах на-а-ши-их... Господь послала-ае... е-е-е... велику бі-иду.

Бабуся важко підходить до ліжка і співуче каже:

— Дідусь-бо грається... А ти, дурненький, трясешся... Ех, ти!..
Весь у матір... Обое, наче осинки, вітерцю бояться.

Вона такає мені чорний теплий м'якуш. Я засуваю його в рот, приліплюю до піднебіння і починаю смоктати. Це заспокоює мене. Звичка смоктати м'якуш залишилась у мене надовго, і мені було дуже важко від неї відстати.

Бабуся іде до діда з дерев'яним гребенем, яким розчісують мички куделі, сідає на лаву, і дід щулиться і добрішає. Він кладе голову на коліна бабусі і заплющує очі, пирхаючи носом. Він дуже любить просторікувати в ці хвилини. Просторікує він переконано, лагідно, любить, щоб усі мовчали і слухали його. Це найбільш блаженний його час, коли він висловлює свої думки і почуття вголос. Він — мудрець, він — владика, він — законодавець і мораліст.

— Поганий нині народ пішов — кволий, мізерний, самолюбєць. І кожен хоче показати свій характер. Безумні, чого хочете? Через це ось і розбрід і зневаження завітів. Раніше які люди були! Орли! Сім'ї дружні. А тепер усе дробиться, рветься на клапті і кружляє, мов охвістя на вітрі. От наш дід Селіверст — лев, певга¹, кипарис. Від віку Катерини богатир. Сто десять років! Не хворів ніколи. Гирю в два пуди кидав до ста років і хав на льоту. Панові правду в очі сповіщав, не боячись. А пан був маленький, щуплий, клаповухий, верещить і тупає. До пояса дідові. Стрибає, кулачками в черево його... І нагай у руках, і він усе пнеється нагаєм в обличчя. А дід стоїть, як гора, і смиренно йому сповіщає: «Воля твоя, пане: ми — раби від господа бога тобі і твоєму родові дані, а ти — наш владика та батько... Але господь, цар небесний — владика і над нами і над тобою, пане». Ух, як грізно бушував пан. «Зухвалий, — каже, — хам! Смерд! Я тебе покараю насмерть!» — «Ну й карай, пане». І — в ноги йому, і стоїть перед ним на колінах, наче перед плахою. А згодом пан сам гостям своїм його показував: от, каже, який у мене богатир і мудрець — ціни немає. І перед панамі сяде йому на горб і поганяє нагаєм. А то наниже на нього чоловік п'ять і горлає: «Скачи!». Або велить у кожній руці по людині піднімати. З усієї округи приїздили любоватися. От яка людина бул! Скільки людей від убійства зберіг! Навкулачки бувало супроти дюжини виходив. І на таке видовище за сто верст пани глядіти приїздили. А тепер не на користь пішла воля. Справжнє зухвальство: син — на батька, брат — на брата, сусід — на сусіда. І земля теж тісна стала і голодна. А бувало — які врожаї!

Катерина в'яже панчохи з товстої вовни і, не відриваючи очей від блискучих спиць, з удаваною лагідністю каже:

— А от ти чого, татку, такий мізерний уродився? Мамка, бач, вища за тебе на дві голови.

І ехидно схиляється над в'язанням.

¹ Певг — хвойне дерево.

Вона здається мені важкою і горбатою: спина пружно вигинається, коса лежить на спині, мов змія. Дід блаженно дрімає. Він лежить на лаві, худий, жиливий, міцно збудований, у коричневій домотканій сорочці, і в синіх вибійчаних штанах. Голова його сріблиться на колінах у бабусі, а борода розстилається по її китайці і здається зеленою. Я чекаю, що від цього непоштивного запитання Катерини дід скочить, заверещить, затупає ногами, схопить джгут, який величезним сірим черв'яком лежить в його ногах, і кинеться на неї: адже він не терпить ніяких заперечень і ніяких запитань. Те, що вирікає він, — це незаперечне і священне. Але по розімлілому обличчю бабусі і по вижидальній, спокійній усмішці Каті видно, що дід лежатиме розслаблений і приборканий. Він тільки бурмоче невиразно:

— Дурна ти. Хіба можна так говорити з батьком? В кого ти така вдалась?

— Вся в тебе, татку: і смиренням, і красою, і благочестям.

— Ка-атько-о! — осудливо співає бабуся, але від сміху брови її повзуть на зморщений лоб. Йї і страшно, і подобається оця небезпечна гра Катерини. — Ка-атько, що ти мелеш, млин!

— Шмагав я тебе мало... Мало шмагав... — бурчить дід, але голос його не страшний.

Мені було завжди цікаво дивитися на Катю, яка не боялася діда і братів і навіть мого батька. Я був певен, що вона весела та бадьора, і ходить як упевнена хазяйка, і посміхається, і покрикує, і ехидничає, і співає пісні тільки тому, що володіє якоюсь надприродною силою, мов дівиця-поляниця, про яку співуче розповідала мені бабуся, коли ми з нею вечорами лежали на печі.

— Мало тебе шмагали... — дрімотно бурмоче дід. — Коли б по-доброму скубали за патли, ти була б дівка як дівка, — в остраху жила б, дихати б не сміла. Наш гріх, Анно... За це з нас питається на страшному суді. Розгорне ангель книгу, тицьне пальцем і возопіє: «Ану, раби божі, грішниці нечестиві, як ви дщерь свою уму-розуму навчали? Ідіть від мене в огонь вічний, уготований дияволові і аггелам його».

Бабуся збентежена і пригнічена зловісними словами діда: вона мовчки дивиться на сиву його голову, і руки її слабшають. А Катя усміхається, не відводить очей від в'язання і вдає злякану. Вона елейно вторує дідові:

— А я, татку, вийду і скажу ангелю: «Ангель божий, милий, ти ж сам бачиш, неповинні вони, татко з матінкою: нічого вони зі мною вдіяти не змогли. Татко з усією душею лупцював би мене, як сидорову козу, та я вже дуже запекла. Не раз було, ангель божий, коли я в татка батіг виривала, а його самого брала за плечики і до переднього кутка підводила і кричала йому: «Молись богу, татку, іди від гріха!» — він тільки бігає та штанами трусить...» Ангель божий тоді з усмішечкою подивиться, голівку золоту свою почухає, і скаже: «А, бодай їм всячина! Хай вони, господи, йдуть у рай: однаково від них пуття не доб'ешся...»

— Не богохуль, дурна! Почекай-но, ось я полежу, посплю... а потім і пагли тобі наскубаю.

Сім'я наша була невелика — дев'ять чоловік, якщо лічити на той час і мене за людину. Кілька років тому було дванадцять: двох дівчат видали заміж у сусідні села — Марію та Пашу. Була ще прабабка, та померла недавно — бабусина мати. Бабуся народила чотирнадцятеро дітей, з них залишилося сім. А семеро маленят померли то від «горлечка», то від «гарячки», то від «черевця»; одного пропоров наскрізь бик; другий сів на дерев'яні трирогі вила на току, коли, маленький, наважився з'їхати з солон'яного ожереду вниз; третій потонув.

Бабуся говорила про них, охаючи, голосячи, із звичайними стогонами, а проте, я не почував в її голосі ні горя, ні жалю. Напевно, їй, як і мені, що цих дітей ніколи не знав, вони були вже чужі — якісь тіні, схожі на згасаючі примари. Вона називала їх ніжними іменами — Дьомушка, Мишенька, Ольонушка, — але ці імена були начебто створені нею самою: ні її, ні мене вони не хвилювали, — вони були менш реальні, ніж імена героїв тих казок, які вона розповідала мені на печі. Ольонушка і її братик Іванушка були мені рідніші, ближчі, відчутніші, ніж її померлі малята. У її малят — Ольонушки і Дьомушки — не було ніякої цікавої долі: вони народились і зникли, а Ольонушка й Іванушка із казки жили в моїй уяві, як живі дітлахи, з плоттю і кров'ю. Це мої однолітки, такі ж білоголові кучеряві: — вона — у сарафанчику, він — у червоній сорочці і в штаненятах. Іванушка потонув у болотці — у такому ж, як у жахливій уловині за селом, біля річки, вкритому зеленою ряскою, з окатими, мордатими жабами. Ольонушка сиділа, так само як і я, — навпочіпки — і зачаровано дивилась на таємничу ряску, що вдягає незнану воду болота, і на жаб, які видивляються на сонце і ковтають його, не розкриваючи рота.

Я питав бабусю:

— А як бик проштрикнув Дьомушку?

Вона неохоче, насилуючи себе, позіхаючи, відповідала:

— Так і проштрикнув... підняв на роги та й ну бігти...

— А як? Розкажи...

— Так і підняв на роги... Бик — він бик і є... А ти спи... Перехрестись і спи...

— А тобі їх шкода?

— Як же не шкода, — звісно, шкода, дурненький. Але ж шкодувати гріх: адже їх господь прибрав.

— А мене теж прибере?

— Аякже, всіх прибере.

— А коли?

— Не вем ні дня ні години... Коли він, батечко, захоче, тоді й прибере. Він же не питає: можна чи не можна? Одних — зразу, інших — згодом... Одних — замолоду, інших — старими. Можливо, і зараз, уночі. От зараз лежиш, не думаєш ні про що,

глядь — він тебе і уподобав! Перехрестись і мовчи, а то біс в уста ввійде. Він же раз у раз за плечима стереже: стрибне, махне хвостом, клацне копитцями і — гульк просто в рот!.. Дивись — уже в череві. Вони такі, ті бісі! А ангель-хранитель стоїть і плаче: прикро йому, що біс його перехитрив. Закрий рот, перехрестись. Хресне знамення для біса — гірше за всякі страховища.

Я завжди думав про цього ангела і про біса. Про них говорили щодня, найчастіше говорили дід і бабуся. Ці невидимі істоти були немовби членами нашої сім'ї. Я почував їх присутність всюди — і в хаті, і у дворі, і в погребі, і в хижі. Мені здавалось, що вони володіли однією здібністю — не спати. Вони ховались десь по темних кутках і нишком стежили за нами. Бог був такий же неприступний, сивий, непривітний, як дід. Його боялись усі, навіть сам дід побоювався, щоб цей сердитий старий не нашкодив йому. Дід щоранку і щовечора стояв з лестовкою і підручником перед іконами, покійно клав на себе хрести і тикався сивою головою в підручник на підлозі. Позаду нього так само побожно стояла бабуся, хрестилась і кланялась одночасно з ним. Я дивився на них і чекав, що обое вони розплатаються на підлозі і будуть дрягатися¹ «рибкою», як я перед дідом. Ікони були темні, мутні, похмурі, і на жодній з них не було бога. Він, очевидно, сидів у кутку, за дошками ікон, і виглядав звідти, волосатий, як прадід Селіверст, — стежив, чи за правилом кланяються йому в ноги, чи слухняні, чи покійні дід і бабуся. І я почував, що цей бог — злий і незручний старигань, що він, як і дід, за своїм жорстоко-свавільним норомом, візьме та й «прибере» з доброго дива і діда, і бабусю, і матір, і батька, і кожного з нас... Нанього не догодиш: він — самодур, він кроку ступити не дозволяє і всіх тримає під «десницею». Що таке «десниця»? Руки в нього спотворені, гачкуваті, як у діда, і брови такі ж волохаті і закривають очі, а очі мерехтять, мов у kota ввечері, з-під жажливих брів. Про нього ніхто не говорить без страху: він гнітить усіх, як постійна загроза. Можливо, я чув і голос його ночами: я знав, що голос його глухий, хрипкий, грізний.

А от ангел та біс — це були зовсім інші істоти. Ангел, мабуть, був схожий на матір — світловолосий, кирпатенький, у довгій сорочці. Він — безпорадний, чуйний до всього, як мама, і говорить так само несміливо, з надривом, як вона ж. Він часто плаче і витирає сльози рукавом. Його часто штурхає і ображає забіяка біс, а біс — жвавий, веселий, верткий бешкетник. Він неодмінно що-небудь нашкодить: то викупається у відрі води, яку не накрили з молитвою на ніч, то забереться в горнятко з молоком, то залоскоче уві сні кого-небудь з нас. Сьома часто зіскакує під час сну на повстині, стає на коліна, чухається, відмахується, бурмоче і сміється. А то ще під піччу починається метушня та писк. Я не-

¹ Дряга т и с я — трепетати.

навидів цього біса за маму: він знушався з неї так зухвало, що вона кидалась на ліжку, вся тремтіла, обливалась потом, вибігала на вулицю, на мороз. Напевне, так збиткувався він з матері тоді, коли сердився і мстився їй за її сумирність, за невигойний її переляк та ангельську печаль. Цей біс здавався мені маленьким, волохатеньким виродком з реготливою мордочкою, з м'якими ріжками і собачим хвостиком. Він гасає і стрибає на копитцях, кривляється, показує червоний язик, а очі в нього горять, як вуглики. Він завжди вигадує якісь бешкетні витівки. Він доступний і простий, але невловимий, бо він невидимка! Якби він раптом потрапив мені на очі, я не злякався б і неодмінно відлупцював би його за збиткування з матері.

Але бог — гнітючий тягар, як дід: він не дозволяє ні гратись, ні кричати, ні співати. Він вимагає мовчання, мертвого спокою. Нам, дітям, та й старшим хлопцям просто-таки дихати не можна під його старечим гнівом. Тільки-но ми забудемось і почнемо галасливо пустувати, — зараз же нас глушить вигук діда:

— Відшмагаю, ледарі! Бодай вас розірвало! Бога не боїтесь...

Він іде до ікон, знімає мідний восьмиконечний хрест і йде до нас. Ми перелякано завмираємо на місці. Ні, не терпить бог наших дитячих утіх.

Іноді вранці бабуся із страхом розповідає дідові, як уночі снувала по хаті, спираючись на лави і жахливо стогнучи, волохата тінь, і бабуся, ні жива, ні мертва, питала в неї: «До добра чи до лиха, батечку?» А тінь стогнала: «До лиха! До лиха!..»

От він який, наш хатній бог. Без людей у хаті я не міг залишатися. Єдиний, хто міг уживатися з цим богом, — дід. Тільки вони двоє і розуміли один одного.

III

Батько був найстаршим сином у сім'ї. За столом він сидів праворуч діда, а ліворуч, край стола, сідала бабуся. Кожен знав своє постійне місце; сиділи всі по старшинству: біля батька — Сигній, за Сигнієм — Тит. На другому боці, на приставній лаві, — Катерина, Сьома, мама і я. Іноді мені дозволялося сидіти між батьком і дідом. Я пишався цим і задихався від страху. Прислужували біля столу бабуся і мати: бабуся панувала, розпоряджалась, а мати безмовно виконувала накази. Сідали всі після спільної молитви. На молитві дід стояв попереду, за ним — бабуся, а потім купою — всі інші.

«Боже, милостивий будь мені, грішному...» — бурмотів із зітханнями дід і клав хрест, важко, неквапливо, побожно, і низько кланявся.

Всі робили те саме в той самий момент, наче за командою. Недбалості і різнобою в хресному знаменні не допускалось.

Жінки піднімали фартухи, відкладали їх на ліву, притиснену до грудей руку, і хрестились двоперст'ям — «на тім'ячко, на пупочок, на плечики». Потім усі мовчки сідали на свої місця, і дід відкривав трапезу: він хрестився, і всі хрестились, дивлячись у стіл, потім він брав ложку і тягнувся до великої череп'яної миски, повної квасу і тюрі з картоплі та цибулі. Як ласощі, квас забілювався молоком. Ложки стукались у бовтанці, переплітались, заважали одна одній і після короткого безладдя підносились до рота. Якщо хто-небудь із нас квапився простягти ложку до миски раніше за діда, він хмурих брови, розмахувався і бив винуватця ложкою по лобі.

— Куди лізеш? По черзі бери!

За столом похмуре, скитське мовчання. Одного разу мати, замислена (з нею це часто траплялось), простягла свою ложку раніше за інших. Дід пронизливо подивився на неї з-під сивих брів і чекав, коли вона понесе ложку назад. Всі заціпеніли. Батько ударив роздратовано по її ложці і перекинув її.

— Ти чого? Сліпа, чи що? Чого лізеш передчасно з ложкою? Гляди в мене!

Мати злякалась, посиніла і випустила ложку в миску. Дід простягнув руку, занурив пальці в тюрю і вийняв ложку. Він мовчки підвівся з місця і діловито сказав:

— Ану, давай лоб! Черги не знаєш? Твоя черга — остання в домі.

Мати підвелась, покірно й німо схилилась над столом, і дід двічі ударив її ложкою по лобі. Вона не сіла — боялася сісти — уся тремтіла. Стрибало підборіддя, губи, а очі, залиті слізьми, дивились на діда приречено.

Батько хвилювався і теж був блідий. Він злісно оглянув матір і шикнув на неї:

— Сідай! Чого стоїш... диявол!..

Бабуся не заступилась за матір: вона вважала, що невістку провчили доречно, що невістка повинна звикати до самоприниження.

Тільки Катя дзвінко вигукнула:

— Та чого ви жінку мордуєте? Диви, яке лихо зробила! У неї серце заходиться, хвора вона, а ви її довбаєте. Татко хіба що-небудь розуміє?

— Я ось тобі коси вискубу. Ач, вискочила... Кобила чала! Тебе не спитали.

— Ти, татку, мене не зачіпай...

— Мовчати!

Дід ударив кулаком по столу, і від удару і миски, і хліб, і сільничка підстрибнули з гуркотом і тріском. Катерина усміхнулась і байдуже сказала:

— А ти, татку, простягай ложку з молитвою... а то інших у гнів вводиш... бога гнівиш.

Вечера закінчилася мовчанням: всі були пригнічені, всі боя-

лися дихати. Здавалося, що разом з тюрею всі намагаються проковтнути й ложки. А дід був задоволений, — він старанно збирав пальцями крихти і клав їх у рот, потім усією сучкуватою п'ятірнею схопився за бороду.

— Ану, мати, вставай! Піднімайтесь! Молитися треба... Прибійте зі столу!..

Вставали юрбою в тому самому порядку на молитву. Потім дід знову сів за стіл і, відпочиваючи, робив розпорядження по господарству.

— Завтра на млин треба, Васянько. Два мішки змелеш на сита. Сигнію, іди швидше, гнідкові корму заміси та напувати треба! Титко! Корові дав соломи? Отож-то, всі ви поспішаєте роботу кинути — та й на вулицю. Гній на дворі не вичистили... лядарі! Сьомко, Федько! Щоб завтра, тільки-но розвидниться, — за граблі!.. На поле треба вивозити.

Пам'ятаю один з таких вечорів. Батько сидів на поважній відстані від діда і напружено тер очі долонею: це для того, щоб не дивитися на діда. Він удавав, що дуже заклопотаний цією роботою. Як звичайно, він обговорював з дідом план завтрашніх робіт з гідністю старшого і розсудливого хазяїна. Тільки іноді він бив ногою кішку під столом.

Жінки сіли за свої гребені і прями куделі. Бабуся в комірчині стиха бурмотіла щось, бряжчала посудом, чавунами.

Ми з Сьомою забралися на піч і зникли в темряві, щоб нас не бачили.

Тит і Сигній переморгнулися і стали одягатись. Я вже знав, що вони збираються на вулицю, на гору, до хлопців — побитися навкулачки і пройтися під гармонію через усе село.

— Куди це ви? Валянки треба підшивати. Федянька одну каф'язку прочитає — слухати треба.

Сигній з готовістю, скоромовкою відповів:

— Ми на двір, татку. Коневі треба замісити... Повести до водопою. Зараз тільки-но казали. Овець подивитися треба. Рябенька ж суягниться.

Він умів спритно замилювати очі. Непомітно разом з Титом вони зникли за дверима.

— А Сигнійку одружити треба — розбеститься, — діловито вирішив дід. — Та й молодичку ще одну треба в домі мати: твоя он і грошей тих не варта, що в кладку дали.

Батько сидів похмуро і відчужено.

— Якщо одружити Сигнію, батьку, треба овець продавати. Що ж у нас залишиться?

Дід поважно доїв свою бороду.

— Візникувати поїдеш... від Митрія Стоднева. В Саратов! Шкури повезеш. Мед. Хліб. Поцінно.

— А як же без коня вдома?

— У Каляганова кобилку візьму. Поїдеш візникувати з сусідами. Готуватися треба.

Мати злякано дивилась на батька. Він не звертав на неї ніякої уваги.

Катерина, прислухаючись до співу веретена і поплывуючи на пальці, які швидко і ловко тягнули і крутили нитку біля шовковистої мички, ущипливо зауважила:

— Хоч би й сам татко візникувати поїхав на додачу до братка — все-таки зітхнули б вільніше...

Батько подивився на неї несхвально, але в очах грали лукаві вогники. А дід поважно мовив:

— От і Катьку треба з рук збути. Засиділась. Хіба гоже до двадцяти років у дівках сидіти? Сватів треба кликати.

— Спочатку б її, батьку, треба віддати, а потім і Сигнія одружити. Тепер кладка дорожча стала — карбованців двадцять. От воно те ж на те і вийде.

— Поговори у мене! — цикнув на нього дід. — Без тебе розуму немає?

Дід не терпить, коли при ньому висловлюють свої міркування: сини повинні беззаперечно виконувати його накази — не суперечити, не радити. Які можуть бути свої думки у молодих? Вік звікувати — не пальцем перекивати. У нього, у старого, на тілі стільки рубців, що, коли скласти роки всіх його дітей, це число становитиме тільки частину тих слідів. Він, старий, весь прошитий батогами й кулаками: він вийшов із панщини. Він знає, що таке влада пана-самодержця: ти — черв'як під ногою владика, тобі нічого не належить — ні колосся, ні волосся. У тебе є голова на плечах, щоб мати помисли, є руки, щоб виконувати роботу, є ноги, щоб ходити, але цінність людини визначається волею пана. Воля твоя — воля пана, руки твої — бажання пана, ноги твої — примхи пана. От його, діда, одного разу пан змусив сто разів безупинно стрибати через дугу. Сорок разів стрибнув — за дугу зачепив, і вона впала. Пан велів дати йому сорок батогів, а після того знову наказав стрибати спочатку. Дід согрішив — схитрив, обдурив пана, потай виявив свавілля: зачепив дугу на десятому разі — думав, що пан йому дасть тільки десять батогів. А пана обдурити не можна: за свавілля дали дідові дев'яносто батогів. Сидів він у сараї і плакав: своя воля дурна, своя воля красна волею хазяїна. На ранок він з великою радістю і ретельністю зробив сто стрибків — літав над дугою птахом. І пан був задоволений, і він, дід, збагнув велику премудрість рабського самозречення.

— Ми — раби божі, — повчав дід при всякій нагоді, загрозово постукуючи пальцями по столу. — Ми, хрестяни, хресний груд споконвіку несемо. Але нікоєждо не раби антихриста й аггелів його — тобто попів, німецького начальства, еретиків-тюнників, бритовусців з бляхами та позументами. Несть нам волі і розуму, опріч старих: від них тільки є порядок і міць життя.

У батька тверднув і бліднув ніс, очі жорстко і вперто ди-

вились у ніщо: видно було — нутро кипіло у нього. Влада діда і його повчання були йому нестерпні. Він накопичив у собі постійну злобу проти діда, і вона часто проривалась круто і мстиво. Він був страшний у своєму гніві і роздратованні, коли принижувалась його гідність як самосильного мужика. До діда він ставився з мовчазною злобою в його відсутність, а у вічі висловлював відданість і беззаперечну покору. Він теж поважав міцні підвалини сім'ї.

І ось на таке повчання він і насмілився заперечити дідові:

— Тепереньки, батечку, люди — інші і життя — на інший лад. Панів таких тепереньки нема і кріпості немає. Зараз людина сама своє життя влаштовує. Раніше, коли пани були, люди з села на сторону не тікали, а зараз, мов ті таргани, розповзаються. Нині, батечку, сам знаєш — жити нема при чому: ні землі, ні прибутку. Що ти зробиш на душевому восьминнику? Ми ось теж спокою і вдень і вночі не знаємо, а завтра, може, з голоду подохнемо. Доводиться думати, батечку, як би самому мені не довелося на сторону йти.

Дід спочатку якось розгубився: його вразила мова старшого сина. Таких слів від нього, завжди мовчазного і немовби завжди згодного з ним, він не сподівався. Потім обличчя його стало чорне, борода застрибала, і він весь роз'ярився. Його потрясав гнів, і я чекав, що він кинеється на батька і почне його бити. Але він обернувся на ікони і перехрестився, повільно і трудно. Здавалося, що в нього навіть кістки затріщали.

— Царю небесний, владико милостивий! Не допусти до чорного слова, віджени мене від диявола і всякого ложесна.

Він спокійно взяв залізний кухоль, з якого пив квас, і вдарив ним по голові батька. Кухоль забряжчав, і зразу ж на шкірі у батька з'явилась крива смуга. Це було так несподівано, що батько очманіло скочив зі свого місця. Катя виснула:

— Та чого це ти, татку?!

Мати кинула гребінь і побігла до батька. Денце з деренчанням полетіло на підлогу. Вона стала біля батька і безумно дивилась на діда. А дід розмахнувся ще раз і хотів знов ударити батька.

— Слухай, коли кажуть старі!.. Не супереч батькові, а слухай із страхом... Кланяйся в ноги!..

Мати ридма ридала, хапаючись за батька, і з острахом дивилась на діда.

— Батечку! Батечку!.. Прости, Христа ради!..

Батько вирвався з дідових рук і, оправляючись та стираючи кров з щоки, уриваним голосом, намагаючись зберегти гідність жонатого мужика, казав:

— Я почитаю тебе, батечку... Не виходжу із твоєї волі... А руки на мене не піднімай... не завдавай сорому перед людьми...

Дід тупав ногами і верещав фістулою:

— Кланяйся в ноги, негіднику!

Із комірчини вийшла бабуся і, охаючи, плакала стогнучим голосом:

— Ба-атьку-у!.. Ба-атьку-у!.. Не гріши, батьку... Хіба він, Васянька, тобі, не слухняний? Схаменись, кажу... Ба-атьку-у!..

Дід верещав, борсався, і штани у нього трусилися і пузирилися.

— Доки я живий, я тобі цар і бог! Слова сказати тобі не велью. Хочу — рачки будеш повзати, хочу — орати на тобі буду. Шкуру спущу!

Катерина вже пряла байдуже куделю. Тільки один раз вона покликала маму:

— Невістко, відійди од гріха, а то ще під руку попадеш, оглушать. Чи багато тобі треба...

Мати не чула її і тремтіла біля батька, смикала його за сорочку, тягнула до себе:

— Фомичу! Фомичу!.. Що це робиться?..

Батько відштовхнув її і глянув на неї так страшно, що вона вся зіщулилась і затупцяла на місці, наче дурпенька.

І тут же повалився на підлогу, ткнувся головою в ноги дідові і промичав:

— Прости, христа ради, батечку!..

Дід серйозно і діловито сказав:

— Бог простить... Ти старший, ти своїм братам і сестрам приклад. Помру, прибере бог, — ти їм наставник і влада.

Батько встав, весь червоний від сорому і приниження, накинув на плечі кожух, схопив шапку з стіни і вийшов з хати.

Мати тихенько схлипувала. Катерина байдуже пряла куделю і пильно дивилась на мичку. Бабуся стояла в дверях комори з голими руками в тісті і стогнала.

Дід поліз на піч. Він знову був благодушний, задоволений собою.

— Сьомко! Пішов звідси!.. Сідай за Псалтир, а я спатиму...

Сьома сторчача злетів з печі і сховався в комірчині у бабусі.

Катерина підійшла до мами і зашепотіла:

— А ти плюнь на них, чортів, невістко... Не втручайся. У всякої Пашки свої замашки. Сиди та здаля гляди... Сиди, пряди та в нитку плюю... Які ж бо мужики дурні. Ох, до чого ж дурні!

Мати сумовито зітхала.

ІV

Після смерті першого чоловіка бабуся Наталія, ще молода, залишилась бездітна, самотня, без шматка хліба. Нікуди дітися — пішла на заробітки на сторону. Вона була однією з перших удів, які наважилися кинути село після «звільнення».

Працювала вона на рибних промислах в Астрахані, служила куховаркою у купців в Саратові, кілька років провела на виноробстві в Кізлярі. Саме там вона і прижила в таємній любові мою матір — Настю. Після повернення на село бабуся працювала у пана. Робітниця вона була гаряча, ретельна. Її брали охоче — покірлива була і майстерниця на всі руки. І за охайність поважали: якимсь чудом для села вона вдягалась добре і дівчинку свою тримала охайно. Хоч вона поводитись строго і неприступно, але в неї була «кропивниця» Настя, і цього було достатньо, щоб кожен бешкетник міг обляяти її на вулиці, перед народом. І вона старалася не показуватися серед людей. Беззахисна, зневажена, ховалась де-небудь у хліві або в стодолі і плакала, притискаючи до себе Настю. Вона не стерпіла такого життя і перебралась у сім'ю свого брата — в село Верхозим, за дванадцять верст. Але і там не знайшла вона собі пристановища: зустріли її у брата як зневажену людину. Тоді вона, з ціпком в руках, з торбиною за плечима, разом з Настею пройшла двісті верст до Саратова. Там вони працювали на поденній. Потім сіли на пароплав і попливли в Астрахань, до племінниці, яка тримала крендельну пекарню. На пароплаві мріяли: у крендельній добре працювати — робота чиста, хлібна, борошном солодко пахне і рум'яними, гарячими кренделями. У крендельній не довелось їм працювати: племінниця зустріла їх непривільно. Переночували вони не в кімнаті, а в пекарні, і на другий день оселилися в однієї вдови і разом з нею стали крутити чали. Сяк-так дотягли до весни і знову повернулись у село.

Жив у сусідньому поміщицькому лісі за сторожа Михайло Песков, дебелий старий чоловік з нашого села. Був він людиною строгого життя, непідкупний, злодійства і порубів не допускав. Та коли мужики законним порядком пиляли бурелом і сушняк або рубали стройовий ліс на хати, Михайло не заважав вивезти незаможному мужикові ще один віз дров і давав йому корець меду із власної пасіки. Пасічник він був знаменитий — на всю округу, і до нього приїжджали навіть із далеких сіл порадитися. Тверезе, чесне його життя народ зв'язував з праведністю бджільництва. Казали, що бджоли не жалили його, і він ніколи не надівав сітки на лице.

— Вона, бджола, чує... — переконано казали мужики. — Вона прозорлива. Вона не допускає ні п'яного, ні брудного, а супостата не любить. Не терпить перелюбника або злодія... Михайло — правильна людина.

І йшли до нього звідусіль радитися: як заладити діру в господарстві, як хворого коня вилікувати, яку дівчину в дім узяти, за кого заміж віддати... Він охоче давав поради, і їх виконували точно. Знав він усіх мужиків, навіть з далеких сіл, — знав, як вони живуть, які у них дошкульні місця, яке господарство у них, яка сім'я, хто працюючий, хто ледар, скільки своєї душо-

вої землі, скільки орендує... Терпіти не міг він баришників, шинкарів, мироїдів.

— Мироїди — здирці. Життя мужикові не буде від них: всіх з торбами пустять. Від них і пияцтво, і злочинство, і всяке непотребство...

Великий, костистий, сивоволосий, Михайло ходив у чапані і личаках, з ключкою в руках. Цей чапан і личаки, коли він проходив селом, робили його чужим, і поява його на вулиці була справжньою подією. Баби виглядали з вікон, мужики кидали роботу і дивились на нього, роззявивши роти. В нашому селі не носили ні личаків, ні чапанів — вважали це за сором. «Личкарів» і «чапанників» зневажали. Мужики носили чоботи, баби — «коти» і, щоб не взувати личаків, воліли краще ходити босоніж. Мужики шили собі піддъовки, баби — курточки-тілогрійки з довжелезними вузькими рукавами. На руку надівали тільки один рукав, другий теліпався порожній. Ці піддъовки, тілогрійки, чоботи і коти носились багато років і нерідко переходили від батька до сина, від матері до дочки. Я бачив у матері в скрині шовковий сарафан і червоний полушалок, які перейшли до неї від прабабки. Але чапан і личаки Михайла Пескова не викликали осудження: навіть вважалося, що цей одяг надає йому поважності. Михайло — дід лісовий, живе серед божої природи, а бджоли люблять у людині тільки природне ество. Ішов він вулицею, високо піднявши голову, поважно, неквапливо, кожною вклонявся, і всі знали, що Михайло не даром з'явився на селі, що йде він кудись, виконуючи якийсь відповідальний обов'язок: значить, у когось незгода в сім'ї, когось треба повернути на істинну путь, когось треба провести в могилу. І завжди він ніс корець меду.

У Михайла померла стара. Недавно він одружив вісімнадцятилітнього сина Ларивона. Син був такий же високий та кремезний і, незважаючи на молодість, вже заріс бородою. Це був парубок чудної вдачі: жив він нерівно, хвилями. Ось він веселий, пестливий, з батьком говорить по-жіночому — ніжно, співуче і називає його «рідний таточку», «милий, дорогий батьку», роботу по дому виконує за трьох, з захопленням, без відпочинку. А то раптом хмурнів, звірів, починав без усякого приводу бити коня — розлючено, довго — кулаками, палицею, голоблею, — бити, доки і кінь, і сам він з піною на губах не падали на землю. Михайло виходив до нього з хати неквапливо, весь чорний від гніву і відтягав його від коня.

— Ларку! Не мордуй тварину! Схаменись, розбійнику! На худобі немає вини та гріха...

— Відійди, тату! — хрипів, бризкаючи піною, шалений Ларивон. — Відійди!.. Душу мою, тату, в гріх не вводи.

Михайло знайшов Ларивонові тиху, лагідну дівчину з нашого села — Тетяну. Однак Ларивон і з Тетяною повівся так само, як з конем: то пестив її, то раптом починав бити до нестями. І от

Михайло вирішив узяти в дім бабусю Наталію з дівчинкою. Чи то бабуся внесла в лісову хату Михайла якийсь особливий, ласкавий дух, чи то вона взяла на себе все господарство і звільнила Ларивона від багатьох обов'язків по двору, — Ларивон з півроку поводився легко, тепло, рівно, і завжди можна було чути його лагідний голос:

— Матусю! Як твоя воля і словечко, матусю, так і буде... Ти в домі у нас, матусю, наче сонечко ясне.

І ці вигуки були схожі на баб'ячі голосіння.

А потім знову почав колобродити і скаженіти. Зразу призвичаївся до медяної браги і став пити запоєм. Щоб урятувати Настю від важкої його руки, вивозили її на якийсь час у Верховим. Коли Ларивон приходив до пам'яті — ридав, валявся в ногах у батька, у бабусі Наталії та в жінки, а потім ішов з лісу за вісім верст у Верховим і ще з вулиці кричав у вікна:

— Настунько, сестрице моя! Прости мене, христа ради, окаяного. Мушці-комарикові не дам скривдити тебе. На руках носити буду.

Приводила його в людський вигляд і заспокоювала тільки бабуса: вона обіймала лахмату голову його, притискала до грудей, відводила його на лаву, укладала, гладила по волоссю, по плечах і заколисувала, мов дитину.

Через два роки у бабусі Наталії народилась дівчинка Маша, а в Тетяни — хлопчик. Михайло кинув ліс і переїхав на село: думав, що Ларивон на людях стане кращий. Почали працювати коло землі.

Михайло сів на своєму наділі — на чверті десятини землі, а щоб звести кінці з кінцями, взяв у пана з половини дві десятини. За довгу службу в лісі пан дав Михайлові жита на сівбу і на харч. Кілька колод Михайло поставив на садибі, за своїм двором, у куцах черемхи. Та не на користь пішли ці колоди Михайлові: одного ранку він побачив колоди на боці, весь мед був очищений, а мертві бджоли купами лежали на землі, і тільки поодинокі бджілки літали над порожніми колодами. Михайло довго дивився на цю наругу і тихо плакав. Після того він зразу постарів, очі його почали сльозитися, і борода затряслась. Він скинув чапан, личаки, плоскінну сорочку і одягся, як прийнято було на селі, у фабричне.

А Ларивон начебто ожив на селі: став легким, веселим, товариським. Вечорами і в свято виходив на вулицю, до громадських амбарів, де збирались хлопці і дівчата, молоді мужики та жінки. Там до півночі співали пісень, танцювали під гармонію, обіймались. Незмінно виносилося відро медяної браги, яку вони купували вскладку, і Ларивон стояв перед відром на колінах, черпав ковшем і співуче, ніжно приказував:

— Миколу, друже, пий, рідний!.. Життя наше, Миколу, чи-жолє... Сусіде! Гришо!.. Чи ми з тобою не один піт ллемо? Чи не одне горе микаємо?.. Пий, Гришо, милий!.. Якби були крильця,

полетів би в незнані краї. Навіщо сили наші на цій землі без радості губимо?.. Ех, сум тяжкий, кохана, далека сторона!.. День по дню минає, а перед тобою — однаково кінська ріпиця!.. А сонечко грає, виблискує у гноївці. Жив я в лісному барлозі!.. Миколю! Гришо! Сусіди ви мої кровні!.. Невже ж, милі мої!.. Невже ж так до могили небо нам за макове зернятко, а сонечко — мідний гріш з орлом!.. Маячить і в руки не дається?..

Тепер уже не допомагало заколисування бабусі Наталії. Він підняв руку і на неї. А коли кинулась на захист Настя, він мало не покालічив її. І вперше Михайло зв'язав Ларивона і довго шмагав його ремінним батогом.

І ще більше згорбився і постарів Михайло. Голос у нього став кволий, тихий, хворий. Видно було, що старий дивиться в домовину.

Зібрав він якось усю сім'ю урочисто, побожно. Всі стали перед іконами і помолилися мовчки. Потім Михайло сів за стіл в передній куток і поважно, строго, як перед смертю, оголосив своєю останню волю.

Михайло чує, що бог незабаром пошле по його душу, і тому з цього дня він доручає все господарство Ларивонові. На нього, Ларивона, покладається велика відповідальність — пильнувати порядку і добробуту в домі, бути годувальником і захисником домочадців. Багато випробувань перед Ларивоном: якщо він не вжахнеться своїх вад — пияцтва, жорстокості, — то він незабаром згубить і себе, і рідних. Це випробування накладає на нього сам бог. Старшу дочку Наталії треба зараз же видати в хорошу, строгу сім'ю. Матір свою, Наталію, він, Ларивон, ніяк не повинен кривдити. А якщо після його, Михайла, смерті мати схоче піти з сім'ї, Ларивон мусить виділити їй заслужену частину: нехай вона живе в келії, а для годівлі він мусить дати їй телечку.

Після того Михайло відійшов від господарства і став жити мовчазно і відчужено. Ларивон якийсь рік жив сумирно, працюючо і не брав у рот хмільного. Того року Михайло помер.

Настю в п'ятнадцять років віддали заміж за мого батька. Батько тоді був помігний і принадний жених. Кучерявий, охайний, моторний, він був відомий як розумний хлопець, який не знається з бражниками, гармоністами й пустобрехами. Горнувся він більше до старих, слухав їх мудру мову і сам розмовляв з ними як людина, досвідчена в життєвих справах. На селі ставили його як приклад молоді. А молодь його не любила: дуже вже розумного вдає в себе Василь! — ні в танку його немає, ні у ватазі хлопців, які гуляли з гармонією по вулицях, ні з дівчатами, які задивлялись на нього.

Старі по святах збирались біля амбарів, сідали на колодах і гомонили про те, про се — про хатні справи, про податі, про землю, про те, що настали часи, коли жити вже немає при чому, що люди кидають і забувають свої хати, а самі йдуть на сторону, що багато хто думає переселятися в Сибір, що заїв орендою

пан, що викупні платежі зовсім задушили народ. Батько сідав до них і говорив, як старий, дивлячись собі в чоботи:

— Воно ще гірше буде...

— Ну? Невже ще гірше? Куди вже більше...

— До того йде. Народ множитья, землі немає, душевий наділ дробиться. Панські угіддя для мужика — кабала. Хорошу землю пан в оренду не дає: сам машиною обробляє. А нам іде непридатна. Раніше пан віддавав цю землю з третього снопа, сіножать — з третьої копиці, а тепер — з половини. Через рік-два — от хоч руку відтяти — буде у нас тільки третій сніп. Маєток у нього заставлений і перезаставлений — як йому звести кінці з кінцями? От мужик і виручає, от з нього і деруть три шкури. Мужик з усіх кінців у лещатах: і пан його скубає, і влада скубає, і мироді скубає.

Мужики хитали головами, бідкаючись:

— Ой, батечки!..

— Отож-то й воно...

І старі захоплювались розумом і розсудливістю батька, тоді дев'ятнадцятилітнього хлопця, і казали дідові:

— Ну, і син у тебе, Фома Селіверстичу, ціни немає.

Дід був задоволений похвалою мужиків, але удавав, що ця похвальба для нього нічого не значить.

— Та начебто в нашому роду всі розуму не позбавлені... Всі кучеряві, всі кляві¹.

І тут же починав бурчати:

— От тільки шмагав мало... Коли б як слід шмагав, не став би перед старими розп'якувати. Йому б мовчати треба та слухати, щоб... боже борони... щоб тремтів, голосу не смів подати. Поки ще не одружили, пошмагати гарненько треба.

— Пошмагати — це завжди треба... — погоджувались старі. — Шмагати — однаково, що поле орати.

Батько бліднув, самолюбно замикався і насував кашкет на лоб.

— У вас тільки одно і на думці і на язичку — шмагати. Це не за панів. Тепер народ хоче жити без панів.

І виходив твердою, впевненою ходою людини, яка знає собі ціну, знає, що вона розумна і не дозволить зневажити і принизити себе. Ішов він гордо, з гідністю схиливши голову до плеча і поважно перевалюючись з боку на бік.

Мужики проводжали його мовчки й ображено.

Дід кілька разів приходив до Ларивона сватати мою матір, але не сходились у ціні. Ларивон просив за матір двадцять карбованців, а дід давав дванадцять. Торгувались довго, били по руках, обговорювали хороші якості і хиби нареченої: вона хоч і працювата, гаряча і слухняна дівчина, і з обличчя вродлива, тільки роками ще зелена, на зріст ще мала, ще грудьми і стег-

¹ Кляви й — розумний, вродливий.

нами на молодичю не схожа, треба ще годувати, ростити. Воно, звичайно, сім'я Ларивона — хороша, роботяща, хазяйновита, але ж і сім'я Фоми Селіверстовича хороших кровей. Зійшлися, нарешті, на чотирнадцяти карбованцях з копійками і на відрі браги.

Через рік мати скинула мертву дівчинку. Лежала вона після цього тижнів два у ліжку в гарячці, без пам'яті, а коли опритомніла, — встала і пішла працювати. Як це сталося? Коли мати була вже на останніх тижнях, дід змусив її носити каміння для комори. Вона носила це каміння на животі. Воно було важке, вугласте. Надвечір мати відчула родові муки. Не доносила вона дитину місяців два. Роди були тяжкі. Цілу добу мати кричала на все село, а над нею безнастанно читали Псалтир.

Після цього мати стала хворіти на припадки тяжкого нервового розладу. Припадки повторювались часто, і матір вважали причинною.

Ввійшла вона в сім'ю легкою, швидкою ходюю, приємна, відкрита, лагідна, і в хаті зразу стало ясно, співуче, радісно. Маленька, поривчаста, вона з гарячою готовістю і лагідністю прислухалась до всіх і намагалася догодити всім — не тому, що хотіла підлеститися, а просто так — широко, простодушно, від ніжності серця, від товариського характеру. На другий же день вона стала прибирати і прикрашати хату. Голосок її бринів і в хаті, і на дворі:

— Матінко, я все сама зроблю... Не клопочись, матінко... Катюно! Давай-но вікна помиемо... Сьомо, давай-но я нову сорочечку тобі одягну.

І починала співати тоненьким голосом пісень.

Катерина зразу прив'язалась до неї, і вони подружили, завели секрети. Сподобалась вона і Сигнієві, вродливому хлопцеві, він дивився на неї і сміявся. Батько ставився до неї байдуже, замкнуто, по-хазяйському, мов чужий, і при людях не говорив до неї ні слова, тільки часом покрикував суворо:

— Настасье!..

І це ім'я якимось не пасувало до неї. Вона лякалась і оглядалась, наче побита.

Дід приголомшив її з перших же днів. Він ввійшов у хату з батогом, спинився посередині і крикнув:

— Це хто тут регоче? Хто пісні горлає? Щоб у мене в хаті було тихо, мертво, щоб навшпінках... Ах ти, курко! Закудку-дакала!

І попрямував до неї, хистко згинаючи коліна. Тільки свої знали, що його волосата сива усмішка і пронизливі ведмежі очі грали добродушно і лагідно. Але мати зразу заніміла, зіщулилась, з жахом втупилась в сиву скуйовджену голову діда і заціпеніла, коли він став наблизитися.

— Кланайся в ноги!..

Мати впала на підлогу і тицьнулась головою в дідові чоботи.

— Прости, Христа ради, батечку...

— Ну, го-то, дивись... бог простить... Слухай... Ти не дівка: ти в чужій сім'ї. Догоджай, мовчи, будь скромна, бога пам'ятай.

Бабуся стояла в дверях комірчини, червона від жару, і дивилась мовчазно та зворушено: їй було і шкода молодій невістці, яка трепетала в дідових ногах, і подобалась ця урочиста хвилинка. Невістка мусить знати своє місце в домі, і сміливість її та дівочі веселощі не повинні зневажати суворої, благопристойної тиші і непохитних підвалин старовинної сім'ї. Бабуся сама народилась і виросла в «кріпості» і не знала іншої долі, крім одвічного рабства. Вона не знала нічого, крім своєї хати, поля та панського двору. Її світ обмежувався клунею, її небо синіло та блищало зорями тільки над своїм селом, і для неї був величезною подією виїзд за околицю, верст за п'ятнадцять, у гості до її дочок, виданих у Данилівку і Виселки. Її світ — це був світ застиглої, непорушної, незмінної, один раз назавжди встановленої дідами і прадідами патріархальної сім'ї. Якби це звичне життя порушилось і в нього ввійшли б нові порядки і нові люди, вона не стерпіла б змін.

Але на свою невістку-дівчинку вона дивилась як на «кропивницю», чужачку, привезену свахою Наталією з далеких, невідомих країв. Невістка — плід бродячого мандрівного життя, дитина гріха й пороку. Хоч дівчинка і вихована в сім'ї Михайла, хоч вона і росла у справжній вірі, але в ній сховано отруту гріха і диявольської вільності. Її треба тримати суворо, привчати до безмовності, покірності і краси скитського смирення. Але, незалежно від цієї суворої відчуженості, у бабусі був нахил до співчуття, до сліз, до хорошої, задушевної пісні і до тужіння. Вона душі не чула в своїх дітях, особливо в дочках, і для неї було найвищою насолодою зустріти Пашу й Машарку, які приїздили до неї в гості один або два рази на рік, і потужити, обнявшись з ними. Звичайно до них підсаджувалась мати, і її ніжний голосок надривався серед їхніх голосів і зворушував їх своєю скорботою і дівочою тугою. І бабуся після цього кілька днів була з нею ніжна, співчутлива і дивилась на неї любовно і вдячно.

Вона по-своєму прив'язалась до матері: її тендітна незрілість, її жах перед дідом і чоловіком, її лагідна послужливість і нетерпляча готовість робити все, що наказують, її грайливість та пісні з оглядкою, потай, під заступництвом Каті, — все це зворушувало бабуся. Але вона, бабуся, сильна, велика, зневажала кволих тілом, заляканих, прозорих душею жінок. Їй доводилося скоріше берегти невістку, ніж розпоряджатися нею. Невістка була мов травинка, яка гнеться від вітерця: її дуже легко розтопати. А бабусі треба було виявити свою владу і силу свекрухи повністю. Одного разу вона спробувала розмахнутись — проявити свою могутність по-справжньому. Увечері вона замисила тісто в діжі, а діжа була велика: це липова діжка, зроблена з суцільного грубого комля — аршин заввишки і аршин у діаметрі. Вранці

тісто вилізло наоколо. Бабуся наказала перенести діжу з тістом на інше місце, а сама ставила величезні чавуни в палаючу піч. Ручка рогача тріщала і гнулась, і було боязко дивитись, як чавунице, повний води, пружно тремтів і похитувався у вогненному жарі печі. Мати квапливо обхопила діжу і хотіла її підняти, але діжа тільки зсунулась з лави на край. Мати, синя від натуги, із страхом крикнула:

— Матінко!..

Бабуся поставила чавун, вийняла рогач і приткнула його в кутку. Вона побачила, як невістка, надриваючись, присідає під вагою діжі, а діжа валиться на неї.

Бабуся розгнівалась:

— У, непутяща, бодай тобі тут! Із діжею зладити не може. Тріщить, мов скіпка.

Вона вхопила діжу масними руками і майже без зусилля переставила її на лаву. Мати стояла перед нею, пригнічена і винна.

Сигній дуже схожий на батька і на діда, такий же маленький та кучерявий, але брови в нього густі і не розриваються над переніссям. Він непосидючий, жартівник, реготун, любить чепуритися. Особливо залюблений у чоботи з довгими вузькими халявами, які він повільно і любовно збирає у дрібну гармонію. Одна в нього мрія — бути хорошим шевцем. Він часто бігає до сусідчоботаря Філарета, чорнобородого сутулого мужика, і жадібно стежить за його роботою. Філарет користувався його пристрасною і змушував супомогати собі — підбивати підметки дерев'яними шпильками, сукаати дратву, натягати на дошку заготовки. Сигній часто кидав роботу на дворі і тікав до чоботаря. Робота тоді звалювалась на Тита і на батька. А Тит сердився, шпурляв лопату, граблі, коли чистив гній, або сокиру, коли рубав дрова. Незграбний, з увігнутими в колінах важкими ногами, він ламав держак у грабель і відкидав ногами лопати і вила. Батько діловито підходив до нього і разів два спокійно, методично давав йому потиличника... Потім добродушно, з лагідністю старшого, наказував йому:

— Титок, бери-но швидше вила і накладай гній у сани... Відвезеш гній на садибу, зайдеш на тік — візьмеш колосся з половника.

Тит не слухався. Він завжди шаленів від хазяйської статечності батька. Поводження та голос батька, його авторитетна строгість були нестерпні і для Тита, і для Сигнія. У боротьбі з батьком вони виступали разом, хоч билися між собою через те, що Сигній намагався звалювати свою частку роботи на Тита.

Лють Тита була небезпечна і зловісна: він хапав залізні вила і кидався на батька. Обличчя його ставало сіре, очі скаженіли, і він був схожий на розлюченого собаку.

— Хвіст!.. — завивав він плаксиво. — Хвіст!..

Батько начебто не бачив і не чув Тита. Він неголосно наспівував якусь духовну стихіру і згрібав гній ближче до саней.

— Ану, Титок, швидше... накладай... Треба встигнути все під-

чистити і прибрати у дворі... «Иже глибинами мудрости човеколюбие вся строя...»

— Хвіст... У тебе і жінка причинна... Тебе ще татко за волосся скубає...

— Титок! — приязно умовляв його батько. — Ану, підчиплюйно вилами...

Він начебто не помічав поруч себе Тита з вилами, скерованими на нього. Дбайливо, квапливо підгортав граблями гній до саний, заклопотано йшов назад, впевнено похитуючись з боку на бік. Потім раптово виривав вила з рук Тита і хапав його за барки.

На крик виходив дід. Батько квапливо бурмотів:

— Бери швидше вила, Титок! Я скажу, що ми бавились.

І голосно кричав:

— Титок! Годі, погратись... Іди-но кінчати з гноем.

— Ледарі! — кричав дід. — Дармоїди!

Тит покірно колував вилами гній і схлипував, ховаючи лице від діда.

Разом з Сигнієм вони завжди вигадували мстиві жарти з батьком. То набивали йому в шапку сажі, і вона обсипала йому обличчя і шию, то чіпляли на піддьовку клапоть роґожі у вигляді хвоста, і, коли батько йшов вулицею, вони стежили за ним здаля і душилися від сміху. Бували і небезпечні витівки. Одного разу, коли їздили з ним на тік по солому, вони умудрилися скинути на нього сучкувату перекладку. Для того, щоб соломо не розносило вітром, навколо ожереду ставили лати — довгі, важкі жердини. І от, коли він сповз з ожереду, лата впала на нього і повалила його. Він боляче вдарився і довго корчився на снігу, кречучи від болю. А Сигній і Тит, наче й не було нічого, з невинним виглядом піднімали жердину і удавано ойкали та ахкали.

З того дня батько став підозріло стежити за ними. Вони теж полювали на нього, удаючи лагідних і слухняних меншаків. І все-таки вони перехитрили його. Сигній крутив Титом, як йому хотілось: він був завжди веселий, прудкий, легкий вдачею, а Тит — важкодум, відлюдно-скритний. На всіх він дивився, мов на ворогів, оглядався, ховав очі й руки і сам ховався в якихсь потайних кутках.

Катя одного разу жартівливо крикнула йому:

— Дивись, Титко, як би ти косу в мене не відрізав. Або ще хрест потягнеш. Підківки у мене від котів хто віддер? Ах ти, скнаро-примаро!

Одного разу після великого снігопаду і хуртовини дід велів скинути з плоскуші сніг у діру — у двір, на сани — і вивозити його на вулицю: снігу намело так багато, що плоскуша погнулась і от-от могла обвалитись. Ми з Сьомою стояли з лопатами в руках біля саний і дивились боязко на жмути соломи та вигнуті перекладки. У дірі мутно сяяло тьмяне небо, і світло туманно й холодно миготіло на купі снігу. З плоскуші чути було сердитий

голос батька, щось гугняво заперечував Тит, а Сигній верескливо сміявся.

— Сигнійка з Титкою не хочуть до діри йти — бояться провалитися, — злорадо сказав Сьома, і гукнув, задираючи голову вгору: — Ей ви, шолудиві хазяї! Скоріше провалюйтесь — сани під діркою: зразу гнідко на вулицю винесе — лихач.

Хтось обережно йшов по плоскуші, перекладки тріщали і пружно гнулися. Сніг брилою гупнув у сани і розлетівся білими бризками. Потім почали падати грудки, і снігова курява посипалась, мов борошно. Коли сніг на снях нагромадився горою, Сьома гукнув:

— Доволі! Поїхали... Н-но!

В цей час з діри догори ногами полетів батько. Він ударився головою в сніг, і його відкинуло вбік. Зляканий та блідий, з обдряпанним обличчям, він скочив на ноги і, кульгаючи, погрозив кулаком угору:

— Я вам дам, пройдисвіти!.. Я вам пригадаю...

З краю діри звішувалась голова Сигнія. Він морщився від пискливого реготу.

— Надісь, я, братку, не навмисне... Ти не убився? Нога, окаянна, підвернулась... А тут ще Титок штовхнув мене ззаду...

Коли вулицею батько проходив швидкою, твердою ходою, перевалюючись з боку на бік, з вікон або з призьб дивились на нього мужики та жінки і казали:

— А ви подивіться, як Васянька йде. Ногами, бач... мов строчку стьобає.

— Ачей, мужики у них розумні. А Васянька словами обділяє, мов двогривеними.

У вічі його звали з повагою — Василь Фомич.

— Хлопці у вас які, Василю Фомичу, — не розбещені... небражники... підбористі.

Батько самозадоволено, з гонористою недбалістю, усміхався і замислено дивився в землю.

— А хто в нашому роду був дурнем? Хто виродком народився?

Але себе він вважав розумнішим і красивішим за всіх і хизувався перед людьми.

— Надто вже ти, Василю Фомичу, форсу задаєш... Ми от усі думаємо: не без панського тут промислу... Тітка Анна бо при дворі жила... Чи не вщипнув її ненароком княжий домовик?..

Батько не тільки не ображався на ці натяки, але таємниче усміхався.

— Нашу сім'ю і при дворі з усіх відзначали.

— А он дядько Фома, кажуть, скоморохом був.

— За панів усі скоморохами були, та не всі короткі батоги плели.

Ця загадкова фраза всіх ставила втупик, і мужики чухали потилиці.

А коли дід поведився з ним, як з недоумкуватим, і поривався його бити, він ображався злопам'ятно і похмуро, виходив, як вовк у барліг; тоді був він страшний у своєму мовчанні і замкнутості.

V

Щодня заходили до нас сусіди — заходили начебто в якійсь справі: позичити відро пшона чи борошна до помелу, взяти гнідка, щоб відвезти жито на млин. Вони сідали на лаву осторонь і гомоніли про свої злигодні та сільські справи. Мужики вважали діда розумним і тямущим: він не тільки прожив трудне життя, а й на стороні в різних місцях бував — візникував і бачив, як живуть люди в інших повітах та губерніях. Він — дід, хитрий, обачний: сто разів обміркує, сто разів перевірить та приміряє. І хоч би про що гомоніли мужики, всі розмови зводилися до «землі», до «оренди», до того, що «жити немає при чому»... Приходили звичайно сусіди з нашого кутка і родичі. Найчастіше за всіх ввалювався червонобородий Серьога Каляганов у подертому кожущку, в облізлій шапці, у стоптаних валянках. Він неохоче хрестився та кланявся іконам і зразу ж мимрив застудженим голосом:

— А я з доукою до тебе, дядьку Фомо. Де тонко, там і рветься. Без бияка ціпилом хліба не намолотиш, а злиднів не загнуждаєш. Без сусідів і шматка до рота не донесеш. По пилку прийшов до тебе, дядьку Фомо: хочу прясло ламати і дров нарубати. Нічим у печі палити. — І похмуро жартував: — Можливо, навесні і хату по вінцю розберу та в печі спалю. А на великдень приходьте танок навколо печі водити.

Він крутив червоноволоосою головою, і очі в нього наливалися злістю.

— Ех, така назола, сусідоньки, такі злидні!.. І голі, і босі, і їсти нічого... А наш отой настоятель, Митрій Стоднев, зовсім жили висотав... Боргу на копійку, а робиш йому на карбованець. Цілісінький день на нього працюєш, а сім'я з голоду подихає. Хотів на панський двір на поденну найнятися — не пускає. Відроби, каже, свій борг, тоді йди під чотири вітри... А як тут відробиш, коли злидні в тенета женуть?..

І він погано вилаявся, але бабуся присоромила його:

— А ти постидався б, Сергію, погані слова кидати. Чи гоже при дівці та при малолітках!.. У нас зроду в хаті чорного слова не чули... Молитися треба, а ти з собою зграю бісів приводиш... От бог тебе і карає!..

Серьога похмуро усміхався і сердито ричав:

— Мені, тітко Анно, молитися ніколи: мене по бідності бог Митрію Стодневу в батраки загнав. Про мене, бач, бог не пам'ятає. Хоч лоб розбий — не почує. На мені тільки один гріх — бабу свою лупцюю, більше ні на кому мені горе зривати.

— Не богохуль, Сергію, — гнівалась бабуся. — Не забувай, що сила твоя — в божих руках. Гляди, Сергію, щоб кається не довелося все життя...

— Я й так каюся, тітко Анно, — бунтував Серьога. — А за що? За які гріхи? За бідність свою? За безталанність? А чому Митрій, мироїд, не кається? Хто йому достаток та щастя дарує? Бог чи диявол? От над чим думати треба.

Бабуся скрушно бурмотіла:

— Господь терпіння любить... Смиритися треба...

— Я — терпи, а мироїд та пан мов сир у маслі купаються та на мені їздять. А мені ось терпіння кістки ламає...

Дід — він лежав на печі або порався коло збруї — мудро усміхався і жартував:

— Ти б, Серього, краще в місто подався та перед купцями силою своєю похвастався: викликав би всіх забіяк та кістки їм поламав би. Страшенно це люблять купці. Озолотили б тебе.

Серьога серйозно заперечував:

— Там — шахраї: гирями б'ються. Миколай Подгорнов он скільки років по містах тиняється: він усі ці діла до тонкості знає. До того йдеться: навесні в місто втечу. Тут мені зовсім заріз, дядьку Фоמו.

Виходячи, він сумовито жартував:

— А може, мені, сусіди, не прясло ламати треба, а ватагу збити — таких-от бідолах, як я, та й громити панів з мироїдами?

Дід посміхався в бороду, а бабуся перелякано змахувала руками і стогнала:

— Не дай, господи! Хоч би не пішов мужик на злочинство. До чого бідність доводить!

Катя крутила веретено і, схилившись над мичкою куделі, сміялась:

— Скільки у мужика сили марно гине! З ним і троє не справляться. Навкулачках за нього весь наш куток тримається. Вийде наперед, рукави закасає і виступає, мов Єруслан.

Батько лагодив валянки і заздрісно згадував:

— А працівник який був! Так усе в нього й горіло в руках... На сіножаті або на жнивах за ним ніхто бувало не поспіє... Ожеред накладає — по копиці на вила бере. І тільки сміється та покрикує: «Бог, то бог, а я й сам не плох!...» А тепер зовсім заплутався.

— А все горілочка та бражка... — бурчав дід. — За панів він знав би своє місце. За бражку-бо на конюшні шмагали.

Батько намагався заперечувати дідові:

— Хіба ж від бражки він самосильство втратив? З минулого неврожаю не один мужик з торбою пішов, а то на сторону голими та босими тікали. Та й ми, батечку, хіба лободу не їли? Надісь, тільки рятувалися тим, що всю худобу продали та баб'ячі полотна розтринькали. Так відтоді й не оговтались: на панській десятині робота — споловини, а в Митрія з боргів не виходили.

— Кажі там... Без тебе не знають, — обривав його дід. — Диви, розумний який! Такі, як ти, без батька у старцях ходять.

Батько похмуро замовкав і сопів над валянком.

Приходив дядько Ларивон з довгою бородою, заправленою в кожушок. Батько й дід здавалися поруч нього хлопчачками. Це був вродливий мужик: борода у нього спускалась до пояса, густа, в іскрах, на колір — як свіжий хліб, а довга борода вважалась у нас єдиною окрасою мужика. Обличчя в нього довгасте, ніс — прямий, як у святого на іконі, очі темні, гарячі, тривожні: то в них переливалось тепло і жіноча ніжність, то вони обпалювали люття, то в них металась туга. У нас його не любили й боялись. Іноді він приходив з відром браги, ставив його на підлогу перед собою і пив бляшаним ковшем. Розстебнувши кожушок, дбайливо виймав бороду і розгладжував її долонею.

— До тебе, свате Фомо, люди ходять уму-розуму набиратись, — говорив він з усмішкою в очах. — І мене туга погнала радитися. Спогадаєш зараз батенька-небіжчика: він би і на ум наставив, і путі-дороги вказав. А пан Ізмайлов тільки очі вирячає та лається: «Всі ви дурні та йолопи! У старого Фоми вчїться: він — мов той вуж: його не ущемиш ні за голову, ні за хвіст — вислизне, а жмут урве».

Дід хоч і хмурився, але був потішений: він частіше фирчав носом, і в білястих очах його поблискували іскорки.

— Ми всі живемо на землі, свате Ларивоне, — мудрував дід, розминаючи великими пальцями ремені шлеї. — І від неї не відірвешся. А з паном ми вік провели. Панові вклонитися — не на плаху голову покласти. У пана Ізмайлова чотири десятини цілини просив — ту, що якраз біля болота...

— Знаю... як не знати... — усміхався Ларивон. — Всі дивувались, як ти пана обдуриш.

— Ніколи її не орали. А Митрій Митрич за версту її об'їздив. Кланяюсь я йому з цією докукою. У нього — очі на лоб. «Навіщо, каже, тобі ця гнила земля, Фомо? Там і бур'ян не росте». — «А я, кажу, Митрію Митричу, не подужаю орну: несходно мені — спловини та два дні тобі працювати. А тут ти мені цю земельку з четвертого снопа віддаси без відробітку». А він витріщається на мене та бородисько смикає: «Дурень, каже, ти, а ще старий. Ні чорта у тебе там не буде, тільки конячину надірвеш та з голоду подохнеш. Пропаше, каже, місце, — там і рослина отруйна. Бери! Тільки потім до мене із скаргами не з'являйся: собаками зацькую». Я йому в ноги, а йому приємно. Підняв я ту цілину, зорав вздовж та впоперек і засіяв. — Дід підняв голову, показав із бороди рідкі зуби, і очі його хитро заграли. — Такого урожаю зроду ми не бачили. Примчав пан на дрозці, репетує, лається. «Дурисвіт, каже, шахрай!» Сміху скільки було!

Ларивон не сміявся, а тужно дивився у згорблену спину батька, який підшивав стельку до валянка. Борода Ларивона лежала

на кожушку, мов кінський хвіст, і видно було, що він томиться від надміру своєї сили, що тісно йому і у себе дома, і тут, і на селі. Йому треба було б гори перевертати, розмахнутися щосили, а він порпається на своєму дворику, колупається на душовій смузі і з другого снопа працює на панський двір.

— Що мені робити, свате Фомо? — Він крутив волосатою головою і важко зітхав. — По моїй силі мені треба ліс рубати або в бурлаки йти. Загину я тут... Ідьмо, Васю, з тобою на Волгу.

Дід суворо хмурився і бурчав:

— А ти б менше бражничав... Останнє борошно із засіка на брагу вишкребеш і дітлахів з торбами пустиш. На Волзі самі тільки голахи. Не пив би, а більше б дбав.

Ларивон болісно просив:

— Свахо Анно, дай, Христа ради, кваску. Все нутро у мене спалило від браги.

Бабуся, піджимаючи губи, з недобрими очима, мовчки підносила йому ківш кислого квасу. Він випивав увесь ківш, не відриваючись.

— А хто батька, свата Михайла, у могилу загнав? — викривав його дід. — А який праведний він був!.. Слухався б його — в домі ліпота була б. А тепер на гнилі сидиш. І все крушиш та хурду-мурду на вітер кидаєш.

— І не кажи, свате Фомо!.. — гірко погоджувався Ларивон і очманіло озирався. — Все з рук валиться.. Ходу мені немає, свате Фомо, податися нікуди. Не на себе працюєш, а на пана. З горя і дурієш, сватове. От сестру Машку просватаю — кладку візьму і передихну трошки. Вона, ота Машка, дівчина — на все село: і вродлива, і міцна, вся в мене. Максим Сусін сходнуціну дає, та я ще торкуюсь. На панському дворі вона зовсім свавільною стала, від рук моїх відбилась. Вчора вигнала мене, коли я їй про Максима сказав.

Мати з тривогою поглядала на Ларивона, але мовчала, як годиться молодій невістці в сім'ї.

Пам'ятаю, прийшов у таку хвилину сусід з довгої вулиці — лимар Кузьма Кувиркін, дід з сірою короткою бородою, жорсткою, мов повстина, лисий, схожий на Миколу-угодника. І влітку і взимку він ходив без шапки, в коротенькому кожушку і в шкіряному, просоченому дьогтем фартусі, і я здивувався, як він не обморозить свою червону лисину. Він завжди був веселий, а сріблясті очі сміялись. Голос у нього був тоненький, кволенький і теж сміявся. На вулиці я його бачив тільки біля амбарів, де в нього стояв дерев'яний коловорот, і він разом з рудим сином, колишнім солдатом, крутив сирі шкіри. Він теж любив випити на свято і, п'янений, вештався в своєму фартусі по вулиці. Його проводжали хлопчакі, а він танцював на кривих ніжках і співав фістолою, змахуючи руками:

Танцювала риба з раком,
А петрушка з пастернаком...

І лагідно кричав хлопчикам:

— Премилі ви мої!.. Працівнички радісні! — І наспівував по-баб'ячому: — Добре тому на світі жити, кому біда — за пів-біди... От я випив і танцювати хочу.

Він не поклав ще останнього хреста, а його голосок уже сміявся:

— Ти б, Ларивоне Михайличу, ішов до мене в компанію — шкіря квасити та м'яти. Сила в тебе бичача, а шкіри силу люблять. А то гиняєшся ти, мов пес на цепу, і виєш та намагаєшся і старому і малому в горло вчепитися. Без роботи казишся. А робота і виродка молодцем робить.

Дід повчально підтвердив:

— Без роботи — мов без турботи: і розумний у дурнях ходить. Дбати треба. Гніздо вити, а не руйнувати його. Господарство міцну руку любить.

А Ларивон мотав довгою бородою і нудьгував:

— Не про мене це, дядьку Кузьмо. Дай мені роботу до душі, щоб серце раділо, та ще й таку, щоб кістки тріщали. Я тоді весь світ переверну.

— Світ не перевернеш, Ларивоне Михайличу, — сміявся голосок Кузьми, — і сам догори ногами не скочиш. Краще ти стій на ногах міцніше та руками володій з користю.

— У тебе, дядьку Кузьмо, рукомесло, — заперечив Ларивон: — Ти землю в пана не орендуєш, на нього горб не гнеш, а у тебе — гроші. Тобі вигідніше борошенця прикупити... Та ти й до Стоднева стежечку протоптав.

— Що й казати! Митрій Степанич дасть тобі на полтину, а налічить п'ятишну. Ходиш розчепіркою — ну і слава тобі, господи. Коли живий та здоровий — радій. Сонечко світить і гріє, а до могили ще не раз погуляємо і потанцюємо.

— Ходу немає, — тужив Ларивон, — податися нікуди. Сили надмір бог дав, а без талану. Розпирає вона мене, сила ця, і не знаю, чого мені хочеться. І пан тягне, і волость тягне, а я, голий та комолий, місця не знайду. І сам собі став тягарем. — Раптом зірвався з лави і забунтував: — Васю, Тито і ти, дядьку Кузьмо, ходімо на двір, поб'ємось. Я супроти всіх піду, душу відведу.

Батько, не відриваючись від роботи, з недоброю усмішкою порадив:

— Ти йди, Ларивоне, з бугаєм побийся, а у нас кістки не ковані, та й силоньки — в обріз.

Ларивон сховав бороду в козушок і подався, очманілий і якийсь розгвинчений.

Узимку мужики сиділи по хатах: робота по дому була маленька, неспішна, нудна. Вранці згрібали й перебивали солому в корови та овець на задньому дворі, давали корм, місили солом'яну січку з овесками гнідкові, чистили двір, лагодили збрую, возили гній на садibu, їздили по корм до стодоли. Проте, дід був невгамовний: він не міг сидіти спокійно — завжди знаходив роботу

для синів і сам морочився над яким-небудь, часто непотрібним дріб'язком — над хомутом, над старими віжками, які поновлював пасмами куделі. І неодмінно змушував і батька, і Тита, і Сьома або лагодити валянки й чоботи, або міняти шкіряну зв'язку на ціпах, або парити черемху і крутити нові завертки для саней. Сьома був митець робити з липових палиць всякі споруди, завжди нові й цікаві, і я весь час стовбичив біля нього і старався послужливо допомагати йому. Він робив справжні граблі, красиві топорича з березового поліна, будував маленькі візки, а одного разу зробив вітряк з шестернями, з колесами і засипкою та колотушкою. Він був дотепний на вигадки, і навіть дід одного разу похвалив його і сказав заохотливо:

— Ти, Сьомко, цих дрібничок більше зроби, ступу, там, драч злагодь, сани зігни, водяний млин... Я на базар поїду, продам їх або панам на панський двір занесу. Все-таки якийсь там карбованець і виручу.

І вдень ми очоче майстрували ці машини, забуваючи, що дід відбере їх у нас і винесе з дому. А коли готовий був вітряк, ми вибігали на вулицю і випробовували його на вітрі. Крила весело махали, колеса і шестерні крутились, гуркотіли, порипували, і ми обидва з Сьомою сміялись від радості.

Мені було вісім років, але я, як кожен сільський парубійко, був самосильним помічником для дорослих: нарівні з мужиками я виконував усяку роботу по двору. Як і Сьома, як і шістнадцятилітній Тит, я дуже добре знав, чим живе все село, скільки в кожного мужика землі, яка в кого потреба, хто чим промишляє, хто голодує, хто багатіє, скільки в пана землі і як він облутує селян кабалою.

Після «волі» наше село одержало малий наділ, а викуп наклали на мужиків важкий, та ще треба було платити податі. Раніше, за панів, кріпаки орали всю панську землю, і кожен двір обробляв для себе ріллі багато більше, ніж тепер. На панщину ходили через день. А тепер люди з свого наділу не збирали навіть на харчі, і змушені були орендувати землю в поміщика, а за оренду платити другий сніп або відробляти ті самі три дні на тиждень, як і за часів «кріпості», і втрачати дорогі дні на всякі повинності — шляхові, погонні, земські та волосні. Для себе залишалось мало часу, і мужики орали, косили та жали спохвату — виходили на роботу вдосвіта, ночували в полі. Вигін був маленький, без сінокісних угідь — орендували у пана споловини. Платили йому штрафи за спаш, а коли не було на що викупити корову, вівцю, коня — худоба стояла на панському дворі без корму по кілька днів і часто подихала. А пан брав грішми поверх відробітку. Весь ліс був панський. Щоб поставити хату або клуню, загородити прясло або запасти дров, треба було дерева на зруб або хмиз на паливо купувати, а для цього доводилось закабалитися в пана або залізти в борги, до багатіїв — до Митрія Стоднева, до старости Пантелея, до Сергія

Івагіна — баришника. Це було, мабуть, гірше, ніж панська ка-
бала. Вони змушували тоді за борги працювати на їх землі і
посилали далеко на сторону з шкірами, з шерстю, з хлібом.
Багато мужиків, як і наш дід, виїжджали на своїх шкапинах
за сотні верст і зникали місяців на два. І все-таки з боргів
вилізти не могли. Деякі наші сусіди віддавали за борги свої
наділи і Стодневу, і Пантелею, і батрачили у них рік у рік.
Серьога Каляганов та Ванька Юльонков навіть свої присадибні
смушки віддали Стодневу. У Серьоги ще тупцяла надвора ко-
шова конячка і гризла пліт і прясло. А в Юльонкова кінь
подох, і він продав його на шкуру бродячим татарам. Ще сяк-
так тримались корови, про яких дбали жінки, бо без корови —
лягай і помирай. Дехто йшов із села на заробітки, і де-не-де
хати стояли порожні, вікна були забиті дошками. У Митрія
Степанича Стоднева скупчилось уже багато мужичих наділів,
але вони були розкидані і на тій, і на цій стороні. Більшість
мужиків були у нього в боргу, у волосному правлінні всі перед
ним скидали шапки, тому він провів переділ землі і наділи
з'єднав за нашими токами в одну ділянку, що доходила до
Ключівської грані. Позаду своєї великої комори він збудував
кам'яний сарай, де зберігались усякі машини. На цій ділянці
працювали, мов на панщині, і Серьога Каляганов, і Ванька
Юльонков, і дехто з сусідів. Іноді виїздив у гарячу пору батько
або Тит на нашому мерині.

Розповідали, що Серьога раніше жив непогано: і хліба ви-
стачало в нього до нового урожаю, і тримав двох коней та
двох корів, з півдесятка овець. Працівник з нього був міцний,
дбайливий і напрочуд веселий. І жінка його Агафія була ста-
ранна молодиця. Жили вони у згоді. На масляну любив він
похизуватися: катався разом з жінкою на убраній стрічками
парі своїх коней і вихорем гасав по селу з набором дзвіночків
під дугою. Був танцюрист і пісенник, а коли йшов битися
навкучачки, хвацько закручував рукави кожуха і вів за собою
цілу ватагу мужиків та хлопців. Але після великого неврожаю
він потрапив у лабети Стодневу і вже не міг стати на ноги: про-
дав овець, коня, жінчине полотно, залишив тільки корову, з орен-
дою не справився, для роботи по господарству не було часу —
весь час працював на панщині та батракував у Стоднева. Так
мучився він кілька років і все мріяв: от збудеться боргів, від-
діб'ється від панщини і знову почне хазяйнувати по-старому.
Потім він запив, озлобився і п'яним став бити Агафію. Всі від-
сахнулись від нього, боялися зустрічатись, і він, мов зачумле-
ний, весь обшарпаний, дивився на всіх спідлоба, злобно і нена-
висно. Але працював у Стоднева і на полі й у дворі з якоюсь не-
самовитою жадобою, мовчки і відлюдно, немов мстився Стод-
неву за свої злигодні. Я часто бачив, як він шалено рубав дрова
біля комори, де у Стоднева накидані були цілі гори дерева.

Дід та батько жаліли його, а бабуса і Катя ненавиділи за

Агафію, за його озвіріння. Мати боялася Сergyги і, коли він заходив у хату, ховалась у комірчину.

Дід згадував минулі роки і хвалив його:

— Такого працівника дбайливого і знайти не знайдеш. Бувало я сам ходив до нього радитись, як, мовляв, мені бути і як, мовляв, у пастку не потрапити? Розумний був мужик, не дурисвіт, свого не прогавить, ну і чужого не візьме. А страшенно любив толоку влаштовувати і сам на толоку ходив. І пан, і Митрій всі жили з нього висотали... Як тут не озлобитися людині?..

Батько не цурався Сergyги, часто ходив до нього в хату і про щось розмовляв з ним. Приходив від нього стривожений і замикався в собі.

Дядько Ларивон був у такому ж становищі, як і Сergyга, але ніяк не міг згодитися, що він давно вже не самосильний хазяїн, а панський батрак, навіть гірше, ніж кріпак. Він не міг розстатися з клаптиком надільної землі і щосили тримався за оренду панських десятин. Він надривався на цих смугах, надсаджував коня до упаду, і раптом зразу кидав соху та борону на полі, приводив коня в хомуті додому і в розпачі запивав на кілька днів.

Дід був меткий чоловік і не гребував побаришувати на стороні, коли їздив візникувати. Ні про які рахунки та документи тоді на селі й гадки не було, а товари здавали та приймали по пам'яті, тому дід у дорозі продавав та купував і шкіри, і шерсть, і ліс з користю для себе. Під час здачі товар був весь цілий; бакалію, крам та гас він привозив повністю, але виручку від торговельки ховав у себе в потайному кутку. Він дуже добре знав, що Митрій і хитрістю і всякими правдами та неправдами не погасить боргу, а ще й нарахує, щоб міцніше пришити до себе діда і змусити його служити завжди, як працівника, що нічого йому не коштує. Коли й належало що-небудь дідові, Митрій підсував йому і краму, і гасу, і цвяхів, і шкіри на чоботи, але неодмінно залишав за дідом боржок.

— Тобі, Фоמו Селіверстичу, треба і дівку з невісткою, і хлопців одягти, взути, щоб не соромно було перед людьми. Тебе самого поважають і в домотканому, а молодих зараз у домоткане не одягнеш. Наше село здавна у чоботах ходить. Пінжачки та жилеточки, та кашкетики носить. Діди і прадіди наші прийшли сюди з Володимирських та Міжгородських слобід, де вони тонким тканям та чоботарським ремеслом промишляли. Споконвіку в чисте вбирались. І нам з тобою батьківський звичай ламати не можна, гріх. Бери — поквитаємось. Ми однієї віри, однієї путі до бога. Парубійкам цукерок та горішків дам. Це — дарунок, не буду залічувати. Федяшці радість буде. Він — маленький, а Псалтир читає, боже слово на устах тримає. Його богородиця відвідала і просвітила його розум. Я його в молінній до співів привчу. І пам'ятай: всяке давання благо і всяк дар совершен, ісходяй від отця світів...

Хоч дід був і хитруватий і недовірливий, але дуже вразливий до божого слова: воно впливало на нього, як чаклунство. І Митрій Степанич, як мудрий настоятель та віровчитель, обеззброював його. Дід ставився до Митрія двояко, немов перед ним було двоє людей: мироїда і крамаря він намагався перехитрити і уврати крихту вигоди, сперечався з ним за кожну копійку, а віровчителя і настоятеля поважав і вірив йому безкорисливо.

Я іноді крадькома пробирався слідом за дідом у комору Митрія Степанича, повну всяких дивовижних товарів, щоб помилуватися цими чудесами, небаченими багатствами, і мене не вигонили. А Митрій Степанич навіть пестливо ворухив рукою мої кучері і давав мені довгу бахромчату цукерку, повиту золотим пояском.

— Ану, грамотію, чи знаєш ти гласи?.. Тож-то. Який це глас? — І він гугняво наспівував: — «Первовечному от отця родшемуся божию слову».. Ач, який розумний!.. Вірню, другий глас. Ходи на часи і до вечірні, ставай на лаві, біля налюю, слухай і співай.

Дід, задоволений, з шанобливою посмішкою, наказував мені:

— Скажи: спаси Христос на доброму слові, дядьку Митю.

Я засоромлено, через силу бурмотів подяку і, не відриваючись, дивився на лубочну картину на кам'яній стіні. Митрій знімав її з гвіздка і подавав мені.

— Це райські пташки-співачки: Сірін і Алконост. Візьми собі і співай, як вони, — солодко й ліпо. Один в'юнош слухав їх цілий вік, як єдину мить, і, коли опам'ятався, подивився у джерело і побачив себе сивим дідом. Чудо велике і велика сила божественного співу!

Дід побожно зітхав і гладив бороду:

— Боже, милостивий будь мені, грішному.

Митрій Степанич умів говорити красиво і захоплююче. Він зачаровував і старого, і малого, і слова його та співучий, проникливий голос звучали, мов музика. Так, напевне, співали і ці віщі птахи — Сірін та Алконост. Але цей свій хист красномовності Митрій Степанич не розсипав даремно: кожне слово його коштувало мужикам дуже дорого. Мироїд і настоятель сполучалися в одній особі, як могутня сила: Митрій Степанич і в молінній, і в крамниці, і в ділових розмовах з мужиками красою слова і незаперечною мудрістю позбавляв їх волі до опору, гасив у них недовір'я та злобу і потім робив з ними те, що сам хотів. Та коли мужики витверезувались, приходили до пам'яті, вони захоплювались хистом Митрія Степанича, але ляляли вже не його, а самих себе.

— Ну й дурні! Ну і тюхтії! Адже знали, що недаром очі замилує, а от дивись... просто в пащу йому потрапили. Ну, і глитай! Ех, темнота, легковажні! Так нам, чортам, і треба... мало вчили нас.

Але вчення не йшло на користь мужикам. Стоднів багатів день від дня і ставав непереможною силою, а мужики дедалі більше залупувались в його тенетах.

Не кращий був і управляючий панського маєтку, Митрій Митрич Ізмайлов — високий, сухорлявий, строгий старий чоловік з військовою виправкою, з виряченими жорсткими очима, з покаліченими пальцями на лівій руці. Він ходив стрімливо, владно і клацав по халявах чобіт нагаєм. Взимку він їздив на трайці або цугом, одягнений в пухнасту сіру шинель «півтора каптана». Більшість своїх угідь Ізмайлов здавав мужикам в оренду маленькими клаптиками, а меншу обробляв плугами, косив і молотив хліб машинами. І на полі і на кінній молотарці працювали у нього наші мужики, як на панщині, — безперебійно, позмінно, через день. Дворових людей у нього було мало: конюхи, сторожі та кухонна челядь. Ті, хто орендував землю споловини, на панщину не ходили, а другий віз жита відвозили на панську молотарку. Але й ці восени наймалися різати соняшник і копати картоплю по гривенику за день. Ми, дітлахи, охоче бігали на картоплю: це була дружна і весела робота. Кожної суботи ми одержували по шість гривень і мчали додому, щасливі і багаті. На високому ганку панського двору за столом сидів Ізмайлов і судорожно куйовдив свою стрижену бороду скаліченими пальцями, а конторник його Горохов, худий з великим носом хлопець, лічив на рахівниці і щось записував на папері. Парубки, дівчата і хлопчачки стояли юрбою перед ганком і чекали, поки їх викличуть на прізвище. Коли управляючий викликав мене, я від страху завмирав і біг до ганку, мов на страту: нагай, надітий зашморгом на руку управляючого, звивався гадочкою, а швидкі і страшні очі його пронизували, наче ножі. Я не пам'ятав, як збігав з ганку і ховався в юрбі. Дома я віддавав гроші батькові або матері, а вони висипали гривеники та п'ятаки на долоню дідові. Мати обіймала мене і шептала ніжно:

— Працівничок ти мій! Сам собі на сорочечку заробив... Дід тепер не буде дорікати...

А бабуся ласкаво стогнала, посміхалась і ставила на стіл миску каші з молоком.

— Попрацював, милий онучок, і кашки поїж. Помічничок золотий...

Іноді і Сьома одержував разом зі мною таке вгощення, але найчастіше він залишався дома і працював на дворі.

VI

Різдвяними святами у нас працювали кравці — шили нові шуби і лагодили старі кожушки. У хаті гостро і кисло відгноило овчиною. Овчина була золота, і від неї піднімалась дріж-

джова курява. Скрізь — і на підлозі, і на лавах — валялись кучеряві строкаті клаптики, а на столі хвилями здіймалось волохате, пишне руно. Біля перегородки комірчини на підлозі буйним ворохом лежала солома для палива, вона теж була золота.

Кравців було двоє — старий солдат Володимирич з сином Єгорушкою, смуглявим, горбоносим хлопцем. А втім, Єгорушка був болгарин, і Володимирич привіз його з Болгарії після турецької війни. Він узяв його як сироту, не розлучався з ним у походах, а потім, уже дома, усиновив його. Володимирич носив ремінець на голові — підв'язував ним своє волосся. Його обличчя старого ветерана, з колючим підборіддям та бачками, було суворе і грізне, але голосок був співучий і добрий, а очі розумні й лагідні. Працював він спритно, клацав наперстком, пересипав розмову примовками, розповідав про свої походи і раз у раз давав поради жінкам та мужикам по господарству і в різних питаннях життя.

Для мене прихід кравців був справжнім святом. Вони вносили в наше строге та пісне життя бадьорий неспокій, наче в хату вривався свіжий вітер. Багато цікавих байок, жартів, загадок, ігор та вигадок приносили вони з собою. Де вони блукали до нас, в які незнані краї ішли пішки з торбинами за плечима і ціпками в руках? Напевне, у них весь світ рідня. Мабуть, вони так само заходили в інші села, так само, як у нас, відчиняли двері знайомої хати, входили у прокоптілу задуху і скоромовкою навперебій примовляли біля порога:

— Мир дому цьому, хазяї. Прийшли кравці, зимові співці, моторні молодці, з ножицями, з наперстками, з голками — стьобати шуби з фантами, із зборками... От і ми, кравці, спасенні скоморохи, яких люблять блохи, прибули на щастя молодичам, дівчат заміж віддавати, а з хлопцями весілля гуляти...

І кланялись у пояс, з шайками навідліг.

— Чи в добрий час, чи не під масть вам, хазяї? Приймайте, хазяї, кравців, радощних гінців, до свят, до вечорниць, до гарячих паляниць...

Цей говорок сипався речитативом, трохи співуче, з особливими лицедійськими змахами рук, з застиглими, серйозними обличчями. І хазяї звичайно ставали біля передньої стіни, любувались гостями і настроювались по-святковому.

— Заходьте, гості дорогі, милості просимо...

Тоді кравці побожно і мовчки ступали вперед і розмашисто хрестились на ікони.

— Ну, доброго здоров'я!.. Мир вам та благодать!

— Спасе Христос...

Тричі всі низько вклонялись одні одним. Аж тоді переходили на звичайну розмову.

Дід, як завжди, діловито тупцяв по хаті і кричав із сердитою добрودушністю:

— Знову шайтан приніс тебе, Володимиричу. Люльку курити до церкви прожену, тютюннику... За огорожею там, нечистий, смородом своїм дими.

Володимирич розсупонувався, клав полотняну торбину на лаву, роздягався, а за ним роздягався і Єгорушка. Володимирич хитренько витріщав очі на діда, скидав з сивих вусів бурульки, і бачки його сердито настовбурчувались на щоках.

— Чим твій дух, Фомо Селіверстичу, чистіший за мій дим? Дим мій тютюновий через вогонь іде. Вогонь — страшна сила: він і свят, і проклят. У люлечці він грає, у лампочці посмішки дарує, в пожарі — лихо... а на війні — перемога і поразка... Розкажу я тобі, як цей вогонь на Балканах бурями бушував...

Володимирич міг розказувати цілими днями — і завжди принагідно, доречно. І всі слухали його з невиситимою жадобю. Він ніколи не повторювався. Я міг сидіти на лаві біля нього цілими годинами і слухати, забуваючи про себе, про страшного діда, про все на світі. А говорив він переконливо, проникливо, сам переживав свої історії. Мова у нього була для різної бувальщини своя, неповторна: то весела, жартівна, з підкашлюванням, з підкректуванням, з пусканням бісиків, то похмура, зловісна, з пильним поглядом, з загрозливими жестами, з чеканням в очах, то пісенна, спокійна і втихомирлива.

До нього звикли і чекали його, як свою людину. Але всі тримались від нього і від Єгорушки осторонь, та він і сам старався жити з нами якось здала, але не ображався, а поблажливо усміхався бровами і солдатськими бачками. Очі його в цей час зеленіли і лукаво посміхались. Вся справа була в тому, що він любив свою люлечку і частенько виходив на двір попахати нею, а коли нічого було робити, брав мітлу і підмітав сміття біля ганку або колов дрова під повіткою. За обідом та вечерею сідав він із своїм хлопцем край стола і їв з ним з окремої миски. Квас теж наливали їм ковшем в їх кухню. А коли прибирали посуд, то мили його теж окремо і ставили віддалік од хатнього посуду. Кравці були «мирські», тютюнники, а ми — «правої віри», «древлього благочестя». Іноді Володимирич жартівливо, немовби помилково, з молодістю пустотливістю в очах, тягнувся своєю обгризаною ложкою в нашу величезну череп'яну миску з жовто-зеленою поливою. Всі злякано завмирили, а мати і бабуся пронизливо скрикували:

— Ой, батечки! Чого це ти, Володимиричу? Коянний! Обмирщиш-бо... лиха не оберешся. Канун через тебе стояти доведеться.

— Ох ти, пречиста, пресвята богородице, біда ж бо яка! — удавано жахаючись, по-баб'ячому голосив Володимирич. — Мало в пекло сім'ю з собою не потяг. Однак, дядьку Фоמו, я, виходить, сильніший за вас: одна ложка моя сімох січе... Ух, як трудно живеться вам, праведниці!.. Гординя вас заїла, людіє... І схожі ви на коней, що на драчі: йдуть вони ціліснь-

кий день по колу, а з місця ні на вершок, і морди до кормушки прикуті. Чого варта оця ваша гординя? Ви мене поганим вважаєте, негідним торкнутися вашого їстива, а де це сказано, що ви кращі за мене?..

Батько суворо і непримиренно дивився на нього і повчально провіщав:

— «Аще будет армянин и христианин в пути и чаша едина и аще испиет армянин прежде воды, то христианину из нее не пити, а сосуд розбити и молитвы не давати».

— Васю! Чудодій ти! Та це ж там говориться про вірменина. А який же я вірменин? Я ж єдиної з тобою крові. Проте все-таки знаю, що вірмени такі ж християни, як і ми з тобою. Не гордуй, Васю.

— Справжні християни — ми, старообрядці, поморського єдиногобратного согласія, — різав батько. — А речення святого письма треба прийняти по науценню наших толковників.

І, закочуючи під повіки очі, поспішав мудро виректи інше правило:

— «Все еретицы подобает отметати, зане таких сообщение село прилипно, яко общение прокаженных...»

— Не поважаеш ти людину, Васю. Немає у тебе любові євангельської. Христос їв, і пив, і спав разом з самарянами та блудниками. Він сказав: не перешкоджайте йти до мене малим цим. А може, я кращий за тебе в тисячу разів. Який з тебе суддя?

— Це було до Никона. А тепер усі никонці єретики, які попрали завіти святих отців.

— Хлопець ти хороший, Васю, а толковники твої замість язика калатайло тобі прив'язали. От ваш Митрій Стоднев... або староста Пантелей: олію з вас б'ють — перший сорт. От тобі й толковники.

Жінки слухали батька з побожністю і захопленням: які він нечувані слова говорить — і все від святого письма. Не зрозумієш, що, а за душу хапає і страх бере від їх таємного змісту. Але на Володимирича позирали з жахом і трепетом: як би своїм богохульством він не нагнав нечистої сили.

Дід хмурих сиві брови, ставав грізним і, хапаючись за бороду лівою рукою, правою побожно клав на себе двоперсне хресне знамення.

— «Изженут и рекут на всяк зол глагол на вы лжуще мене ради...»

Це було улюбленим реченням діда, коли він гнівався. Він, як владика дому, патріарх, охоронець завітів батьків, повинен був зберігати чистоту віри та звичаїв. Він не міг допустити зневаження святині «мирськими поганцями»: вільне слово їх нахабне і згубне. Як можна допустити, щоб ці бродяги, хоч і давні друзі у справах і особистому знайомстві, могли порушити непохитність основ? Тут діти, жінки. Тут може статися спокуса.

Ці слова діда, суворі і владні, як оклик, зразу встановлювали тишу. Я крадькома поглядав на діда і бачив його кошлаті сиві брови й очі, що пришивали кожного до місця. Ці його слова теж здавались мені сивими і зловісними. В них була суть діда, душа його, в них було щось магічне, як у заклятті. Що таке «навылжуше» і «менеради»? У цих словах не було сенсу: в їх таємничій неясності була якась особлива виразність, властива дідові. Якби дід просто гримнув, ударивши ложкою по столу: «Та ну, годі вам язиками молоти! З молитвою їжте!» — цей звичайний вигук не справив би потрібного враження: мабуть, всі замовчали б на мить, але розмова відновилася б з попереднім пожвавленням, і в ній ніхто не почував би особливого гріха, спокуси, загибелі. Але через те, що в цьому загрозливому безглузді було якесь пророче попередження, якась гнітюча відплата, «перст божий», невідома сила, то всі почували себе прикутими до «німого смиренства». Зухвалість Володимирча після цього здавалася вже недоречною і неприпустимою. Це я бачив по його обличчю: він звняковіло посміхався, похитуючи головою, і до кінця обіду вже не встрявав у суперечку з батьком. Але він не міг мовчати, як усі: вдача у нього була жвава, весела, балакуча. Він жартував або розмовляв з дідом про господарство, про землю, про візникування, про міста і села, де бував дід, коли візникував, розповідав усякі історії з свого життя, багатого на події.

— Ниточки, бабоньки, готуйте... Сурові, міцні... Полотна на кишеньки... А тобі, курнику, шубу із зборками чи з фантами? — звертався він до мене, роблячи страшні очі.

А я, щасливий його увагою, лепетав, завмираючи під поглядом діда:

— З фантами... з гудзиками...

— Я от йому фанти батогом настьобаю... Бабусю! Дай-но мені батіг... Де він, батіг той?

Моє маленьке серце починало битися лунко, боляче, до духи.

А бабуся, колихаючись від беззвучного сміху, підводилася з місця, із стогоном пливла до мене і ставала позаду тітки Каті, Сьоми і матері. Вона, пропахла діжею та капустою, нахиялась до мене і шепотіла, погладжуючи моє волоссячко:

— А ти йди... уклонись дідові в ніжки... і скажи: — «Зший мені, дідусю, кожушок, христа ради»... А він тобі скаже. «Ще кланяйся»... А ти ще вклонись і голівкою в ніжки йому постукай. Він і скаже: «Отож-то! Та пошю вже...» А ти йому: «Спаси тебе Христос, дідусю! Храни тебе пресвята богородице...» От як треба, дурнику!

Вона виводила мене з-за лави, я йшов, затуляючи рукою очі від сорому, залівав під стіл і робив так, як казала бабуся: все виходило точно за її словом.

Але цим не закінчувався мій подвиг: сердито кричав батько

і вимагав того ж самого. Доводилось ялозити під столом і кла-
нятися батьковим валянкам. Потім надходила черга Сьомки.
Він робив це легко, впевнено, прудко, за давньою звичкою.

Святкові вечори були для мене й Сьомки сповнені хвилю-
вань і химерних переживань. Святкові ночі — місячні, фосфо-
ричні, чарівні ночі: люди, події, речі — близькі, знайомі, зви-
чайні — перетворюються в чудесні і страшні примари, у казкові
образи. Дійсність невіддільна від фантазії, звичайне — від при-
марного. Все сповнене таємничості і передчуттів. Не знаєш, де
закінчується реальне життя і починається сновидіння. Ввижає-
ться золоторогий олень Євстафія Плакиди, тріпоче крильцями
жар-птиця... Про них співуче розповідає вечорами бабуся.

Після вечері дід дбайливо обсмикувався, опоряджався, одя-
гав кожушок, шапку і йшов з ліхтарем на двір — перевірити,
чи дано корм худобі, чи замкнено хлів, конюшню, погріб. По-
вертався він з хомутом, з шлеєю, з різними кінськими і запряж-
ними приладами. Все це він кидав на підлогу — полагодити,
підправити. Якщо збруя справна, він підшиватиме валянки. Але
перед цим він після вечері повинен з годину полежати на печі.
Ніч довга, а зимову ніч бог дав мужикові для підготовних
робіт на весну: як то кажуть — готуй соху та віз узимку. Треба
справляти чоботи, коти і калоші на свята, щоб у велику сед-
мицю їх можна було мазати дьогтем.

Діда діда лежання на печі після їжі — це не тільки добро-
пристойний відпочинок і потреба, але й поважний звичай ста-
ровини. Дід лежав там глибокодумно і дрімав, бурмочучи собі
в бороду невиразні слова та якісь незрозумілі речення.

А Володимирич розповідав під дзижчання баб'ячих веретен
і клацання наперстків:

— І от, друзі мої, лежу я на полатах... Ну, як-от дітлахи...
І бачу...

Він замовкав і обводив усіх попереджуючим поглядом. Ми
з завмиранням серця, із страхом чекали незвичайного.

— ...і бачу — ринула...

— Ну? Вода, значить? — нетерпляче скрикує матір.

— Вона! З дверей, з вікон... А зима... Так само от... Різд-
вяні свята... Повідь... На підлозі вже озеро... вже до вікна...
Вже стіл, одяга попливли... Всі — на полаті... Півхати!.. Піч за-
лило...

— Ну, ну?.. — Катя кидає веретено, і очі її палають чекан-
ням.

Мати застигає від жаху, підбирає ноги на денці.

— От тобі й ну...

— І не потонули?

— Та й води ж не було... Нічого не було... Очі відвели.

Ночі сяють місячним снігом. Коли йдеш вулицею, санною
дорогою, льодисто накошеною полозами, із слідами підків, сніг
обабіч міниться і пересипається колючими іскорками: вони —

живі, вони рояться, спалахують спереду і гаснуть поблизу, різнобарвні, дзвінкі, невідчутні, і здається, що вони вихорять у повітрі, встромляються в обличчя і щипають щоки, ніс, до сліз ріжуть очі. Скрізь густе сине світло. Воно теж мерехтить іскрами. Гребені заметів, мов хвилі — скрізь між хатами і клунями. Застиглим прибоєм сніг перед нашою хатою звися до карнизів, і напліск срібно-цукрової хвилі перегинається до вікон і звисає піною та бурульками. Я люблю ходити під цим наплеком снігу і дивитися в голубий прозоро-мутний купол, що нависає наді мною. Між призьбою і ввігнутою стіною замету — затишний і лункий прохід, а від воріт іде на дорогу блискотливий широкий прокат, який підноситься ввєрх, мов на гору. І мені ввижається, що під цим сніговим покрывом — інший світ; він терпкий, пахне сіном, небом та овчиною. Я знаю, що це казкове життя існує. Треба тільки тихо, затамувавши подих, підкрастися до далекого рогу хати, де замет зростається з вінцяями, і довго прислухатися. Я люблю усамітнюватися в цьому голубому сьайві і слухати якусь глибоку метушню, зітхання, глухі удари десь дуже близько і співи, і дзвони якихось незмовкних струн. Часом здається, що хтось поруч кличе мене і грає бубонцями. В очах примхливо рояться вогненними мушками сніжинки.

У снігу потопало все село. Дахи м'яко і пухко біліли, мов горби. За кучугурами не видно було навіть стін.

VII

Ми з Сьомою ідемо дорогою в козушках, у валянках, в шапках з плюсовим гострим верхом, в шарфах, і мені здається, що ми линемо над селом у повітрі, і нам легко, вільно. Приємно пахне снігом, морозом, соломою та димом. Де-не-де внизу, обабіч, розцвітають візерунками у віконцях жовті вогники. Ми йдемо просто на місяць. Він дивиться на нас обличчям Катєрини й усміхається. І від нього до нас стріляють райдужні іскри, вони падають на сніг і на снігу кружляють метелицею. Сніг смачно хрустить і рипить під валянками. Хрустить і морозне повітря, і небо здається чистим та прозорим, як молодий лід на річці. Гавкають далеко і близько собаки — гавкають по-домашньому, сумовито, задумливо. Десь далеко, на тій стороні, на високому сніговому узгір'ї, співають верескливими голосами дівчата під гармонію із дзвіночками. Перебір гармонії лункий і заливистий, з трелями та виттям басів.

— Це конторник Горохов з панського двору, — каже Сьома. — Та й грає ж! Із Саратова перебір привіз.

Цей Горохов — високий, рябий здоровило в романівському козушку. Він здавався мені не сільським, дуже чужим, зарозумілим. Пальці в нього довгі, чіпкі і ходять ходором.

І я бачу цей панський двір далеко на горі, з мезоніном та хрилами по боках. Він недосяжно далекий і простилається там, на високому обрії, чорним громадям надвірних будівель. Хоч я й бував там з матір'ю у тітки Маші, але мені страшно думати про нього, бо там били батогами діда, а тепер там величезні люті пси. Іноді вдень я бачив, як головною вулицею у сніговій куряві і завірюсі з деренчанням бубонців бурею мчала тройка коней у хмарині пари. У санках, прикрашених килимами, сиділа ведмежа туша, а кучер, відкинувшись назад, мов чорт, грав жмутом червоних та зелених віжок.

У нас, в кінці короткої нашої вулиці, теж співають дівчата, — співають так само верескливо і пронизливо, і теж терликає гармонія, але вона гугнява, з нежиттю. Я знаю, що дівчат і хлопців вабить на ту сторону, на панський горб. Пройти туди зараз не можна: на льоду б'ються «навулачки», стіна на стіну.

З горба все село видно від краю і до краю. Село у нас невелике. Власне, це не одно, а два села: одно — по цей бік річки Чернавки, а друге — по той. І там, і тут по одній вулиці: хати стоять в один ряд, а через дорогу — амбари, обори та «виходи» в землі. За хатами «садиба» в зарослі черемх та яблунь, а в кінці садибних смуг стодоли з половниками та копнами, дуже схожими на величезні чавуни. Через річку від одного ряду хат до другого — з півверсти. Обидва береги високі. Наш берег стрімкий, байрачний. Від яру стелеться білою сніговою рівниною майдан з дерев'яною церквою. Той берег від річки спочатку низкий, заливний, а потім зразу круто злітає вверх довгою стіною, вигинаючись посередині села по течії річки. Той берег вищий від нашого, і хати дивляться на наш куток і на луку, мов з гори. Річки зараз не видно, — там снігове хвилясте сяйво, річка глибоко під снігом. Тільки в яру, під вербами, парує обледеніле джерело у зрубі.

На річці чорний багатолюдний натовп. Він подається вперед і назад, розпадається і знову збивається в купу. Миготять іскри зірок, миготять і вихоряться алмазні іскри на снігу і в повітрі. Повітря прозоре, дзвінке і пекуче. Іскри колючі і встромляються в щокі та очі. І від цього снігового сяйва та місячного морозного повітря все здається величезним і чарівним, мов у казці. Я люблю ці місячно-снігові зимові ночі, і мені хочеться злетіти над снігами у кришталевому повітрі. Мені холодно, ноги мерзнуть у валянках, і гомілки мої щипає та обпікає вогнем. Я бігаю серед дорослих, серед дівчат, з юрбою хлопчаків, ми боремося, катаємося по скрипучому снігу, і від нього приємно пахне кінськими кізяками. Ми, дітлахи, теж мчимо сторчака по сніговому схилу гори до річки за юрбою дівчат і хлопців.

— Наші погнали сторонських! Наша взяла!..

Ми нестримно біжимо вниз, в сяючу місячним снігом улоговину, з Сьомкою і моїм товаришем Іванкою Кузярем, худеньким бешкетуном. До нас приєднується Наумка Архипов, наш родич,

з довгої вулиці, рябий і червонолиций. Він вайлуватий, говорить гугняво і тягуче, мов збирається заплакати.

І на тій і на другій стороні є свої богатирі, які підтримують честь своєї «стіни». Від них залежить успіх бою. Вони стають попереду своєї стіни і б'ються тільки з рівним противником. Їх дружини тісняться навколо них. Рядова юрба буйною ватагою рветься вперед. Люди розштовхують один одного плечима, задихаючись від жадоби прорватися в перший ряд і встрянути в бій. З нашої сторони непереможними героями вважалися троє: Серьога Каляганов, Філька Сусін і Тихон Кувиркін, солдат, син кожум'яки Кузьми. Філька — величезний на зріст молодий хлопець, «лобовий», важкий, лінивий на ході, лагідний «тюх-тій». Він білотілий, з сонними очима, з застиглою усмішкою на обличчі.

На тій стороні славились, як ватажки, мій дядько Ларивон, коваль Потап і Миколай Подгорнов, довгоногий і довгорукий хлопець. Ходив Подгорнов по селу завжди задерикуватого сміливого, форсистий і веселий. Щороку він виїздив на сторону — в Саратов, в Астрахань — і повертався додому, одягнений поміському, у штанах навипуск, в резинових калошах, на заздрість парубкам.

Ми легимо вниз і нестямно верещимо «ура». До мене підбігає Сьома і хапає мене за руку.

— Не бігай туди — зімнуть. Як поженуть наших, під ноги потрапиш — розтопчуть. Стій тут!

Я поважаю авторитет Сьоми: Сьома говорить сердито, мов дорослий, голос його схожий на голос батька, і сам він теж схожий обличчям на нього, хоч і без бороди.

Він здається мені незвичайним: насамперед він уміє під танці співати азбуку, і я регочу, коли він читає, підстрибуючи на лаві: «Буки-арц-аз-ра, веди-арц-аз-ра.. глаголь-арц-аз-ра!..»

Хлопчаки біжать вперед і змішуються з дорослими. Ми з Сьомою стоїмо на узгір'ї і стежимо за ходом бою. Мені хочеться туди, до моїх друзів, хочеться і Сьомі, але там, внизу, небезпечно. До нас підходять дівчата і статечні мужики в суконних піддъовках — Митрій Стоднев, Іванка Архипов, брат Наумки, права рука Митрія — читець на «стояннях», Серьога Каляганов у подертому кожушку, Тихон Кувиркін, двоє братів, сини Паруші — Терентій і Олексій, обидва ставні мужики. Вони рідко бились, та коли їх втягували в бій, ішли не поспішаючи і діловито, пліч-о-пліч.

Я бігаю навколо Сьоми, намагаюсь зігрітись.

Іванка Архипов каже смішливо:

— Ти чого тут крутишся? Іди додому, а то бурулькою станеш.

Я вперше бачу білі високі валянки на ногах Митрія Стоднева з червоними цяточками і не можу від них відірватися. Ці

валянки ніжні, м'які, багаті. Таких немає ні в кого. Халяви широкі, вони тремтять, наче шовкові. Їх розтруби піднімаються вище колін. Вражений, я мимоволі кричу в захопленні:

— А бодай тобі тут!.. Оце так валянки! Аж до пупка...

Митрій бере мене за вухо і тріпає, посміхаючись:

— А ти чий будеш, ваше степенство?

Мені радісно, привільно: я нікого не боюсь, мені хочеться сміятись і показати себе сміливим, і я жваво відповідаю:

— Надісь, діда Фоми онучок...

— А-а, Федяшка. Ти, певно, і кафізми ще не прочитав?

— Я чотири прочитав, а перший псалом напам'ять знаю. Я і стихи співаю.

— О? Ану, проспівай стихи. Брешеш, мабуть.

— Це я брешу? Брехати гріх.

І, наслідуючи матір та бабусю, я співаю тонким голоском:

Потоп страшен умножався:

Весь народ вгорі зібрався.

Гнів іде!

Гнів іде!

Митрій з усмішкою слухає мене, схвально мугиче:

— Гоже, гоже... Ти ж казав, що і гласи знаєш. Ану заспівай: «Возвеселимся тебе, господеві» на глас сьомий — радісний...

У Митрія Степанича немає бороди і вусів немає, а тільки стирчать де-не-де кучеряві волосинки. Він вродливий мужик, тримається гордо. Ніс у нього трохи приплесканий, але обличчя рум'яне, здорове, очі круглі, пильні, розумні. Говорить він співуче, і голос у нього глибокий, приемний.

Раптом він поривається вперед і з шанобливою строгістю каже:

— Митрій Митрич Ізмайлов з кимсь прискакав на санках... Мабуть, гостя привіз з свого двору...

Всі спускаються з гори на кілька кроків, пильно вдивляючись у бік бою. Віддалік, з-за стрімкої кручі, легко і швидко летить красивий, тонкотілий кінь, запряжений в гарні санки. Кінь здається синім проти місяця. З ніздрів клубочиться пара. Так само швидко і легко він спиняється на річці, за дорогою. Із саней вилізають дві постаті в шубах «півтора каптана».

Митрій Степанич, хоч і тримається з гідністю багатого, поважаного мужика, але безбороді обличчя його вкривається дрібними зморшками: він шанобливо і догідливо посміхається цим крилатим шинелям і витягає шию. Він забув про бій, про всіх нас і йде вниз, до санок, до панів, які приїхали полюбуватися на кулачний бій. За ним чвалають Іванка й інші мужики.

— Наших погналі! — злякано кричить Сьома. — Біжать! Страшне діло!

Всі стривожено спиняються. Навіть Митрій Степанич застигає на місці й обурюється:

— Дурні несосвітєнні! Силачі! Розуму неvistачило, щоб догадатися: адже сторонські обманом хотіли взяти. Вони й побігли для того, щоб оглушити їх. Сєрьога! Філю! Як же без вас воно буде?

Сєрьога і без того бурмоче щось, смикається і піднімає рукави кожушка то на одній, то на другій руці. Червона борода його здригається, і очі жадібно втуплюються в густий натовп на річці. Сєрьога зсуває шапку на потилицю, б'є рукавицями і хвацько волає:

— Ех, хай буде, що буде! Ударимо, Тишо! Покажемо наше завзяття молодецьке. Це там Ляря з Миколаєм чекушать... Не минути лиха нашим. Філю! Грянємо із засідки.

І він біжить униз, змахуючи руками. Тихон широко ступає за ним з рішучістю досвідченого бійця. Терентій і Олексій залишаються з нами.

Дівчата прожогом тікають на гору і розсипаються в різні боки. По селу тривожно гавкають собаки. Там, далеко, на горі, розливисто, із дзвоном грає гороховська гармонія.

Митрій Степанич не оглядається і статечно йде вниз, до панських санок.

По нашій стороні прокотився гул. Густе ядро врізалось у середину «стінки» сторонських. Натовп захвилювався, закружляв на річці, тікачі спинились і відважно повернули назад. Хтось кричав «ура». Перелякані дівчата, видираючись на гору, падали і верещали.

Митрій Степанич озирнувся, не спиняючись, і сказав схвально в ніс:

— Ну, тепереньки наша взяла... Дивіться-но, погнали... Ех, який боець завзятий Сєрьога!.. Філька з плеча ріже, від серця, а Сєрьога — і від розуму... Тихон хитрувато розраховує. Солдатської виучки.

І він загугнив, гордий та величний, найбільш поважний з людей села, учитель наш і настоятель.

— «Вечернюю песнь і словесную службу тебе, Христе, приносим...»

І йшов не так, як усі мужики — перевальцем, а із свідомістю всевладної людини — впевнено подавшись вперед, твердо, легко і широко ступаючи своїми незвичайними валянками по снігу. Він не помічав нас, але шанобливе оточення було йому приємне: ось ідуть біля нього і позаду люди і з повагою прислухаються до кожного слова його, стежать за кожним рухом його і готові прислужитися йому. І він приймав це як належне. Ось так само і в бакалійній крамниці своїй, у новому п'ятистінному будинку, красувався він, тішачись своєю могутністю, як найрозумніший, найбуваліший мужик, — охайний, добре вдягнений, пристойний, патріархально-строгий. Дружина його, Тетяна, де-

бела й висока жінка, повільно-лінива в рухах, пишна в барвистих убраннях, бридлива до людей, теж велична, гримала на баб та на мужиків і повчала їх, як треба жити «по-божому». На нас, дітлахів, які тулились у дверях і зачаровано дивились на всякі рідкісні речі на полицях, вона по черзі з чоловіком покрикувала:

— Геть ви... геть, червиві!..

У них була дочка Таньонка, у рябютинні, з великим ротом, схожа на жабку. Ми з нею не водилися — ненавиділи без усякої причини і завжди дражнили її:

— Кворрак!.. Жабка-квакушка, кворрак!..

Вона вила, гризла безсило свої руки і тупала ногами.

Одного разу батько схопив мене за волосся і почав нестерпно боляче скубати, примовляючи:

— Не дражни Таньонку. Ніколи не дражни. Дияволя! Через тебе мене в крамниці перед усім народом соромили. Засічу!

І з того дня я зрозумів, що сила Стоднева незламна, що життя моє залежить не тільки від батька й діда, а й від Митрія Степанича та його Тетяни. І я зненавидів Таньонку всіма силами душі.

Неподалеку, на прибережних низьких обривах, заметених кучугурами, юрмляться і на тій і на другій стороні дорослі й діти. Тепер і ми, і вони — теж суперники.

До санок Ізмайлова підходять цікаві і з того берега. Санки стоять на середині ріки, в нейтральному місці. Тут люди і тієї, і другої сторони — звичайні мирні друзі і родичі. Але дітлахи і тут віроломні: задивившись, забудеш усе на світі, довірливо побіжиш до людей, які оточують сани, і несподівано падаєш, приголовшений ударом кулака. Підбігав Сьома, сердито піднімав мене за руку і обтрушував сніг з шуби.

— Хто це тебе садонув?

— Мабуть, сторонський. Втік він.

— А ти гав не лови! Зараз я йому прочухана дам. Зажди тут.

Він біг, лопочучи полами кожуха по валянках, і через якийсь час мчав навздогін за парубійком, який пегляв по снігу, рятуючись від переслідування. Парубійко хитрий: він якраз біля ніг Сьоми падає в сніг і піднімає руку: лежачого не б'ють. Сьома спиняється і, обеззброєний, дивиться на нього, не наважуючись порушити строге правило бойового часу. Але все-таки крадькома штурхає його валянком і загрозовито щось бурмоче. Потім він відходить, парубійко підводиться і бредє слідом за ним до панських санок з килимами.

Я захоплено дивлюсь на голубого хоня в яблука, стрункого, сухорлявого, на тонких ногах. Він нервово озирається, роздимає ніздрі, дихає парою, змахує головою і вигинає шию дугою. Він гризе вудила і пирхає. На губах у нього іній і крижинки. Він такий красивий і такий грізний, що я не можу підійти до нього

близько, як підходжу звичайно до свого ребрастого і товстопузого гнідка. Але мені до розпачу хочеться покататися на ньому верхи. Коня оточують мужики і діти і любуються ним. Кучер у шапці з пером сидить ідолом напередку, небачено товстий у своєму каптані, і не звертає уваги на людей. І, коли хто-небудь наслідкується підійти ближче, він ричить грізно:

— Віддей незед! Пійке!

Біля саней стоять дві постаті у крилатих сірих шинелях та дорожніх шапках. Люди оточують їх і мовчки видивляються на панів. Ізмайлов раз у раз хапається скаліченими пальцями за борідку і швидко смагає та розгладжує її. Він здається дуже злим, у правій руці в нього сучкувата палиця: так і здається, що він зараз почне гатити всіх по башках. Голос у нього різкий, гавкаючий, владний. Проти місяця вирячені очі його блищать і стрибають з боку на бік.

Другий пан теж сухорлявий, але високий, з довгими темними вусами та вузькою борідкою. Він дивиться на бійку похмуро. Час від часу посміхається і хитає головою. Мені здається, що він хворий: він морщиться, і на обличчі у нього страждання.

Бій доходить до вищого напруження: ні та, ні друга сторона не поступається. Голоси завмирають, і настає раптова тиша, тільки чіткіше та глибше гулає часта молотьба. З одного боку високий чорний байрак в яскравих плямах снігу, з другого — хвиляста і горбаста зарічна смуга снігового поля, а за ним — стрімкий зліт сяючого узгір'я. У цьому мовчазні бою щось зосереджене і несамолюбне. В центрі юрби тіла збиті плече в плече, і там не видно нічого, крім змахів кулаків та овчинного кипіння. Гуща людей пружно коливається вперед, назад і в сторони...

— Зараз рішучий момент, Михайле Сергійовичу! — суворо, роздратовано кричить Ізмайлов, втуплюючись виряченими очима в юрбу. Сиві брови у нього злітають на лоб і тремтять, обличчя витягається, стає лютим.

— Прошу звернути увагу. Знаменна мить. Стоднів! — горлає він і б'є палицею по снігу. — Ставлю чверть горілки: якщо поб'є твоя сторона, частую всіх, якщо моя сторона — частуй ти. Я певен, що переможе наша сторона. Ну? Ти думаєш, кулугуре, взяти піввідром браги? Ти ханжа, скупий і зажерливий: ти за свої піввідра вже накинув якусь копійку на ситець і воблу. Знаю тебе, пройдисвіта.

Митрій Степанич не ніяковіє. Він з гідністю мудрого начотчика, який добре знає примхи пана, поблажливо посміхається і покірно, з розсудливою лагідністю каже:

— Ваші щедроті, Дмит-Митричу, відомі всьому повітві.

— Чуєте його, Михайле Сергійовичу? Лицемір і шахрай, яких мало.

Сухорлявий пан дивиться на Митрія Степанича і м'яким баском звертається до нього:

— Я чув про тебе, Стоднев. На тебе скаржиться духівництво: ти перетягнув у розкол майже все село.

Митрій Степанич вклоняється йому і чемно говорить у ніс:

— Мирське духівництво, Михайле Сергійовичу, наводить огуду. Народ прагне божого джерела і шукає його, як йому вкаже совість.

— Ти говориш красно. Видно, що вмієш впливати на людей і, напевне, не тільки владою слова...

Ізмайлов у захопленні стукає палицею по снігу і гавкає по-армійському:

— Ну? Правда ж, Михайле Сергійовичу? Фарисей! Тут у нас, крім нього, є всякі шукачі правди.

— Сектанти?

— Всякого сорту ягоди. Бігуни навкруг сосни. У вас в Ключах личакарі, древляни, куряни... справжня Рязань... Наші чернавці зберігають традиції керженських скитів. Вони з покоління в покоління взисують града. З утроби вивертають «о». Надра народного духу! Глибина! А в глибині — чортів удвійні.

Ці люди немовби раптово з'явилися до нас з іншого, незнамого світу тільки в ці чарівні місячні різдвяні свята. Вони стояли перед нами в дивовижних, неосяжно широких сірих одежах, які вражають своїми численними складками, крилатими накидками і пухнастими комірами. І мова їх — мова не нашого життя, не наших повсякденних інтересів. Вона така ж тонка та благородна, як їх обличчя, як їх стрижені бороди, як їх незвичайний коник, як їх чудні та дивні «півтора каптана».

Ізмайлов враз зривається з місця, і поли його «півтора каптана» розгортаються, наче величезні крила. Він шаленіє, махає палицею і горлає:

— Мерзотники!.. Тварюки!.. Черепки переб'ю сучим дітям...

І біжить по снігу з палицею навідріг. Панська його шуба злітає з правого плеча і тягнеться по снігу. Кінь злякано кидається вбік, хропе і страшенно вирячає очі. Товстий кучер грає лагідною фістолою:

— Трр... тррр... Стій, дур-рень!

Ізмайлов так само раптово спиняється і кричить вже з захопленою люттю:

— Ага! Так, так... Нашу сторону побито... Так вам, дурням, і треба. Я на вас, негідників, четверть горілки програв. Стоднев, радій, бестіє!

І регоче, смикаючи головою і махаючи палицею.

Наші навально, з гулом женуть сторонських. Вся лавина мчить через річку, на снігове поле. Але сторонські все-таки біжать з боєм, натовп рветься наче поривами: то наштовхується на якийсь опір, то чорною хвилею знову всією масою лине вперед. Відсталі падають і піднімають руки: лежачих не б'ють. Всі групами і поодиноці повертаються на річку. Сторонські збираються біля кучні.

Ізмайлов гавкає, наче командує у себе на панському дворі:
— Сюди переможців! Поздоровляю! Четверть горілки! Молодці! Чудовий бій! Ах, ви, канальї бородаті!

Він іде назад до саней. За ним хтось з мужиків тягне його шинель. Ще здаля він з захопленням кричить Єрмолаєву:

— Ось де, Михайле Сергійовичу, виявляється непереможність російського солдата і його бойова слава! Ніякий німець, ніякий француз і поганий турок на додачу не можуть збагнути таємниці великої сили російської людини!

Бійці і з тієї і з другої сторони йдуть юрбою в наш бік. Попереду ступають, витираючись полами кожухів, силачі.

Каляганов, мотаючи червоною бородою, хапає пригорщами сніг і вмивається ним. Філька Сусін ховається за його спину. Ларивон, високий, башкастий, без шапки, несе своє тіло з натугою, мов п'яний, витягаючи шию. Довгу свою бороду він закинув за плече. Видно, що він торопіє перед паном і жалібно примовляє:

— Миколо, ти вже вперед держи!... Ти, милок, весь світ об'їздив. А ми тут мов черви порпаємось. Боюсь я їх, цих панів, не доведи бог. Я вже, Миколо, за тобою...

І дуже смішно та безпорадно хапається за полу кожуха Миколая Подгорнова. А Миколай сміливо й форсисто ступає поруч з Калягановим, засунувши руки в кишені шуби.

Він перший зриває шапку і, відмахнувши її вбік, розсипається бісом:

— Доброго здоров'ячка, Митрію Митричу! Маю честь лепортувати про скінчення кулачного бою.

— А чому не кажеш про результати бою? Знову вас розколошкали? Не навчили ще вас битися по-справжньому? Ех, ви, нікчемні бійці!

— Зовсім ні, Митрію Митричу! Будьте праведним суддею. Ми з Ларивоном Михайличем билися від чистого серця, від чистої душі.

— Виходить, що вас розкришили за це ваше чесне серце і чисту душу. Колоди осинові!

— Та слухайте-бо, Митрію Митричу! У тієї сторони скільки бійців? У нас тільки Ларивон Михайлич та я, а у них Серьога і Тихон прибігли. Сам Серьога чого вартий. Сили, бачите, Дмититчу, не рівні.

— Не в числі і не в голій силі перевага. Ти це добре знаєш, Миколаю. Справа в умінні, у спритності, в бойовому дусі, на решті, у впевненості, що переможеш... Треба насамперед повести за собою народ. Це зуміли зробити і Серьога, і Тихон. А ви з Ларивоном здрейфили. Народ відчув це і похитнувся. Якби Серьога сам був на вашій стороні, ви однаково перемогли б.

Бійці нашої сторони ховаються один за одного, тільки Серьога Каляганов зухвало дивиться у вічі Ізмайлову.

Митрій Степанич підходить до нього і щось шепче на вухо.

— Каляганов! — горлає Ізмайлов. — Скажи просто: чим ти взяв сторонських?

Серьога переступає з ноги на ногу, але дивиться у вічі Ізмайлову і вискалює зуби.

— Хіба, пане, знаєш... Загорілось у душі, руки ходором заходили... і немов гору спроможний перекинути...

Ізмайлов люто стукає палицею по льоду.

— Ти у мене дурнем не прикидайся! Спроможний! Краще скажи: якщо зараз кликнеш клич і кинешся знову на сторонських, чи певен, що поб'єш?

Каляганов безбоязно вищиряє зуби.

— Та коли хочете полюбуватися, можна і клич кликнути. Я тільки в раж увійшов. Як схопився з Ларивоном, він мене в сопатку, а я його у вилицю. Хоч там як, силач він страшений, ну, він похитнувся — і на своїх. Вони і ринули. Миколя вже не вдержав людей. А коли хочете — я не від того. Ще й зараз серце кипить — розмахнутися хочеться.

Ізмайлов ляскає його по плечу і гарчить у захопленні:

— Мо-ло-дець! Шкода тільки, що ти перетворився на вахлака. Тут ти завзятий, майстер, а от у житті битися за себе не вмієш. У мене зірвався, а до Стоднева потрапив у лабети, мов дурень.

Серьога вже не сміється, а опускає голову похмуро і сердито.

— Ти мені, Митрію Митричу, серце не надривай. Не займай мене!

Ізмайлов, остигаючи, відвернувся од нього і гукнув Митрію Степаничу:

— Ну, знаю, Стодnev: без тебе жоден бій не мине. Ти тут мов головнокомандуючий. Всі у тебе в лапах. Бери! Поділити всім чесно, без обману.

Бійці скидають шапки і кланяються йому. Митрій Степанич стоїть поважно і велично.

Ізмайлов, задоволений, смикає стрижену бороду тремтячими кривими пальцями, потім іде до санок. В руках його блискає проти місяця зеленою глибиною сулія горілки.

VIII

Наші дитячі гри починалися ще завидна, після роботи по двору. До мене прибігав Наумка або Іванка Кузяр, і ми втікали на косогір, до річки. Там уже катались на санчатах і громаках хлопчачки. Багато їх було й на річці. Де-не-де попарно билися «навкулачки». На узгір'ях сходились дорослі парубки і навіть бородаті мужики. Звичайно вони глузували з нас: от, мовляв, ти бігати майстер і за мамчин сарафан тримаєшся, а побитися з хлоп'ям хоробрості немає, — який же з тебе після

цього парубок! Хлоп'ята лютилися, бунтували і вихвалялися, стискаючи кулачечята:

— А ти бачив, як я за поділ тримаюся? Ти ще не знаєш: я супроти кожного вийду. Тільки давай.

— Бач, який хвалько! А прийшлося б навкулачки — лежачого не б'ють! Боягуз!

Це було смертельною образою для мене особисто. Як! Я — боягуз?

— Давай кого хочеш. Зараз же насупроти піду.

Я завжди відважно виступав проти Кузяра і Наумки, але в душі почував себе слабшим за них; вони часто перемагали мене в боях. Кузяр був худенький, моторний, а Наумка на зріст був вищий і руки в нього довші.

Але траплялось, що і я виходив переможцем, хоч і не без утрат.

Сьома дбайливо і любовно тер моє обличчя снігом, навчав, як тримати його на губах, щоб вони не розпухли.

Я розумів, що не можна признаватися в поразці, треба завжди триматися гідно і храбритися, треба завжди показувати людям, що ти можеш постояти за себе. Люди, навіть близькі і кровні, люблять сильних і гребують слинтями та плаксіями.

Коли я входив у хату і голосно кричав про свої перемоги, дід ворухив своїми сивими бровами і усміхався.

— А це чого ж у тебе, сучий кіт, ніс у крові?

Сьома вмить приходив мені на допомогу:

— Нічого не в крові... Він здорово бився...

І я бачив, що ніхто мені не вірить, але удають, що захоплені мною.

В кінці нашого кутка, там, біля останньої хати збирались хлопці і дівчата і де відбувались наші хлопчачі побоїща, дорога спускалася вниз круто і прямо, потім ішла рівниною і повертала вліво, до річки, і знову круто падала з маленького узгір'я. На цій рівнині стояла дуже стара хата, вся прикрашена мереживною різьбою. Вікнами вона дивилась на гору, і я любив глядіти здаля на сяючі райдугою шибки цієї хати. Я дивувався, чому ні в кого на селі немає таких шибок, які розцвітали б червоними, зеленими, синіми спалахами. Біля цієї хати і влітку і взимку задушливо смерділи купи голубої землі, а на дворі висіли на вірвоках і сині і вибічані полотна. Тут жили «фарбувальники» — велика сім'я: сивий дід, хворий, худющий, завжди мовчазний і покірний, мертвено бліда стара жінка з плачущим голосом і двоє синів — білолицих, веселих, прудких, галасливих, найкращих співунів і танцюристів. Ці фарбувальники були зайшли: вони тягуче акали та якали — «рабати», «бядя», — але жили вже давно і стали зовсім своїми. У них були у всіх руки сині, аж чорні, і фарба ця ніколи не відмивалась.

Далі рівнина переходила у хвилястий пустир, полого піднімаючись далеко, біля околиці, горами заметів. Ближче до річки

на цьому пустирі рядком стояли старенькі хатки самотніх бобилок і якихось дуже древніх дідів. Тут усе було таємниче і зловісне. Я знав тільки, що там жила якась Казачиха, потім якась Заїчка з двома дітьми — жebraчка. Казали, що там знахарі та ворожбити, а у них — цілющі трави і наговірна вода. І мені здавалось, що цей маленький куток скинуло з гори, з великого кутка, а справжні хати на узгір'ї відгородились від них і пряслами, і курними лазнями, і амбарами. Ми катались на санчатах по цій дорозі, льодисто накоченій полозами, і хвацько, з вітром у вухах ринули повз хату фарбувальників, повз голубі купи. В лице колола снігова курява, санчата підстрибували на вибоях, підлітали в повітря, і я завмирав від польоту, від стрімливої швидкості і спритно правив валянками, щоб не звалитися в урвище. Назустріч мені мчала фарбувальникова хата, курились замети. Попереду летіли інші діти, горлали, вили, реготали. Я теж реготав і горлав.

Дорослі тупцями біля плоту крайньої хати, терликали на гармошці, сміялись, танцювали. Верещали дівчата, яких тискали парубки. Фарбувальники в два голоси гарно співали свою сумну пісню, якої ми не чули раніше: «Последний день красы моей...» І за цю пісню їх любили на селі.

Ми, малолітки, дуже побоювались дорослих. І хлопці, і мужики часто бешкетували і кривдили нас: то відберуть санчата, то натруть колючим снігом вуха, то підставлять ногу на бігу. Особливо ми боялись Іванки Юльонкова. Хоч він був і літній чоловік і дома в нього хворіла жінка, але він горнувся більше до хлопців, завжди сварився з ними і ліз битися. Його цурались, не приймали до себе в компанію. Він радів, коли хлопчачки, побачивши його, мов ягнята, розбігались хто куди. Дивлячись їм услід, він сміявся, тупав ногами і по-баб'ячому верещав:

— Держи їх!.. Держи!.. Піймаю — татаринів продам...

Ванька з'являвся раптово. Захоплені катанням, ми не помічали, як він підходить до нас. Переполох був тільки тоді, коли він несподівано виростав на спуску і підставляв ногу назустріч ринучим санчатам. Так одного разу я раптом побачив перед собою його зморшкувате обличчя і вищирені ясна. Кирпатий валянок його здався мені страхітливим. Я шкереберть полетів кудись вперед, у снігову прірву, і в ту ж мить відчув страшний удар. Епам'ятався я в чийсь руках. На мене дивився, похихикуючи, Ванька. Обличчя його було зовсім не страшне: сірі очі були, мабуть, навіть привітні, бородисько й вуса обсіпані крижинками.

— Ну, чого ти? Ачей, я люблячи... Мене, брат, ще й не так кривдять, як тебе.

Хтось вихопив мене з його рук, і я почув, як Іванку ударили. Юльонков плаксиво закричав:

— Це за що, сусіде?

Сигній весело сміявся:

— За діло, Ваньок. Хлопчиська не займай. Адже ти убив би хлопчиська.

Юльонков озвірів:

— Таж я жартома... а ти мене в морду...

Він з вираченими очима кинувся на Сигнія. Я чув, як Сигній засміявся, немов грався з Ванькою, і побіг на гору.

Ванька біг уверх горою, за ними і попереду нас юрбою квапились дітлахи з санчатами. Санчата теліпались на мотузках з боку на бік.

Таньонка Стоднева тикала мені мотузку у руку і квакала:

— Візьми санчата... дурнику! Дай-но я тебе обітру...

І вона дбайливо, по-материнському розгорнула шубу і витерла мені обличчя подолом свого сарафана.

— Чого ж ти не плачеш? Адже боляче, мабуть... Очі плачуть, а злі. Від злості й не ревеш. Який ти карахтерний. Весь у батька.

Вона засміялась і несподівано поцілувала мене. З дівчаток мене ще ніхто не цілував. Цілувала мене тільки мама, а потім бабуся Анна, бабуся Наталія, рідко Катя, частіше тітка Маша, сестра мами. З хлопчачками у мене були тільки ділові відносини: в дружбі ми були войовничо настроєні, а у ворожнечі розходилися в різні боки, обзиваючи один одного найганебнішими прізвиськами.

До Таньонки я відчув ніжність і, взявши її за руку, тихо, від усього серця, сказав їй:

— Я тебе більше дражнити не буду.

— А я тобі з крамниці цукерку принесу. Мені тітку Натсьонку шкода.

Я йшов з Таньонкою пліч-о-пліч, волочачи за собою свої санчата, і вперше боляче відчув, що життя моє складне і не-безпечне.

Кожен день і кожна година дихали раптовостями. Чудесно, захоплено мчиш бувало з гори на санчатах, сніг вихорить іскрами, а накочена дорога пахне кізяками. Золотом блищать нитки соломи на снігу, і сніг ввижається прозорим та голубим, як небо. Стомлена конячинка неохоче тупає на тій стороні, тягне гринджоли і дихає парою. Там, у Заріччі, далеко, теж юрба дітлахів катається з гір. Я виразно чую їх крики та вереск. А наверху з димарів хатинок клубочиться дим. Як хороше! Світ здається милим, зрозумілим, величезним, таємниче близьким. Щодня я осліплююся сонцем і підходжу до вікна, щоб любоватися його проміннями, які наскрізь пронизують димне повітря хати, в голубій смузі диму мерехтять порошинки. Я довго дивлюсь, не відриваючись, на чудові візерунки на склі з райдужними зломами і вибагливим золотим та срібним шитвом. Хто це зробив? Чому така краса? І мені ввижається якийсь казковий світ в цих перламутрових зарослях чудних дерев, небаченого листя і квітів. Мені здається, що вони починають во-

рушитись, манити мене, а я, заворожений, ходжу в їх дрімучому, іскріючому світі, маленький, з санчатами на мотузку, і сміюся, і співаю, і слухаю, як дзенькають дзвіночками та бубонцями ці сліпучі дерева і трави, як солодко співають там Сірін і Алконост.

А в хаті на вулиці — важке життя. У хаті — страшний дід з нагаєм та віжками в руках. На вулиці — Ванька Юльонков, дітлахи, які сходяться для того, щоб битися. Там я завжди зточений ворогами й нещастями. Я не можу сам пройти вулицею, не кажучи вже про те, щоб пробратися самому до бабусі Наталії на ту сторону: на мене обов'язково нападе зграя дітлахів.

У нас рідко сміються: всі нудно мовчать або розмовляють тихенько — і то у справі. Дорослі лагодять валянки, коти, чоботи і зброю. Я вголос читаю Псалтир. Сьома читає гірше за мене і завжди ухиляється від цієї роботи. Але Псалтир і я читаю з натугою і нічого не розумію.

Іноді з печі дід подає голос:

— Ану, Володимиричу, похвастай своєю світською грамотою. У тебе а та бука — ось і вся наука!

Всіх немов підкидає якась сила: хата трясеться від реготу. Сміється батько, корчиться Сигній, по підлозі катається Сьома, а Тит пищить, як немовля. Мати теж сміється. А дід повчально мурдує:

— Наша грамота божа, а світська — ворожа. У неї самі казки та побрехеньки. Наша грамота — премудрість, схована від умних і розумних...

Володимирич дивиться крізь окуляри на піч і вдумливо киває головою:

— Господи Ісусе, а на печі гуси...

Регіт переходить у бурю. Але Володимирич не сміється, і, коли всі трохи заспокоюються, він каже:

— Виходить, це така грамота, Фомо Селіверстичу, що нам, розумникам, від неї сама печаль і ніякої користі. І виходить на твоє твердження... — І він проспівав по-псалтирному одне слово: — «Добро-он-до, мислете-он-мо, веді-он-вой...» Так, чи що, Фомо Селіверстичу?

Всі вижидально дивляться на піч, а у Тита, Сигнія та батька трусяться плечі.

Дід урочисто промовляє:

— Якби ти був не тютюнник, Володимиричу, та не бритовус, був би ти у нас настоятелем: дивись, як гоже складаєш...

Сигній падає на лаву і верещить порослям, батько зіскакує з чоботарського стільчика і вибігає на двір, Тит сповзає з лави і зникає під столом.

Володимирич, як і раніше, сердито оглядає всіх поверх окулярів. Мати і Катя сміються, бо сміються інші: вони — неписьменні.

Володимирич зітхає, міркуючи, і старанно клацає наперстком.

— Легко тобі живеться, Фомо Селіверстичу; день по дню минає. І дума, і справа — за звичкою. Ти і в п'їтми свою стежку знаєш. У тебе всяка купина стирчить на своєму місці. Ти хоч і сліп, та норовом ліп.

Дід суворо і поважно, з наголосами на значливих словах, повчає:

— Ти, Володимиричу, швендя. Підвалин та віри у тебе немає. Якщо людина без коріння, без ґрунту, без свого місця — невїрнїа це людина.

— У мене, Фомо Селіверстичу, місце просторе, багате: вся земля. А під лежачий камінь і вода не тече: сама під ним пліснява і тлін. Навіть он дерево насіння своє по світу розсіває. А у людини, окрім рук та ніг, є ще й серце. А серце людське — неспокоїне: йому покладено страждати і радіти.

Дід побожно бурмоче:

— Серце скорботне та смиренне бог не зневажить.

— Скорботне і смиренне серце, Фомо Селіверстичу, сліпе і дурне. Недаром говориться: серце серцю вість подає. Христос до людей був милосердний, до всіх у горі жалісливий, а сонечку і дощику радів. Рибу ловити любив, у свято з друзями веселитися. Наш російський бог — молодий і працьовитий, він не такий, як на іконах. Він і з чортом уміє в чехарду гуляти.

Ці слова Володимирича жахають усіх нас, навіть дітей. Бабуся кидає веретено і хреститься перелякано. Дід злізає з печі. Брови його падають на очі. Входить батько і з похмурою цікавістю прислухається до голосу Володимирича. Все в ньому бунтує проти богохульства кравця. Тремтячими пальцями він тикає в стіл і відкидає вбік овчинки.

— Ти, Володимиричу, — старий, помреш скоро. Бога не хули. Такої ересі не стерпіти не тільки нам, а і стінам.

Дід задоволений: батько вчасно й гідно став на захист віри. Всі злякано замовкають, і в цьому мовчанні більшає ворожнеча до кравця.

Сигній підморгує батькові і з ехидною наївністю питає:

— А багато тебе лупцювали, Володимиричу?

— Ну, коли, скажемо, багато били, тобі що до того?

— Та от... нічого ти не страхаєшся.

— Це ти вірно, хоч і дурний роками. І лупцювали, і шмагали, і з смертю навкулачки бився. На світі нічого страхатися. А коли і через смерть пройшов та через людські муки, нічого вже не страшно.

Поглядаючи на батька поверх окулярів, він розумненько посміхається і добродушно повчає його:

— Вдачі ти, Васю, начебто вовчок, а повадкою бичок. Тільки от слова у тебе якісь несправжні: наче шубу вверх шерстю напнув і ревеш звіром, а воно не страшно. Тобі з твоїм характером по світу походити та ума-розуму повчитися, та постраждати. От тоді б ти людиною став.

— Це, значить, бродяжити? — грізно бурчить дід, розглядаючи хомут. — У нас в роду ще ніколи не було голахів. А голахів у нас у волості шмагають.

— Шмаганням життя не спиниш, Фомо Селіверстичу, а від багата і кінь біжить. Не ті часи. Ти по старинці хочеш сім'ю краяти і шити, а нитки, бач, не по шубі — тоненькі. А де тонко — там і рветься. Та й овчинка твоя — самі облізли шматочки. Не прогудувати всіх, Фомо Селіверстичу, клади на ніс по восьмині, склади докупи, і виходить на чотирьох по десятині. А жінки ж не беруться до уваги: їх наче й на світі немає.

Батько забуває про свою недоброзичливість до Володимирича і слухає його уважно: адже він і сам доводив не раз старим і дідові, що часи тепер не колишні. Він мимоволі перебиває Володимирича:

— З нашої надільної землі і могили не викроїш, хоч як розкидай...

— Тож-бо й воно. Восьмина — не резина, хоч як міряй, не буде десятини. А коня не прогудувати — він і у візникування не піде. Ти вже і сам, Фомо Селіверстичу, з візникуванням забродяжив, а прийдеш додому, то як би не піти у старці.

— Ти, Володимиричу, без коріння і без порості. Ти — солдат, а солдат, кажуть, від землі відтятий: на готових харчах — і ситий, і мордатий.

Володимирич сміється.

— Це в казках, а казки це ж складки. Я от у брата живу. Попрацюємо з Єгорушкою і несемо йому свою пайку, допомагаємо в господарстві, а все-таки кінці з кінцями не сходяться. От люди і ходять, никають, їжі шукають. А люди — скрізь люди. Не від благоді бродять. Всі люди — люди і є: однаково скрізь бідність у трудящого, однаково вони сльози ллють, однаково вони сміються і танцюють, однаково хворіють і помирають... І у всіх тяжкий труд — до могили. А світ земний — великий та багатий. І живуть всюди різні народи. І всюди людина щастя шукає, всюди є люди, які хочуть жити по правді, по совісті.

Всі слухали його з цікавістю, і видно було, що мова його подобається. В тиші клацали наперстки і шаруділи веретена.

ІХ

Єгорушка був смаглий, чорноволосий, з горбатим носом, з коричневими палкими очима. Під час розмови завжди посміхався, показуючи білі зуби. Ця довірлива посмішка і радісна готовність зробити що-небудь приємне кожному були схожі на несміливість, на соромливість. Тільки один раз бачив я, як обличчя його закам'яніло від гніву, а в очах спалахував сліпучий вогник. Це було тоді, коли батько бив матір. Після того Єгорушка сидів за роботою, мов хворий, не підводячи обличчя від овчинни. Я любив

сидіти за столом поруч з ним і дивився на нього, не відриваючись. Він часом поглядав на мене спідлоба і привабливо посміхався, але посмішка його здавалась мені жалібною і задумливою.

Якось увечері, коли всі були дома і сиділи за роботою, Володимирич розповів нам про війну з турками. Лампа висіла над столом низько, на товстому дроті, під бляшаним абажуром, схожим на сковороду. Ця лампа була, мабуть, старша за мене: біла фарба давно вже розтріскалась, пожовкла і була густо засіяна мушиними точками. Язичок вогню горів тьмяно, і брудне скло було вкрите зверху кіптявою. Хата потріскувала від морозу, а іноді в стінах чути було удари, немов хтось постукував по них кілком. Володимирич і Єгорушка поклацували наперстками і звичайно співали яку-небудь пісеньку. Найчастіше вони наспівували дивно тривожну, задумливу, неспокійну пісню, якої в селі у нас не співали. Починав її Володимирич трохи одряблilим баском, вступав чистий тенорок Єгорушки, а потім далі починав Єгорушка і підхоплював Володимирич. Так вони позмінно кликали один одного кудись удалину, і мені здавалось, що вони ідуть дорогою шукати щасливої долі.

Ах ты, лихо, горе-гореваньице!..
Шито лыком ты, мочалой подпоясано...

Єгорушка струшував головою і, змахуючи рукою з голкою, скрикував із сльозами в голосі:

Не мной, молодец, ты, горюшко, наплакано, —
Злой невольшкой на шею петлей брошено...

Володимирич сердито підкидав голову і з погрозою в солдатських очах питав:

Долго ль будешь горе мыкать, добрый молодец?

І разом з Єгорушкою підбадьорював себе:

Помолюсь я на меже — да в путь-дороженьку, —
В путь-дорожку, волю-долю поищу...

Ця пісня, широка, розливна, завжди хвилювала матір: вона вся починала світитися, очі ставали великими і сумними. Вона блідла і застигала від якоїсь думки, що вразила її. Забуваючи все навколо, вона переставала прясти, і веретено падало їй на коліна. Мені здавалось, що вона завжди співала, навіть у клопітній роботі. Пам'ять на пісні була у неї незвичайна: тільки-но вона почує нову мелодію, як уже переймає її вмить і не забуває. І коли вона залишалась сама — чи то сіяла борошно в амбарі, чи доїла корову, — вона співала тихо, для себе, співала якось по-своєму. Мелодія звучала у неї задумливо, проникливо, наче вона скаржилась на свою долю і мріяла про якесь інше, нездійсненне

життя. Володимирич іноді казав їй, навіть у присутності батька або діда:

— Ти, Настенько, як була, так і будеш сиротою. І весь вік свій мучиться будеш: серце у тебе, Насте, мов голуб — б'ється і воркує. І думки твої — мов пташки у клітці. Сліз проллеш багато, а навколо тебе буде і сухо і глухо. А синок у тебе вдався! І в нього така ж доля. Ох, та й багато ж вам доведеться горя зазнати! У кого думка піснею повита, у того доля сльозами полита.

— Скаже ж Володимирич! — сміялась Катя і задиркувато закидала голову. — Ти ворожбит, як передок без гужів. Ти не дивись, що невістка отака кволенька: у неї робота в руках так і горить. Для неї працювати — пісні співати.

А мати дивилась на Володимирича з сльозами на очах, з трепетною вдячністю. Вона вперше зазнала співчуття до себе чужої хорошої людини, і це співчуття зворушувало її, як раптове щастя.

— Ти вже краще, Володимиричу, мені погадай, — пустувала Катя, і веретено її крутилося на нитці з веселим шурхотом.

Володимирич з посмішкою поглядав на неї через окуляри і шив, клацаючи наперстком та відмахуючись рукою широко і впевнено.

— Дівчина ти із своїм норовом, Катерино Фомінішно. Та зламають, скрутять тебе, і будеш ти, як усі жінки, — і під кулаком, і під ярмом.

— Ти мені, Володимиричу, не завдавай жалю, — сердилась Катя. — Я і без тебе знаю, яка у жінки доля. От візьму та в дівках і залишусь.

Дід із суворим спокоем обіцяв:

— Навесні замуж віддам. Загнуздаю, як коня, або, як вівцю зв'яжу. І не пікнеш! Погуляла в дівках — і годі. Ганьби на сім'ю не допущу.

Якось вона розсердилась, зіскочила з лави і крикнула на всю хату:

— Ти, татку, мене не займай!..

— Хомут надіну на тебе, — сказав дід і навіть не повернувся до неї. — Загнуздаю! Вузлом зв'яжу!

— Ти, татку!..

— Тож-то й є, що татко.

Катя вся обм'якла, наче від удару: вона підняла денце, знову сіла і схилилася близько над мичкою куделі.

Мати пряла, німа, глуха, пририта до місця. Батько з Сигнієм теж мовчали, але я бачив, як вони презирались і крадькома сміялись. Сьома стояв перед стіною і, згорбившись, сукав вірвовку з куделі, а я сидів поруч Єгорушки і старанно переписував осьмиглася чорними і червоними чорнилами. Єгорушка схилився до мене і прошептав:

— Давай-но поспіваємо з тобою всі гласи. Дід, диви, і вга-

мується, а вгамується — всім стане добре. Я почну перший глас, ти — другий, я знову — третій.

І, не перестаючи шити, він заспівав тонким голосом, майже по-дитячому:

— «Грядет чернец из монастыря...»

Я підхопив другий глас:

— «Навстречу ему второй чернец...»

Єгорушка спитав співчутливо третім гласом:

— «Откуда ты, брате, грядеши?»

Я відповів сумно:

— «Из Константина-града гряду».

— «Сядем, брате, и побеседуем».

— «Давно ль умерла мати твоя?»

— «Жива ли там моя мати?» — спитав Єгорушка, немовби зітхаючи.

Я удав глибоку печаль:

— «Увы, увы, моя мати!..»

Ця наївно-зворушлива розмова ченців вважалася священною основою молитовного співу, і порушення її житейською суетою було неприпустиме, як гріх. Хоч би що сталося в хаті, хоч би який скандал або метушня відбувались, — аби тільки хто-небудь заспівав ці простодушні слова осьмигласся — і зараз же всі завмирили, як від грізного окрику або небесної сурми архангела.

Червоне обличчя діда в копиці сивого волосся зразу ж стало побожно строгим. Він кинув шлею на підлогу, схопився за сиву бороду і скрушно зітхнув:

— Окаянні, скільки з вами гріха!..

Сигній з лукавим виразом очей подивився на Єгорушку і підморгнув йому і мені: ну, мовляв, і молодці ж ви, хлопці! Мати випустила веретено на підлогу і дивилася на мене з ніжністю на обличчі і з сльозами в очах, а Катя, як і раніше, сиділа, мов кам'яна, уткнувшись обличчям у гребінь з шовковистою мичкою куделі.

Коли ми закінчили співати, дід розчулено, із старечим джем у голосі сказав:

— Хоч ти і шепотник, Єгоре, і Володимирич тебе гріхами облутав, а співаєш божі гласи як людина праведної віри... У молінній ти співав би як справжній гамаюн!

Єгорушка безбоязно втупився в діда і скромно, але з гідністю відповів:

— Мій тато — чиста людина: він нікого не ображав, нікому зла не робив. Він мені не рідний батько, а кращий за батька. Людям він усім рідня, він себе не пожаліє, щоб людині в біді допомогти.

Володимирич жартівливо скубнув його за волосся і удавано сердито гримнув:

— Ну, ти ще молодий судити і рядити про людей. За собою

стеж. Ми з тобою бродяги і троюрідна рідня двоюрідному меринові. Розкажу я тобі, Фомо Селіверстичу, таку-от бувальщину. Стояли ми на Шипці, в Балканських горах. Час був осінній, а морози тріщали, як от зараз-таки. Обмундирування поганеньке: шинелька та дурна французька кепка, схожа на шлик з п'ятачком: на лоб насунеш — потилиця гола, на потилицю зсунеш — вся башка назовні. Багато людей померзло та з голоду загинуло. Місяця були дикі, притулитися ніде: жили в наметах, в нірках та біля багаття. А турки — внизу, в теплі, в селгах і містечках. Подружили ми — шестеро солдатів — різної крові та різної віри: і росіяни, і татари, і литва, і болгари. Був у мене дружок башкир Фейзулла — просто-таки брат рідний. Здоровий парубок — бику роги скрутить. Веселий, жартівник, добра душа. Ми з ним лазутчиками були і не раз ходили в розвідки в турецькі місця. І от послав нас командир у тил до турків, до Казанлика, до болгарів, — розвідати, що в турків робиться. Проходимо одно сільце, друге, третє — все нічкою більше. У нас уже там і друзі болгари були. Ну, звичайно, турецький караул знімаємо.

— Це ж як — знімаємо? — тривожно втрутився Сигній. Він теж забув про роботу, захоплений розповіддю Володимирича.

— Зажди-но ти!.. — обірвав його батько, намагаючись довести, що він усе заздальгідь розуміє і не потребує пояснень, та й підшивання устілок драговою — не менш важлива справа, ніж якась побрехенька Володимирича.

— Як знімали? — перепитав Володимирич, встромляючи голку в овчину і погладжуючи бачки. — А так... Підкрадалися — і ніж у слину... Або миттю на землю і...

— Батечки! — з жахом скрикнула мати.

А бабуся стогнала на печі:

— Скільки на тобі крові, скільки душогубства! Не буде тобі прощення, Володимиричу...

— На те війна! — посміхаючись, поважно заспокоїв Володимирич. — Ми — солдати. Як не ми їх, вони нас. Онде ваш Архип Уколов — теж солдат, разом з ним супроти турків воювали. Ногу там йому відірвало. І Сигній теж у солдати піде. На війні солдат під смертю ходить.

— Війна — справа царська, — солідно роз'яснив батько. — Без війни не можна, а то народу багато розплодиться — зовсім землі не буде.

А дід повчально зауважив з побожною суворістю:

— Війна — з божої волі. Війна ще до Адама дана: сам бог з дияволом воював і в пекло його загнав. Ізраїль воював, а для Ісуса Навіна господь сонце і місяць спинив. А ми з татарами воювали, француз на російську землю наступав. Дід Селіверст добре пам'ятав, як нехристів мужики убивали.

— А ти згадай, Фомо Селіверстичу, — з веселою хитрістю зауважив Володимирич, — як Степан Тимофійович Разін та Омелян Іванич Пугачов з панами воювали. Селянська була вій-

на, правильна війна, за землю, проти кріпацтва. Омелян Іванич і тут, в наших місцях, був.

Бабуся молодим голосом жваво проспівала з печі:

— Аякже... адже Ольонин куц і зараз у Сосновику цілий. На ньому пані Ольону пугачі повісили. Дуб цей так і не старіється. Дід Селіверст усім нам показував. На цьому дубі скільки згодом мужиків перевішали! Та ще канчуками при народі тіла рвали... До кісток... А у деяких кишки з живих вимотували... Мотають, мотають, мужики сміються: кажуть, лоскотно дуже...

— Ну-у, гуде, як вітер у порожній димар... — зневажливо обізвав її дід.

Мені подобалось сидіти поруч Єгорушки і слухати Володимирича. Цікаво було стежити і за дорослими: вони розкривались передо мною по-новому... Мені здавалось, що батько боявся Володимирича більше ніж діда. Він ненавидів старого кравця і цурався його, немовби ховався від нього. А дід козирився перед Володимиричем і весь час намагався показати, що він перед своїм богом гідніший і праведніший за кравця, що кравець — несамосильний мужик, покидьок людський, бездомник і старець. Але я бачив, що Володимирич пригнічував його своєю мудрістю і знанням життя. Мені було прикро, що мати німіла і тремтіла перед дідом, що батько з боязким розлученням терпів його самодурство. А тепер от і Катя зігнулась і замовкла. Сигній і Тит, кожен по-своєму, обманювали діда і всю сім'ю: Сигній зникав з дому і вишукував всякі приклюдки, щоб уникнути роботи по двору і не потрапляти дідові на очі. Тит нікуди не ходив і з хлопцями не знався, але в нього було своє потайне життя: він теж зникав раптово з хати, але раптово і з'являвся. Я знав тільки, що він збирає всякі речі і ховає їх, що він навіть краде гудзики, бляшки, підкови і всяке ганчір'я. Він був скупий, заздрісний, і сірі, мутнуваті очі його підозріло озирались. Я жив серед близьких мені людей, які не довіряли один одному, нехтували мирськими сусідами, а такого хорошого дідуся, як Володимирич, і такого лагідного хлопця, як Єгорушка, — вважали поганими. А Володимирич же всім допомагав — і жінкам по хазяйству, і мужикам у роботі, — і Єгорушка був не від того, щоб попрацювати на дворі: він часто брав на плече коромисло з відрами і йшов по воду замість матері або Каті.

— Війна, друзі мої милі... — казав Володимирич, — не божа вона, а людська справа. Хіба це від бога, коли люди на війні тисячами гинуть та ще в муках? За які ж гріхи солдати, — а вони ж мужики! — страждають? За що, для прикладу, Архипові ногу одірвало? А дітей навщо вбивають? Ось турки в болгарських селах всіх жителів вирізали, а дітей — за ноги та голівками об стінку... Вступаємо в село, а там усіх перебито — і старих, і жінок, і дітей. Не бог, а зажерливість та звірство людське! Я на своїй шкурі все зазнав, кров'ю плакав. Тут треба думати та й думати.

— Це диявол творить, — повчально перебив його дід. — Диявол ще в раю спокусив людину. З жінки почав, а жінка завжди з дияволом укупі.

— Ні, Фомо Селіверстичу. Погано ти кажеш, погано думаєш. Жінка тебе народила, вона — мати. У нас у кожного була рідна годівниця. Невже ж наші матері прокляті, з дияволом укупі? А богородиця як же? Ми їй, як страдниці, вклоняємось. Якщо у жінки не душа, то ми не варті ні гроша.

— Ти — еретик! — роздратовано скрикнув дід, кинувши на нього своїми пронизливо-владними очима. — Богородиця — одна без сімені родила. А жінки блудом живуть. Святе письмо про Єву що каже?

— Так коли б мужика-блудника не було, як же вона жила б у блуді? Від мужика і блуд. Вона в муках дітей народжує, годує, вирощує, сльози лле. Тим і земля наша красна, що вона теж мати. Однак ти ось, Фомо Селіверстичу, без жінки не прожив, а тітка Анна дюжину дітей тобі народила. Ану, нехай спробує хто-небудь назвати її блудницею — ти перший зуби виб'єш кривдникові. Хто, Фомо Селіверстичу, оту ганебну матерщину вигадав? Жінка, чи що? А ця матерщина зневажає найдорожчу людину — матір! І мені до душі ваше поморське суворе правило — не допускати в розмові матірної лайки. Вже за це одне хвала вам і честь. І от ми якраз і підійшли до того, про що я хочу розказати...

— Ну, ну, розказуй... хвастай, що сорока на хвості принесла... — насмішкувато відгукнувся дід, і я бачив — він хоче принизити Володимирича, щоб помститися за зухвалу мову.

Володимирич спокійно пропустив повз вуха дідові слова, але добрі, розумні очі його потьмяніли від гіркоти.

— Я — стара людина, Фомо Селіверстичу, — з сумною гідністю промовив він, — і немає мені потреби блазнем бути. Нехай сорок лічать дурні та пустобрехи. А я хочу повідати, як оцього-от парубійку від лютої смерті врятували і який він дорогий мені, бо за нього кров пролито.

Батько не втерпів і вколов:

— Він, Володимирич той, як наш Микитка, у пророки лізе.

Єгорушка поклав голову на руки, і я почував, що йому боляче за Володимирича, що в ньому клекоче гнів і на батька, і на діда. Ми зустрілися з ним поглядами, і в його чорних очах блиснули сльози.

— За що його ображають.. — прошептав він. — Та кращої за нього для мене і людини немає... Тяжко жити хорошій людині.

— Хороший був хлопець Фейзулла, — розповідав Володимирич, клацаючи наперстком, — силач, а серцем м'який. Веселий був солдат. Бувало в холоднечу біля вогнища в шинельках погано доводилось: мерзли, душа застигала, люди слабшали, деякі непритомніли. А він танцювати почне або розтермосить хлопців і почне боротися. Ну, народ і оживе трошки. А то ще про своїх

башкирів почне розповідати і в гості кличе: ось, каже, поб'ємо турків, приїжджайте юрбою — баранів варити будемо, гуляти будемо... Ну і розтривожить усіх. Магометанин, а краший за будь-якого християнина.

— Татари та всякі там башкири конину жеруть, — вороже перебив його батько, зігнувшись над валянком. — Вони погані, басурмани.

— І от пробиралися ми по селах, а сільця в горах — самі тільки дахи видно. А дахи — з кам'яних плит. Дворики з вашу хату завбільшки. Скрізь порожньо, люди наче вимерли. І справді, пробираєшся нічкою в домок — ні живої душі, а в ніс сморід б'є. Придивившись — мерці лежать: старі, жінки, дітки... Так у кожному селі мерці нас і зустрічали. У кого горло перерізано, а в кого і руки та ноги відрубані. У діток голівки, як горщики, розбито. На парканах стирчать відрубані голови. І така на нас туга напала, що ноги підламувались, серце хололо. Вже який був Фейзулла силач та виносливий, а впав на коліна, хитається і плаче: «Ай, який шайтан турок! Дітки різав, жінок різав... Ай, шайтан, ай, шайтан!» І ось уночі, в негоду, підходимо до великого села. Пітьма — хоч в око стрель. Назустріч біжать люди. Ми в кущах причайлись. Вдивляємось — не турки, а болгари біжать. Лемент, стогін... А в селі таке робиться — жах бере. І рев, свист, собача гризня. Фейзулла стогне: «Ай, шайтан! Турки народ ріжуть... Айда, друже, рятувати...» І звіром вперед, насилу встигаю за ним. Кажу йому: «Фейзулла, зброї у нас немає: самі штиги на поясі. Нічого не вдієш, уколошкають нас. А у них ятагани та берданки». Нічого не чує, біжить та стогне: «Ай, ш-шайтан, ай, ш-шайтан!» — і зовсім забув, що ми лазучики.

Володимирич замовк і клацнув зубами, перегризаючи нитку. Сигній забув про роботу і навіть повернувся до стола, не спускаючи жвавих очей з Володимирича. Тит ялозив пальцями у чоботарському дріб'язку і крадькома ховав щось у кишеню. Тільки батько та дід поринули в свою роботу і немовби зовсім не слухали Володимирича. Мати сиділа бліда, з жахом в широко розкритих очах, а Катя з гарячковою швидкістю крутила пузате веретено і, як і раніше, здавалась тупо байдужою до всього.

Я не втерпів і крикнув:

— Ну, а далі що, Володимиричу?

Але батько цитьнув на мене:

— Забирайся звідси. Спати пора. Нічого тобі побрехеньки слухати.

— Не любо — не слухай... — пустотливо ущипнув Тит і навмисне гучно застукав молотком.

Єгорушка здригнувся і з тривогою глянув на зігнуту спину батька. Потім повернувся до Володимирича і глухо сказав:

— Не треба, папаша... Давай нині кінчимо роботу, а завтра — в іншу хату.

Дід байдуже говорив, не піднімаючи сивої голови від збруї:

— Турки — теж погані: вони Мухамедові поклоняються і людську кров п'ють. Невірні вбивають за гріхи. Значить, болгари прогнівили господа... Теж і нас за гріхи татари заповонили... Коли віра до Никона укріпилась, ми і татар прогнали. А після Никона знову турки та французи...

Володимирич уважно вислухав його і з насмішкуватим співчуттям в очах похитав головою. Він нічого йому не відповів, але тепло втішив Єгорушку:

— Ні, Єгорушко, нам ще в цьому домі деньків два доведеться попрацювати. Не квапся: на наше життя митарств вистачить. Жива душа правдою живиться, а правда — мов золото: її важко добувати. Жива людина — жива і правда. Вона — не на небі, як зірка, а на землі, в людині. А людина правдою велика.

— Ти у Митрія Стоднева та у старости Пантелея спитай, хто великий: ти чи вони... — вколов батько. — У розного своя правда. Велика людина не горбом та добром, а розумом та майном.

Дід несподівано для всіх гримнув на батька:

— Поговори в мене! Ач, язик розв'язав... Молокосос! Ти підметки Володимирича не вартий і перед ним дурень. Хоч він еретик і тютюнник, а чоловік справедливий. За нього в кожному селі бога молять.

А Володимирич, як людина, впевнена в силі свого слова, рівним голосом розповідав далі:

— Ну, так от, люди мої милі... Цю повість не шкодить і діткам послухати, щоб пам'ятали... щоб приклад тримали про хороших людей, щоб не боялися страху ради правди... Хай знають, що подвиг і на війні і в нашому житті — велике діло...

Він зітхнув і знову підвів голову, і обличчя його зовсім помолоділо і засвітилось, а в очах заіскрили сльози.

— Давно це було, а ще й зараз серце голубом б'ється. З тієї ночі я іншою людиною став. От Єгорушка, мій справжній син, до могили буде в душі моєї горіти...

— Не треба, папаша... — з гнівним благанням в очах сказав Єгорушка і схвильовано відсунувся від мене.

— Ні, Єгорушка, треба! Погано знає народ, чим людина хороша. Багато серед нас звірів, вони щодня, як турки, вчиняють різню душ наших. На устах — «помилуй мя, боже», а в ділах — вилами в бік. Ну, а кінець моєї бувальщини такий. Прибігли в містечко, бачимо — факели скрізь метушаться. Народ табуном мчить вулицею, лемент, виття, плач, діти верещать... А на юрбу цю звідусіль турки у фесках, в широчезних штанах, наче в спідницях, нагрянули і ятаганами — шашками кривими — рубають, а морди вискалені. Рубають направо, наліво, і люди вже зовсім знавісніли. А на вулиці вже ціле звалище вбитих і пораниених — стогони, плач... А Фейзулла як загорлає: «За мною, друже, в атаку! Відбирай ятагани і пістолети, рубай і стріляй! Не давай туркам народ різати!..» Та з самим штиком своїм і кинувся в це звалище. Я — за ним: зразу мене якось підхопило, і страх зник.

І не думалось, що ми двоє проти цілої зграї турків — наче двоє собак на зграю вовків. Бачу, Фейзулла збив з ніг одного здоровила, вирвав у нього шаблю і розсік його. Наскочив на другого — і давай, і давай кришити. Наскочив я на одного турка, який жінку з немовлям перед моїми очима зарубав і вже на другу замахнувся, всадив йому в спину штик, вирвав ятаган і почав кришити їх — того по башці, того по плечу, а сам «ура» реву. Опам'ятались турки, заверещали — і багато хто з них навтьоки. «Рус, рус!» — кричать. І в цю хвилину бачу: тягне турок з кинджалом у роті хлоп'я за ноги. Крутить його круг себе і стрибаче через трупи до кам'яної стіни. Бачу, хоче розмахнутись і вдарити хлоп'я голівкою об цю стінку. Я — до того турка, а на мене інший — здоровило такий — з шаблею. Бачу самі зуби та очі — мов у вовка горять. Тут би мені і капут, та звідкись узявся Фейзулла. Махнув шашкою — і турка навпіл. А мій турок вже від стінки за два-три кроки. Рубонув я його по фесці, він і грюкнувся. Підхопив я хлопчисько на руки, а воно пищить: «Майка, майка!..» Матір, значить, зве. Маленький ще, такий, як от Федяшка.

— Майку мою тоді зарубали... — раптом здавлено, з надломом у голосі перервав Єгорушка... А мене турок за ноги схопив... А потім нічого вже не пам'ятаю...

Мені вчулося, що мати болісно скрикнула. Вона вчепилась в гребінь і уткнулась обличчям у мичку куделі. Катя мовчала і не рухалась. Веретено лежало у неї під ногами. Бабуся плаксиво стогнала на печі. У мене боляче колотилося серце і уривалось дихання.

— Біжу я з хлоп'ям на руках і кличу Фейзуллу. А він то за тим турком женеться, то за іншим. Вже не знаю, чи привиділось їм, що нас багато, — все кричали: «Рус, рус!» — і стали розбігатися. Кличу, кличу Фейзуллу, а він і не чує. Але побачив, що з кинджалом летить збоку турок, кинувся з усіх ніг до нього і збив його одним махом: «Біжи, друже, — кричить, — рятуй парубійку, а я тут рубати їх буду...» Відбіг це я за ріг, бачу — якась яма і купа каміння. Посадив хлоп'я в цю яму і наказую йому: «Сиди і мовчи, я прийду зараз». А сам побіг виручати Фейзуллу. Дивлюсь — його немає. На вулиці — порожньо. Люди розбіглись, турки всі зникли, як дим. І чую — серед стогонів і хрипів Фейзулла кличе: «Друже, сюди йди! Зарізав мене ш-шайтан...» Лежить мій Фейзулла, а з рота кров піною клекоче. «Шабаш, друже!.. Все кінчав... Народ утік — гаразд... Парубійку врятував — добре... Живий ти — радий я... Турків ми розбив — такий руський солдат хоробрий... Гаразд зробив... Прощай, друже!..» І помер Фейзулла. Відтяг я його до ями. Парубійко скорчився там, ні живий, ні мертвий... Вийняв я його, посадив на землю, а Фейзуллу в ямі поховав під камінням. Так наша битва і закінчилась. А я з хлоп'ям назад подався горами і лісами. От вам і невірний, от і мухамед!.. А для мене він — свята людина...

У сто разів кращий за будь-якого християнина... Для врятування людей і мене, і цього-от хлопчачка — життя не пошкодував.

Мати вся тремтіла, уткнувши обличчя в мичку куделі, а бабуса плакала і стогнала на печі. Дід не розсердився ні на матір, ні на бабусю. Мабуть, і на нього розповідь Володимирича вплинула своєю зворушливою силою. Він тільки повчально промовив:

— Жертва вечірня... Свіг живе одним праведником. Блаженні праведниці, бо вони наслідують землю.

І раптом хазяйновито розпорядився:

— Ну, нічого тут... тари та розтабари... Вечеряти треба. Баби, збирайте на стіл!

Х

Як старший у сім'ї, батько намагався скидатись на діда в поводженні з братами, з мамою і зі мною. Він удавав, що не помічає матері, як і мене, але кричав на неї, мов на худобу:

— Настасье, принеси квасу! Швидше! Кому кажуть?

А вона поралась у комірчині з бабусею або скидала оберемками соломку на підлогу для печі на завтрашній день, або, замерзла, змарніла від морозу, приносила не одну пару відер з колодязя.

— Зараз, Фомичу... Матінка велить борошно принести.

Він люто горлав:

— Кому кажуть!..

І коли вона лагідно і сумирно ставила глечик на стіл і поряд нього бляшаний ківш, він похмуро командував:

— Хіба не знаєш, що налити треба?

Вона тремтячими руками наливала в ківш квасу і від страху виплескувала його на стіл.

А іноді, у хвилини образ і розлючення проти діда чи братів, він бив її мимохідь.

І вночі не раз чув я, як він шептав їй винувато:

— Хіба це я б'ю? Кривда б'є. Сили немає... Втік би на край світу... Я — наче батрак у батька! Гірше робітника: слова не скажи. Незабаром до пана в кабалу пошле. Володимирич правду каже...

Мати схлипувала і мовчала.

— Розділитися б чи що... — тужив він. — Або на сторону... Батько розділитися не дасть. Поїду візникувати. Може, бог дасть, перехоплю грошенят... приторгую по дорозі, як батько...

— Помру я, Фомичу, — шептала мати, ковтаючи сльози. — Всю себе до краплі витратила. Всім догоди, всім уклонись, всім скорись... Мабуть, серце в мене, наче вуглина, почорніло.

— Терпи. Дай строк, навесні підемо на Волгу.

— Господи, допоможи! Не покинь, пресвята владичице, в тяжкій печалі... Пожалій ти мене, христа ради...

А вранці я бачив в її очах і в очах батька приховану надію. Батько любив читати вголос і вражав своїм читанням Цветника, Пролога, Псалтиря, але читав з запинками і, користуючись тим, що слов'янської мови не розуміли, а слухали її мов щось таємничо-містичне, потворив слова, пропускав важкі титла. Якось Володимирич довго слухав його читання, крєктав, гмукав, серdito ворухив вусами та бачками і раптом спитав:

— Зажди-но, Васю, ти що це читаєш?

Батько сторожко глянув на нього спідлоба.

— Як це — що? Правило, яко не подобає до еретикив приобцєння мати в молитвослов'ї і яденні, в питті та любові.

— Не зрозумію якось я нічого у тебе...

— Значить, не дано тобі.

— Ех, Васю, Васю! Всяке слово, коли воно сказане від розуму, буде зрозуміле і бородачеві і дитині. У слові, Васю, — вся людина. А ти ж бо читаєш слово боже на повчання людям. Як же я можу прийняти це повчання, якщо воно для мене — тара-бара?

— Не дано тобі, — вперто і строго повторив батько. — Ти іншого вітру.

— Вірно, Васю: іншого я вітру. Мій вітер мене зустрів, поганяв і привітив. І брєхню я швидко примічаю. Ти брєхню прочитає. А брєхня твоя — від норову.

Батько чомусь заводив очі і знову говорив те саме із злою настійливістю та впертістю. А Володимирич добродушно посміхався і, не відриваючись від овчини, легко, приязно докоряв батькові:

— А норовишся ти тому, що мозок у тебе затхлий. Упертість, Васю, від лінощів та сліпоти. Що ти на своєму віку бачив? Двір свій та поле. Що ти зазнав, які краї, яких людей зустрічав? Ні-яких! Які муки приймав? А Расєя велика, людей в ній всяких — не перелічити, а міст — мов гороху на току... Походиш по різних сторонах, подивишся і ахнеш: господи, скільки задано людині роботи, щоб влаштувати своє життя по-людському! А ось глєхне людина... як ти, скажемо...

— Нам, Володимиричу, дано від бога один закон, виконуй його і не мудруй, — опирався батько роздратовано.

— Який же це закон? Закон, сказано, як дишель, куди сунеш, туди й вийшов. От слова свої ти прочитав, а вони без думки. Ану, прочитай-но ще хоч одне твоє правило. Дай-но я послухаю.

Батько самовпевнено читав, запинаючись на важких словах:

— «Елика же есть от иже к согрешающим приобцєния пакость... Мал квас все смешение квасит. Аще же от иже вобыченых согрешающих такова есть пакость, что подобает глаголати от иже о бозе злословящих...»

— Ну, поясни мені, Васю... Вклади мені в поняття оці квасні словеса. Що це таке? Слово за словом поясни. Ну, для прикладу.

яка мудрість у цьому місці: «от иже вобыченных согрешающих пакость...»?

Слухаючи цю спірку, всі ставились до Володимирича неприязно. Як він, мирська людина, тютюнник, може оспорювати в батька звичний для всіх його привілей бути істинним грамотієм у сім'ї? Як він може, чужий для справедливої віри, збагнути священну мудрість древнього святого письма? І всі чекали, що батько перекине Володимирича, вразить його незаперечною істиною написаних у книзі слів. І батько почував на собі вичікуючі погляди домашніх і посміхався в бороду. Він пошукав пальцями потрібні слова, вдумливо піднімаючи брови і шепчучи щось незрозуміле.

— А оце і є про таких еретиків, як ти: у звичаї ти маєш капость — слово боже устами злословлячих капостиш.

Володимирич не образився, а настійливо чіплявся до батька, і, не спускаючи його з ока, вимагав:

— Тут сказано не «в обычаях», а «в обычных». Що це значить? До ладу скажи, по-людському.

— Тут так написано від Василя Великого.

— Нехай написано... Бачу, що якийсь грамотій, як от ти, написав по-друкованому... а ти по-нашому скажи.

Батько збентежено мовчав. Я вперше побачив, як він зблід: він сам не розумів того, що читав, і не міг відповісти Володимиричу, який зовсім знищував його своїм мовчазним чеканням і гострим поглядом.

Дід сердито обізвався з печі:

— Деймони! Це в що ви обернули слово боже? Не слухай його, Васяньку, він тобі наплете, димокурний біс.

Але батько вже закрив книгу і вилізав з-за стола. Він мовчки, не дивлячись ні на кого, одяг шубу, насунув шапку і вийшов з хати.

Не приходив він довго. Коли ж всунувся в хату разом з холодною парою, я побачив, що обличчя в нього розпухло. Він роздягся, сердито глянув на матір і гаркнув:

— Не бачиш, диявол? Давай води!

І несподівано засміявся. І мені здалось, що у нього сміється сама борода.

— Навкулачках бився... Кум Ларивон, довгорукий біс, побив.

А коли мати наливала ковшем воду в череп'яний рукомойник, який висів на мотузках над цєбриком, батько ні сіло ні впало ударив її з розмаху. Вона охнула і, захищаючись від нього ліктями, стала падати на коліна. Він вихопив у неї ковшик і замахнувся ним, але в цей момент Володимирич підскочив до нього, схопив ззаду за обидві його руки, заклав їх за спину і, кульгаючи, потяг назад.

А бабуся розгнівано крикнула:

— Дурень окаянный! Бодай тобі все зле!

Батько шалено рвався з рук Володимирича, корчився, пихкав, хропив, але був безпорадний: Володимирич тягнув його назад по-

вільно, дбайливо, змушуючи його задкувати. Ніхто не посміхався, наче перед ними відбулось якесь чаклунське дійство.

Батько задихався.

— Пусти-и!.. Кинь, кажу!..

Але Володимирич тягнув і тягнув його за собою мовчазно та вдумливо.

Мати лежала на ліжку, уткнувшись в лахміття, у неї тремтіли плечі. Ковшик валявся на підлозі, і його ніхто не підняв. Дід спостерігав з печі, спираючись на лікті. Видно було, що він теж стривожений. Бабуся начебто одна зрозуміла, в чому суть цього ходіння назад крок у крок, і у неї сповзали брови на лоб. Потім обличчя її плаксиво зморщилось, і вся вона рихло затряслась у беззвучному сміху. Катя тримала за нитку веретено, а воно крутилось в її руці, зачіпаючи за поділ сарафана. Вона не сміялась, але, мабуть, відчувала велику насолоду. Вона підморгнула бабусі і відмахнулась. Бабуся підняла ківш і пішла в комору. Я сидів біля матері, обнімаючи її; вона вся тремтіла від суорог. Я дивився на батька, який притискався лопатками до грудей Володимирича, і бачив, що він уже не тямить себе. Борода в нього стирчала вверху, зуби вискалилились. Єгорушка сидів за столом і клацав наперстком.

Дід раптом заклопотано спитав з печі:

— Це ти що робиш, Володимиричу?

— Та ось приборкую норовистих.

Коли батько ослаб, загібаючи солому валянками, Володимирич швидко поставив його на ноги.

— Отак воно, Васю. Недобре людині принижувати себе перед іншими. А коли почуваєш, що сам перед собою принизився, не карай нікого, тільки себе. А покараєш — не розплатишся.

Батько ошелешено переступав з ноги на ногу і хитався: так і здавалось, що він ось-ось впаде на підлогу.

— Не можна, Васю, силу на кволіх показувати. Сила соломі ломить, але ж ця сила — не сила. Ти тут не силу свою виявляєш, а зло своє зриваєш на беззахисних. Якщо ти сильний, так силу свою на сильних випробовуй. Жебрак перед багатим не похвалиться, а кволій і перед калікою боягуз. Ти ось кішку б'єш, жінку хвору катуєш, а людям огидно дивитися на тебе. Кволий — завжди в кривді, а сильний — в гордості. Я — старий, тіло мое ние від ран, а от вимотав я тебе. Запам'ятай, Васю: при мені ти свою Настю пальцем не торкни. Її сльоза дорожча за твою долю. Помреш від її сльози. А скривдиш — в ногах у неї будеш валятися. Я, Васю, людину вмю, як хороший кравець, двадцять разів перекраяти. Пам'ятай!

Він пішов у комірчину, приніс води і вилив у рукомийник. Ковшик заніс знову в комірчину і, стоячи біля рукомийника, привітно, але суворо наказав:

— Іди-но, Васю, умийся!

Батько отямився, начебто зразу прокинувся й озирнувся на

Володимирича. І сором, і ненависть трепетали в його обличчі. Він слухняно і мовчки вмився.

Володимирич, обіймаючи батька, вів його до стола, мов хворого, і очі його мінилися веселощами і лагідністю. А батько йшов поруч нього і засоромлено посміхався.

У хату приносили на ніч великі оберемки соломи. Я любив зариватися в пишні золоті ворохи і перекидатися в них. Солома смачно пахла солодом. Разом зі мною стрибали і ягнята і смітили горішки. Підходило руде клаповухе теля і дивилось на нас дурними очима, розчепіривши ноги.

Батько сидів перед лавою і лагодив взуття або зброю. Дід лежав на печі або сукав вірьовки. Кравці клацали наперстками й ножицями. Іноді вони співали яку-небудь задумливу пісню або Володимирич розповідав усякі історії про своє солдатство чи як живуть люди в різних місцях Росії. Я гуляв по лаві, хапав у батька шило і свердлив ним стіну або полював на тарганів. Таргани очманіло тікали від шила, а я наздоганяв їх і прибирав до стіни. Прогулянки мої по лавах закінчилися назавжди після того, як я спіткнувся і впав на шило. Я не пам'ятаю, як це сталось, але кажуть, що шило встромилось мені в брову, і, коли мати підхопила мене на руки, шило стриміло над оком товстою колодочкою і сиділо міцно. Мати надривно крикнула і не знала, що робити. Батько зіскочив зі стільчика, схопив колодочку і висмикнув шило. Після цього я довго ходив з розпухлим оком. Рубець над бровою залишився у мене на все життя.

XI

Удень я тікав на вулицю, коли дорослі спали після обіду, а після вечері йшов з батьком і дядьками на горб, де збирались мужики, хлопці й дівчата поспівати й потанцювати під гармонію. А весь день ми з Сьомою працювали по двору — згрібали гній, годували худобу, ганяли її на водопій, відкидали сніг у дворі, крутили верчки з соломи для печі, сукали з куделі вірьовки і дратву, читали співуче Псалтир і вчилися писати і скорписом і по-друкованому, щоб чітко та гарно переписувати книги. Це в нашій сім'ї вважалось спасенною справою. Навіть дід не відривав нас від цього заняття з поваги до нашого подвигу. А ми часто користувались цим, щоб ухилитися від нудної роботи по двору, і старанно виводили літери, бурмочучи мало зрозумілі слова святого письма. Дід богобоязно зітхав, читав молитви і захочував нас з Сьомою:

— Чистіше пишіть, чистіше! Слово в слово... щоб не відрізати, а то бог покарає.

А коли він одягав засмальцьований кожушок і виходив з хати, ми презиралися з Сьомою і пирхали, як пустуни. Сміявся і Єгорушка. Володимирич підморгував нам і казав:

— Киньте голови собі забивати, дітки. Краще робіть те, що вам до душі. Ти б, Сьомо, на одному посаді і ступу пристосував. Ану, неси-но сюди млин, ми з тобою вкупі покумекаємо.

Сьома зразу ж запалювався і, задихаючись від хвилювання, повідомляв:

— А я ступу вже й роблю. Мені ось хочеться ще насос припасувати. Прив'яжу насос — він і буде поршнем воду наверх штовхати. Буде штовхати, а вода лункою на город полетіть.

Він радісно сміявся, і в очах його іскрилося лукаве здивування. Він ліз на полаті і подавав мені звідти складну будівлю: хату з липових палок з обдертою корою, — справжній зруб, велике водяше колесо збоку з колодязями, з гаузом, з колесами і шестернями всередині. Я приймав цю споруду, як дорогоцінність, і пишався, що тримаю її в своїх руках, що я теж учасник цієї дивовижної справи: адже я допомагав Сьомі виготовляти вінці з паличок, стругав дощечки і вчився в нього свердлити дірочки в ободах коліс та вбивати шипи. Сьома завзято працював над млином багато днів, але млин ще не був закінчений: він ще залишався без покрівлі і без дверей. Для нас з Сьомою це були найчарівніші години, і ми забували все на світі. І коли ми припиняли свою роботу, почувши окрик діда, ми з жалем дивилися на чудесне наше творіння і сумно ховали його на полатях. Але дід сам з цікавістю слідкував за роботою Сьоми. Одного разу він узяв в руки млин, який був завбільшки з чотири Псалтирі, і уважно оглянув його і зокола, і зсередини.

— Теслярювати будеш, Сьомка. З докукою до Архипа Уколова або до Мосея-пожарника не підемо, коли потрібний буде тесляр. Роби, коли час є. На базар у Славкіно поїду — продам. Гроші і за пустоці платять.

Я пхикав і голосно канючив:

— Не треба, дідусю, продавати. Ми його на річку поставимо. Боротно молоти будемо.

— Що ти там розумієш! — втихомирював він мене. — Карбованець дорожчий, ніж забавка.

Сьома теж ставав сумний від ділових планів. Адже дід не знав і не почував наших творчих радостей і невдач. Він занадто дешево цінував нашу працю і наші шукання.

Володимирич добре розумів нас. Він не погоджувався з дідом і доводив:

— Тут не карбованець дорогий, а розумець та охотка. Дивно, скільки тут праці та вигадки затрачено. Адже парубійко не про карбованець думав, а душею та серцем кипів — по-новому все влаштувати. А це дорожче за гроші.

Дід не розумів Володимирича: він відмахувався од нього і сміявся:

— Ти наче маленький, Володимиричу. Забавки — іграшки, а справа рук просить. Час даремно в господарстві не можна ви-

трачати. Замість цих забавок хлоп'ята скільки гною вивезли б на садибу... Нам копійка сама з стелі не впаде, а копійка — десяток цвяхів...

Дід був людина практична. Кожен у сім'ї мусить виправдати себе: кожную крихту хліба і дорослі і діти повинні окупити та ще й принести користь. От чому ми з Сьомою були під строгим наглядом діда та батька, і для нас завжди знаходилась робота. На вулицю ми тікали тільки тоді, коли дід залізав на піч і хрнів там або йшов з дому в яких-небудь справах, недоступних нашому розумові. Єдиний неробочий день, освячений звичаєм, бажаний для нас, — це була неділя або дванадцяте свято. Ми тоді тишилися волею, але й у ці дні ми мусили ранками ходити в молінну на довге стояння, а ввечері — на всеношну до зірок.

Ми з Сьомою дуже любили і Володимирича і Єгорушку. Вони ніколи не відганяли нас від себе, а завжди з привітною готовністю балакали з нами, як з однолітками. Єгорушка часто виходив з нами на двір і захоплено грав у паці. Він дістав десь свинець, розтопив і вилив у битку. Розбивав він паці на відстані двадцяти кроків і, на наш подив та заздрість, ні разу не промахнувся. Я набридав йому, щоб він навчив мене цієї влучності, а він сміявся, задоволений своєю вправністю, і охоче показував, як слід тримати битку, як змахнути рукою, куди цілитись, і радив:

— Ти, Федю, не квапся, а розраховуй. Спочатку не будеш влучати. Спритність і вправність — від звички. А звикати і добиватися треба довго. Не виходить — бий та бий, поки не навчишся. Я теж шити не зразу навчився — і руки голкою колов, і ножицями різався, і овчину псував. А тепер усе наче само собою робиться.

І справді — голка у нього немовби сама літала, а він її тільки підхоплював.

Разів два грав з нами в паці і Володимирич. Він розгладжував свої бачки і, з люлечкою в роті, кульгаючи, сердито хмурих свої сірі брови. Він цілився в кості здаля і, ступивши вперед, кидав битку з усього плеча. Коли паці розлітались навсібіч, він глухо сміявся і переможно йшов у хату.

Веселий кучерявець Сигній теж дружив з Єгорушкою і водив його з собою на вулицю. З Володимиричем він поведився чудно: посміхаючись, упадав біля нього, хистко дріботів, підгинаючи коліна, і жартував легко та балакуче.

— Ти, Володимиричу, на всі руки майстер. А от танцювати, мабуть, не вмієш.

— Солдат і марширувати, і стріляти, і танцювати мусить добре, — відповідав Володимирич з удаваною строгістю. — Давай-но позмагаємось, хто краще танцює. Ти от через два роки в солдати підеш, Сигнію, а вмієш тільки чоботи шити та збирати гармошку на халяхах. Ану, я навчу тебе рушничних прийомів...

І він зробив одного разу з уламка старої дошки рушницю і, спритно кладаючи, брав на плече, на караул, на приціл. Особливо вміло він колов штиком, підстрибуючи, кидаючись вперед, відскакуючи моторно, наче молода людина.

Робив він ці прийоми в хаті, не соромлячись діда. Навіть батько був захоплений грою і сміявся, забувши про свою статечність. Сигній мимоволі повторював чіткі рухи Володимирича і підштовхував Тита, який пискливо хихикав, показуючи рідкі гострі зуби. Дід поблажливо ворухив сивими бровами. Мати і Катя навіть встали з денець і дивились на цікавого Володимирича блискучими очима. З того дня Сигній так пристрастився до цього заняття, що рідше став тікати з дому і довго вправлявся з рушницею перед Володимиричем. Повертаючись у замасеному фартусі від чоботаря, він зразу хапався за рушницю.

А я думав про Володимирича, як про людину незвичайну: адже ніхто в нашій сім'ї і в усьому селі не зрівняється з ним. Він усе знає, все вміє і ніколи ні на кого не сердиться. А якщо його ображає дід або батько — лають його, називають тютюнником, еретиком і гребують ним, — він не засмучується, а дивиться на них з жалем, ще й так пронизливо, немов наскрізь їх бачить і вважає нерозумними. І я співчував йому і був на його боці. Особливо прив'язався я до нього за його тепле ставлення до матері. І я мріяв: коли виросту великий, я буду такий же, як Володимирич або Єгорушка. Я теж буду солдатом, піду на війну і так само буду рятувати хлопчиків та дівчаток від турків і так само буду ходити кравцем по чужій стороні. Я все побачу, все взнаю і буду таким самим мудрим та добрим, як він.

Млином Володимирич так зацікавився, що бувало кожного дня крикне, відкладаючи овчину набік:

— Ану, милок... Сьомо! Неси-но сюди свій млин! У мене думка одна є. Треба ступу позаду прив'язати, а насос збоку, над заводдю. Вал з шестернею встановити внизу і зліпити його з зубчаткою, а на кінці колесо з шатуном. І треба не з дошок трубу, а випалити з колоди маленької. Колоду я тобі знайду. А туди — поршень.

Ми принесли млин на стіл, і Володимирич задумливо став оглядати його, пощипуючи свої бачки. Єгорушка теж відклав роботу і підсів до старого. Сьома був мов у гарячці: очі в нього горіли, руки тремтіли, і він, не чекаючи, що скаже Володимирич, став говорити, захлинаючись, жваво і нетерпляче:

— А я вже це обдумав, дядьку Володимиричу... Тут вала не треба, а до колеса ступи маленьку шестерню припасувати з кстилем, до костила — плече, а велике плече рухатиме маленьке плече. Поршень з заслінкою зроблю з сиром'ятної шкіри. Я вже у Кузьми Кувиркіна випросив.

Володимирич слухав Сьому і задумливо кивав головою, не

перестаючи пощипувати бачки. Раптом він ляснув Сьому по плечу і покошлав його вихрасте волосся.

— Ех, хлоп'я ти миле! Голівка у тебе яка тямуща! Дохідлива голівка! Учитися б тобі треба, сударик, — далеко пішов би. Та от біда наша — темрява, мохове болото. Ну, та світло і в темряві світить, як каже евангеліє. Світить воно світить, дітки, та й гасне. Важко вистрибнути з цього болота, коли навкруги і пан з нагаєм, і мироїд з капканом, і поліцейський з арканом. Та і самі ось...

Він оглянув хату, хоч і знав, що нікого в ній не було: дід пішов до сусідів, батько з Титом поїхали на стодолу по солому й колосся, Сигній, як звичайно, в чоботаря, а мати з Катєю полоскали білизну в ополонці. Бабуся сіяла борошно в амбарі.

— Сами-от зав'язли в цих своїх правилах та повчаннях. У кайдани душу закували. А в кайданах — смерть для душі. Пам'ятайте, не забувайте мене, старого. Всякі ланцюги збивайте, тікайте від темряви і духу не вгашайте, як учить апостол. Ти, Сьомо, не думай вгамуватися: це не пуста забавка, що ти робиш. А ти, Федяшко, учись та й учись — від сірника і дрова горять, і пожари бувають. — І він розчулено звертався до Єгорушки: — От як, Єгорушко, в людях вогник горить. Ти примічай: діти у грі та в своєму інтересі душу свою виявляють. Пам'ятай про Фейзуллу: от як треба за людину битися. І нічого не страшитися.

Він говорив задумливо, тривожно, і я слухав слова його, як казку. Багато чого я не розумів, але голос його — лагідний і проникливий — навівав мені щось хороше, хвилююче, і від цього голосу все співало у мене всередині. І завжди в тяжкі дні мого життя цей милий, бадьорий і обіцяючий голос лунав у моїй душі, як розрада і надія.

Те саме переживав, напевне, і Єгорушка, бо він, мов зачарований, дивився на Володимирича широко розкритими очима. А Сьома не слухав старого і весь поринув у роботу над своїм млином. Він любив і почував тільки те, що було у нього в руках, і захоплювався практичною справою. До казок він був байдужий і засинав від них, коли бабуся, постогнуючи, розповідала їх нам на печі. І пісні не зворушували його, а коли сам він наспівував за роботою, то тягнув без кінця щось нудне.

А я хотів учитись і жадібно читав світські книжки, які мені тикала тітка Маша, коли я зустрічався з нею у бабусі Наталії. Потім я став вимінювати їх за шмаття у ганчірників. Я збирав це шмаття скрізь — нишпорив по всіх кутках і переховував їх у потайному місці. А коли чув заливистий спів ганчірника, біг чимдуж до нього на вулицю і вибирав маленькі книжечки, які мені подобалися заголовками. Я їх теж тримав у потайному місці, щоб не побачив дід. Він ненавидів їх і вважав грішними. Колись він вихопив у мене з рук «Казку про царя Салтана» і різно затупав ногами.

— Це який окаянний всучив тобі таку покость? Де ти взяв? Бісівську негідь у хату притяг та ще й музюкаеш...

Дід розлючено став шматувати мою книжку і кидав клапті у помийницю. Червоне обличчя його здригалось від гніву та страху, а очі були злі і колючі.

— Бабо. — пронизливо крикнув він: — Я на нього, дурня, сорок земних поклонів на кожен день наклав... на тиждень... Гляди за ним! Ач, арбешник який! За мирську потіху взявся. Це гірше, ніж з мирського посуду пити. Звідки ця капость? Від шепотників, від тютюнників, від нечисті.

Я мужньо відбив двісті сорок земних поклонів, затамував ненависть до діда і тоді ж вирішив читати книжки крадькома. Таких книжок я накопичив з десяток. Тут були і «Гуак», і «Страшна помста», і «Франциль-венціан», і «Ашик-Керіб», і «Битва росіян з кабардинцями», і «Два діди». Яюсь мені потрапила до рук непоказна книжечка — «Пісні Кольцова». Вірші я любив і пам'ятав їх з першого разу. Ці «Пісні» вразили мене своєю зворушливою простотою і тією глибиною почуття, які я знав сам і бачив у матері. Вірші нагадували мені тужіння бабусі Анни, коли вона співуче переказувала слова знайомих пісень. Але вони так схвилювали мене своєю свіжістю і якоюсь глибокою правдою, що я перечитував кожну пісню по кілька разів.

Забувши про небезпеку, я вбіг у хату. Діда не було, а батько, як звичайно, сидів над валячком. Мати і Катя пряли і щось наспівували півголосом. Бабуся поралась у комірчині. Хлопців теж не було.

Я підійшов до Володимирича і з дрожем у голосі, тикаючи пальцем у розкриту книжку, випалив, немов сповістив про чудо:

— От... Про нас написано!
І голосно прочитав:

Дав із бідністю
Мені батенько
Одну доленьку —
Міцну силюнку.
Та і ту якраз
У біді тяжкій
Нужда-злигодні
Всю розтратили.

— Це про Серьогу та про дядю Ларивона співається! — зривистим голосом крикнув я.

Батько випростався і повернувся до нас з подивом.

— Це що таке? Де це ти викопав?

Мати і Катя теж здивовано глянули на мене. А Володимирич заохочуюче сказав:

— Далі читай, що тобі до душі.

І я прочитав перші вірші, що потрапили мені на очі:

Ой, чи в сокола
Крила зв'язані!
Чи путі йому
Всі заказані?

— Добре! — крякнув Володимирич, і у нього спалахнули очі. — Ну, хіба не про тебе це, Васю?

Єгорушка спідлоба дивився на мене і посміхався. А я, запиноючись від хвилювання, читав:

Без ума, без порадоньки
Мене заміж видали...

Книжка тремтіла у мене в руках, і на мене із страхом дивилась мати.

Але в цю хвилину Єгорушка, з вогником у чорних очах, із мрійною посмішкою співуче підхопив:

Кучері з веселощів
Буйним хмелем в'ються,
А з журби-печалі
Русії січуться...

Мене затопила гаряча хвиля, і я, не тямлячи себе, тицьнувся головою у груди Володимирича. Рука кравця гладила мою голову, і я чув його глухий добрий голос:

— Нічого, нічого, милок... Відгукнулась душа... Хоч і малоліток... Бачиш, Васю, які книжки є. Їх до ікон треба класти.

Школи в нашому селі не було, а грамоти учив «поморських» хлопчиків і дівчаток старезний дід Петро Подгорнов, від якого погано тхнуло. Він був настоятелем до Митрія Степанича. Розповідали, що коли діти сиділи за азбучками, він в руках тримав трихвістку і хльоскав їх за помилки, а вони горлали на всю вулицю. Коли батько хотів і мене відвести до нього, я втік до бабусі Наталії. Врятувався тим, що обіцяв сам учитися за допомогою Тита і самого батька. Але допомога їх мені не була потрібна. З якогось дивного натхнення я збагнув, що літери треба вимовляти не словами, а звуками.

Деякі з «мирських» також учились у цього діда, але незабаром тікали від нього. Школа була в Ключах, і туди ходив хлопчик старости Пантелея, але мені не можна було знатися з мирськими дітьми, які могли мене «обмирщити» в Ключах. Та мене б і не відпустили, бо в школу ходив піп — обресклий п'яниця і тютюник: він неодмінно зтяг би мене в свою церкву і наклав би олією «антихристову печатку».

Церква у нас багато років стояла порожня: наші «мирські» хотіли попа «благословенного», тобто такого, що молиться двоперстям, за старообрядницьким правилом, і веде службу по стародрукованих книгах. Цих «мирських» у нашому селі було

менше половини, і «благоденним» попам, мабуть, було не вигідно служити тут. За ці роки «мирські» сім'ї одна по одній перехрещувались в «поморське одношлюбне союзу». Вони, так само як і «поморці», зневажали щепотників і називали їх папістами. До личакарів і чапанників, ключівських і варипаївських мужиків, які акають та якають, ставились у нас гидливо, як до мордвинів і татар. Тому і віру їх заперечували, як еретичну. Але що треба було вінчатись та хрестити немовлят, виконувати всякі треби і справляти храмове свято і великдень, а в піст сповідатись і причащатись, то хоч-не-хоч, з натугою, запрошували ключівського попа, пропахлого тютюном і сивухою. Зате після служби сторож Лукич, який чомусь уперто ходив у личаках, в чапані, у домотканій сорочці та штанах і носив улітку і взимку старовинний сірий капелюх мисочкою, залиvisto і хвацько дзвонив у всі дзвони, і село немов розцівтало і святково посміхалось.

Митрій Степаніч був людина сильна не тільки як багатій, але й розумом та розвитком. Як віроучитель, він був дуже начитаний: знав усю догматичну літературу старообрядництва та православ'я, напам'ять читав тексти святого письма, добре знав учення Льва Толстого, завжди листувався з московськими безпопівцями, тісно був зв'язаний з поїмськими, з саратовськими поморцями і тримав у руках навколишні общини. Його красномовність і молодий голос захоплювали парафіян, а ставна висока постаць, біле, безбороде обличчя та безгрішні голубі очі обеззброювали людей, особливо жінок. Слухати його приїжджали з далеких сіл. Одного разу в нашій церкві місіонери з міста Петровська влаштували «дискусію» з Митрієм Степанічем. Ніколи ще наше село не бачило стільки народу, скільки наїхало в цей день. Весь майдан був захарашений тарантасами, возами й людьми. Казали, що Митрій Степаніч так розгромив міських попів і говорив так красно, що народ плакав.

Відтоді слава про нього поширилась по всій губернії, а перед владою його відступала навіть поліція і земський начальник. Наші ж «мирські» поважали його більше, ніж попів, і ходили в молінну постояти і побожно послухати утреню й обідню. Їм дозволялося тільки кланятися разом з іншими, але не хреститися, щоб православні не «змішалися» з ними.

ХІІ

Бабуся Наталія жила в старенькій хатинці на тій стороні, під горою. За нашим заднім двором обривався крутий яр, що його підмивала річка. Кожної весни він обвалювався і підповзав чимраз ближче до прясла. Мене вабило це урвище своєю запаморочливою глибиною: було і страшно дивитися у снігову прірву, і хотілось полетіти над білим простором.

Келія бабусі тулилась на тій стороні, саме проти нашого двору, кособока, вросла в гору. У віконцях не було жодної цілої шибки: в рамках — безліч осколків, сплєтених замазкою, скріплених скіпками. Взимку віконця здавалися сліпими від інею. Часто бабуся виходила з хатки, щоб посидіти на призьбі, і кликала мене, махаючи рукою, коли я був на кручі. Згори на-коченою дорогою проїжджі мужики зводили за вуздечку коней з возами. Для мене було святом піти разом з матір'ю в гості до бабусі. Звичайно мати бігла до неї, щоб «помикати горе». І завжди, тільки-но ми входили в темні сінци, бабуся зустрічала нас у цій пітьмі, і мати починала плакати:

— Матінко!.. Матінко!.. Яка я безталанна!..

Бабуся, така ж кирпата, як матір, маленька, прудка, притискала її до себе і теж схлипувала.

— Настенько... Дитинко моя... жили ми з тобою сиротами, сиротами і залишились.

У хатинці, обклеєній рудими газетами з панського двору, з терпким запахом хліба та конопляної олії, вони сідали на лаву і тужили, низько схилившись до колін.

Поки вони голосисто тужили, я видирався на другу лаву і уважно дивився на незрозумілі малюнки оголошень, на людей, схожих на потвор, на самокати, на чудні, небачені в житті речі. Раптом за папером з писком і шурхотом пробігали миші, і я починав полювати на них: папір ворушився, і я тикав у нього пальцем. Бабуся розгнівано кричала:

— Що це ти, шибенику, робиш? Весь папір потикав, гріх-водник!

Але гнів бабусі був лагідний, ніжний, приемний. Вона підходила до мене і лукаво шептала;

— Ану, вгадай, що я тобі дам?

— Мабуть, маслак... — впевнено відповідав я, бо звук до ласих маслаків, які приносила їй Маша з панської кухні.

— Ти диви, який пустун... угадав!

Вона виймала з горшка виварений маслак з клаптиками хряща, і я гриз його з жадібним апетитом. Розмова бабусі з матір'ю була тиха й задумлива. Мужики говорять з натугою та злобою навіть про найпростіші речі: про худобу, про гній, про землю, про оренду, про податі, часто повторюючи слова: «споловини», «панщина», «малий наділ»...

А тут, у бабусі Наталії, було ясно, привітно, зворушливо. Звичайно вони сиділи довго, притиснувшись плечима одна до одної. Мати скаржилася на важку роботу, на кривди, а бабуся Наталія втішала її: що ж вдієш, треба терпіти — така жіноча доля. У жінки своєї волі немає: їй покладено коритися і беззаперечно нести свій хрест. Всі в сім'ї сплять, а невістці молотить велять. У чужій сім'ї гірко: там ти не людина, а тільки батрачка. Та і в дівках не солодко. Що вона, Настенька, бачила у Ларивона? Роботу без просвітку, страх...

— І навіщо ми тільки, матінко, з чужої сторони сюди повернулися? — сумовито казала мати і починала згадувати своє дитинство: — І ти жила по чужих людях, та вільною пташкою була: хотіла — жила, хотіла — пішла. Ми на чужій стороні хоч світу й людей побачили. Ідеш дорогою з ціпками, сонечко світить, перехожі всякі вісті розповідають, і дивуєшся, які на світі міста, моря та люди, та всякі дива бувають.

— Бач, Настенько, по чужих людях ходити тяжко й гірко: чужі люди намагаються всі сили вимотати. Рук, ніг не чуєш, всі кісточки ниють. Ти ще маленька була, нічого не знала. А скільки я сліз пролила, самі тільки ночі знають.

— А тут, матінко? Я молоденька, а не дай бог старій стільки зазнати.

І вона шептала бабусі, широко розкриваючи від збудження очі:

— Я Фомича весь час намовляю, коли він з батьком у незгоді: ходім, мовляв, та ходім, в Астрахань поїдьмо, на ватаги. Он, мовляв, Макіни виїхали, Слепишови, Спиріни... Розтривожиться він і мечеться. «Ось улітку, каже, як жито зберемо, хоч поб'юсь, а виїдемо. Жити однаково ні при чому. З візникуванням нічого не виходить — і коня надірвеш, і сам у боргу залишишся. Митрій Стоднев — не дурень: він знає, як піт виганяти». Я, матінко, тільки однією думкою і живу, тільки душу свою і втішаю: поїдемо та поїдемо. На Волгу, на привілля. Уві сні і наяву мені це ввижається. Від цього і в неволі легше. Така туга, така туга!

Бабуся теж починала світліти, і очі її жвавішали, молоділи від спогадів про молодість.

— Чого ж, мила... Якби я була в твоїх роках, Настенько, я теж полетіла б.

Мені було нудно слухати ці їх мрії, схожі на лінькуваті розповіді про безбарвні сни. Я ходив по лаві вздовж стін і, не відриваючись, дивився на незчисленні ряди друкованих літер, що так спритно, міцно і правильно нанизані в рядки і повзуть одна за одною, наче малесенькі жучки. На пожовклому папері вони здавались мені живими. Псалтирні літери були мов чорні, сердиті старі баби, що приходили в молінну. А ці — наче дітлахи: сміливі та задирливі. І раптом зразу відкривались скарби, небачені, приголомшливі: ось самокати на колесах — одно, попереду, величезне, а друге, позаду, малесеньке, людина сидить на великому колесі і їде кудись у чорний розсип друкованих рядків; ось купа самоварів, чайного посуду, великих і маленьких ковшиків та чудних кліщів, які вчепились у боки, в спину людині; ось конячинка тягне за собою чудну багатоніжку — довгозубий гребінь на високих тоненьких колесах; ось якась дивовижна машина з безліччю коліс, труб, важелів; ось гола людина з крилами на ногах, а поряд неї ціла юрба банок та пляшок

на тоненьких ніжках, — ця юрба біжить і махає ручками, як солонинками. Мені смішно, і я дивлюсь на цих веселих виродків і тихо регочу. Я читаю якісь нечувані слова, і вони захоплюють мене своїм безглуздям: «велосипеди», «сепаратори», «Гульє-Бланшард», «локомотиві».

Я забував про бабусю, про маму, не чув їх розмови. Усі ці небачені, казкові речі щоразу полонили мене, і мені здавалось, що тітка Маша, яка приносить ці газети з панського двору, живе в якомусь іншому світі, сповненому чудес і веселощів.

Одного разу мати прийшла до бабусі, незвичайно схвилювана і дуже стривожена. Вона не скаржилась на свою долю, а зразу ж почала говорити рішуче і палко. Йшлося про тітку Машу.

— Там, на панському дворі, Машка від твоїх рук відбилась: гуляючою стала. Хіба добре? Дівчина на виданні, а тут слава пішла. Вимажуть дьогтем ворота — сорому не збудешся на старості літ...

Бабуся була хвора. Вона сиділа край стола із сірим страдницьким обличчям, судорожно спираючись руками в лаву. Очі її кольору полину були мутні і байдужі. Навіть звичайним маслом вона не пригостила мене. Вона зовсім начебто не слухала матір, а болісно зосередилась у собі. Відповіла вона з натугою, і те, що вона казала, я начебто чув багато разів:

— Життя ж яке! Доля ж яка! Хоч би Машарка сама собі людину вибрала, а то потім все життя нарікати буде. Щось там плещуть... Начебто Максим Сусін за Фільку її сватає.

Мати так хвилювалась, що у неї тремтіли руки, а обличчя взялося червоними плямами. В очах її спалахували і гнів, і переляк. Вона зіскакувала з лавки і відходила до печі, підбігала до бабусі, знову сідала і знову вставала.

— Якщо, матінко, зараз Машку не віддати в хорошу сім'ю, загине вона ані за гріш. Панський двір — для дівчини ганьба, — така слава скрізь іде. А по селу плещуть. Вона тобі маслаки та недоїдки приносить, а пані їй обноски та полушалки дарує. Звідниця вона, ота пані. І дітей не соромиться. Хіба гоже слухати, коли мені сусідські дівчата в лице сміються: «Життя, кажуть, вашій Машарці на панських харчах: пані її по-міському обряджає для свого сінка Митеньки, а Горохов її своєю гармонією в домовину заганяє». Не знаєш, куди й дітися від сорому. Мало хіба ти горя приймала, матінко, а на старості літ від ганьби розум втратиш. І не думай, матінко, не гадай: зараз же Машку за Фільку Сусіна віддавати треба... І сім'я справна та строга, і жених для дівчат принагідний.

Я вперше бачив матір такою красномовною і палко-розважливою.

— Та бач, Настенько, — мляво протестувала бабуся, — сім'я у Сусіних дуже вже недоладна: сам старий неподобний, весь якийсь кривий — і на око, і на постать, і на душу. Не знаєш, чи

то кулаком ударить, чи молитву прочитає. Голосок елейний, як у жебрака, а руками мов хоче людину задушити. Боюсь я його, Настенько: зустрінуся з ним — серце заходиться. А що як на загибель віддам Машарку? Він же замучив свою стару, небіжчицю.

Вона притулилася спиною до стінки, заплющила очі і рукою стала шукати ріг стола, щоб схопитися за нього. Мати кинулася до неї і заплакала.

— Матінко, чого це ти? Чи не захворіла? А я, окаянна, краю твоє серце...

Бабуся спокійно, ледве чутно, немов по секрету, сказала з трепетною посмішкою:

— Кров'ю вся спливаю, Настенько. Лукер'я-бобилка сказала: рак. І року не проживу.

Мати, ридаючи, обняла бабусю, намагалась підняти, щоб покласти на ліжку. Але бабуся якимсь невловимим рухом посадила її поруч себе.

— Матінко, і слівця не сказала! Та як же я без тебе жити буду? З тобою помру. Прости мене, Христа ради: скільки я тобі горя завдала!..

Не пригашаючи страдницької і задумливої посмішки, бабуся поглядила її по плечу:

— Чого це ти, мила! Гріх тобі так казати: у тебе синок. Треба його виростити, на ноги поставити. Можливо, бог допоможе, в люди вийде...

Мати з жахом на обличчі нетерпляче встала й уриваним голосом попросила:

— Покажись мені, матінко: сама хочу знати. Лукер'я, може, белькнула з дурного розуму. Дай-но я тебе сама огляну, а то місця собі не знайду — замучусь.

І тут же схопила мене і притисла до грудей.

— Иди, Феденько, привези води бабусі. Візьми санчата, постав відро з ковшиком та на річці з ополонки і налий.

По двору вештались рябі кури з півнем і, підгортаючи від холоду то одну лапку, то другу, шукали зернятко на землі. Тут біля стіни, коло стосу дров, стояли давно знайомі мені гнуті санчата з кареткою. На них я звичайно катався згори вниз, до річки. Я поставив відро в санчата і запрягся в них, як кінь, навіть заріжав і лягнув уявного сідока. На вулиці мене осліпили хисткі хвилі снігу. Він палав оранжевим полум'ям, і ввижалося, що низьке сонце, увінчане колами і стовпами, народжувалося із цієї палаючої білості. Я вперше здивувався: у затінених заглибинах і під гребенями заметів курилась небесна блакить. Хвилі пливли з гори, до річки, і зникали біля високого обривистого берега на тій стороні. Просто на цій високій кручі видно було прясло нашого двору, за пряслом — стріху дворового навісу.

Ліворуч гора підносила до верхнього кутка, який тягся по краю високого узгір'я, скований амбарами та кам'яними

коморами. Зразу ж за хатою спускалась проїжджа дорога, засмічена кінськими кізяками та жмугами соломи. Вона була руда, гладко наочена полозами саней до льодистого блиску. Вгорі, над хатою, стояв старий дім з тесовою покрівлею, а з покрівель звисувались снігові замети. Внизу, де дорога йшла вже пологісто по прибережних піщаних наносах, тулилась велика хата, яка була колись зайжджим двором. Тепер вона звалилась набік від старості. Тут жив коваль Потап, завжди прокопчений, бородатий і мовчазний мужик, який кричав і лаявся тільки в своїй кузні. Вона, теж прокопчена, курилась на пригорку якраз біля річки. У Потапа був синок старший за мене на рік, — Петька, такий же прокопчений, як його батько. З ним ми завжди катались разом на санчатах. Він і зараз неквапливо і хазяйновито йшов до мене з великими санками і кликав мене, махаючи рукою.

— Ходімо, чи що, кататись! — незадоволеним басом зустрів він мене, наче робив мені ласку, як дорослий. — Татко лежить після обіду, а мамка на річці білизну полоще. У кузні працювали... Заморився я на міхах, як чорт: роботи багато.

У кузні я ніколи не був і мене давно вабив її таємничий шум і доладний дзвін молотків, а ще більше — сліпучі зоряні бризки, що вилітали вечорами з закурених дверей. Я навмисно вибігав на задній двір і з кручі довго слухав дзвінке брязкання молотка, дивився на оранжові спалахи вогню, що відбивався на снігу, і чекав, коли вилітатимуть з дверей тремтливі зірки перерітого заліза. Мені здавалось, що там, у кузні, якась небачена робота, повна чудес, а самий коваль і Петька були особливі люди. Тому я до Петьки ставився з побоюванням, і його похмурість трохи лякала мене. А перед Потапом, коли він, волосатий, у шкіряному фартусі, із стомленими очима, зустрічався мені на вулиці, я відчував невиразний страх. І завжди, коли я сходився з Петькою, я не міг гратися з ним, як з іншими хлопчиками: він бентежив мене, як дорослий, і викликав у мені гостру цікавість.

— Я по воду їду: кататися мені ніколи, — поважно відповів я йому, не спиняючись. Мені хотілось показати, що я самосильний працівник, а не дитина, з якою ще треба панкватись.

Він дивився мені в ноги і поблажливо посміхався.

— А я бабусі Наталії скільки разів воду носив на коромислі. Хіба на санчатах багато привезеш! Таке відерце — іграшка. А ти ще й ковшик узяв...

Цей насмішкуватий тон сильної людини і важкий спокій досвідченого працівника приголомшили мене. Нічого мені було протиставити йому. Я страждав від приниження: треба було відплатити йому що б то не стало, інакше в його очах я залишусь нікчемою. Я вирішив вразити його без бою:

— Ти ще азбучки не знаєш. Я вже Псалтир і Цветник читаю. Я й світський друк розбираю.

На нього мій удар не справив ніякого враження. Він зневажливо відбив мій наскок:

— Ну, то й що? Мені це без потреби. Навіщо нам у кузні твоя азбучка? Там вогонь та залізо, а не читання. У татка молот на півпуда... Як гахне — земля струшується. Господи, помилуй нас про запас... почухаюсь і спасусь та мискою-ложкою запасусь.

І він усміхнувся і чвиркнув крізь зуби. Забувши про те, що він старший і дужчий за мене, я стиснув кулачки і вороже випалив крізь сльози:

— А ви в кузні з бісами знаєтесь...

Він позадкував від мене і розгубився. Мої слова так на нього вплинули, що він занімів і, як дурник, сгав тупцяти на місці, блимаючи своїми чорними очима. А я приголомщував його, підбадьорений його розгубленістю:

— Твій батько сам на біса схожий — весь чорний, страшний і очі червоні.

— Це від горна, кулугуре.

— А горно ваше — це що? Нірка в пекло. Тебе бісенята, мов мухи, обліпили.

Петька міцніше натягнув рукавиці і приязно сказав:

— Ну, поїхали. Я своє відро візьму, ми обидва бабусі Наталії води привеземо. Сідай на мої санчата: я тебе доведу до дому, а свої санчата тримай за мотузок.

— Я і сам повезу, — недовіжливо заперечив я. — Либонь, я не маленький...

Він пожвавішав і зразу втратив усю свою поважність. Це був хороший хлопець — добрий, з палким серцем, ширий товариш. Видно було, що йому хочеться дружити зі мною і не сваритися. Голос його став тоненький, хлоп'ячий, а очі — теплі та привітні.

— От дивак! Надісь, ми граємось. Адже і дорослі граються. Сідай!

Я сів на його санчата, а мотузок від своїх санок надів на рукав. Стежка йшла вниз пологим схилом, тому він зразу ж узяв на рись і заіржав, як лоша.

— Іго-го!.. Поїхали з горіхами!.. Наші сани з підрізами... Кінь-вогонь, золоті підківки... Дуга писана, шапка плісова...

Петька підстрибував, повискував, брикався, дублений кожушок його, вкритий гаром, з густими зборками позаду, лопотів по стареньких валянках, і мені здавалось, що це йокає селезінка в конька-бігунка. Сніг по боках, на узгір'ях, на зсувах летів поземком, вітер різав обличчя, і я сміявся від радості блискавичної їзди і від кумедного бігу Петьки, який не міг ніяк утекти від санчат, що наздоганяли його.

Він кинув мені мотузок, а сам повернув до воріт своєї хати. Санчата швидко пролетіли повз ворота і спинились біля високого довгого горба — біля «виходу», над дверима якого звішувались пишні торочки снігу.

Від Петьчиної хати до річки було недалеко. Кузня, вся чорна від кіптяви, з чотирма стовпами для кування коней, з купами жужелиці з усіх боків, стояла на обривистому горбку. Вона була замкнена. На річці, біля ополонки, тітка Пелагія в короткому овчинному козушку, в теплій шалі, біла прачем білизну. Прач чвакав по якійсь полотняній одежині, і кожен удав відлунював у голих вербах на нашому березі з грачаними гніздами на гілках. Тітка Пелагія з червоним обличчям часто кидала прач і дмухала в намоклі та посинілі руки. Петька влевнено підійшов з відром до ополонки і грубо гримнув на матір:

— Почекай-но, мамо, не каламуть воду!

Вона слухняно поклала на купу білизни прач і дрібними кроками стала пританцьовувати навколо ополонки.

— Руки парою зайшлись, — поскаржилась вона. — Замерзла вся! — І раптом сердито прохрипіла: — Я ж тобі казала — санчата мені привези, а ти — ось маеш! До своїх справ узвсяся.

Петька не звернув уваги на докір матері і сказав:

— Чого ти б'єш без пуття? Задубіла вся, а дома знову — на піч і доходить будеш. У мене не сто рук: чи то на міхах стоять, чи то тебе доглядати. А тут татко зап'є, на тебе дивлячись. Його теж доглядай та відходжуй. Двожилний я, чи що?..

І з усмішкою пояснив мені:

— У нас, брат, так: мама з доброго дива захворіє — татко пити починає. П'є і плаче: «Пелагіє, каже, помреш, каже, зовсім я розпиячусь!» Тільки з ними і морочся. Одну відходжуй та Лушценці догоджай, щоб травами лікувала й чорними тарганями, а другого в лазню води та квасом відпоюй. А тут ще Микитка на моїх руках. Поживи-но, як я, — биком заревеш...

Пелагія байдуже тупала поруч і навіть не подивилась на нього, а тільки сказала мені хрипким від застуди голосом:

— Він, шибеник, у наші жіночі справи втручається: і бо-рошно в ночви сіє, і пелюшки Микитчині пере, і в печі палить. Батько хотів підручного в кузню найняти, так він на нього як наскочив: «А я тобі, каже, що, татку? Адже не бовдур і не дурень!»

Петька, весь червоний від натуги, витяг відро, хоч і розплескав його майже до половини, і, не слухаючи матір, поставив його на мої санчата. Потім знову повернувся до ополонки з моїм відром.

Ні слова не кажучи, він згріб уже заморожене шмаття в оберемок і поклав його на свої санчата. Пелагія стурбувалась і хотіла відштовхнути його, але Петька простяг їй свої великі рукавиці і дбайливо наказав:

— Нічого тобі тут морочитися, мамо. Надівай на свої граблі. Бурулька!

— Ти мені не заважай, Петьку!.. — розсердилась Пелагія і навіть валянком тупнула. — Чого тут розпоряджаєшся? Я ще не одбила таткову сорочку... Не вводь мене в гріх!

Але Петька сам надів їй рукавиці на задубілі руки, лагідно підштовхнув її до санчат і вклав мотузку у руки.

— Ну, качай, не сердься!.. Но! Не прийшов би я сюди — зовсім би до льоду примерзла.

Пелагія слухняно повезла свої санки, а ми з Петькою потягли мої з двома відрами води.

Коли ми порівнялися з їхньою хатою, із хвіртки вийшов коваль, заспаний, немитий, у шкіряному хвартусі поверх шуби. Чорна борода його була розкошлана. Він і взимку ходив без шапки. На великій голові стирчало в різні боки ціле руно волосся. Величезні руки, оголені і чорні, здавались дуже важкими. І було чудно почути його глухий і дуже привітний голос:

— Синку! Петенько! Ти все клопочешся, хазяїне мій любий. От господь дав синка... Золото! Ти відпочив би, Петюшко, і так стомився.

Петька несхвально подивився на нього скося і з досадою відмахнувся:

— Ну-у, розімлів на печі!.. Синку, синку... — усміхаючись, передражнював він батька. — Іди, йди: там у кузні тобі ще шість сішників кувати, дві сокири відтягти та скількись там підків!.. Я зараз прийду — тільки воду з Федюшкою відвеземо бабусі Наталії.

— А це чий парубійко? — приязно посміхнувся Потап. — А-а, Настьончин?.. Значить, дядька Фоми онучок... Ну, ну,... Приходь до нас у кузню, я сокирку тобі зроблю... Ти його, синку, в гості клич, мати ватрушки спече.

XIII

У хаті бабусі пронизливо кричала тітка Маша, а мати відповідала їй з надривною погрозою.

— Ого! — з лукавим схваленням озвався Петька, киваючи на маленькі сліпенькі віконця. — Закачали рукава, розкидали всі дрова... Розбивай горшки — бережи башки! Дядько Ларивон Маньку вашу пропиває. Я в хату не піду: тут мені діла мало. Поставмо санчата у дворі і втечу: в кузню треба. А по відро я ввечері прийду або мамку пришло.

Ми втягли санки у дворик, підвезли їх уверх, до дров, і Петька статечно й мовчки пішов назад. Я дивився йому вслід із заздрістю: мені він здавався зовсім дорослим мужиком, з величезним досвідом і знанням життя. У своїй сім'ї він — самосильний хазяїн і помічник: без нього і батько і мати мов без рук. Порівняно з ним не тільки Сигній або Тит, а й батько мій були безсловесними працівниками: вони не могли і очей підняти на діда, а з своєї волі і до соломинки не сміли доторкнутися.

Біля хвіртки Петька обернувся і попередив басом:

— Ти пам'ятай: дивись, приходь до нас у кузню. Татко — му-

жик дорогий: такого у всій окрузі немає. Ми з ним куди хоч підемо — не пропадемо:

Він зсунув шапку на потилицю і діловито вийшов за хвіртку.

Тітка Маша, молоденька, висока, одягнена по-міському, з довгою косою, стояла перед бабусею і верескливо кричала. Обличчя її, червоне від хвилювання, лихе, залите було слізьми. Вона кидалася з судорожно стисненими кулаками то до бабусі, то до матері.

— Продали! Як худобу продали! Ні, скоріше заподію собі смерть, ніж за Філю-дурника піду. Я знаю, що ви обидві думаєте: тобі, мамко, не дорога моя доля. Тобі одно потрібне: щоб люди не пащекували. А вона от... сестра... мститья мені... мститься... за себе мститься. Із Ларкою знюхалась... За що? За те, що я тебе любила? За те, що ми сиділи з мамкою на морозі та плакали, коли тебе пропивали? За те, що я на панському дворі, що я — вільна пташка? Ні, не здамся, самому чорту буде мото-рошно!

Бабуся сиділа за столом і гірко плакала. Вона страдницьки піднімала на Машу залиті сльозами очі і поривалась сказати щось, але безпорадно змахувала худою рукою, вкритою сіткою товстих жил. А мати, бліда, схудла, змарніла, теж кричала, намагаючись перебити її, але та не давала їй промовити жодного слова. Бабуся стогнала:

— Машко! Безстиднице! Побійся бога!.. Хто тобі ворог? Це я? Мати?

— Я — безстидниця? Я — бога побійся?.. — кричала Маша із спотвореним від несамовитості обличчям: — а ви губите Машку — це вам бог велів? На це вам сорому немає? Я сама своєї волі хазяйка: як хочу, так і скочу. Нехай тільки з'явиться цей кривий... старий шкарбун Максимка Сусін із своїм Фількою — варом обварю.

І верескливо заплакала.

— Всі лиходії і недруги... і мати рідна, і сестриця єдина... Сама я... гірше сироти... Навіщо ти мене, мамко, дитиною не задушила?.. А ти... змія лукава!.. Ти!..

Вона кинулась до своєї матері, здерла з її голови полушалок, але раптом ослабла і, ревно плачучи, упала на лаву.

— Повішусь я... Смерть собі заподію...

Поправляючи своє волосся, мати говорила тихо, сумовито, задумливо:

— Йй треба, матінко, постраждати... У хорошій сім'ї вона сваволити не буде. І так слави багато зажила — сама ганьба. Та й тобі, матінко, пора спокій дати: у тебе вже смерть не за горами. Вона зблукалась там, серед пропащих людей, і не хоче знати, що мати ледве дихає...

А бабуся стояла з жовтим обличчям, з гнівом і мукою в очах.

Такою я ще ніколи не бачив її. Вона підняла руку і з строюю печаллю сказала:

— Мовчи, Насте. У житті й смерті божа воля. Не тобі судити, яку долю Маші готувати. Сядь і мовчи. А я з нею по-своєму поговорю.

Маша встала, схопила свій кожух, гаврячково одяглась, напнула теплою шаллю і пішла до дверей. На ходу вона, мов сліпа, наскочила на мене, але не помітила.

Бабуся з сумним роздумом попередила її:

— Ну, що ж... іди, Машо... Іди, та дивись, щоб сльозами не захлинулася... Коли помру — скоро вже, — сліз твоїх земля моя не прийме.

Я не витримав і злісно закричав услід Маші:

— Ти що це робиш? Дворянка, чайниця! Ач, зла яка! У бабусі — рак, а тобі й горя мало...

Вона ахнула, змахнула руками і кинулась обіймати мене:

— Феденько, миленький! Осліпла я від горя... Хіба ти не бачиш, Феденько, як вони мене в чужі люди продати хочуть? Хоч ти ж мене пожалій...

І знову гірко заплакала.

Мати сиділа з сухими очима, розбита, ослабла, вся дивно зім'ята, і несвідомо перебирала тремтячими пальцями коси. Червоний очіпок її валявся на підлозі. На Машу вона не дивилась, а очі її застигли на якійсь точці, і вона вся немовби задубіла.

Я не міг більше сердитися на Машу: її ніжність і її жалібний голос обеззброїли мене. Та я і любив її: вона була завжди весела і пестлива зі мною, завжди приносила або цукерку, або стареньку книжечку, або недогризок олівця. Вона хоч і плакала, але і зараз вийняла з кишені кожуха два старі пірця, коротенький олівець і тоненьку книжечку великого друку. Я жадібно вихопив усі ці скарби з її рук і втішив її:

— А ти не плач. Сльозами лихові не зарадиш, — повторив я слова, які часто чув від дорослих.

Маша не витримала і, притискаючись своєю щокою до моєї, засміялась крізь сльози:

— Ач, балакун який! Хто це тобі тільки ума-розуму вчить?

Бабуся підійшла до нас і, поки Маша говорила зі мною, дивилась на неї лагідно і сумно.

Мати, завжди покірна, безгласна, вразила мене своїм ворожим тоном:

— Матінко, іди сюди! Її однаково не обламаєш.

Але бабуся, не слухаючи її, тихо, майже пошепки, говорила:

— Ти вірно, Машо, сказала: сирота ти... і кожна з нас сирота... Жінка коритися мусить, Машо. Христа-ради прошу: не дай мені в могилу піти із скорботою. Помру я незабаром, Машо.

Маша швидко зіскочила, відштовхнула мене і випросталась, наче її боляче вдарили. Обличчя її з упертими губами і злим блиском в очах стає гостре і різке...

— Не скорюсь. Я не ворог собі. Скоріше петлю на шию, а в ярмо та під батіг до ненависних людей не підю. Ти, мамко, все життя мучилась. І хіба не ти казала і сестрі, і мені, що треба по серцю обирати людину. А зараз ти хочеш мене в кайдани закувати. Не буде цього!

Бабуся скрушно опустила голову.

— Куди підеш, Машенько? Кому поскаржишся? Тебе і з села не випустять: ми підневільні. Батогом обух не переб'єш. Знеславлять, ворота вимажуть, очей не можна буде показати, пальцями тикатимуть, собаками зацькують. Дай мені вмерти не в ганьбі, а в мирі.

Маша, схлипуючи, вибігла з хати.

Бабуся кинулась за нею, але двері грюкнули так, що аж стіни задрижали. Бабуся спинилась перед ними і завмерла. Мати сиділа, як і раніше, і з затаєною думкою в блискучих очах не переставала копошитися тремтячими пальцями у сплутаних косах.

Бабуся сплеснула руками і застогнала:

— Біда ж бо яка, Настенько!.. Біда ж яка!.. Що робити будемо?

Мати вороже озвалась:

— Нічого, матінко, нехай покажуться. Скрутять її так, що й не пікне. До чого дійшла! І мати для неї ніщо! «Лежи, мовляв, коли бог убив». І серце не здригнулося в окаяної. Йй не важко і через домовину твою переступити.

Бабуся немов прокинулась і з тривогою стала вдивлятися в матір:

— Почекай-но, Насте: дай мені з думками зібратися. Чого це ти так розбушувалась? То була тихенька, овечка покірна, а то раптом на стіну полізла. Ой, Насте! Щось ти задумала... Чи не правда, що ти сестрі підвох ладиш? Хто це тебе улестив? Чи не Сусіни?

Мати спалахнула, скочила з лави і рванулась до бабусі. Коси її упали на плечі, і вона стала, мов дівчина. В очах її уже не було звичайного неспокійного суму, вони стали немовби ще більші та глибші. Я злякано кинувся до неї: в них я побачив знайому одержимість і сліпу посмішку, як це бувало у неї в моменти нервових випадків. І голос її став крикливий і дивно чужий.

— Матінко!.. Рятуй Машку, рятуй!.. Силоміць рятуй!.. Поки ти жива, скрути її по руках і по ногах.

— А ти уже із Ларкою стакнулась... — зітхнула бабуся і похитала головою. — Крадькома, за моєю спиною... щоб зовсім мене доконати... Ні, Насте, душі своєї я не уб'ю. Живіть як хочете, а що совість велить, я так і зроблю. Дай-но мені відпочити трошки, — полежати хочу: сил моїх немає..

Хитаючись, вона побрела до ліжка і впала на нього з судорожною гримасою страждання...

Ми з матір'ю стали часто ходити до хворої бабусі Наталії. Мати несміливо і якомсь боязко відпрошувалась у бабусі Анни на короткий час, і ми квапливо йшли через задній двір, повз лазню, повз колодязь, над зрубом якого клубочилася пара. Дні були дзвінкі від морозу, яскраві, оранжеві від низького сонця.

Коли ми проходили повз кузню, у димній її темряві миготів вогонь горна і гулав молоток Потапа. Петька не вибігав з кузні: він, напевне, стояв біля міхів. Тільки один раз я побачив його біля стовпів, всередині яких стояв гнідий кінь і борсався, намагаючись звільнити задню ногу, прив'язану до колоди. Петька не звернув на мене уваги. Тільки Потап показав з-за борода білі зуби, коли мати мовчки вклонилась йому. Він старанно зрізував скоблем задирки з копита.

— Погано, кажуть, тітці Наталії?

Мати сумно відповіла:

— Погано, дядьку Потапе.

— От лихо яке! І доглядати її нікому. Я жінку свою до неї посилали: все-таки води принесе, щі зварить та погодує.

А Петька навіть голови не повернув. Він вважав не гідним себе відриватися від роботи. Поряд стояли сани з якоюсь кладдю, а сторонній мужик з рудою бородою пильно дивився на копито і сперечався про щось з Петькою.

Бабуся Наталія лежала на ліжку, під кожухом, з попелистим обличчям, яке зразу змарніло і помертвіло. Очі її провалились і зустріли нас байдуже. Мати пошепки наказувала мені вийти в комірчину, а сама довго поралася з бабусею, і я чув, як вона, схлипуючи, хлюпала водою.

Бабуся казала кволим голоском:

— Саван я вже зшила, Настенько... Зверху у скрині лежить. Пожила — і хвалити бога: було й добре, і погане... Не хочеться помирати. Значить, і земля-матінка тішила... Згадаеш, як жила, і плачеш: і світу побачила, і людей хороших зустрічала, і сонечко мене гріло... Сонечко так у душі і залишилось.

Одного разу, коли мати вийшла з хати, бабуся покликкала мене до себе. Вона лежала в чистій полотняній сорочці, горілиць, застигла і плоска, наче мертва. Шкіра стала прозорожовта, в складках, у зморшках, ніс загострився, а щоки зовсім провалились. Передо мною лежала чужа, страшна стара жінка.

Я підійшов до неї нерішуче, з побоюванням, якомсь боком, і несподівано для себе заплакав, — можливо, від страху, а можливо, і від жалю.

— Бачиш, яка я стала хвора, Феденько... І пригостити тебе нічим не можу... та й сама не їм: охоты немає. А ти не плач. Чого за мною плакати? Хіба за такими старими плачуть? Я нікому не потрібна, а зараз стала тягарем. Мені якби померти скоріше. А ти рости. милій. Багато доведеться тобі і радіти, і

страждати. І те, і друге на користь. А краще так живи, Федю, щоб частіше радіти. Сонечко скрізь світить, і земля-матінка скрізь годівниця... Ми з матір'ю твоєю де не бували! І на Волзі, і на Кавказі, і на Дону... І з козаками жили, і з татарами, і з киргизами. Скрізь люди — і хороші, і погані, і скрізь люди кривдять один одного...

Вона не скаржилась на свої кривди, і в голосі, кволому, уриваному, була якась лагідна заспокоєність і задушевність.

Вона болячо усміхнулася і поклала мені на голову свою неживу руку.

— Милій мій, хороші люди — найсовісніші. Маленький ти і сліпенький. Теж і людей треба пожаліти, Феденько. Бідність заїла, життя чорне, горя багато... податися нікуди... Тільки от Митрій Стоднев та панські в багатстві купуються. І всі у них в боргу, наче в тенетах... останні сили вимотують, останні крихти з стола віднімають... Про одне я бога благаю: щоб ти в люди вийшов, хорошою людиною став... А люди-бо щодня про щастя думають, Феденько... тільки даром воно не дається... Ну, йди, милій... стомилась я... Приходить до мене будеш, чи ні?

— Щодня буду приходити... — палко обіцяв я і знову заплакав.

— От і добре мені, милій. Любиш мене. Якого ж мені щастя треба?

Своїми світлими і сумними словами вона нагадала мені Болодирича: він теж говорив про якесь інше, велике життя, про різні міста і людей, про великі простори Росії, про кращу людську долю, про те, чого ніхто з нас не знав.

Я став ходити до бабусі щодня. Звичайно тікав я з дому зрання, а вставали всі вдосвіта. Раніше за всіх піднімався дід.

— Васянько, вставати пора! Сигнію, Титко, Сьомко! От я зараз усіх батогом... Федько, злізай-но з печі!.. Хто це там у бабусі сховався? От я зараз злізу та за волосся стягну.

Я сторчака злітав з печі і ховався під ліжку, на якому сидів і одягався батько. Мати вже поралась у комірчині. Дід хльоскав батогом по порожньому місцю під ліжком, але мене не зачіпав: я забивався в куток і зіщулювався в грудочку.

Бабуся рихло злізала з печі, і під її важким тілом тріщала лавка, а задорга, за яку тримались, злізаючи на піч або з печі, рипіла і повискувала під набряклыми руками. Стогнути, бабуся співала звичайним хворим голосом:

— Та годі тобі, батьку, дитину лякати! Чого грішиш?

А дід кричав задоволено:

— Це хто ж такий дитина? Йому, пройдисвітові, вже вісім років — працівник. В його літа діти орють.

Бабуся захищала мене тільки словами, але ніколи не наважувалась рятувати від діда. Йй і на думку не спадало порушувати стародавній сімейний порядок. Дід і батько вільні в житті

і смерті своїх дітей та онуків. На цьому тримаються міцні підвалини сім'ї і весь сільський світ.

Після сніданку я квапливо одягав кожушок, натягав шапку, відходив до дверей і чекав на Сьому і Тита. Разом з ними я вибігав на двір. Ми носили соломі корові та вівцям, підмітали двір. Було ще темно, на небі мінилися зірки, і сніг на луці і на тій стороні здавався синім і легким. У віконцях на верхньому кутку мирно червоніли вогні, і над дахами піднімався кучерявий дим. Я дивився з заднього двору на хатинку бабусі Наталії, але ні вогню у віконцях, ні диму над сніговою покрівлею не бачив: у бабусі вже не було сил поратися коло печі.

Я перелізав через жердини огорожі, збігав крутим спуском до лазні, у верби, і йшов через річку проїжджою дорогою на той бік. У кузні вже палахкотів синій вогонь у горні, і чорна тінь Потапа ворушилася зловісно та загадково.

Я стукав до бабусі у сліпе віконце і проходив через темний дворик. Двері в сіни і з сіниць у хату були вже відчинені. Я підходив до ліжка і говорив обережно:

— Я прийшов, бабусю.

На її мертвому обличчі тремтіла посмішка. Кістлява рука тягнулась до мене і погладжувала моє волосся.

— Засвіти, Феденько, свічку біля ікони, а то мені боляче, моторошно. Ночі довгі, томишся, томишся... і все мені душеньки різні з'являються... Померли всі, а з'являються... Не доживу, мабуть, до весни... А мати прийде чи ні?

— Не знаю. Я крадькома виходжу.

— Пришли її до мене: випрати білизну слід. У самої мене силюньки немає.

— Їй же питатися треба. А дід, знаєш, який?

— Нехай у бабусі спитається, бабуся Анна хороша, — вона ще й сама, певно, прийде.

Я приносив дрова, злізав на припічок і укладав їх на черені колодязем, скіпки були наготовлені ще з вечора. Поки розгорялись дрова, я ставив рогачем чавун з водою, потім у горщик клав картоплю і теж відправляв у піч. Так само варив щі з квашеної капусти, пшоняну кашу. Бабуся робила зусилля, щоб полюбуватися на мою метушню, і казала кволим голосом, і голос її усміхався:

— Тебе і вчити нічого: ач, ручки які спритні та моторні! Це добре, коли в руках робота грає. Адже ціна людині по роботі дається: у меткого майстра, кажуть, руки золоті. Знала я таких майстрів. Вони за роботу з молитвою бралися, з чистою душею.

І вона починала розказувати через силу, але з охотою про минуле своє життя. Напевно, їй невимовно хотілось виповісти все, що в неї було на душі. Довгі ночі для неї, занедбаної, самотньої, були тяжкі, як катування, і вона раділа і лінивому світанкові, і моему приходві. Нехай я був ще маленький, але

я був живою людиною, яка приносила з собою життя, а моє хлоп'яче серце світилося любов'ю і ніжністю для неї.

— У Кізлярі я жила в одного купця по виноградній справі у винному підвалі. І був там бондар — усім майстрам майстер! Павлом звали. Краще за нього дубових бочок ніхто не робив: наче з міді вилиті. Мужик самотній, бродячий, всею Росію виходив і ніде не міг постійного місця нагріти. Уже в літах був — так за сорок... і з сивинкою. На зріст невисокий, борідка кучерявенька, кирпатенький і запивати любив. А запивав саме тоді, коли в нього роботи була сила-силенна. Сидить у бондарні, п'є, вчепиться руками в голову і співає тужливо: «Устали мои белы руки от работушки, устали от недоброй, от недоброй, от немилрой...» Прийдеш бувало в хазяйських справах: «Чи скоро, мовляв, Павлушо, за бочки візьмешся? Хазяїн страх як лютує». А він як ударить по верстату кулаком, та як закричить: «Ага, лютує!.. Я для нього не бочки, а домовину дубову зіб'ю». І улещав мене: «Наташо, ходімо світ за очі — будемо з тобою щастя шукати». — «Та що це ти, — кажу, — Павлушо: для нас, підневільних, щастя на білому світі немає. На горе вродились, у горі і помремо». А сама йому пісню відповідаю: «А и горе, горе-гореваньице, а и лыком горе подпоясалось, мочалом ноги изопутаны...» Упертий він був мужик: б'є кулаком по верстату, а обличчя у нього страшне. «Бочки прокляті мене жеруть, Наташо. Горюю на мене валяться. Своїми ж руками обручі на себе набиваю... А воно, Наташо, в моїх руках, щастя це. Ех, що я міг би зробити!..» І от одного разу приходить до мене в підвал, відводить убік, розгортає хустинку і подає шкатурочку малесеньку, а шкатурочка краси невимовної. Вся вона, мов мереживо сплетене, з крихітних-крихітних паличок, і палички всі одна за одну тримаються, а на стіночках пташки та квіточки з блискоток та різнобарвних стружечок складені. Я так і ахнула і мало не заплакала від дива такого. Глядить він на мене і сміється. «Цю, каже, шкатурочку, я тобі, Наташо, цілий рік робив, всю душу вклав. Ех, каже, Наташо, цим би рукам волю дати... чого б вони тільки не зробили!..» Довго я берегла цю шкатурочку, та не вберегла. Побачив її в мене якось хазяїн мій, бурдюк такий товстий, мордастий, та й поцупив. Жила я з артіллю в бараку. А хазяїн тримав нас під замком, щоб не балувались. І все в наших речах порпався. Ну, поцупив шкатурочку, та й репетує: «Злодійко, така-сяка, каже, де ти вкрала цю дорогоцінність? У в'язниці тебе згною!» І потяг. Я — до Павлуші, плачу, отримитись не можу. А він похитує головою та посміхається: «Нічого, Наташо, не побивайся: другу кращу зроблю. Хоч і в неволі, каже, мої руки, а все-таки ці руки — мої, і що я захочу для душі, те і зроблю». От як, Феденько... Золоті руки — праведні.

Мені сподобалась розповідь бабусі Наталії, а цей Павло нагадав мені Володимирича. Я зразу ж полюбив його, як старого

кравця, веселого й мудрого майстра, душевно прив'язаного до людей.

Бабуся заплющила очі і застигла знеможено. Її землисте обличчя заціпеніло у стражданні. Потім вона через силу прошептала:

— Иди, Федю... іди, милий, а я відпочину... Силоньки у мене вже зовсім немає...

Одного разу, коли їй стало начебто легше, вона розповідала хворим голосом, дуже добрим і лагідним, про свої блукання по містах і селах Поволжя.

— У Кізлярі я жила довго, Феденько. Там і матуся твоя народилась. Влітку у виноградних садах працювала, а взимку у винному підвалі. Коли Настя народилась, Павлуша взяв торбинку, прийшов до мене і кличе: «Ходімо зі мною, Наташо. Тут мені більше нема життя. Або п'яницею стану, або повішусь». Піду шукати щастя в інших місцях. Росія — велика». «Куди ж я, кажу, з дитиною піду? А щастя, кажу, там, де нас немає». Кажу це і ревно плачу. Ну, він і пішов. А куди пішов — невідомо. І звісточки про себе ніколи не давав... Провела я його з Настею на руках за місто і довгодовго стояла — дивилась йому вслід, поки він за гірку не перевалив. Так відтоді він і кликав мене — щоночі уві сні з'являвся. А коли піросла мати, взяла я її за руку, і пішла по дорогах... Де — самі, де — з мандрівниками. Спишися де-небудь у станиці або в селі, попрацюєш на поденній — у полі, на жнивях, — а потім знову ціпок у руку. А то й милостиньку попросиш. Так пішки і йшли — спершу по Тереку через Моздок, потім на Кислі води, та оце так і до Волги дійшли. Теж щастя своє шукали, а воно, щастя, попереду нас ішло: щастя людину не чекає, воно разом з вітром на хмаринці відлітає.

І у неї тремтіло воскове обличчя від судорожної посмішки.

— От я, Феденько, дивлюсь на тебе і думаю: дожила до старості, скільки муки прийняла... і смирилась. Немає, мовляв, нам радості, безщасним. А воно, щастя, маленьке, мов іскорка. Воно перед нами літає. В молодості воно — у самій тузі. Згадую я от Павлушу, а він же весь у щасті купався. Ось теж коли дід Михайло нас з матір'ю пригрів — хіба це не щастя? Адже щастя з нещастям вкупі живуть. Час зараз важкий... На селі вам не жити — бідність, убозтво, голодні роки. Багато тобі лиха зазнати доведеться — і страждати будеш, і поневірятися, — тільки одного не забувай: до добра йди, до честі, себе від недобрих людей охороняй... Батько твій заздрісний... через те, що розуму мало та кмітливості.

— Нічого не мало... — заперечив я проти її недоброзичливості до батька: я вже давно знав, що вона його не полюбляє, а він до неї не ходить і від неї тікає. — Якби мало, то він дома не розпоряджався б. Він тільки самого діда боїться. А перед людьми підбористий.

Це слово я не раз чув від бабусі Анни: вона вимовляла його з гордістю, піднявши голову і поправляючи хустку.

— Тому і підбористий, Федю, що дуже вже наостричений.

— Він теж на сторону податися хоче, — повідомив я. — Багато мужиків піде... А ти сказала, як ви з мамою ішли... з мандрівниками? Навіщо вони — мандрівники?

— Мандрівники, тобто?

Вона замислилась і довго мовчала: її душила ядуха. А говорити хотілось, немов квапилась виговоритися перед смертю. Вона згадувала з задоволенням, з задумливою посмішкою, з жалем, немов все минуле її життя було прожите, наче свято. Про тяжкі дні, про нестатки, про убогство вона говорила поблажливо, мов про щось кумедне, мов про природні випадковості, як-от раптовий дощик або лихоманка під час подорожі.

— Мандрівники тобто?... А це різні люди. І старі чоловіки та жінки, і молоді, і літні. Ідуть та йдуть різними шляхами-дорогами. Одні — до святих місць на прощу, другі роботи шукають, треті — так... від лиха тікають або від неволі... Ніде не приживаються, скрізь їм не до душі. От і ми з твоєю матір'ю, з ципками в руках, з торбинками за плечима, з відерцем і чайником біля пояса, ідемо бувало битим шляхом, а попереду і поззду — всякі мандрівні люди. Добре отак іти вперед: дорога, мзв полотно, стелеться, а навколо хліба золоті хвилюються, жайворонки співають. Немає пташки милішої та ріднішої від жайворонка: начебто це душа твоя співає і радіє. І не думаєш, куди йдеш, навіщо йдеш, і не оглядаєшся назад: минув день — і хзалити бога. А то налетить хмарка з грозою, все похмуриться, вихори знімуться на дорозі і рине дощ. Сядеш під деревом і любуєшся гнівом божим. Звичайно, і промокнеш, і грязь під ногами, але ж по грязі босоніж дуже навіть приємно... А пролетить хмарка, визирне сонечко — начебто ще світліше стане, а в повітрі дух від трав такий легкий... А прийдеш до людей — тільки самі чвари, саме горе та гріх.

— Ну, то й не приходили б...

— А куди ж дінешся, Феденько? Всі дороги до людей ведуть. Істи, пити, одягатися треба, нестатки в неволі женуть. Ну та горе швидко забувається. Тільки радість сонечком світить.

Я слухав її з такою ж цікавістю, як розповіді та казки бабусі Анни. Але казки бабусі Анни були суворі й невеселі: ось Іванушку втопили, а за ним Ольонушка плаче, ось богородиця по адових муках ходить, а тут Дьомушку бик забодав. Розповідала вона із стогонами, з зітханнями, але з якоюсь байдужою покурою:

— Бісі ж бо скрізь кишать... з одного пекла... а ангелі скрізь плачуть... Ангелі ж до землі не торкаються: вони, мов пух, легкі... А бісі — із землі, як трава, пробиваються... і земля від них, наче на дріжджах, пихкає і пухне... Над ними ангелі, як метелики, пурхають... Повзаємо ми по землі, як ті мурашки, і не

бачимо, що бісі нас на всякий гріх наводять. Все від біса — і капості різні, і вбивства, і хвороби... Ними все засиджене, ніби мухами... Земля вся бісова, тільки небо боже.

І мені ввижається, як ці волохатенькі, замурзані істоти, бешкетники з зухвалими зеленими очима, кишать скрізь, зубоскалять, підстрибують, змовляються один з одним, підморгують і вигадують які-небудь небезпечні витівки. Вони уявлялись мені неробами, дармоїдами, які від нудьги знущаються з людей. Кожен з дорослих бісів схожий був на Ваньку Юльонкова, а маленький — на Кузяра. Ангели ширяли передо мною дивними примарами — лякливими недоторками, занехаяними, блідими дітлахами з довгим лляним волоссям, у білих балахончиках. Як вони могли захистити матір або Агаф'ю від побоїв? Я вважав, що бог з його ангелами був зовсім безсилий винищити весь цей нечистий набрід. Схожий на діда, він несправедливо гнівався на людей і лютував, а сам підкорявся підступам диявола.

Бабуся Наталія рідко говорила про бісів та ангелів. Але із своїм домовиком вона жила, як одна душа. З ним вона часто розмовляла, наче із своїм старим, дуже добродушним, безжурним, невидимим для мене хазяїном.

— А я не знаю, які вони, ті бісі... — усміхаючись, казала вона, — ніколи не бачила. Бабуся Анна замолоду багато грішила: на панському дворі жила, а там дівчині не можна було не грішити.

— А як вона грішила? — спантеличений, питає я, не розуміючи її слів.

— Ну, от як Манька наша...

— Блудила? — невинно допитувався я, згадуючи, як мати висловлювалась про Машу в розмові з бабусею.

— Хто це тобі сказав? — строго обривала вона мене. — Чого це ти плещеш таке?

— А ви ж її заміж віддаєте за те, що вона блудить.

Бабуся сплескувала руками, хворобливо морщила обличчя та ойкала.

— Ти ще маленький, Феденько. Тобі недобре так говорити. А як буде тебе хто-небудь питати про Машу — мовчи або кажи, що даремно про неї пашекують.

І раптом вона з доброго дива шанобливо зверталась до комірчини:

— Батечку, скажи, не прогнівайся: на добро, чи на лихо?

І прислухалась чуйно і терпляче. Потім з лагідною усмішкою додавала:

— Спить. Чуєш, як посапує? Не тривожиться. Значить, на добро. А вже коли на лихо — цілу добу, ніч-північ, так і тужить, так і вовтузиться, стогне. Перед моєю хворобою дуже вже непокоївся: по ночах будив — повзає уздовж лав і тужить: «Наталіє, лихо... лихо, Наталіє...» Бувало закрече, заметушиться, так я його швидко заспокоювала. Скажеш: «Батечку, милий, іди

на місце, не томись. Хто нас, бідних, зачепить: нікому ми не потрібні і ніхто зла від нас не бачить». Ну, і йде. А тут не знаю, що з ним сталось — тужить і тужить, всю ніч не дає спокою, сама з ним заморилась.

— А який він? Я його ні разу не бачив. Він із старими водиться, чи що?

— Він? — усміхнулась вона, але раптом, щось згадавши, погрозила мені пальцем. — А ти мовчи! Образиш його, так він ще біду наклече. Про нього й говорити не можна: він цього не любить. З ним здружитися треба, догоджати: страшенно любить, коли йому грудочку цукру покладеш, — зубів у нього немає, ну і цмокає, смокче, облизується, наче немовля. — І вона прошептала мені на вухо та ще й долонькою губи прикрила: — Дідусь він такий горбатенький... і не ходить, а повзає. Ти не бійся: він у мене добренький.

Поки палилось у печі і варились ці та каша, я теж сидів на лавці за столом і читав їй світську книжку: «Бог правду бачить, та не скоро каже», а частіше слухав її розмову. Часом мені здавалось, що вона не зі мною розмовляє, а сама з собою. Лежить на ліжку під кляптиковою ковдрою, з кожушком у ногах, дивиться у стелю або з заплющеними очима говорить довго про те, про се, що спаде на думку, а на мої запитання не відповідає. І слухати її завжди було цікаво, хоч би говорила вона про всякі дрібниці, про те, що мені давно вже відомо.

— Нічого немає дорожчого від жіночої сльози, Феденько. Пам'ятай це. Кожна материна сльоза — за тебе, милий, щоб ти людиною став... А кров наша... настане такий час... спалахне наша кров... полум'ям спалахне...

Вона замовкала на якийсь час від утоми і морщилась від болю. Потім застигала, як мертва. І знову починала говорити кволим голосом:

— Жили в кріпацтві, на панів працювали, як от коні. Мужиків шмагали, та й жінок теж... І вбивали і тяжко катували. А жінкам і тепер не краще — мучаться і ніхто їх не захистить, ніхто не втішить, ніхто не підбадьорить...

Згадуючи про свої мандрування, вона розповіла одного разу, як несподівано довелось їй опинитися в селі, де мужики заколот проти пана підняли.

— Ідемо це ми з ціпками, з торбинками... Насті ще восьмий рік ішов, а тільцем міцненька була. З нею, з дитиною, мене ніхто не ображав. Вона послужлива була: пустить хто-небудь ночувати, а вона все намагається допомогти і хазяйці, і невістці — по воду піде, худобі корму дасть, дров принесе, хату замете. Всім вона до душі припадала і всі її добрим словом проводжали. Така росла моторна та метка... Ідемо це ми дорогою, попереду — мандрівники, позаду — мандрівники. Ті переганяють нас, інші відстають: ноги побили в дорозі. Обабіч дороги — у два ряди старі берези, такі густі та розлогі. Від сонечка рятують і від дощів

укривають. Бачив ці берези біля Ключів? Деякі вже вирубані, інші погнили... Любили ми ці берези білі: привітні вони, ніжні, світлі, мов піна. Під ними і на серці легше, і про сирітство своє забуваєш. Входимо в одне село, а село велике, з білою церквцею, — думаю: може, дасть бог, попрацюємо тут, відпочинемо з далекої дороги, а ні — так милостинкою проживемо. І бачимо: на вулиці народ юрмиться, наче галич... гул звідти йде, посвист, вигуки... І сиві діди, і хлопці молоді — всі з кілками, з сокирами. З віконець жінки виглядають, деякі з воріт на вулицю вибігли, сміються, старі баби молитви шепчуть. Немов хресний хід по селу проходить або чудотворну ікону несуть. Підходимо до жінок, кланяємося їм з ім'ям христовим. А жінки строгі, дивляться спідлоба — недобре дивляться. «Ідіть, кажуть, собі, мандрівниці, поки цілі-здорові, а то в біду потрапите. Тут, може, убивство буде, а з чужого клопоту голова болить. Мужики на панський двір всією громадою пішли — землю відбирати». Стоїмо ми так з жінками, а бабуся одна, маленька, вся в зморшках, суха, як мощі, голосить: «Каянні, гріха не бояться, арбешники! Хіба мислено, щоб супроти панів іти? Схаменіться, покайтесь! Волю дали — все прахом пішло: і землю втратили, і всі — врозбід, мов таргани... Не на добро, молодички, на лихо... На велику біду...» Жінки, які старші, зітхають, а молодші та дівчата регочуть. До нас народ не дійшов, а до церкви повернув. Галас, лемент, кілками розмахують, хто біжить, хто відстає. Молодиці й дівчата прожогом кинулись туди. Ми теж з Настею пішли за ними. Церква на майдані стояла, а за церквою — панський будинок із стовпами. На стовпах — плоскуша з огорожею, а на плоскуші — пан в рябому каптані, сивий, вусатий, горлає і палицею по огорожі стукає. Внизу, перед стовпами, двірня: бурмістр, видно, та челядь усяка... А пан — шалений, на весь майдан горлає: «В канчуки!.. На стайню! На каторгу!..» Бачу, хтось кіл в нього жбурнув, та мимо, а пан упав та й рачки — у двері. Тут і почалося... Всі юрбою кинулися до вікон, шибки стали бити. Двірня — в будинок... Деякі мужики — за ними, двері почали ламати, інші — до амбарів, до стайні. Коней, корів, овець вигнали. Сарай підпалили: дим густий пішов, на току теж дим...

Я вже сидів на ліжку у бабусі, ловив кожне її слово і забув про піч, про ші, про кашу. Таку незвичайну розповідь чув я вперше. Хоч оповідала вона кволим голосом, уривчасто, з задишкою, часто пошепки, але кожне її слово було живе, видиме, проникливе. Є люди, які мають чудову здатність не тільки вимовляти, але й творити слова, тобто, говорити їх до речі, до місця, втілювати в них і думку і почуття повно, густо, розюче. Ці слова частіше схожі на думки вголос і бринять тихо, задушевно, але образи їх залишаються в пам'яті назавжди. Бабуся Наталія вся була пройнята щирістю: для неї жодне сказане слово не було зайве, для неї сказати — значить висловити те, чим в цю хвилину живе її душа. Я ніколи не чув, як вона співала, але мова її

завжди була схожа на пісню. Не розповідала вона мені й казок, але кожна її розповідь про пережите схожа була на захоплюючу казку. Вона багато зазнала на своєму віку всяких знегод, мук безпритульності, беззахисності, витерпіла безправність рабської праці і навчилась прощати таким же людям, як вона, їх жорстокості й помилки.

Одного разу я спитав у неї:

— А хто у мами батько був?

Бабуся, не збентежившись, дуже просто відповіла з задумливим теплом у голосі:

— Хороший чоловік. Карахтером Настя на нього схожа.

— Ні, хто він? — чіплявся я до неї з набридливою цікавістю:

— Не питай, Феденько! Його вже давно немає. Ждала я його і не діждалася.

— А я знаю, хто... — задикувато піддражнив я бабуся. — Це — Павло... з яким ти жила в Кізярї.

Бабуся спокійно насупила брови, зітхнула і з докором глянула на мене.

— Знати тобі це ні до чого, рідненький. Це діло до твого розуму не приспіло.

— А коли мене на вулиці дражнять...

І я бачив, що їй боляче було чути від мене ганебне слово: воно хльоснуло її по серцю. По її попелистому обличчю пройшла тїнь гнїву, зморшки немовби ствердли, і в мутносїрих очах спалахнув вогник.

— Собака — і той без потреби не гавкає, а дурень — як осина, шурхотить без причини. А з осини не вийде ні сохи ні дубини. Так бувало любив говорити покійний дїдусь Михайло. У кожного дурня, Феденько, дурості на весь світ вистачить. А розум — як золото: він не у всякого Якова. Талан не кожному дано. Малий золотник, та дорогий. Бережи його для доброго діла. Живи своїм умом, а честь рости трудом.

Вона любила говорити приказками, доладними словами, і запас їх був у неї невичерпний. Ця народна мудрість, відлита в містких і гучних словах, ввижалася мені широким полем. всіяним квітами. Говорила вона легко, співуче, трохи сумно, і слова звучали красиво і неосяжно.

До своєї хвороби вона ставилась покїрно, безпечально, як до неминучої і природної повинності. Вона знала, що хвороба ця невігійна, але про смерть говорила спокїрно, без хвилювання і скарг:

— Не підвестись уже мені, Феденько: ноги підламуються, а в животі вогонь... Дуже мені охота по сніжку походити: на гірках він срібний, а в яминках — сивь-цвіт... і повітря живлюще, березовими дровами пахне... Якби дожити до весни, до проводів, а там уже і на відпочинок. Повесні, коли квіти цвітуть, сонечко світить та коли жайвороночки в небесах, добре душеньку своєю богородиці в руки віддати. Навесні ж бо владичиця сама по

душеньку приходить... вся — у квітах, а бджілки несуть її, мов на хмаринці... І медяний та черемшаний дух навколо, наче ладан...

XV

Якось вломився до неї дядько Ларивон. Ще з двору він завив п'яним голосом під стукіт хвіртки:

— Матінко! Богоданна!.. Прости мене, окаянного! До тебе йду, сердешна... Матінко, дороженька моя!..

Грюкнувши дверима, він поставив на стіл відро медової браги з бляшаним ковшем, який висів на гачку, загнутому на кінці держака, з зусиллям скинув шапку і, побожно повернувшись у передній куток, вайлувато став хреститися і кланятися в пояс. Потім смиренно повернувся до ліжка, низько вклонився бабусі.

— Здоровенька була, матінко!

Бабуся жалісно усміхнулась йому і кволим голосом запрочила:

— Иди-но сюди, Ларенько! Сідай, милий! Яке вже там здоров'я...

— Благослови мене, матінко, Христа ради...

— Бог благословить.

Нетвердим кроком він підійшов до мене і погладив мене по голові.

— Тут і племінничок рідний... Який синок у Настеньки росте! Кучерявенький, світленький, грамотій.

Несподівано він заплакав і, схлипуючи, сів на лаву.

— Матінко, смерть у тебе не за горами... як з хреста знята... Поважаю я тебе, матінко, і люблю більше матері рідної! Скільки я тобі горя завдав, матінко! Як я буду свої гріхи перед господом-богом спокутувати! Якби не ти, загинув би я, матінко... Пропав би, як пес...

Бабуся усміхалась і лепетала:

— Ех, Ларю, Ларю!.. Без пуття ти живеш, без радості... П'єш без угаву... Навіщо п'єш? А який ти мужик хороший! Жити б тобі, Ларю, тверезому та добро наживати.

Ларивон у розпачі закрутив волосатою башкою.

— Навіщо, матінко дорога, мені добро? Та і як його наживати? Огідно мені... все супроти душі. Сили у мене як у бика, а діти її нікуди. І навкулачках від мене всі сахаються. Тільки один-єдиний раз мене побили, та й то п'яного, і не пам'ятаю, хто... Туга мене, матінко, з'їла. Не знаю, що робити... місця не знаходжу... Подався б я не знати куди... І не знати що зробив би... От візьму та все село і спалю... з усіх кінців, щоб усі сказались... Хіба в скит податись...

— Про одне тебе, Ларю, благаю: дай мені на сконання душі

обіцянку — не бий, не катуй свою Тетяну. Для тебе, силача, соромно це, Ларенько. Сила тебе і сказала. А з тебе люди сміються. Недобре, Ларю, коли з силача дрібнота потішається.

Він без перепочинку випив повний ківш браги і вдарив ним по столу. Черпачок із дзвоном відлетів до порога.

— Я Машку пропив, матінко. Максимові Сусіну пропив — за Фільку. І тебе не спитався. Взяв та й пропив.

І несподівано упав на коліна перед бабусиним ліжком.

— Бий мене, дурня, матінко! Вискубай мені все волосся, бороду по волосинці вирви.

Я гадав, що бабуся накинетесь на нього, почне метатись, зайдеться серцем, але вона і обличчя навіть до нього не повернула, — лежала тихо, спокійно, із звичайним сумом в очах. І тільки лагідно сказала, погладжуючи сухою рукою по кошлатій голові Ларивона.

— Даремно бешкетуєш, Ларю. Яка тобі від цього користь та радість? Згубити дівчину не важко, важко собі хазяїном бути. А собі ти не владика. Машу силоміць видати не вдасться.

— За волосся витягну... — гугняво закричав він, задихаючись. — Просто до Максимки в хату кину.

— Ні, Ларю, Маша сильніша за тебе: вона карахтерна. Ви одного батька діти, обоє вперті та норовисті, тільки вона розумніша і хитріша за тебе. Розумного кулаком не зламаєш, тільки покалічиш.

Ларивон, як ведмідь, важко підвівся з підлоги і з дико вираченими очима, знівсілілий, рвонув себе за бороду, широко розмахнувся і скинув своїм величезним кулаком відро з брагою.

Бруднокоричнева рідина виплеснулася на підлогу і густо забризкала піч та двері. Відро з торохтінням покотилось до порога. Задущливо почало відгонити кислим смородом дріжджів та меду.

— Ось тобі з Машкою що буде...

Він стиснув кулаки і як бик втупився в бабуся. А бабуся через силу піднялась на лікоть і показала пальцем на ікону. Її обличчя закам'яніло, мов у мерця.

— Ларю, Ларенько, перехрестись на образ матері божої. Ти, синку, на кого руки хочеш підняти?

Як вогнем, у мене обпалило серце, кров так бурхливо ударила мені в голову, що заворушилось волосся. Задихаючись, я в нестямі кинувся до бабусі. В руці у мене чогось опинився ніж, і, розмахуючи ним, я верескливо крикнув:

— Тільки зачепи, я тобі черево розпорю! Бабуся помирає, а ти її хочеш бити. Не дам! Дідусю домовик, рятуй!..

Ларивон мимоволі відсахнувся і часто заморгав, наче йому заפורшило очі. Мені здалось, що він навіть злякано охнув і став розгублено оглядатись.

— Матінко, це що ж він робить, га?.. Зарізати хоче... Це дядька так? Батечки!

Він затупцяв у калюжах браги, вдарив себе руками по стегнах і весь затрусився від реготу.

— Ах ти, сучий кіт!.. Отака комахка — з ножем... та ще супроти такого жеребця. Та ти ж би зарізав мене...

— І заріжу — тільки зачепи бабусю.

Бабуся суворо гукнула мене і сердито, хоч і хворим голосом, наказала:

— Дай-но мені, Федю, ніжик. Та як це ти смів з ножем на дядька Ларивона? Шибеник ти такий!

— Нехай тільки спробує ще, я, дарма що маленький, штрикну щосили.

Ларивон зайшовся від реготу і грюкнувся на лаву. Бабуся відібрала у мене ніж, відштовхнула мене від себе:

— Іди в комірчину! Не встрявай куди тобі не треба! Ач, що надумав, парубійко окаянный! От я скажу матері — вона тебе відлупцює.

— Не піду! — бунтував я. — Ти і так помираєш, а він ще тут бешкетує.

Ларивон скочив з лави, і не встиг я отямитись, як міцні його руки підкинули мене до стелі. Я почав пручатись і з ненавистю дивився у волосате, хмільне його обличчя, обвітрене і обморожене до блиску.

— Будеш ще з ножем на мене стрибати, дурнику? Кажи, з то зараз кину тебе на підлогу і розіб'ю.

— Буду! — горлав я, готовий заридати. — Буду! І бабусю не займай, і Машу не займай: вони безталанні...

Він повільно опустил мене на підлогу. Обличчя його насупилось, і він зітхнув. Бабуся знову обм'якла і страдницьки посміхалась.

— Бачиш, Ларю, який у мене онучок? Захисник! Життя не шкодує.

Ларивон простяг мені руку і сказав похмуро:

— Ну, давай миритись. Провчив ти мене, племінничок. Більше не буду. Хочеш, я навчу тебе навкулачки битись?

І раптом знову затрусився від реготу.

— А як він домовика... Допоможи, каже, дідусю домовик! Ух ти, Настьончин син, як розпотішив!..

Він відштовхнув мене вбік, ступив до бабусі, низько їй вклонився і покійно промовив:

— Прости мене, Христа ради, матінко, окаянного!

— Бог простить, Ларю. Я вже не встану більше. Поховай мене, милий, по-хорошому, щоб люди не осудили. Дай тобі, господи, щастя.

— Матінко, нічого не пожалію, поховаю, як пані. Штани продам, а поминки зроблю на весь куток.

Бабуся поманила його пальцем, він нахилився над нею. Вона взяла в руки його патлату голову, притягла до себе і поцілувала.

— Про батька пам'ятай, Ларю. Таку людину один раз земля

родить. Горе завдавати людям і дурень може, а людину піднести важко. Піднесеш добром когось — і сам піднесешся. Не губи рідних, Ларю, — сам загинеш, задарма загинеш. Слухай, що я кажу, Ларенько, та пам'ятай... І душа у тебе хороша, і серце радішне... не вбивай душі, Ларю!..

Погладжуючи його патли, вона умовляла його, мов дитину: — От весна незабаром прийде, Ларю, а навесні поїхати б тобі в Астрахань... на ватаги... Привілля там... і кого тільки там нема!.. Там ти силою своєю і розмахнувся б...

Цей силач та боець знову заплакав. Захлинаючись сльозами, він ніжно повторював тільки одно слово:

— Матінко!.. Матінко!..

Схопивши з стола шапку, він, нахилившись вперед, пішов до дверей, підняв відро і виліз у сіни, наче величезний звір.

На другий день бабуся Наталія послала мене на панський двір до Маші, щоб покликати її до неї: здоров'я, мовляв, у неї, у бабусі, стало зовсім погане — як би їй не померти.

— Та скажи їй, щоб стереглась, бо Ларивон може зробити їй погане, — ще нагряне до неї напідпитку і знеславить на всю округу. Нехай би поховали мене честь-честю, а потім уже й жили, як хочуть.

Від бабусиної хати треба було піднятися просто на гору і йти вздовж високого урвища над річкою. Біля останньої хати верхнього ряду дорогу перетинав паркан, який відокремлював панський маєток од села. В останній хаті жив із своєю старою Архип Уколов — колишній солдат. Одна нога у нього була на дерев'янці, але він швидко шкандибав на ній, не знаючи втоми. Худоби в нього не було, наділ свій він віддавав сусідам за хліб, а сам — хороший пічник — ходив по округі, мурував печі або теслярював. Але майстер з нього був неабиякий: і маляр, і столяр, і швець, і тесляр. На панському дворі він був своя людина, і його там цінили дуже високо. Він якимсь своїм способом побудував греблю для водяного млина, зробив для паничів гарні човни, хоч ніколи раніше їх не робив. Навіть печі мурував незвичайно, і інші пічники тільки руками розводили. Хазяйновиті мужики зневажали його за бідність, але обходитися без нього не могли. На селі ніхто не кури́в, — здавна це вважалось гріхом, ганебною слабкістю і розпустою, — але Архип, як старий відставний солдат, поранений на війні з турками, кури́в люлечку беззаборонно.

Особливо любили його дітлахи: він уміло робив цікаві іграшки — вирізував з дерева коней, робив вози, сохи, вітряки з колесами і жорнами. Коли він був удома, біля його хати завжди юрмились малята і підлітки. Він походжав серед них і розповідав їм усячину. На вигадки він теж був великий митець. Поводився він з дітлахами як рівня і дарував їм свої вироби. Це був високий дід з молодим обличчям, з живими лукавими очима, стриженний по-солдатському, з густими вусами, які зросталися з бачками.

Веселий і моторний, хоч і на дерев'янці, він любив посміятись і пожартувати з дівчатами. Володимирич з Архипом були задушєвні друзі: обидва побували на війні, обидва смоктали люльку, обидва, люди досвідчені, вони не сумували і ставились до людей з беззлобною насмішкою, але Володимирич був мудрець, а Архип ходив з прізвиськом «штукаря».

Коли я підійшов до воріт, він стояв біля прясла без кожуха та шапки і прив'язував дерев'яного солдата до кілка. Повівав легкий вітрець від панського двору, і солдат з тріскачкою змахував шаблями. Архип сміявся мені назустріч, показуючи на солдата, задушливо кашляв і кричав:

— От який хоробрий барабанщик! Рубає, коле турка і в барабан б'є! Струнко! Здра-жла, портупей-прапорщик! — І Архип приклав руку до вуха. Потім по-солдатському повернувся до мене і поманив пальцем:

— Ти чий, татків син?

— Василя Фомича.

— Куди в похід зібрався і звідки виступив?

— Та на панський двір, до тітки Маші. Бабуся Наталія хворіє, а я у неї пораюсь.

Архип подивився вбік панського двору, потім знову повернувся до мене, зміряв мене молодими очима, гмукнув, вийняв люлечку з рога і постукав нею по кілку. Було морозно, і село внизу, за річкою, задубіло в опаловій імлі, а старий стояв на пальчому вітрі і ніби не почував холоду. Дерев'яний солдат тріщав і розмахував шаблями.

— От що, Васильчу... Дядько твій Ларивон з Максимом пішли на штурм фортеці. Машарка може зараз потрапити до них у полон. Біжи-но вистрибом просто кручею, зайди з того боку, якраз до кухні, і сурми сигнал. Ці турки пішли в обхід дорогою повз сушилки. Жени на всі заставки. Почекай-но! — згадав він. — Я зараз скибку хліба винесу — зустрінуть тебе пси люті, кидай їм по шматочку. Вони маленьких не зачіпають, а налякати налякають. Ну, та тебе Машарка у вікно побачить — вибіжить.

Він смішно зашкандибає на своїй дерев'янці до ганку і застрибав по східцях. На ходу підморгнув мені, потім зробив люте обличчя і хрипко заспівав:

По горах твоїх Балканських
Розляглась слава про нас...
Раз, два-с, редька, квас!

І пристукнув своєю дерев'яною. Це було так кумедно, що я засміявся і підбіг до ганку.

Він вийшов уже в кожуху і в якійсь небаченій шапці, схожій на горщик, з півнячим пером збоку. Подаючи зверху, через перильце, скибок чорного хліба, він сказав, похитуючи головою:

— Ти, хлопчику, біжи щосили: як би з Машаркою не сталось чого-небудь... скрутять дівчину... Пропили, негідники. А дівчина

ж яка! Ах, борода чортова! За дванадцять карбованців... а кінь коштує двадцять п'ять. Ну?! Чого стоїш? Паняй! Строчи ногами! А я піду відвідаю бабусю Наталію. Почекай, почекай!.. Хороша бабуся. У нас хороші люди живуть мов каліки. Хорошій людині одверто жити не можна. Це я тільки тобі кажу, парубійко. Тільки й радості — з вами, малятами, душу відводити. Приходь до мене — я тобі іграшки зроблю.

Він страдницьки зморщив обличчя і скуришно захитав головою.

— Не встигнеш, боюсь. Далеко вже вони... Розбалакався старий дурень: дуже я діток люблю. Біжи швидше! У тебе ніжки прудкі, наче крильця, — лети!

Панський будинок стояв недалеко звідси — якраз на краю крутого узвозу до річки. Будинок був дуже старий, дерев'яний, обшитий дошками, почорнілими від довголіття. Це був звичайний поміщицький будинок, з колонами, з мезоніом, з великим фруктовим садом на схилі, з широким двором позаду. Далі, за двором, ішли всякі надвірні споруди — стайні, амбари, хліви, а ще далі — великий тік, заставлений копнами, ожередами, тут же сушилки, стодоли, кошари та плоскі довгі сараї для сільськогосподарських машин.

З високої кручі відкривалась широка низина за рікою, яка сліпуче сяяла заметами снігу в синіх зломах. Звідси видно було Ключі, Виселки, Петровський хутір і навіть Варипаївку при впадінні нашої Чернавки в Няньгу. Тепер, узимку, серед іскристого білого снігу, наше село внизу простяглося довгою строкатою смугою, пересікаючи заворот ріки і стягуючи її, як тетива. На луці стояла дерев'яна церква з високим шпилем на дзвіниці. Добре було дивитися звідси вниз і вдалину, де на обрії курився ліс з однією дуже високою сосною, увінчаною чорною потрійною короною. Все звідси здавалося надхмарним у легкій морозній імлі: і застигли хвилі снігу глибоко внизу, що миготіли вогнем, і таємнича синява далеких лісів на обрії, і примарні клапті хмар, як килими-самольоти, і голубі кучері диму над дахами хат, немов хати були живі і дихали парою. Чорні зграї галок літали підмною і на одній висоті зі мною, як мухи. Там, обабіч Ключів, стелився битий шлях із Саратова в Пензу, а з Пензи — в Москву, і вздовж цього шляху стояли кошлаті старі берези і тонким частоколом — телеграфні стовпи. Ледве помітно повзли по шляху довгі валки, і було добре видно, як коні махали головами і як ішли мужики в кожухах біля саней.

Все це промайнуло передо мною майже вмить, коли я біг вузенькою стежечкою у снігу біля краю кручі. Стежка глибокою канавою вела просто до будинку, а потім обгинала фасад. Коли я обіг будинок і звернув до відкритих воріт, назустріч мені з ревучим гавканням вибігла ціла зграя веллчезних собак — рудих, чорних, білих, волохатих і глянцевогладких. Я спинився і завмер від жаху, а в животі у мене все похололо. Але собаки спинились біля мене і почали нюхати повітря. Вони сіли на задні лапи і,

ліниво гавкаючи, дивились на мене з беззлобною цікавістю. Я ви́йняв із кишені скибку хліба, відломив шматок і кинув їм. Я чув не раз, що від собак бігти не можна — розірвуть, а треба або стати перед ними, або йти впевнено вперед. Йти на них я не міг — задубів від страху. Перший шматок рудий лохматий собака проковтнув умить і підійшов до мене, облизуючись. Я хотів кинути ще, але він спритно вирвав шматок з моїх пальців і почав тикатися в мене мордою, виляючи хвостом. Це моє знайомство з собаками сталося саме проти вікна кухні. Тітка Маша повинна була побачити моє скрутне становище і вибігти мені на допомогу. Але в цей час на дворі заверещала жінка, шалено завив чоловічий голос, грюкнули двері і почалась бійка. Жінка несамовито кричала:

— Допоможіть!.. Рятуйте!.. Пане!.. Пані!..

Собаки зірвалися з місця і з гавканням зникли у воротах. Я побіг слідом за ними і застиг від переляку. Ларивон, без шапки, скульовджений, змахуючи бородою, з озвірілим обличчям, тягнув обома руками за косу тітку Машу. Максим Сусін, із сивою, звальною бородою, яка настовбурчилась у нього в боки, з підлюю усміщечкою, тоненьким, елейним голоском умовляв чи то Ларивона, чи то Машу.

З широкого ганку збіг старий пан Ізмайлов у сірому військовому кітелі, з білим волоссям на голові, яке стирчало щіткою, з дико вираченими очима і почав стьобати канчуком і Ларивона і Максима.

— Негідники! Падлюки! Канальї! Як ви смієте вриватися в мій дім! Тварюки! Хами! Без мого відому... Собаками зацькую!

Він схопив Ларивона за бороду і, худий, маленький поруч нього, несамовито хльостав його канчуком. Маша ридала і намагалась видерти косу з руки Ларивона. Собаки шалено кинулись на мужиків, рвали їх кожухи, впивались зубами в їх валянки. Максим плаксиво верещав і ховався від собак за Ларивона, і за Машу, і за Ізмайлова.

— Ларивоне Михайловичу! — жалібно благав він, смішно підстрибуючи. — Вгамуйся! Кинь, Ларивоне Михайловичу! Собаки загризуть... Пане, Митрію Митричу! Адже собаки розірвуть!

— А-а, собаки! Я вам, негідникам, покажу, як моїх людей викрадати.

Маша відбивалась від Ларивона з несамовитим розпачем. Підбадьорена допомогою Ізмайлова, вона вже почувала себе більш впевнено.

— Не підуй! Кинь, Ларко! Очі видряпаю, Ларко. Пане, що це таке? Худоба я, чи що? Він пролив мене цій кривій пиці. Іди краще геть, Ларивоне! Однаково не візьмеш...

Вибігли з будинку паничі: довгий, косоокий Ніколя, верткий товстун Володька, якій теж почав стьобати і Ларивона, і Максима канчуком.

— Хами! Брудні пики! — кричав він, вискаливши зуби. — Машо, бий його, пройдисвіта, негідника! Я не дозволю розпоряджатися тут всякому гадові.

На ганок вийшла пані Серафима Євлампіївна, у хутряній шубі наопашки, висока, миловида, горда, але така ж косоока, як її син Ніколя. Воча деякий час спокійно дивилась на цю огидну сцену і гучним, басовитим голосом наказала:

— Димитрію! Відчепись! Сором! Володю! Марш сюди! Ніколю! Я тобі кажу, Димитрію! Не втручайся не в свою справу! Машу віддають заміж, а ти тут причому?

— Але ти ж бачиш, Серафимо, що тут діється?

— І це тебе дивує? Чому це повинно тебе обурювати, тим більше, що в руках у тебе канчук! Що ж ти можеш зробити, коли у них такий дикий звичай?

— Сікти! — люто репетував Ізмайлов і знову стьобнув канчуком Ларивона і Максима.

Максим заскиглив і сховався за Машу, яка не переставала відбиватись од Ларивона. Володька з азартом стьобав Ларивона, а Ларивон уже нічого не розумів: його обійняв припадок люті, він не почував ударів, а тільки клетотів у нестями. Маша впала на сніг, а Ларивон смикав її за косу.

Я тремтів і від страху, і від ненависті до Ларивона та Максима, і від жалю до Маші. Притискаючись до паркана, я схлипував і стукав кулачком по дошках від безсильної злоби. Та коли я побачив, як Ларивон ударив Машу кулаком, я схопив грудку льоду з розбитого круга, що валявся біля розламаной діжки, і кинувся прожогом на Ларивона. Не тямлячи себе, розмахнувся і жбурнув льодинку йому в голову. Вона ударила його в шию, біля вуха. Він випустив косу Маші і вхопився за шию.

— Хто це? Розтрошу! — захрипів він і рвонувся до паничів.

Я підскачав до Маші, яка задихалась від ридань, і, намагаючись підняти її, кричав крізь сльози:

— Вставай!.. Біжи швидше!..

— Це що за хлопчисько? — повернувся Ізмайлов, жвикаючи в повітрі канчуком. — Як він сюди потрапив? Що за розгардіяш, чорт вас забери!

Володька дзвінко крикнув:

— Молодець! Здорово! Давид і Голіаф!..

І зареготав.

— Це Машин племінник: я бачив його в неї двічі. Оце я розумію — герой!

А Маша лежала на снігу і, ридаючи, благала:

— Захистіть мене, пане. Сирота я... Пропив він мене...

Ларивон вхопив мене за комір і відкинув, мов цуценя. Але я вже розізлився і знову підскачав до Маші:

— Не дам! Не дам!

Володька реготав, а Ізмайлов здивовано ворухив сивими бровами і вирячав на мене грізні очі.

Ларивон дихав, як запалений кінь. Він незграбно, якимось боком вклонився Ізмайлову і гугняво пригрозив:

— Митрію Митричу, низький тобі поклін.. А в нашу мужицьку справу не встрявай. Відійди од гріха, Митрію Митричу.

Хоч я і термосив Машу і кричав їй, щоб вона зараз же тікала і сховалась, але вона лежала зіщулившись і задихалась від ридань. Ізмайлов канчуком відігнав собак.

Серафима Євламπίвна стояла байдужа і сувора. Ніколя був, мабуть, слухняний син: він стояв поруч з нею. Обое косоокі, вони втупили свої очі в перенісся.

— Машо, встань і йди з братом,— строгим басом наказала вона. — Скандалу тут не влаштовуй. Сім'я Максима Сусіна — хороша, міцна. Чого ще тобі треба? Я тобі своє старе плаття подарую в посаг. Дмитрію, Володю! Ідть сюди!

Маша скочила, розкошлана, розлючена, страшна. Палаючі від ненависті очі злякали всіх, навіть Ларивон відсахнувся. Висока, міцна, погрозлива, вона відмахнулась, немов відкидала кожного від себе. Повернувшись до ганку, вона пронизливо закричала:

— Будьте ви прокляті!.. Я спину гнула на вас, ночей не спала, догоджала... Просила, благала... Кинули ви мене вовкам... Благородні, а звірі!.. Не кращі за мужиків... Добре, я сама за себе постою. Не підходь, Ларку! Я сама піду.

І вона з високо піднятою головою, простоволоса, в самій легкій курточці пішла до воріт. Ларивон уже заспокоївся, обм'як і збентежено бурмотів:

— Машенько! Сестрице! Господь не покине... Озолочу тебе...

— Сказав злидар багачу: я тебе озолочу, — огризнулась Маша, не обертаючись.

За нею ішли Ларивон та Максим, віддалік один від одного. Ізмайлов хльостав канчуком сніг і люто бурмотів:

— Пройдисвіті!.. Звірі!..

Володька, незадоволений, капризно обурювався:

— Даремно відпустили, папа. Треба було відшмагати їх і вигнати геть. Яке вони право мають вдиратися сюди? Тепер Маші капут. Це мама всю справу зіпсувала. Чого це вона втрутилась у цю історію?

Ізмайлов визвірився на нього:

— Мовчати! З ким розмовляєш? Ти не розумієш нічого, щеня! Від мужиків всього можна сподіватися. А цей Максим — негідник з негідників.

Маша раптом спинилась і простягла до мене руки. Обличчя її було жорстке і гостре.

— Один у мене захисник — Феденька. Іди зі мною, милий. А то ще вони, ці благородні, собаками тебе зацькують.

Я підбіг до Маші і пішов з нею за руку.

Володимирич з Єгорушкою залишилися назавжди в моїй пам'яті. Вони були тією моральною силою, яка підтримувала мене в тяжкі години. Володимирич був малописьменний, Єгорушка теж читав по складах, але старий кравець свою мудрість і знання людей заробив нелегким життям солдата і довголітньою боротьбою за шматок хліба. У нього не було свого господарства, жив він у брата нежонатим і промишляв своїм ремеслом на чужій стороні: більшу частину зароблених грошей він приносив навесні братові, а влітку допомагав йому по господарству. Батько й дід сміялися з нього, що він в наймах у брата, називали його дурнем, а брата лаяли шахраєм та пронозою. Але Володимирич ніколи не говорив поганого слова про брата, про його сім'ю і взагалі ні про кого не висловлювався погано. Навіть Митрія Степаннча не лаяв грубо, як інші. Він тільки усміхався розумненько та скупю заважував:

— На те і шука в морі, щоб карась не дримав. На всяку муху свій павук є. Немає мужика без мироїда-куркуля. Митрій Степаннч до вас і з хрестом, і з пестом, і з божим словом, а додому — з уловом. Це — приповідка, а справа впирається в убоге життя з безземеллям, з голодом, з податями та з різками. З одного боку — поміщик та підлісник, сенатори й губернатори, а з другого боку — сусіди-мироїди, старшина з урядником. Недаром співаєтьсяя:

Як в село Голочисте
Мчить становий пристав...
Ой, горенько, горе!..

Говорив Володимирич начебто готовими словами — приказками та примовками, але в них звучала свіжість і дотепність. Ці слова били, наче кием, по головах і діда, і батька, і сусідів, які приходили до нас щодня. Багато мужиків крєктали від тяжкої руки Стоднева. Кожен був у боргу і в пана, і у Стоднева, за кожним були недоїмки, і всі чекали нальоту поліції, яка виводила останню худобу з двору і загібала всяке манаття. Згадуючи ті роки, я й досі чую стукіт палиці в лутки вікон і вигуки десятистого:

— Хазяя! На сход ідять!.. Про податі, про недоїмки!..

Всі чманіли, дід бурчав, а батько усміхався: розповіді Володимирича були йому до душі. Він тільки й думав, як би виїхати з села, і торочив мужикам та дідам, що в селі зараз жити ні причому, що від кабали не втечеш, що останню худобу з двору виведуть, а від різки цар нікого ще не звільнив.

Коли Володимирич пішов від нас до Паруші шити кожухи, в хаті стало сумно, нудно і начебто темно. Але батько повеселішав і, коли не було діда, поводився як суворий хазяїн, повчав усіх і мудрував. Коли згадували Володимирича, злісно усміхався і примовляв:

— Старий дурень! До сивого волосся дожив і скоморохом залишився. Твоє не мелеться, то й мішка не підставляй.

Злопам'ятний і мстивий, він не міг забути глузувань Володирича з його богословських міркувань, а особливо того, що Володирич мовчки, спокійно, без бійки приборкав його. Володирич пригнічував його своїм розумом, впевненим спокоєм і добродушністю, а на в'їдливі шипки відповідав або розумним, докірливим поглядом, або глухою байдужістю. Я не раз чув на дворі, як батько знущався з Володирича і під сміх Сигнії і Тита передражнював його жести, шкутильгання, акаючу вимову. Він не соромився гудити його, вигадувати нісенітниці про нього. Боязко озираючись, він намовляв Сигнію і Тита зібрати хлопців, підговорити Фільку Сусіна і дати вночі прочуханку Володиричу. Але Сигній, хитрий хлопець, тільки усміхнувся, підморгнув Титові і сказав з кривляннями підлесника:

— Ми не від того, щоб погратися, кому тільки спину підставляти? А осоромитися тобі не гоже: адже Василю Фомичу на все село пошана. Про тебе всі кажуть, що ти дуже спритний, а на ногах стоїш, мов підкований. Дай йому перцю при всьому народі. От ми тебе з ним на «поодиначки» зведемо. І душу відведеш, і себе покажеш. Ех, і потіха ж буде!

Батько самозадоволено посміхався і значуще мовчав. Він любив похвастатися, похизуватися, хоч і не мав ніяких здібностей. Він мудрував і задавався в своїй суконній бекеші і сприймав за щиру правду глузування лукавих сусідів. Не розумів він і коварства Сигнії, якому хотілося позбиткуватися з нього. А Сигній і Тит не любили батька за його повсякчасне самохвальство, за його намагання показати свою владу над ними, за штурхани, за наслідування дідові в суворості і самодурстві. Сигній вів свою лінію: у всіх сутичках з батьком завжди залишався осторонь і підставляв під його удари Тита. Жив він весело, безтурботно, підлабузнювався до діда і до батька, в сім'ї тримався віддалік, часто зникав з дому, завжди відбувався жартами і сміхом. І ця його легкість та відчуженість всім подобалась. До нього ні в чому не можна було причепитися, і навіть дід ставився до нього м'якше та поблажливіше, ніж до інших. Сигнієві заздрили і Тит, і батько, ляялися з ним, називали ледарем, гультяєм, а він сміявся їм у вічі і навмисне взував чоботи із скрипом та з тонким набором. Батька він обеззброював лукавством, удаваною покірливістю і зухвалими лестощами.

Мені було шкода і Володирича, і Єгорушку, і я зненавидів і батька, і Сигнію, і Тита. За обідом я сидів мовчазно і похмуро, їсти мені не хотілось. Бабуся і мати стурбувались, обидві приклали долоні до мого лоба.

— Чого це ти? Чи не захворів? Не їси і не п'єш. Чи не побили тебе?

А я заплакав від їх співчуття і теплих слів. Але дід, як звичайно, глянув на мене сірими крижаними очима з-під сивих брів.

— Ану, де в мене батіг? У вісім років я у пана череду пас, воду возив... От я пошло його з гноєм на поле...

І боляче ляснув мене ложкою по лобі.

А батько витяг мене за волосся з-за столу.

— Забирайся геть, свиненя! Виски вискубу.

Але бабуся рихло встала з-за столу і з швидкістю, невластивою їй важкому тілу, вирвала мене з батькових рук.

Мати приголомшено мовчала. А Катя з обуренням крикнула:

— Що вам парубійко зробив? Сидів, нікому не заважав.

Братка ж бо, крім як виски скубти, ніколи дитину не привітять.

— Мовчи, дурна! — скипів дід і ударив кулаком по столу. — Учили мало...

Того ж дня я пішов до Паруші. В хаті у неї було просторо і ясно. Ця величезна стара жінка з чоловічим голосом і сивими вусами зустріла мене розкотистим басом:

— Ось він, дорогий мій гостенько! Згадав про мене. Іди-но, іди-но, лебедику! А я саме пряженці спекла. Сідай, з молочком поїси.

Молода і струнка для своїх літ, владна, з високо піднятою головою, об'язаною чорною хусткою на зразок кокошника, зустрічала вона мене привітно, радісно і щоразу виймала з-за пазухи то коржик, то пряженець, то крендель. А маму пригортала до горбастих грудей і гладила по голові. Я любив цю жінку більше, ніж бабуся, і терся об її товсті та м'які коліна, як котеня. Мало кого з дітей у наших сім'ях пестили, і ці пестоші я приймав від Паруші, як дорогий подарунок. Ця мила і строга бабуся залишилась в моїй пам'яті, як людина великої душі.

Сім'я у неї була роботяща, весела. Сини — Терентій і Олексій — ходили чисто, у всьому фабричному, як заможні. А насправді вони жили не багатше за нас. Але Паруша, завжди охайна, чепурна, і дома одягалась гарно, а в хаті бруду не допускала. Ні телят, ні ягнят узимку в хаті не тримала, а розміщала їх у передбаннику, — лазня у неї була біла, не курна. Сини одружились по любові, і Паруша прийняла невісток приязно, з підбадьорливим жартом.

Терентій і Олексій були погодки і вибрали собі дружин одночасно. Це була ціла подія на селі: ніхто не пам'ятав, щоб зразу обох синів оженили, та ще без усяких кладок, немов наречених на вулиці підібрали. Обидві дівчини були дочки бобилок і працювали на панщині поденно. Одна — Льосинька, — була маленька, прудка, буйна голівонька, з задерикуватим кирпатим личком, співачка на все село і робітниця моторна. Друга — Малаша — смирна, мовчазна, слухняна, схожа на скитницю. Льосиньку вибрав Олексій, а Малашу — Терентій. Одного разу після вечері вони обидва вклонились матері в ноги і наперебій попросили у неї благословення на шлюб. Паруша поклала руки на їх густе волосся і за звичаєм строго сказала:

— Бог благословить. Дівчат знаю. По серцю й розуму ви-

брали. Хоч любов і свавільна, старих не визнає, проте докоряю вам: треба було б раніше сказати мені. Не осудила б, не перешкоджала б, а жіночу пораду дала б. Сама пережила, переплакала: з нелюбою оженитися — серцем озлобитися, за нелюба йти — горя не знести. Встаньте, женихи! Уже на старості поплачу від радості. Не скривдила мене богородиця.

Хлопці встали, і вона поцілувалася з кожним трикратно, заливаючись сльозами. А Терентій і Олексій, обидва — кров з молоком, схожі один на одного, сильні, плечисті, теж плакали.

З невістками Паруша жила у згоді, хоч вони й боялись її в перші дні і соромились — покірно опускали очі, говорили тихо і лагідно, — та коли свекруха пустотливо кричала на них з удаваною сварливістю і грізно нахмурювала мужичі брови, вони бачили веселий сміх в її розумних очах, пирхали і переглядалися, а потім кидалися до неї на шию.

— Матінко, мила, дай тобі господи доброго здоров'я!.. Ти краща за рідну матір. На руках тебе носити будемо. Що хоч роби з нами — всю душечку віддамо, з піснею, з радістю..

Паруша відбивалась від них, тупала ногою і басила громоподібно:

— Ну, ви, бешкетниці... свавільниці! Зігну в дугу! Висушу, витравлю вашу красу. Я — свекруха, я — дому голова.

І, обіймаючи їх, сміялась і дихала стомлено.

— Ух, стомилася з вами, наче після танцю! — І ніжно воркувала: — Прехороші ви мої, молоденькі мої!.. Адже і я колись була молода та вродлива. Дай нам, владичице, мир та любов! — І знову кричала з удаваною суворістю: — Внучат скоріше народжуйте! Мені щоб вчасно дітки були! А то ровачем бити буду, а чоловіків — поліном.

Коли розповідали про це Катя і бабуся за прядінням, у жіночі часи, мати сумно усміхалась і думала про щось, зітхаючи, а Катя пустувала:

— А мати і голос, і красу свою таткові під ноги кинула. Таткові під пахву — малий, вона його одним щиглем до порога шпурнула б. А все життя під гриманням та під загрозою жила — і писнути не сміла.

— Ка-атька! Безстидниця!.. Хіба гоже так про батька говорити?

— Я не про батька кажу, — кричала Катя. — Мені тебе шкода. А бабусю Парушу я теж на руках носила б.

Мати з задумливою усмішкою казала, начебто сама до себе:

— Паруша, бач, така одна, а дівчат багато. У всіх нас однакова доля. А от така буває туга — умерти хочеться... а то обернулася б пташкою і полетіла б на край світу..

Катя, посміхаючись, закінчувала словами з заспіву:

Не взута, не одіта,
Тільки миленьким зогріта..

І я бачив, що мати й Катя заздрять невісткам Паруші.

І от коли я у Паруші сидів і їв гарячі пряженці з молоком, вона воркувала:

— Іж, золотий колосочку, кучерява голівко. А потім проспіваш мені стихіру, грамотію дорогий. Голосочок у тебе — як дзвіночок.

І встигала приголубити і маленьких внучат, які раз у раз підбігали до неї. Звертаючись до кравців, говорила з насмішкуватим осудом:

— Сім'я у них якась недоладна... Дід Фома якось в боки розповзається. Ніколи ні в чому не було в нього удачі. Сини — якісь півники: жевжики і безладні, як таргани. Дісталась їм хороша молодичка Настя — занастили безталанну... І парубічку спотворять...

Володимирич поглядав на мене добрими очима і посміхався:

— Так, сім'я нетямуща. На словах густо, а в голові пусто. Настеньку дуже шкода — золоте серденько. Затуркали.

Єгорушка весело говорив зі мною очима і підморгував мені, як мій одноліток.

— Ну, чого прийшов? — співчутливо спитав він. — Хіба нудно без нас?

— Нудно.

— А ти частіше приходь сюди. Бабуся Паруша, бач, як тебе привічає.

Я підійшов до нього і прошептав йому на вухо:

— Ходімо зі мною: я щось тобі скажу.

Він швидко вийшов з-за стола і зробив якийсь знак Володимиричу.

— Ми, бабуся Парушо, по секрету з ним поговоримо.

Я підбіг до Паруші і соромливо потягся до її обличчя. Вона нахилилась до мене, і я міцно поцілував її. Це було не в звичаях наших хлопчаків і вийшло несподівано для мене самого, і я зовсім розгубився. Але в очах Паруші я помітив сльози.

— Милій-бо ти який! Серце у тебе он яке щасливе. Дай тобі, господи, життя радощу...

Ми вийшли з Єгорушкою на ганок, і я розказав йому, про що говорили батько з Сигнієм і Титом. Він засміявся:

— Нічого. Ти не журись. Я нікому не скажу. Володимирич знає, що його твій батько бити збирається. А я полюбив тебе, і Володимирич теж, і ти нас любиш... Тут учора офеня заходив, і я в нього для тебе купив оці-от книжечки.

Він вийняв з кишені штанів дві книжки і тикнув їх мені в руки. Я побіг додому і по дорозі любувався ними... Одна була гарна, з різнокольоровим малюнком на обкладинці: якись небачені і пишню убрані богатирі біля казкового палацу. Друга — тоненька книжечка в синій обкладинці. Перша вияви-

лась «Бовою-королевичем», а друга — «Про щасливих людей».

Для того, щоб дід не подер їх, як «побалушки», я сховав їх в сінцях, у скрині з мотлохом.

ХVII

Того ж вечора я з Кузярем та Наумкою тинявся серед юрби хлопців і мужиків на узгір'ї, над хатою фарбувальників. До нас несподівано прийшов рідкий гість, панський конторник Горохов з своєю «саратовкою» із дзвіночками. Разом з ним насунули і «сторонські»: це значило, що в той вечір між ворогуючими сторонами укладено замирення. Високий, трохи сутулий, худий, носатий, Горохов у чорному романівському кожусі награвав примхливі, віртуозні перебори, але якось чудно: почне голосно, розгонисто, і навіть підніме гармонію до вуха, але потім несподівано обірве гру. Юрба гомінко ворухнеться, хтось вигукує жартівливі слова, всі дружно сміються, дівчата скрикують. Біля Горохова шанобливо зупцюють хлопці і про щось просять його:

— Михайле Григор'їчу!.. Михайле Григор'їчу!.. Скільки років... Розпотіш, Михайле Григор'їчу!

Місяць сяє високо, дивиться на нас з пильною усмішкою, небо темносине, і зірки миготять весело та променясто. Сніг здається зеленим і вихориться іскорками. На тій стороні — теж вогні. Все село — під снігом, а сніг скрізь м'який, хвилястий, навіть гори і стрімкі кручі здаються пологими і пухнастими, тільки сяють яскравіше холодним місячним блиском. Сніг скрипить і хрустить під валянками живлюще і смачно. Горохов заграв оглушливо і лунко танцювальну, з такими ж хитромудрими переливами. Здається, що цей срібний перебір з треллю, з дзвіночками, заливає все село і вихорем лине до небес, до місяця, який сміється від задоволення. Мені ввижається, що і він бере участь у цих веселощах танку. Голосів хлопців та дівчат уже не чути. Зразу розступається коло, і обличчя всіх стають строгі й урочисті. Починається танок. Я продираюсь всередину натовпу, стаю поруч з Гороховим і тішусь незвичайною його грою. Пальці його бігають по білих гудзиках, тремтять, тріпочуть, тонкі, довгі, і напроцуд гнучкі. Худе обличчя його серйозне, зосереджене і горде. Він — весь чужий, не сільський, таємничий, сильний. Він відчуває себе серед цієї сільської юрби хлопців та мужиків вищим за всіх: він обдаровує всіх чудесною музикою, як чарівник, і владно піднімає голову, поглядаючи байдужими очима на цей густий натовп хлопців, пропахлий кислим запахом овчини. В колі танцюють захоплено, з вереском, з присвистом, з ревінням. Хлопці підстрибують, присідають, викидають валянками всякі колінця, а дівчата літають плавно, кружляють, під-

кидають голови в теплих хустках і ляскають хлопців довгими рукавами тілогрійок. Мені приємно, що краще за всіх, швидше за всіх танцює наш Сигній і виблискує зубами. Він хапає танцюючих дівчат, встигає спритно і високо злетіти з хвацьким вигуком, а потім закрутитися на місці і, сяючи своїми чобітьми-гармошками, дрібно втнути складний перебір підборами. Ним усі любуються і зворушено вигукують:

— Ех, любий хлопчисько! Сигнію! Душу мою вивернув. Було горе — горя немає!.. Михайле Григор'їчу, що єсть наша жисть? Жестянка! Гною віз. А гріх з горіх! Ех, катай на всі закрутки. Рви, круши всі турботи!

У натовпі недалеко від себе я помітив і Володимирича з Єгорушкою. А за ними — Терентія і Олексія в суконних піддъовках. Володимирич стояв у короткому кожушку, з білим шарфом на шії. Він пахкав люлечкою і дивився на танці з спокійною усмішкою. Єгорушка теж виходив разів два танцювати і спритністю змагався з Сигнієм, але того самозабутнього захоплення, як у Сигнія, у нього не було. Тут стояв, на голову вищий, за всіх, Філька Сусін. Він не танцював: він був занадто важкий і вайлуватий. Він тільки безглуздо усміхався і лузав насіння. Лушпиння, як короста, прилипало у нього до губ. Я згадав, як Ларивон продав цьому здоровилу тітку Машу і поволік її з панського двору. Тепер Маша у Ларивона, і він не спускає її з очей.

Не соромлячись мене, Катя хвалила Машу за те, що вона відбивається від Ларивона, б'ється з ним і не щадить себе.

— І дурна буде, коли скориться. Зв'язалась з Гороховим, ну й не відривайся. З нелюбом вікувати — вік горювати.

А мати сперечалася з нею до сліз.

— Не допущу, щоб у матінки труну дьогтем вимазали. Вона матінку не пошкодувала. У хорошій сім'ї вона іншою буде.

А Катя крикнула їй насмішкувато:

— Які ви, молодичі, до дівчат заздрісні! Це ти, невістко, мабуть, від солодких пестоців розпалилась.

А від Сигнія на дворі я дізнався, що Ларивон з Максимом умовляли Фільку переламати кістки Горохову. Але Горохов стояв тепер серед юрби хлопців і нічого не боявся. Він навіть ні разу не глянув на Фільку, наче тут його і не було, хоч і знав, напевне, що проти нього замишляють недобре. А Філька лузав насіння і лагідно, з безглуздим захопленням, дивився на Горохова.

Батько стояв з Титом проти мене, попереду Фільки, але на танці дивився без зацікавлення. Він перешіптувався з Титом і намовляв його на щось, а Тит слухняно хитав головою, але, мабуть, слухав неуважно, слідкував за пальцями Горохова, за танцями, підтопував валянками і без увагу сміявся.

Горохов побув недовго і байдуже пішов разом із «сторонськими» за річку. Купка хлопців і ми, дітлахи, провели його

до кузні. Магічна гармонія із срібними дзвіночками причарувала нас так, що я тулився до Горохова і не відривав від гармонії очей. Кузяр зухвало наскакував на Горохова, який тримав гармонію під пахвою і йшов трохи сутулячись та покашлюючи (казали, що у нього сухоти).

— Михайле Григор'їчу! — канючив Кузяр, спритно стрибаючи задом наперед. — Заграй! Невже шкода? Ти сторонським граєш, а нас ображаєш. Заграй! А то я зараз ляжу перед тобою і шагу ступити не дам.

Але Горохов гримнув на нього:

— Ану, ти... Геть з дороги!

Кузяр зовсім знахабнів і задирливо бовкнув йому в упор:

— Куди поспішаєш? Адже Маньку у тебе однаково викрали...

Горохов, вражений, рвонувся до нього і матірно вилаявся: — Ах ти, сучий син! Я тобі вуха відірву.

Кузяр вертко відскочив убік і поважно показав йому ніс:

— Голка в стіжок упала — пиши пропало.

Він сказав соромітне слово, яке оглушило мене, мов удар кулаком в обличчя: це слово не стільки образило Горохова, скільки розлютило мене. Я рвонувся до Кузара і з усього розмаху ударив його в ніс. Він не сподівався мого нападу і перекинувся на сніг. Я скочив йому на груди і став молотити його обома кулаками.

— Ось тобі за Маню!.. Не бешкетуй!..

Він сам розлютився і став рватися з-під мене. Але бив я його, напевне, дуже боляче, бо він став хапати мене за руки. Не знаю, чим закінчилося б наше побоїще, якби до нас не підбігли хлопці. Чиясь міцна рука підкинула мене під пахви вгору і поставила на ноги. Це був Горохов. Він схопив Кузара за вуха і з погрозою сказав:

— Ах, ти, нікчемо! Ти ще з кішку завбільшки, а такі капості плещеш!

Кузяр видерся від нього і чимдуж побіг до річки. Услід йому затюкали.

Горохов насунув мені шапку на очі, ляснув мене рукавицею по спині і схвально сказав:

— Молодець! Хоробро захищав Машу. Добре. Роби і далі так.

Кожухів стало навіть більше навколо. Верещала гугнява гармошка. Хлопці й дівчата юрмилась окремо від мужиків і, як і раніше, тискались, повискували і реготали. Мужики стояли щільно плечем до плеча і про щось сперечались і сміялись. Щоб побачити Володимирича та батька, я продерся всередину. В центрі було порожньо, немов усе було готове для двобою. Всі кричали, перебиваючи і не слухаючи один одного: про щось сперечались, взаємно глузували і піддражнювали, ображали один одного, як це буває перед початком бійки. Батько

стояв посередині між Сигнієм і Титом. На вусах у нього білів іній, обличчя усміхалось самозадоволено і хитро. Він намагався триматися спокійно, з гідністю. Сигній, як звичайно, морщився від сміху, а в примружених очах його поблискували іскорки. З кривлянням веселого насмішника він покрикував:

— Чого це так холодно, хлопці? Видно, всі ми боягузи. Хоробрим завжди гаряче. Чи не погрітися б?

— Ну, і починай, — засміявся хтось поруч мене. — Давай-но зчепимся з тобою. А то піддражнюємо один одного — мов горохом кидаємось.

— Ні, я боюсь послизнутись, — розводив теревені Сигній. — У мене чоботи із скрипом. От краще мій старший хай почне: у нього і статура, і руки міцніші. Подивимось на досвідчених бійців та повчимось. От Володимирич — старий солдат, а я тільки любовий, та й то два роки чекати, поки забриють.

Володимирич, пахаючи люлькою, у старенькому козушку, стояв праворуч від мене, поруч з Єгорушкою та синами Паруші, які були в чорних піддьовках і смушевих шапках. Він вийняв люльку і неохоче пожартував:

— Я не від того, щоб погрітися, хоч і старий солдат, хоч клишоногий і давно не бився. Та й руки в мене не такі, як у Василя Фомича.

Він вибив поліп з люльки об підшву валянка, сховав люльку в кишеню козушка і поскубав свої бачки.

— Ну, що ж, давай спробуємо, Василю Фомичу. Тільки така умова: щадь мої старі кістки, не ламай їх та й по зубах не бий, — що я буду робить, коли останні викришиш?

Я зрадів: Володимирич, виявляється, зовсім не боїться батька і сам викликає його на двобій. Єгорушка щось шеннув йому на вухо, а Володимирич тільки бадьоренько трусонув сивенькими бачками. Я пробрався до Єгорушки і ткнув його в бік. Він посміхнувся мені і нахилився до мого обличчя.

— Не треба, Єгорушка. Поб'ють Володимирича. Відрадь його.

Він прошепотів весело:

— Нічого. Володимирича големи руками не візьмеш. Не бійся.

Але я дуже боявся, що Володимиричу не встояти проти батька: батько був сердитий на нього і чухратиме його нещадно. Боявся й іншого: якщо батькові насадять синців на обличчя, він неодмінно поб'є матір. Але батько стояв байдуже, з посмішкою, собі на умі, і удавав, що йому немає охоти зв'язуватися з Володимиричем.

— Та що за потіха — із старим битися? — заскромничав він і розважливо пояснив: — Нам, молодим, негоже старих ображати. Він хоч і старий солдат, і з турками воював, а все-таки людина літня і нога скалічена. Негоже, хлопці.

Мужики загорлали, замахали руками і стали підштовхувати батька в коло.

— Та годі тобі маніжитися, Васю! Виходь.

— Це він злякався. Куди йому супроти Володимирича? Форсу задаєш, Васю.

— Ану, ширше коло! Виходь, бійці! Володимиричу, покажи себе, старий солдате!

Володимирич міцніше натягнув рукавиці, похлопав ними одна об одну у добродушно оглянув мужиків. Він, кульгаючи, ввійшов у коло і сказав приязно:

— Ти, Васю, мої слова запам'ятай. Коли мені буде не під силу з тобою битися, я вже скажу тобі. Тоді вже ти мене не займай. Чули, мужики?

— Чули! Що там казати — не дамо скривдити.

Батько вийшов статечно, немовби скоряючись волі мужиків та хлопців, солідно нахилив голову до плеча і з поблажливою усмішкою попередив Володимирича:

— Пробач, Володимиричу. Негоже, власне, битися з тобою, та бачиш, який народ... Для жарту ради тільки.

— Нічого, Васю, побалуємось трошки. Погріємось... А потім подивимось, як інші...

Батько раптом випростався і, з загрозою в обличчі, злісно оглянув старого кравця. Я побачив в очах мстивий вогник. З руками навідліг він почав тупцяти перед Володимиричем і пильно слідкувати за його рухами. Володимирич теж приготувався і дрібними кроками, кульгаючи, став тупцяти проти батька. Обличчя його, червоне, із старечими зморшками, незлобиво усміхалось. Так вони ходили, кружляли один проти одного, кілька секунд, намагаючись вибрати момент, коли можна буде завдати несподіваного удару. Юрба напружено мовчала і з нетерпінням стежила за бійцями. Раптом батько рвонувся до Володимирича і миттю змахнув кулаком. В той самий момент Володимирич нахилився, і батько, втративши рівновагу, відлетів убік. Юрба ахнула і дружно засміялась. Батько посатанів і ринувся до Володимирича, але старий розрахованим ударом у груди похитнув його. Цей удар ще більше розлютив батька. Моргаючи і важко дихаючи, він знову почав тупцяти перед Володимиричем і націлюватися на нього. Він то відступав, то наступав на нього, намагаючись обманути його пильність. Але Володимирич немовби грався з ним: він спокійно, з усмішкою в очах, неохоче переступав з ноги на ногу.

Тісне коло ворушилось і пружно колихалось: кожен намагався стати попереду, і через це люди тиснули і на плечі, і на спину один одному. Лунали нетерплячі голоси:

— Ану, ану, Васю!.. Дай йому гарненько... Покажи себе понашенському.

— Володимиричу, збий-но форс з Фомича! Круши, старий солдате!

— Старий не схибить — турків бив.

— Васю, а боржок віддати треба. Повітря не зачіпай: на всяке било є рило.

Ці вигуки — насмішкуваті, досадливі та веселі — підстьобували і обпалювали батька: він не терпів глузувань, не розумів жартів і шаленів від розтривоженого самолюбства й підозрливості. Він щосили ударив Володимирича в груди. Володимирич одхитнувся і, немов обороняючись, став відступати од нього то в той, то в інший бік.

Тит стояв з роззявленим ротом і повторював усі рухи бійців. Сигній хитренько шулився і притопував чепуристими чобітьми. Батько наскакував на Володимирича, але не встигав ударити — старий спритно відскакував від нього. Несподівано, зовсім без підготовки, якимсь непомітно він ударив батька в ухо. Мабуть, удар був дуже міцний, — батько перевернувся і впав, врізавшись головою в ноги мужиків. Шапка відлетіла вбік. Юрба глухо охнула і захвилювалась. Хтось знову крикнув крізь сміх:

— Васю, вставай! Чи не браги випив?

— Оце так кравець, старий мудрець! Гляди-но, як міцно стьобає.

— Знову заборгував, Васю? Розплатитися треба... Не схиб, Васю.

Сигній уже не сміявся: він із сердитою заклопотаністю закричав, розмахуючи лівою рукою (він — лівша):

— Це не закон, а обман! Треба чесно... без підковирки...

Хтось відповів йому злорадно:

— Хороша бійка дурнів не любить.

Батько скочив на ноги і збентежено зітхнув:

— Це не залічувати: я послизнувся.

— Валяй, Васю! — хвацько підбадьорив його ще хтось. — Хай уже, не будемо залічувати. А Володимирич і кривий не падає. Ану, підсіки, Васю!

Володимирич, як і раніше, спокійно та обачно шкутильгав перед батьком і так само добродушно усміхався очима. Вони знову закружляли, пильно слідкуючи за кожним рухом один одного. Батько гарячився, наступав на Володимирича, намагався обдурити його своїми наскоками. Йому в якийсь момент удалось ударити Володимирича зверху по плечу. Я вже знав цей удар: він був розрахований на те, щоб пошкодити руку в суглобі. Та Володимирич тільки похитнувся і підкинув плечем, відбиваючи батьків кулак, і в ту ж секунду незрозумілим для мене змахом він відкинув батька назад. Батько врізався спиною в юрбу мужиків. Але він і тут не забував себе: хоч він уже був весь розкошланий і волосся на голові схоже було на помело, він зумів зберегти форс сильного і впевненого в своїй непереможності бійця. З кулаками навідліг він ринувся на Володимирича з хрипким вигуком: «Стережись!» Але його обдурила оборонна поза старого: ця поза і всім здалась безпорадною.

В юрбі навіть злякано охнули, а Сигній підстрибнув переможно. Але Володимирич легко відбив батькову руку і лівим кулаком ударив його в підборіддя, а правий у ту ж секунду всадив у груди. Батько повалився до його ніг. Юрба мовчала, вражена швидким кінцем бою. Володимирич нахилився над батьком і добродушно вчитав йому:

— У бійці, Васю, теж кмітливість потрібна та і думки не злі. Вчись бути спритним. Ти — сильніший за мене, молодий, а я тебе все-таки перемиг. Ти йшов на мене з підлістю, хотів із старості моєї позбиткуватися, кістки мої поламати. Негоже, Васю. Не вважай себе кращим за всіх, не задавайся, не самолюбствуй. Себе самого винувать, а на кволих не нападай. Сильний дурістю слабий, а слабий спритністю розумний. Вставай, Васю. У мене немає до тебе ворожнечі.

Він хотів підняти його, але батько прохрипів:

— Відійди!

Юрба захвилювалась, загомонила, зашуміла і стала розходитися. Володимирич і Єгорушка пішли разом з Парушиними синами додому. Батько скочив, як стріпаний, хтось насунув йому на голову шапку, і він, не озираючись, швидко зник за хатою. Сигній і Тит про щось тихо і збуджено переговорювались. В юрбі хтось свиснув услід батькові, хтось верескливо крикнув:

— Васю, тут ще хлопчак є, повернись, побийся з ними. Може, із своїм Федяшкою вийдеш напоодиначки.

Я побіг слідом за батьком, але він кудись зник.

В цю ніч він з'явився пізно, п'яний, і зразу звалився на ліжко.

XVIII

У хаті стало тяжко, похмуро, наче сталося щось погане, про що треба було мовчати. Мати ходила заплакана.

Катя замовчала з того дня, коли дід приголомшив її своїм грізним рішенням видати її заміж. Бабуся поралась у комірчині, стогнала і невиразно бурмотіла з чавунами та горшками. Я тікав до бабусі Наталії і сидів у неї весь день до вечора, а в обідню пору катався на санчатах з Петькою і разів два ходив з ним у кузню, де було брудно, димно і зовсім нецікаво. Тільки за міхами стояв я з задоволенням і був дуже радий, коли навчився давати безупинний потік повітря в горно. Бородатий і чорний, мов біс, Потап підбадьорював мене:

— Натисни, милок!.. Дуй шосили: зварювання любить веселе горно... Ех, буде у тебе сокирка — маленька та вдаленька... Петюшко, бери кліщі, з горна тягни та накладай!..

Сліпучі зірки летіли бризками навсібіч з-під молотка Потапа — і на нього самого, і на Петьку, який тримав, мов справжній коваль, довгими кліщами розпечену до білого жару штабу

заліза. І було дивно, чому Петька і Потап не загорялись від цих сліпучих зірок, які з шипінням і тріском обсипали їх і вмиль вибухали на їх шкіряних фартухах і закурених козушках.

Іноді до бабусі прибігала мати і поралась коло печі, кип'ятила воду, прала її полотняні сорочки та якісь зашкарублі ганчірки.

У ці дні я не раз зустрічав на вулиці Володимирича з Єгорушкою. Вони не розлучались ніколи. Єгорушка не знався з нашими хлопцями, не ходив на посиденьки, не бражничав. Всі знали у нас в сім'ї, що батько ненавидить Володимирича, і коли хто-небудь з домашніх згадував про нього, — батько бліднув. Не раз за обідом дід, благодушно усміхаючись у бороду, бурчав:

— У нас, Анно, діти розумом не вийшли. Вчив, вчив їх Володимирич, та все не на користь. Старший усе хоче показати, що він розумніший за старих.

Батько страждав від приниження, бородисько його здригалось, і він удавано посміхався, начебто йому весело слухати уїдливі дідові жарти. Він ховав очі, тер їх долонями і питав у діда, як та що готувати до від'їзду у візникування. Про візникування він говорив з шанобливою наполегливістю щодня. А дід колов:

— З твоїм розумом без штанів залишишся. Чи не поїхати мені з ним, Анно?

Бабуся простодушно обурювалась:

— Та годі тобі, батьку, штукарити! Ачей Васянька не гірший за інших. Не перший рік їздить і ні разу без прибутку не приїздив. А тебе бувало і обцитають, і боргами облупляють.

Бабуся любила дітей, як квочка курчат, і стояла за них горою.

— Поговори в мене! — сердився дід. — Не баб'ячим розумом справи ці робляться. — І суворо звертався до батька: — Збирайся! На санях виїдеш, а вози — на сани.

У ці дні сталися події, які догори дном перекинули все село. Жили люди в своїх хатах тихо, стійко, дрімуче, як ведмеді в барлогах. Похорони і родини не порушували нудного одноманітного життя. Лежання на печі, курна лазня, хатній чад, мертва тиша села, загубленого в снігах, — все це було одвічною повсякденністю, яку, здавалось, не змінить ніяка сила. Вирватися з цього життя було неможливо: піти на заробітки міг тільки той щасливець, який розплатився з недоїмками, але і його кожної хвилини могли пригнати етапом. Влада старого батька, сила кругової поруки тримала мужиків у селі, наче худобу в оборі. Кожен почував себе безнадійно прикутим до своєї хати, до своєї голодної смуги, до своєї волості. Які ж могли статися події в цьому убогому і безпросвітному житті, що його

охороняли і старі, і громада, і стародавнє благочестя, і поліція, і старшина, і земський начальник!

Події вибухнули раптово і приголомшливо. Одного пізнього ранку, коли сніг був уже оранжовий від мутночервоного сонця і синій у зломах, а над хатами підносився стовпами ліловий дим, в село вскочило п'ять трійок з дзвіночками. Із дворів вибігали мужики, жінки, діти з переляканими обличчями. Такі дзвіночки були тільки у начальства, яке рідко заглядало в наше село. Трійки спинились біля зборні старости Пантелея. Ця п'ятистінна хата стояла по сусідству з хатою Ваньки Юльонкова. Староста Пантелей, заможний мужик, з чорною бородою на всі груди, з короткими кривими ногами, ходив, хитаючись з боку на бік, насунувши шапку або кашкет аж на ніс, і говорив фістулою, але поважно, як подобає сільському голові. Він недавно овдовів і одружився з молодою дівчиною, рябою, дурнуватою і безсловесно-слухняною, яка ввійшла в його хату, повну дітей, маленьких і великих.

— Тільки дурна — хороша мачуха, — міркував Пантелей, уперто дивлячись собі в ноги. — Розумна про себе думає, не тужить і не служить: завдає збитків.

Пантелей ходив у старостах уже кілька років, і до нього так звикли, що не могли собі й уявити іншого старосту. Він орендував землю в Ізмайлова, торгував свічками, воском, шкірами, мав свій драч та воскобійню, а свічки робили йому бобилки. Він був ретельний староста, строгий і вимогливий, але мужики поважали його за те, що він часто захищав їх від крутих заходів по стягненню недоїмок. Під час збору податей сам платив за неспроможних недоїмників, але зате вибивав з них борги відробітками і наймитством.

Звідусіль потяглися до зборні старі з палицями в руках, як годилося ходити на сход главам сімей. Трійки стояли у великому накритому дворі Пантелея і подзвонювали дзвіночками та бубонцями. Мужики юрмились біля хати, на вулиці, і, спираючись на палиці, вже галасували на весь куток. Прийшла і Паруша з ціпком у руці. Мужики ще тяглися до зборні, підходили і сторонські — групами, поодинці, і з луки, і від драча, і з боку фарбувальників. Нам, малоліткам, було незрозуміло і нецікаво, про що галасували і сперечались мужики: ми нетерпляче дожидали, коли вийдуть до сходу прийжджі таємничі люди, і чуйно прислухались до передзвонів дугових дзвінків. І праворуч і ліворуч на вулиці біля хат стояли жінки.

Всезнайка і проноза Кузяр вже встиг пролізти в гушу юрби і дивився на нас з Наумкою та Сьомою з диявольським виглядом людини, якій уже відомий загадковий приїзд начальства.

— А я знаю, хи... я знаю, чого вони нагрянули...

— Знаєш, так скажи.

— Кладіть мені по гривні — скажу. Зроду не дізнається.

— І без тебе дізнаємось. Який швидкий на гривні! Сорока тобі на хвості принесла.

— Кладіть гривні, а то покається. Я вже у двір злітав і в кучерів про все довідався. Ох, і діла будуть!

— Знають там твої кучери...

— Дасте по семишнику — в хату зайду і все мов на долоні побачу. Ходімо з тобою, Федюче, сам побачиш. Тільки, цур, семишники — за вами.

Він смикнув мене за рукав, і ми побігли навколо юрби до відчинених воріт. Ця подія знову зв'язала нас дружбою.

Біля воріт Кузяр раптом спинився і пустотливо глянув на мене. Він квапливо стягнув рукавицю з руки і вийняв з кишені заяложеного кожушка маленьке кошеня — сіреньке, пухнасте, яке судорожно ворушило лапками і смішно плакало рожевим ротиком.

— От бачиш? Цього звіра я корінникові на ріпиці покладу. Знаєш, що буде? Як рвоне, як знавісніє — всі тройки скажуться. Верей винесуть.

— А навіщо?

— Ех, дурний! Та це ж яка потіха буде! Все село — дибки.

Ми не встигли підійти до воріт: назустріч нам щільною купою вийшло начальство. Попереду, випнувши груди, в чорній шубі із срібними погонами і в плоскій шапці з кокардою, йшов високий чоловік з рудими вусами, з виряченими очима. Поруч нього статечно перевалювався з боку на бік Пантелей у суконній бекеші, а за ними — поліцейські в таких самих плоских шапках з кокардами, вусаті, по-солдатському люті, з оранжевими шнурами, надітими на шию, а ще далі — якісь сторонні мужики.

Кузяр шепнув мені квапливо:

— Ну, ходім... ніхто не побачить...

Але я спинився, вражений і зляканий. Ці люди здались мені зловісними і до нестями страшними. Мужики скинули шапки і зразу ж застигли в мовчанні. Я побіг назад — туди, на снігову гірку, на дах «виходу», де юрмилась парубійки. Там уже стояли і дорослі хлопці, а серед них Сигній і Тит.

Пантелей помахав шапкою і по-баб'ячому крикнув:

— Діди, їх благородія прибули... відносно недоїмок і земельних платежів.

Натовп несміливо зарокотав і вкрив кволий голосок Пантелея.

Вусатий начальник вирячив червоні білки і гаркнув:

— Мовчати! Барани! Слухай!

Натовп зразу вгамувався, і Пантелей знову закричав надсадно:

— Всі строки прострочено, мужики. А недоїмок багато. Опис зараз буде — майно, худобу з двору вилучать.

— Почекай, старосто! — знову хрипко гаркнув начальник.—

Антимонію розводиш. Тут у вас усі кулугури: вони приховані вороги та дурисвіти. Їх провчити треба, падлюк, шахраїв. Зараз на конях поїдуть урядники з сотськими по всьому селу, щоб не приховали худоби і хатніх речей. На кожен десяток будиноків признач людей, і будемо відбирати за списком. З молотка, на майдані, біля церкви... чорт їх роздери! Писарю, читай список!

Безбородий, криворотий, з довгими верхніми зубами гризуна, писар почав читати прізвища недоїмників. Я почув імена Юльонкова, Каляганова, Ларивона... Писар читав довго і називав суму недоїмки. За дідом теж було кілька карбованців.

Біля хати Ваньки Юльонкова закричала, заголосила Акулина, Ваньчина жінка. Десь недалеко несамовито закричала друга жінка, ще далі третя. Цей жіночий вереск став перекочуватися хвилями і далеко, і близько. Юрба глухо забурчала, мужики стали очманіло оглядатись. Навіть хлопчачки застигли на місці, не розуміючи, що сталось. По селу гавкалі стривожені собаки. Густий натовп мужиків у заяложених, залатаних кожухах, заворушився, захвилювався, загудів, кілька надірваних голосів закричали з розпачем і люттям. Здавалось, що цей туго збитий натовп рвонеться до начальника, до урядників, до Пантелея і почне молотити їх палицями та кілками. Але хрипкий голос начальника знову обірвав ці крики:

— Мовчати, бовдури! — І загавкав матірною лайкою. — Які це сучі діти сміють горлати? Подати їх сюди! Що це за набрид, старосто? Не вмієш тримати їх в руках?

Сигній з цікавістю дивився на натовп, на поліцейських і шулився від сміху.

— Ех, як цей барбос чеше! А баньки, диви... мов яйця кає. Ну, хлопці, зараз вони почнуть корів та овець з дворів виганяти, по скринях лазити. Зате Митрію Стодневу та Пантелею лафа: скуплять, а потім за барки вхоплять мужиків... Тут кажуть, що це вони самі обладили. Титок, біжи додому, скажи, щоб жінки сарафани ховали та щоб самовар у сніг закопали.

Тит, озираючись, з перекошеним від боязкої злоби обличчям, сповз з «виходу» і, оглядаючись, пішов перевальцем через дорогу до нашої хати. Біля нашого амбара стояли мати і Катя в курточках з довгими рукавами і загортались у шалі. Мати притискала до обличчя кінець шалі і плакала, а Катя стояла похмура, з закам'янілим обличчям і ворушила губами — щось сердито казала до матері. Коли Тит пройшов повз них, кивнувши на хату шапкою, вони рушили слідом за ним, оглядаючись і прислухаючись чи то до того, що відбувається на сході, чи до завивання баб на селі.

На дворі у Пантелея раптом задеренчали різноголосі дзвінки. Несамовито закричали люди, щось грюкнуло і затріщало, захвищались коні, і з воріт шалено вирвалася трійка з порожніми саньми і вихором помчала вулицею. Слідом за нею побігли два

кучери, а за ними кілька мужиків. Натовп повернувся в бік тройки, яка зникла у хмарах снігу. Начальник загорлав, замахав кулаками, і я побачив, як він почав бити в лице нашого сотського, колишнього солдата, з шаблею через плече. Пантелей стояв без шапки, блідий, і шанобливо благав його про щось. Той обернувся до нього і ткнув його кулаком у бороду. Пантелей похитнувся і з плаксивою усмішкою не переставав про щось благати його, кланяючись і притискаючи руку до грудей.

Непомітно до нас прибіг Кузяр і, захилинаючись від сміху, переможно притопуючи валянками, почав вихвалитися:

— Он як подрали, ага! Як рвонули, як хряснули, думав — і мокренького від мене не залишиться. А вони, чорти, і не помітили... ямщики ті. Горілку дудлять. Кошеня на ріпицю до шлеї я мотузком прив'язав. Воно вчепилось у ріпицю кігтями, тут корінник і затанцював — та став дибки, та фицятися. Ух, і шарахнули. Гепнулись об стовп, об другий... і мов вітром винесло.

Сигній схопив Кузяра за карк і зашипів на нього, вирячивши очі:

— Ах, ти, гнидо!.. Зараз же додому! Башки тобі не знести... Бачиш, що через тебе робиться?

Кузяр вирвався, задер шапку на потилицю і зухвало заморгав.

— Ану, спробуй-но ти зробити так, лівшо! Я ще їм не так зроблю... Ач, нагрянули з дзвінками! Я й самому начальникові вусаща спалю.

І, пританцьовуючи, забарабанив скоромовкою:

Було рило у Кирила —
Стала рваная хурда:
Били рило у Кирила
Благородні господа...

І загрозово показав мені і Сьомі кулак:

— Давайте семигривник, а то вікна поб'ю.

Сьома кинувся за ним, але Кузяр дзигною скотився з «виходу» і зник у натовпі.

Начальник грізно віддавав якісь розпорядження. Урядники і староста з сотським оточили його і пішли у двір. Юрба стала розходитися в різні боки, а багато мужиків побігли додому, забувши надіти шапки. Із воріт виїхали з малиновим дзвоном тройки: дві промчали в один бік, а одна — у другий. Окремо, на четвертій тройці, сидів начальник. Пантелей сидів поруч нього незручно, бочком. Вони перетяли вулицю і зникли за комо-рами Митрія Степанича. Урядник з шаблею при боці і двоє мужиків пройшли вздовж хати Пантелея до Ваньки Юльонкова, а другий урядник, теж з двома мужиками, подався через дорогу на наш куток. Сигній із зляканим обличчям пішов слідом за ними.

Ми з Сьомою сковзнули з горбка «виходу» і подалися біг-

цем через вулицю до амбарів — додому. Але в цю хвилину надворі в Юльонкова знову завилла Акулина. З воріт вибігли три чорні вівці, а за ними мужик гнав хворостиною кістляву рябу корову. За її роги хапалась Акулина і, падаючи, ридма ридала. Вона давно лежала хвора в постелі, а тепер виповзла і, волочачись поряд з коровою, впивалась пальцями в роги і голосила:

— Не дам! Батечки мої! Корівонько моя! Годівниця! Не дам! Не віддавайте на смерть! Що ж робити будемо? Пропадемо, загинемо... Пожалійте Христа ради!

Урядник відірвав її руки від рогів і, люто лаючись, відкинув її від себе на сніг. Акулина зібгалась у клубок і завилла, а потім стала на коліна і простягла руки до корови. Спробувала підвестись, але знову впала, уткнувшись головою в сніг. Сам Ванька без шапки, з перекошеним від люти і жаху обличчям, в розстебненому кожусі, тягнув за хвіст корову назад і верещав плаксиво та шалено:

— Хвіст їй видеру... а не дам! Подихати мені, чи що? Наволоч! Розбійники!

Він кинув хвіст, одуріло підбіг до мужика, який підганяв корову хворостиною, і ударив його в лице.

— Уб'ю! Горло перегризу! Грабіжники!

Знавіснілий, він підскачив до урядника, але той обернувся і з розмаху ударив його у груди.

Здалося, що скрізь загорлали мужики і почалась бійка.

XIX

Біля нового п'ятистінного будинку Митрія Степанюка стояла тройка, брязкаючи цілим набором дзвінків під дугою. Кучер у кожусі, з червоними віжками в руках, сидів на передку. Начальник і староста, мабуть, пішли в гості до Стоднева. А біля воріт Серьоги Каляганова стовбичив урядник, підтримуючи лівою рукою шаблю, і суворо покрикував. Перед ним на снігу стояв мідний самовар у зелених плямах і лежала на боці старенька прядка. З воріт неохоче йшла кістлява руда корова. Агаф'я не кричала, мовчав і Серьога, немов їх і дома не було. Та коли двоє мужиків вигонили на вулицю до урядника корову, Серьога неквапливо і начебто байдуже вийшов з воріт із сокирою в руці і швидким змахом ударив її обухом по лобі. Корова глухо замичала, захиталась, упала на коліна, бебехнулась на бік і почала судорожно сіпати ногами.

— Ти що це робиш, канальє? — закричав на Серьогу урядник і схопив його за грудки.— Душу видавлю, розбійнику!

Серьога без зусилля відірвав його руку, відкинув від себе.

— Ти не жартуй зі мною, уряднику, коли життя дороге.

Урядник відсахнувся од нього і тремтячою рукою почав

виймати шаблю. А Серьога з загрозливою насмішкою попередив його:

— Ти своєю бляшанкою не грайся, поліцає!

Він так само спокійно змахнув сокирою і ударив по самовару, і самовар зразу весь зморщився і став схожий на ночви. А Серьога мимохідь розтоптав і прядку і, не оглядаючись, пішов назад у двір.

Урядник розгубився: то він кидався слідом за Серьогою, то повертався і люто лаяв мужиків. Мужики чухали потилиці і посміхались у бороду.

Хапаючись за шаблю, він знову кинувся слідом за Серьогою, але раптом спинився і погрозив йому кулаком.

— Арештую негідника, в тюрмі згною.

Серьога повернувся до нього з сокирою в руках. Урядник, намагаючись не втратити власної гідності, оглядаючись, квапливо побіг до будинку Стоднева. Серьога затрусився від реготу, випнувши червону бороду, але лють його не згасла. Мужики несміливо відійшли вбік і боязко поглядали на Каляганова. Він погрозив їм сокирою.

— Ех ви, йолопи, дурні несосвітенні! Свого брата мужика... дуботолі!

Переступаючи з ноги на ногу, один з них, з бородою молчалкою, винувато забурмотів:

— Та бач... наша справа яка, голово? Хіба не послухаєш? Сам подумай. Наша справа підневільна. А ти б сам як?..

Я ні разу не бачив на селі цих мужиків: мабуть, їх привезли з волості.

На високий ганок будинку Стоднева вийшов пристав.

— Взяти його, негідника!.. Ар-рештувати!.. Посадити в жигулівку¹ і не давати жерти!.. Я з ним потім погов-ворюю...

Двоє урядників збігли з ганку і виструнчились перед приставом.

— Взяти цю ж хвилину! Ур-рядники, скр-рутити йому руки вірвовками!

— Ваш благородіє, — виступив на крок вперед вусатий урядник, — дозвольтє...

— Ну-у? Р-розмовляти?

— Ваш благ-ородіє, якщо він воспротивлення чинитиме? Він, як жеребець, сильний.

— Що? Який же з тебе унтер-офіцер, коли з мужиком не можеш справитися? Хто ти? Поліція чи баба? Марш!

Серьога йшов до них з вірвовкою в руці і пробасив, усміхаючись:

— Не бійся, уряднику! На, бери вірвовку. В'яжи!

Він жбурнув вірвовку на сніг, а сам повернувся до урядника спиною, заклавши руки назад. Урядники підбігли до нього і

¹ Жигулівка — місцева назва хати для арештованих.

стали зв'язувати йому руки. Пристав розгладив свої бакени і вдарив кулаком по перилах.

— Ага, мерзотнику, очманів з переляку? Дивись мені! В'яжи його міцніше, а в жигулівці скрутить йому й ноги.

Каляганов усміхнувся, як людина, для якої тепер уже все кінчено і боятися їй нічого.

— А це ж не я, вашебродь, вірую боягузові, а твої урядники. Он той вусатий тарган до тебе скаржитися побіг. Та й ти ось боїшся мене: наказуеш ноги скрутити. Та коли б я захотів, я всіх вас розкидав би, як ягнят.

Пристав вирячив очі, знову стукнув кулаком по перилах і раптом хрипко зареготав.

— Ах, ти, розбійнику! Вірно! Хоч ти й негідник, ал-ле молодець. Віжки відставити! Він і сам піде в жигулівку. Ведить його!

Каляганов, не перестаючи усміхатись, пішов попереду урядників.

До нас теж прийшов сотський, високий мужик у шубі, з шаблею через плече, в нових валянках — Гришка Шустов, який жив на тій стороні. Він теж колишній солдат. Служив він у сотських кілька років і за ці роки побудував собі нову хату і придбав двоє коней. Про нього казали, що він спритно насобачився видушувати «хабару» з мужиків. Він відвів убік батька і про щось шептався з ним. Батько, задоволений, повеселій, квапливо зник у хаті. Після цього до нас ніхто не заходив.

По селу вили жінки, гавкали собаки, надсадно кричали мужики. Лукою до церкви гнали овець, привели кілька корів, потім привезли два вози якогось манаття. Повз нашу хату до церкви браво попрямував пристав. По один бік поштиво, але з гідністю йшов Митрій Степанич у бекеші, в каракульовій шапці і в своїх високих валянках з цяточками, а по другий — ступав перевальцем Пантелей.

Весь цей день був чадний від страху та чекання біди. Ніхто з дорослих не виходив із хати, говорили півголосом і прислухались до вікон і до дверей. Тільки дід, з палицею в руках, виходив кудись і довго не повертався. Бабуся стогнала, витираючи фартухом очі, і голосила:

— Біда яка прийшла, господи! Народ як скривдили. Худобу відняли в деяких... Що вони тепер робитимуть? Лягай та помирай. З'їсть бідність. Так само — ось років три тому буде... Нагрянули, як гайвороння, погнали, потягли... У скринях хурдурду перерили. А навесні люди стали падати, як мухи, що день — то покійник. Полову їли, коріння рили. Від живота й помирали. А діточок тоді як метлою вимело. Коней хоч і не брали, а для мужика і кінь тоді тягарем був — нічим годувати його. Всі плоти і прясла погризли. І здихали. От і тепер те саме буде. Куди ж це дід пішов? Все серце виболіло. Хоч би якої біди не сталось. Спаси, господи, і помилуй!

Слідом за дідом зник і батько, а потім і Сигній. А Тит, мовчазний і замкнутий, був на дворі, порався в коморі, у «виході», в амбарі і, таємниче оглядаючись, ішов у погребницю. Я вже знав, що він підбирав речі і ховав їх десь у надбудові погребя. Він, мов сорока, хапав усякий дріб'язок і ніс у своє, тільки йому відоме, місце. Я з цікавості підглядав за ним, але він хапав мене за комір кожушка і з переляком скнари викидав з амбара або з погребя.

— Геть звідси! Волосся вискубу. Бач, ніс соває, як злодюжка. Чого тобі треба?

Щоб задобрити його, я пошепки обіцяв йому:

— А я багато дечого знаходжу. Хочеш, я тобі приносити буду? Гвіздки, гудзики, підкови... У мене і гріш старовинний є.

У нього спалахували жадібністю завжди підозрілі очі.

— Ти все тягни, не віддавай нікому. Мені тягни і нікому не кажи. Коли одружусь, у мене все своє господарство буде. І відділюсь. Приходь тоді, я тебе чаєм напуватиму. Батько твій на сторону хоче, а я свою хатину споруджу. І буду жити-поживати, добра наживати.

І він щасливо сміявся, мріючи про якісь свої радості.

Сьома сидів на чоботарському стільчику і робив граблі. Він був задоволений, що сам у хаті, що ніхто йому не заважає, і безтурботно наспівував фальшивим голосом якісь пісеньки.

Матері не було весь день удома. Вона відпросилась до хворої бабусі Наталії — доглянути її і побути з нею, щоб вона не злякалась, якщо трапиться «нешасна стаття»: раптом нагрянуть до неї «ці татари»... Катя часто тікала кудись, жвава, нетерпляча, змахуючи довгим порожнім рукавом, і кричала від дверей:

— Я незабаром прийду, мамко! Подивлюсь, розвідаю, що у сусідів робиться.

А бабуся засмучено стогнала в комірчині:

— І допомогти нікому: всі подоли підняли, розбіглись. Корову не напували, вівцям треба було б корму дати. Лиха он скільки накоїли!

Я давав корму худобі і напував корову. Потім вибігав на задній двір і дивився на зарічкову сторону. З гір гнали санними дорогами овець і корівок. За ними купкою спускались жінки і верескливо тужили, і ці тужіння були схожі на похоронні виклики. Здавалось, що на село спускається якась похмура тінь, і хати присіли, зіщулились та осліпли. Хата бабусі Наталії теж начебто зарилася глибше в гору.

В огорожі церкви бродили корови й вівці, чорніли купи хатнього начиння і юрилились мужики та баби. Я стояв біля прясла і дивився на худобу, яка ворушилася за огорожею, мов в оборі, бекала та мукала з голоду, дивився на мужиків без шапок та жінок, які плакали, збившись у купу біля паперті.

Мужики галасували, хтось надривно кричав. Знову щось бубонів писар і хрипко гавкав пристав.

Чіпкі холодні пальці, тонкі і жорсткі, схопили мое обличчя і прилипли до очей. Я зразу пізнав Кузяра. Він умів підходити непомітно і раптово.

— Кузяр-гвоздар, тебе урядник шукав, хотів у жигулівку посадити й відшмагати.

Він швидко відняв руки і засміявся.

— Чорта з два! Я їм ще покажу.

— А що ти зробиш? Ти зараз і носу не висунеш.

Коричневі його очиці стали гострими, палючими і одчайдушнo-бешкетними. Було ясно, що він задумав щось.

— Хочеш, доведу? Ходімо зі мною.

Ми пролізли крізь прясло, пробігли до молінної, потім до жигулівки, де сидів Каляганов. Кузяр не втерпів і сунув обличчя у віконце.

— Дядьку Серього, не бійся! Митрій Степанич за тебе горою. Я сам чув — біля церкви.

Лихий голос Каляганова прогудів глухо:

— Даремно, значить, я вірвовку залишив: задушить він мене, коли горою за мене. Йому хата моя потрібна та двір.

— А я, дядьку Серього, вже й розгардіяш зробив: тройку це я загнав. І зараз шарварк устругну.

Каляганов хрипко засміявся і закашляв.

— Качай-валяй, Ваню, і не будь дурнем — не попадайся.

— Чорта з два: співай пісні, дядьку Серього.

Серьога знову засміявся.

— Співай пісні, та не трісни.

Ми перебігли до пожарної і з заднього боку підкралися до церковної огорожі. В нас з цікавістю і настороженістю втупилися вівці і голодні корови.

Кузяр вийняв з ваянка палицю, спритно відкрутив гнилий плінтус загорожі і висмикнув кілька дощок із штахета.

Коли діра стала широка, він поманив овець, простягаючи їм скибку хліба:

— Бирочко, бирочко! Бир-бир-бир!..

І засміявся.

— Бачив? Зараз уся худоба з огорожі посуне. Зразу по селу розбіжиться.

Не встигли ми добігти до сарая пожарної, як вівці ринули в діру огорожі, за ними помчали й інші, які тинялись навколо церкви. Огорожа під натиском овець стала розлітатися гнилою щепою, а потім грюкнула ціла планиця. Двоє телят, одно руде, а друге рябе, підняли хвости і побігли за вівцями. Повільно ступали чотири корови: одна, чорнобура, йшла до нас, три інші спускалися під гору, до річки. Люди забігали і замахали руками. А ми швидко проповзли глибокою стежкою до нашого прясла і шмигнули в купки розкиданої соломи. Мужики ганя-

лися за вівцями, телятами чи коровами, а ті чимдуж тікали від них. Ми реготали з Кузярем і від задоволення дригали ногами.

Від церкви лукою ішли до нашого кутка мужики. Ще здаля я побачив діда, а позад нього, схиливши голову до плеча, — йшов батько з Філаретом та Сигнієм, і видно було здаля, як вони сміялись.

Ми бігцем помчали у двір. Кузяр махнув мені рукою і вискочив за ворота. Але рвучко спинився і, оглядаючись, приклав долоні рупором до рота:

— А тройка так і поскакала. Разом з кошеням умчала... Чорта з два його скинеш — прив'язане. Аж до Виселок... десять верст, як вітер, мчала...

Я не встиг спитати його, звідки він це знає: Кузяр вже махав валянками далеко і швидко зник за коморою Стоднева.

Я ввійшов у хату, роздягся і заліз на піч. Катя стояла у дверях комірчини і говорила квапливо та збуджено, рухаючи лопатками. Ні вона, ні бабуся мене не помітили. Сьоми вже не було в хаті.

— Ой, мамко, що робиться!.. Ваньку Юльонкова побили до крові... А він ридма ридає. Акулину на руках у хату внесли... Нічого в них не залишилось. Тут тітка Паруша підійшла, розштовхала і сотських, і мужиків та й горлає: «Ах, бодай би вас розірвало! Ви чого це з мужика знущаетесь? Знедолили, каже, та ще й мучите. Геть звідси!» Та з падогом на них.

— Ох, давно-о я її знаю!.. — Голос бабусі помолодів, коли вона згадала про минуле. — Ще дівчатами ми з нею гуляли. Вже така була пустунка та карахтерна — хлопці її боялись. Перша танцюристка була. А коли на панський двір її взяли, в дівочу, сторонні пани приїздили милуватися нею і все хотіли купити її. А наш пан сміявся та покрикував: «Ця дівчина — багатир. Я їй чоловіка знайду до пари. Вони наплодять мені таких мужиків, що будуть цілими копицями верочати...» А мужика їй за провинність маленького дали. Вона його для сміху на руках носила.

І бабуся засміялась, але і сміх її був схожий на стогін.

— Та годі тобі, мамко! — обірвала її Катя, але й сама засміялась. — Він, отой дідок її, і помер якось не по-людському: поїхав на тік і замерз.

У хату ввійшов дід, а за ним батько. Видираючи лід з вусів та бороди, дід виширяв зуби від усмішки.

— Сміху скільки було! Загнали худобу, а вона проламала огорожу — і навтьоки. Чи багато гниллю треба! Спершу і не помітили. Тут пристав з Митрієм та з Пантелеєм торги і переторжки влаштували. Баби плачуть, мужики в ноги кланяються, а худоба — хвости на спину... Сміху скільки було!

Батько усміхався в бороду і в тон дідові підказав:

— А пристав як... Кулаками на кожного. А Митрій Степанич

заспокоїв його: «Ми, каже, все за списком зберемо. Пожалуйте до мене обідати».

«Ніхто не бачив. Оце так ми!» — подумав я і відчув себе на кілька років старшим.

Я вже нічого не боявся, посміливішав і звів голову з верети над жердкою. Кузяр мені здався тепер розумнішим і сильнішим від самого пристава.

— А де ж дітлахи? — благодушно спитав дід. — Всі розбіглись...

— А я ж бо? Ачей, я тут... — задрливо крикнув я і засміявся, задоволений, що мене ніхто не помітив.

— А ти коли це прибіг? — здивовано крикнула Катя. — Ми тут з бабусею турбуємось: де та де він? А ти вже й на печі.

— А я кажу, потрапить комусь під руку парубійко, ще поб'ють, — простогнала бабуса. — А він на печі з тарганами. І голосу не подає.

— А я все бачив, — похвалився я. — Зараз тільки прийшов.

— Мати до бабусі Наталії пішла — погано стало бабусі.

Батько сів край стола і почав терти долонями очі. Я вже знав, що він тер очі при дідові, щоб не зустрічатися з ним поглядом. Раптом він засміявся.

— А Володимирч, що втнув, батечку... Перед приставом виструнчився по-солдатському і мов сокирою відрубав: «Дозвольте, вашбродь, купити мені корівчину Юльонкових. Скільки покладете — внесу в цю хвилину». А пристав на нього — як пес: «Гав, гав, хто такий? Навіщо тобі корівчина?» — «Для господарства, вашбродь. Я солдат, георгіївський хрест маю, з турком воював». — «Ага, герой, каже, честь віддаю георгіївському кавалерові. Виймай п'ять карбованців і бери».

Дід ліг на лаву, поклав голову на коліна бабусі і блаженно заплющив очі, коли вона почала дерев'яною гребінкою та пальцями перебирати його волосся.

— Він хоч і тютюнник, і бродяга, і еретик, а людина хороша. Я його скільки років знаю. Ти, Васько, зло своє з голови викинь. Провчив він тебе, і коли що — знову в дурнях будеш.

Батько мовчки і похмуро встав, зняв кожух з стіни і, накинувши його на плечі, вийшов із хати.

— Відпустив би ти його на сторону, батьку. Ідців багато, а землі на одну борозну.

Але дід уже хропив, струшуючи повітря, і здавалось, що від його хропіння трусилися і стіна, і піч, а таргани злякано розбігались навсібіч.

XX

Корівчину свою Юльонков знову загнав у хлів, а ввечері, коли всі ми сиділи біля столу і вечеряли, він прийшов до нас, і, крутячи головою, бурмотів кризь сміх:

Вислилися в хату... сльозами весь зійшов... А мою рябенку, липлюсь, кравець за роги тягне. «Ваню, кричить, бери свою худобу! Мало, каже, по дорозі не здохла. Нагодуй, напій її!» А жінка лежить і стогне: «Іди, в ноги Володимиричу уклонись!» Вибіг я, та й брик йому в ноги. А потім зло взяло, горлаю: «За те, що корову привів, сто разів у ноги вклонюся. А за те, що образив мене, зуби тобі повибиваю. Жебраком ти мене зроби, милостиню подав, без ножа зарізав. Тепер кожен пальцем буде в мене тикати: «Жебрак, жебрак! Коров'ячий пасинок!»

Дід глянув на нього жорсткими очима і поворушив бровами.

— А я на місці Володимирича схопив би тебе за чуба, та змусив би собі валянки цілувати. Що б ти зараз без корови став робити? Помер би із своєю Акулиною.

Ванька засовався, скочив з лави і, регочучи, закричав і замахав руками.

— Та ну-бо, дядьку Фомо! Надісь, честь мені дорожча за гроші. Добре ім'я солодше за коров'яче вим'я. Хоч би й тобі довелося — заплакав би від образи. А я наділ маю, хазяїн.

— Наділ!.. Корові на хвіст надів...

Сигній весело ущипнув:

— У тебе, Ваню, честь семигривник коштує. Це чи не про тебе пісня співається:

Сидів Ваня на дивані,
Чай з лимоном розпивав...

Ванька заграв ліктями, почав кривлятися, виставив одну ногу, потім другу і хвастовито залопотав:

— Кравця я вмить вразив. Бачить, не купиш Юльонкова. Блим-блим очима, ввійшов у хату до Акулини. Зі мною йому, бач, ніяково балакати, зовсім я його осоромив. Підходить до жінки, бурмоче: «Корову, каже, я тобі, Акулино, викупив. Бережи її. А на твого дурня дивитися мені сили немає». От як я його підшиб. А що з баби взяти: сповзла на підлогу та ноги йому обіймає. Кричить, дурна: «Вік буду за тебе бога просити, хай врятує тебе господь від лиха та напастей». А він підняв її, мов курку, — висохла вся, — і на ліжко поклав. «І чого, каже, ти, Акулино, життя своє з цим дурнем згубила? Ех, жінка наша російська!» Вибіг я за ним, а він сльози витирає.

Бабуся перехрестилась і зітхнула.

— Яка ж бо людина... Господи!.. А сам гине в нечистій вірі.

Ванька раптом обм'як, пішов до дверей і притулився спиною до одвірка.

— Бідність заїла, сусідоньки... Хоч лягай та помирай... Акулина он від голоду з душею розлучається. Шматка хліба немає. Та й корова здохне.

Він махнув рукою і вийшов, забувши надіти шапку.

Батько сидів і похмуро мовчав. Він начебто зовсім не слу-

хав Юльонкова: він зневажав його і нехтував ним. Проте видно було, що базікання Ваньки розтривожило його.

— І кому добро зробив — дурневі безпутному! — бурчав дід. — П'ять карбованців витратив!

— Певно, не Ваньку він, а жінку пошкодував, — недужим голосом пояснила бабуся. — Акулина все життя промучилася з ним, непутящим. Господь привів, хоч стороння людина її привітила.

Мати сиділа край лави, поруч мене, і здригалась.

Дід повчав:

— Добро треба робити з розрахунком, по-хазяйському. Добро прибуток любить. А чи варт добро на вітер сіяти? Товчеш: Акулина, Акулина... Вона в домовину дивиться, Акулина. У неї і діти всі згинули...

— А яка жінка була розумна та хазяйновита, оця Акулина! — співчувала бабуся. — Хоч і хирявий був Ванька та вітрон, а молодицю в сухоти загнав. Поки вона з ним морочилась, — а вже марніла, — дітки від черевця та від горлечка і померли. Все прахом пішло.

Батько похмуро додав:

— Не втручався б не в свої справи Володимирич. Скоріш дурень обдурить розумного, ніж розумний дурня на розум наведе. У всякому подвір'ї своє повір'я. Ванька Юльонков хоч і дурень, а своїм норовом живе.

Дід покосився на батька і сердито нахмурич брови.

— Тож-то ви з Ванькою за норов свій боками спокутуете.

У хату незграбно ввалився дядько Ларивон. Він поклав три поклони, чудно мотаючи патлатою головою. Борода в нього була заправлена за комір кожуха — значить, він був тверезий.

— Доброго здоров'я! — проспівав він і став зривати бурульки з вусів. — Пробачте за пізню годину: прийшов до сватів та до шурина з сестрицею потужити й порадіти...

Ні дід, ні батько не любили його і гребували ним як бразником та свавільним м'ужиком. Батько ні разу з дня одруження не гостював у нього, і я не пам'ятаю, щоб він одвідав коли-небудь бабуся Наталію. Проте Ларивон не ображався на нього і начебто не помічав відчуження батька: він приходив до нас по святах, сам, без Тетяни, яку не випускав з дому, наче дуреньку.

Ларивон безтурботно розгорнув кожушок, витяг бороду і двічі ударив по ній, струшуючи її, мов куделю.

— Мене, свате, бог милував: я сповна заплатив. Одержав за Машку кладку з Максима дванадцять карбованців і все до копійки погасив. Машка-то на три чверті в недоїмки пішла. Якби я її з панського двору не притяг, всю б мою худобу — півтора одра — забрали б. А завтра її під вінець повезуть. У церкву, з попом, щоб клин вбити. От і з докуєю до вас. — Він низько

вклонився дідові з бабусею і всім іншим на обидва боки. — Не погребуйте на весіллі погуляти, пристойно, благородно відсвяткувати. А тепер, сестрице Настенько, прошу провести Машу, потужити і потішитися. Василю Фомичу, дружкові, після свата Фоми та свахи Анни, особлива пошана.

— Яке тут весілля, штукарю ти такий, коли люди знедолені! В хатах стогін стоїть, наче скрізь покійники...

— А я навмисне так, свате Фомо. По всьому селу поїзд прокочу, з дзвіночками, з хустками біля дуги. У сльозах горя не втопиш, тільки напідпитку горе скаче та пісеньки співає.

Катя піддрочила Ларивона:

— Та чого ж ти раніше строку Машухою розпоряджаєшся? Вона скоріше втече або повіситься, а за Фільку не піде.

Ларивон з жахливим спокоєм і люттю в очах відповів їй тихо і лагідно:

— Катенько, дівонько дорога, вас же треба об'їжджати, наче молодих кобилок: обхомувати та в голоблі. На все життя смирні будете.

Ларивон дуже схожий був і обличчям, і волоссям на іконного Івана Хрестителя. Напевне, Хреститель був такий же невгамовний і сильний мужик, з такими ж шаленими очима у хвилини гніву і з жіночою ніжністю в моменти лагідності. В Ларивонові все було нестійке і суперечливе. Ось він тримає на колінах своїх дітей, цілує і пестить їх, співає каже їм ніжні слова. Діти граються, тикаються в його широкі груди, заплутуються рученятами в його бороді, і він сміється і стає лагідним і добрим. Він кличе жінку:

— Танюшко, мила, іди-но сюди, матінко, подивись-но, які в нас діти золоті.

І її починає пестити й милувати з сльозами на очах. Але виїде Ларивон на двір, побачить, що голодний кінь гризе колоду, — і він змиє звіріє і починає бити коня чим попаде. Він ладен був віддати останній шматок хліба, худобу, зерно першому-ліпшому сусідові, але бив у них шибки, коли шаленів. В мені він викликав теж дивне почуття: я любив його, як добрачу душу, і боявся, як розбійника. В сім'ї у нас побоювались його.

Так і цього разу всі сторопіло дивились на нього і чекали, що він ошелешить усіх раповим бешкетництвом. Але він враз підхопив мене попід пахви і підкинув до стелі.

— Ось він, племінничок мій рідний! Мало не зарівав мене у бабусі Наталії. І — до домовика: допоможи, каже, дідусю домовику! Хлопчику мій милий! Ціни тобі немає! Просто вразив мене, дурня.

Він вдавив моє лице в свою бороду і став цілувати мене в голову і в щоки. Потім поставив на підлогу і вже більше не звертав на мене уваги.

— Після весілля візникувати поїду, свате Фомо. Прийми мене, Васю. А навесні поїдуть і піду на Волгу пішки. В селі

мені робити нічого. Баржі буду вантажити або на Каспії невід тягнути. Роботу б мені, як бику. Немає мені тут привілля.

І всі перед ним здавались маленькими, зляканими, пригніченими. Навіть дід крєктав і боязко косився на нього. Мати так і не сказала йому жодного слова, уткнувшись головою в мичку куделі на гребені. І тільки ледве чутно відповіла йому на запитання, чи прийде вона завтра на весілля:

— Як батечко та матінка... Як Фомич велить...

Тільки Катя вороже крикнула:

— Не ходи, невістко! Сват Ларивон пропив Машарку, а ти її із зашморгом на шиї поведеш та ще й танцювати будеш.

— Ну ти... кобила чала! — гримнув на неї дід. — Не заздри: і на тебе цей зашморг накинуть, дай строк.

Катя з досадою здвинула плечем і глузливо спитала:

— А де ж зараз Машарка, свате Ларивоне? Чи не до стовпа ти її прив'язав?

Ларивон добродушно похвалився:

— А я її, Катенько, в комору на замок замкнув. Там морозно, так їй кожухи кинув.

А вранці задзеленчали за вікном дзвіночки. Ми кинулися до вікон і крізь мутні плями таловин побачили двоє саней. У корінників під дугою блищали по три дзвінки, а у пристяжок хвості зав'язані були тугими вузлами. На передніх санях сидів Ларивон і якась баба в барвистій шалі, а між ними — Маша з мертвим обличчям, дуже схожа на Ларивона. Обое тримали її під руки. На других санях густою купою сиділи дівчата, мотаючи валянками.

Мати довго не відривалась від вікна і плакала. Сльози текли по її щоках, і вона не витирала їх. Обличчя її застигло в скорботній покорі. Я не розумів, чому вона так гірко плаче, коли сама у бабусі Наталії наполягала, щоб видати Машу за Фільку Сусіна. Довго мучило мене це питання, і тільки згодом, коли довелося багато чого зазнати і перемучитися тяжкою долею матері, я збагнув, що мати плакала не тільки над згубленою молодістю Маші, але оплакувала і своє гірке життя. А Маша зараз навіть до вікна не обернулася: сестра стала для неї смертельним ворогом.

Попа привезли з Ключів, і він у непаленій і промороженій церкві, з епітрахиллю на шубі, швидко обкрутив молодих, незважаючи на те, що Маша кричала на всю церкву.

Днів через два Маша втекла від Фільки. Максим із старостою Пантелеєм, із сотським та Фількою кинулись до Ларивона, але там її не знайшли. У бабусі Наталії теж її не було. Ходили на панський двір, але пані строго вичитала їм: як вони сміли з'явитися сюди, як сміли подумати, що Маша ховається тут! Якби вона прийшла сюди, її негайно відправили б до чоловіка.

Відшукали Машу через добу у горбатій бобилки Козачихи. Сховалась вона в амбарчику, в порожній бочці, під мотлохом.

Староста привів Козачиху з сотським у жигулівку. На шию Маші наділи віжки, і Максим повів її всією довгою вулицею додому, а Фільку змусив підганяти її лозиною. Пантелей провів їх до своєї хати і повернув у ворота. Юрба жінок, хлопців та дітей проводжала їх аж до дому.

Мені було шкода її, і я плакав за нею, притаївшись де-небудь у глибині двора, а ночами прокидався від кошмарів. Бабуся пригортала мене до себе і ніжно стогнала:

— А ти перехрестись! Це домовик тебе давить. Прочитай молитву.

Тремтячи від страху, запитував я її:

— Навіщо її силоміць віддали?.. Як вона живе... у чужих?

Бабуся заспокоювала мене, як маленького:

— Ну, чого ти, дурнику, мучишся? Та всіх же так дівчат віддають. Поживуть і звикнуть. Так уже споконвіку ведеться. Так уже бог установив.

— Ось ти кажеш, що бог милостивий і любить усіх, а навіщо він людей мучить?

— Що це ти, що ти, гріхпроводнику! Хіба можна так про бога? Почує батько або дід — не знати що буде.

— А хіба бог сам не чує?

— Мовчи, пустомеле!.. Гріха з тобою не збудешся... Який біс тебе за язик тягне? Богохульників у пеклі бісі за язики повісять. Витягнуть язик кліщами, приб'ють до стелі — і виси вікивічні!

Ця загроза впливає на мене непереборно. Я живо уявляю собі чорне підземелля, схоже на кузню, та бісів із собачими тубами і з рогатими довбешками, замурзаних, червонооких, волохатих, прудких. Вони галасують, регочуть, хапають мене кліщами, такими, як у Потапа, боляче защемляють язик і піднімають мене до стелі. Там вони шарудять крилами, як у кажанів, встромляють довгі іржаві цвяхи у мій язик і махають молотками. Я чую їх метушню, регіт і шелест крил, почуваю їх волохаті і кістляві тіла, від яких відгонить собачатиною, і мене сковує холодний страх.

XXI

У неділю після «молінного стояння» збирались на нашому дворі мої приятелі — Кузар і Наумка, а іноді несміливо заходили двоє хлопчиків дядька Ларивона — Микитка і Степанка, обидва біляві, з голодними обличчями і зляканими очима. Штовхаючись плечима, вони, у стареньких залатаних кожушках, тупились один до одного і, як жebraки, дивились на нас жалібно, немов сподівалися милостині. Микитка був на два роки старший від Степанка, але обидва були однакові на зріст і дуже схожі один на одного, мов близнюки. Біля молінної вони боязко підходили до мене і скиглили навперей:

— Братко, невже ти гребуєш нами?.. Адже ми двоюрідні брати.

— Татко кличе тебе до нас погратись. У нас сьогодні матуся пиріг з капустою спекла.

— А у нас гора яка висока, вища за вашу. Будемо на санчатах кататися.

Вони не подобались мені: надто вже були жалюгідні. Усміхались вони якось не по-людському: затуляли обличчя рукавицею, і оченята їх туманіли чи то страхом, чи то болям, а повіки тремтіли. Мені хогілось обняти їх і струснути, щоб вони голосно засміялись, але я не наважувався, щоб вони ще не заплакали часом. І я був радий, коли мати, по-святковому убрана, поверталась з Катею та бабусею із молінної і привітно гукала:

— А-а, Микитонько, Степашенько! Ідіть до мене. У хату ходімо, — я вас гарячими коржичками з молочком почастую. Чого це матуся в молінну не прийшла?

Хлопчики тулились один до одного і, соромливо усміхаючись, ішли їй назустріч, щасливі від її теплої уваги.

— Матуся лежить, тітонько Насте, хворіє. У нас землю пан відібрав...

Одного разу Кузяр і Наумка причепились до Сьоми, щоб він показав їм свій млин.

Поки Сьома ходив по млин, Кузяр кидався то до мене, то до Наумки і збивав з нас шапки, щоб розізнати. Наумка чомусь зразу ж шаленів і поривався до нього з кулаками. Від ряботиння обличчя у нього ставало строкате. Але верткий Кузяр, пустотливо поблизкуючи зубами й очима, підставляв йому ногу, і Наумка бебехався на землю. Кузяр перемагав нас задирливістю і зухвальством: несподівано дасть стусана, здере шапки, вчепиться в шию. Ошелешені, ми з Наумкою шалено кидались на нього, мов сліпі. Він користувався цією нашою нерозважливістю, ухильвся і горлав:

— Ех, ви, бійці!.. Двоє супроти одного, а самі ноги задираєте. Ви ж обидва вдвоє старші за мене.

Я обурювався:

— Шахрай ти!.. З-за рогу нападаєш... Обманом береш. Ану, давай по-чесному.

Наумка ображено докоряв йому:

— Таких, як ти, треба в жигулівку саджати. А то і... відлучати від согласія.

Кузяр пританцьовував і вищиряв зуби.

— Глянь, чим лякати надумав! Мені самому осточортіло з лестовкою дурнем стояти і поклони бити. Це тільки мені на руку, якби мене відлучили. Я б тоді що хотів, те й робив. А про чесність мені не кажіть: треба вміти спритно битися. Ви по-дурному б'єтесь — пробоєм, а я — фокусно та розважливо. Мене люди похвалять, а з вас сміятимуться.

Мене обурила його похвальба. Я стиснув кулаки.

— Ану, покажи, покажи-но зараз...

Наумка сердито ступив до нас.

— Ви, барани, обидва драні... Очі б на вас не дивились. Хіба так дружать?

На мій подив, Кузяр простягнув мені руку і дуже серйозно сказав:

— Ударимо по руках! Стояти одному за одного на все життя! Ми ляснули долонями і міцно зчепились пальцями.

— Рознімай, Наумко! — крикнули ми в один голос.

Наумка діловито розірвав наші руки і закопивив губи.

— А я ж як? Ачей, теж з вами.

— Ти ще тютхтій, — рішуче відповів Кузяр. — Недогадливий. Обдурювати не вмієш. Спершу помолись своєму ангелю: пророк Наум, настав на ум.

Цього разу ми були у мирі та згоді, хоч Кузяреві не терпілось устругнути який-небудь фокус. Він збивав мерзлі кізяки і, бігаючи за ними, жбурляв їх валянками в різні боки.

Сьома виніс свою споруду, і ми побігли до нього, щоб спільно встановити його на возі, перекинутому вверх осями під навісом. Сьома поставив млин на дно воза, зняв дах і вийняв по частинах ступу, потім насос. Як хазяїн та будівник, він відштовхнув Кузяра та Наумку і з зосередженим обличчям оголосив:

— Здала дивіться, не заважайте. Це не іграшка. Тут, брат, все піде заразом.

Він поставив поряд з млином брусок з вирізаними в ряд ямками, з двома стовпами по краях і вертикальними товчачами над кожною ямкою. Наверху між стовпами лежав валик з шипами, вбитими довгим гвинтом. По другий бік млина, біля стіни, швидко всунув у костилі довгу лутошку з випаленою серцевиною. Потім приладнав коробку, схожу на шпаківню, з коротким важелем, а на важіль надів другий — довгий важіль. Від коробки йшла лунка для стоку води. Хлопці з нетерплячою цікавістю витягали шії і, вражені, не могли відірватися від цієї складної будівлі. Кузяр, сухорлявий, з недитячими зморшками на лобі і по кутках рота, неспокійно крутився, і кістлявенькі довгі пальці його хапались за драбину воза і тяглись до ступи і до млина. А Наумка по-дурному сміявся, сопів і запитував недовірливо:

— А на ньому можна борошно молоти? А коли завізно буде, Сьома, як же справишся на одному посаді? А за помел та за ступу скільки будеш брати? Он староста Пантелей четвертий гарнець бере. Це ти, Сьома, незабаром багатий будеш. Дивись, адже з Ключів поїдуть.

Він не цікавився будівлею: його непокоїв розмір побору, — кожен гарнець зерна для їх сім'ї коштував великого труда, а хліба їм неvistачало до урожаю. Його батько, роботящий мужик з застиглим переляком на обличчі, завжди був заклопстаний по господарству, завжди метушився і на дворі, і на току, і з худо-

бою. Взимку і навесні він різав барана або бичка, їздив по навколишніх селах і несамовито закликав покупців. Старший син, Іванка, наймитував у Митрія Стоднева, гарно переписував йому якісь книги на продаж і беззмінно читав Псалтир у молінній.

Сьома, як вмілий майстер, закрутив водяне колесо, і ступа почала працювати товкачами: вони по черзі підскакували вверх і з стуком падали в ямку. В середині млина загуркотіли і заверещали шестерні та заклацали колотушки над жорном. Насос замахав важелями. Сьома не втерпів і радісно засміявся. Він весь світився і хвилювався, втішаючись своїм твором. Кузяр здригався і поривався неспокійними пальцями помацати споруду, але Сьома відхилив його руки.

— От як я!.. — хвалився він, захлинаючись від щастя. — Я що хоч умію зробити... Я ще човен зроблю з колесами: Архип Уколов мене настрочив... Зроблю човен з колесами і на панському ставку буду кататись. Буду і колеса крутити, і правити... Все село збіжиться — дивуватимуться всі.

Кузяр не відривався від цього химерного механізму і бурмотів:

— Ех, ти... Ну і зробив! Зроду не бачив. От би мені. Дай мені, Сьомо, покрутити.

І коли Сьома дозволив йому крутити водяне колесо, він забув про все і поринув у спостереження руху шестерень та важелів.

А Наумка порадив Сьомі:

— Ти продай це, — адже гроші... лафа. На панський двір віднеси або Митрієві Степановичу — він у місто відвезе. Якби я умів так теслярювати, я б робив та продавав... І баранця зберегли б, а мамчине полотно було б у скрині.

Сьома подивився спідлоба на Наумку і сердито відштовхнув Кузяра.

— З вами, дурнями, каші не звариш. Що ви розумієте? Для одного — іграшка, для другого — аби тільки продати. А я за золото не віддам.

І він почав по частинах знімати і ступу і насос і ставити всередині млина. Потім із своїм скарбом сердито пішов у хату.

— Ну, після цього ніщо не миле, — розчаровано промимрив Кузяр. — Ходімо на санчатах, чи що, кататись.

— Біжімо довгою лозою на річку, де паничі на ковзанах катаються, — запропонував я, згадавши, що в ці години панські хлопчики спускаються із своєї гори на ковзанку, яку розчищають для них дворові.

Для нас зустріч з ними завжди закінчувалась вигодою: вони боялись нас і відкупались недогризками олівців, старими пірцями та семигривниками. Мені цікаво було зустрічатися з ними: вони розмовляли особливо, не сільською мовою — співучою, легкою, приємною. Кузяр дуже вправно передражнявав їх, і навіть голос у нього співав дзвінко та чисто. Він називав їх мову «благородною».

— Всі благородні нічого не роблять, а тільки граються. У них і розмова іграшкова.

Паничі ставились до мене, як до племінника Маші, приязно, хоч і з панською зарозумілістю, а Кузяра і Наумку намагались не помічати. В цілому між нами, сільськими хлопчачами, і ними, паничами, точилась прихована війна: для нас вони були людьми іншої породи — вони були пани. І вдягались не так, як ми: замість овчинних козушків носили суконні бекешечки із смушевими комірами, рукава і поли теж були облямовані смушком. Катались вони у штиблетах на блискучих ковзанах. Спускалися з високого крутого урвища, і були незадоволені, коли ми прибігали до них. Зустрічали нас вигуком:

— Знову приплентались, чорти голопузі! Хто вас просив? Ви нам заважаєте. Ця ковзанка не для вас.

Кузяр хоробро йшов ковзанкою навперейми їм і зухвало огризався:

— А річка чия? Не ваша, а наша річка. Ми тут хазяї.

— А хто розчищав сніг і поливав водою? — горлав старший панич Володя.

Він загрозово під'їжджав до Кузяра і зневажливо мружився на нього. Кузяр і тут не ліз за словом у кишеню:

— Ну, і не ви. Ви тонконогі та цукрові. За вас робітники чистили, наші ж мужики.

— Так, але вони ж нам служать. Ми їх годуємо і гроші платимо.

— А ви що робите? Тільки хропите аж до обіду. А ми от яку хоч роботу робимо. А на мені все господарство.

Володя недбало і гордо щидив крізь зуби:

— Так і годиться. Чи не хочеш бути таким, як ми? Діждешся на тому світі. Можеш іти у свій хлів і спати разом з баранами.

Такі сварки розважали нас: нам хотілось бешкетувати, глумувати з них і реготати їм в обличчя.

Цього разу ми пробігли від нашого двору, стрибаючи один через одного, всією нашою вулицею, злетіли вниз по спуску, повз хлопчаків і дівчаток, які катались на санчатах і пронизливо верещали. Ми ще здалека побачили паничів. Вони катались на ковзанах по колу, широко розмахуючи руками і стрімливо нахилиючись вперед. Жовте сонечко сяяло в райдужному колі, а небо було вкрите інеєм. Ковзани паничів поблискували раптовими спалахами. Довга стіна урвища була у плямах снігу та глинистих обвалах. А там, високо, за ребрами урвища, видно було довгі бурі палати з мезоніном і густим плетивом голих дерев перед вікнами.

Так, розпалені, ми підбігли до ковзанки. У Володі в руці був нагай, пекучий, як змія, а у Саші — гарна рогатинка з гострим залізним наконечником. У Володі обличчя було лихе, і зустрів він нас мовчки, удаючи, що не помічає нас. Саша, навпаки, сміявся, і на рум'яних від морозу щоках здригались у нього

ямочки. В очах його не було ворожнечі, а задириливо відбивалось веселе чекання.

Кузяр сміливо і незалежно ввійшов у коло і заковзався на своїх кирпатих валянках. Мені теж хотілось бешкетувати і показати паничам, що я не боюсь їх, незважаючи на те, що Володя зловісно похльостував нагаєм, а Саша встромляв рогатину в лід. Я з розгону проїхав дзеркальним льодом в середину кола до Кузяра. Наумка залишився на снігу і з заздрістю поглядав на нас, несміливо усміхаючись і витираючи рукавицею ніс.

Володя підскочив до нас, хитроумро закружляв, і став на гострі кінці ковзанів. Він ляснув нагаєм по своїй бекешці і владно наказав:

— Вам хто дозволяє сюди ходити? Забирайтесь геть! Ви нам не пара.

Кузяр з невинним виглядом спросив приязно:

— Хіба вже й на льоду погратися не можна? Адже ми не заважаємо вам. Чи ми звірі, чи що?

— Мені собака миліший за вас, — з гидливою гримасою бундючно відповів Володя, розмахуючи нагаєм. — А коли я жену, значить, ви тут зайві.

Пританцьовуючи, Кузяр з єхидною усмішечкою нагадав:

— Та ріка ж бо нічия. Може, тут і повітрям нам дихати не можна?

Володя погрозливо стукнув держакон нагая по шапці Кузяра. — Значить, не можна. Геть звідси, поки я вас не відхльостав. Я не витерпів і видер у нього нагай.

— Ну, ти не розмахуй кургузкою. Думаєш, боїмося тебе?

Володя кинувся на мене і хотів ударити, але я замахав перед ним його нагаєм.

Саша підїхав до мене на ковзанах і з гнівним переляком закричав:

— Не смій, Федяшко! Ти збожеволів! Володька поскаржиться папаші, і він висіче тебе. А ти облиш, Володю. Знаєш, з ким маєш справу?

— Я їх, дурнів, змушу слухатись. Я на версту їх не підпущу! Віддай мені нагай!

Кузяр видер у мене нагай і заковзався, весело жвикаючи ним. Володя з металевим тріском рвонувся до нього на ковзанах. Саша з тривогою поїхав за ними, підштовхуючись рогатинкою. Я теж помчав на допомогу Кузяреві. Він спритно вивернувся від паничів і, жвикаючи нагаєм, визивно засміявся.

— Віддай канчук! — лютував Володя, переслідуючи його. — Сашко, дай сюди рогатину, я його оперіщу по макітрі.

Але Саша відїхав убік.

— Не бажаю. Рогатинка не для того, щоб бити по башках. Ти такий самий, як папа, — не тямить себе.

— А я бажаю його провчити. Він не розуміє, йолоп, що нічого йому сюди тикатися з своєю пикою.

Він підлетів до мене і крикнув:

— Ти яке мав право видерти у мене канчук? Ну? На перший раз я тебе шаджу, бо ти хоробро захищав Машу. Але за зухвалість я все-таки мушу тебе наказати. Відбери у цього негідника нагай і віддай мені.

Я теж ненавидів цього зазнайку і порадив йому:

— Візьми та сам і відбирай. Диви, чим лякати захотів! Сам зарвавсь, обляяв нас, а тепер віруєш боягузові.

— Це я боягуз? Ти дурень.

— Ти сам дурень. Саша он розумніший за тебе: тебе ж присоромив.

Він послизнувся на ковзанах і змахнув руками. Якби я не підтримав його, він упав би горілиць і боляче розбив би собі голову. Він розгублено глянув на мене і пробурмотів:

— Спасибі за допомогу. Я тебе прощаю.

— Прощати мене ні за що. Певне, я не гірший за тебе. Адже я теж книжки читаю.

Я покликав Кузря і велів йому віддати нагай Володі. Але Кузяр закомизився:

— Нехай він побореться зі мною, тоді віддам.

Володя зневажливо скривив рота:

— Ще чого захотів!

Саша з веселою готовістю запропонував:

— Давай зі мною. Я залюбки боротимусь.

Кузяр приязно усміхнувся.

— Ні, з тобою не буду. Ми з тобою не лялялись. А він у мене в боргу.

Наумка, мабуть, не сподівався нічого доброго від нашої сварки і побіг назад.

— Один гнойовий герой уже втік, — усміхнувся Володя. — Час і вам обом забиратися. Годі. Давай канчук.

Кузяр підморгнув мені і захльостав нагаєм перед Володею. Він дражнив його: ось, мовляв, твій канчук, а взяти — не візьмеш.

— Нам іти нікуди, — усміхнувся він. — Ми — вдома. Це ви залізли до нас на задній двір. Ми ж вас не женемо. Он у себе на ставку коло млина і зробили б ковзанку. Ви у нас худобу за спаш заганяєте і штрафи дерете. А я от у заставу взяв нагай. Ану, спробуй відняти. Хоч ти й старший за мене, а зі мною не справишся.

Я шепнув Саші на вухо:

— Щоб не було бійки, нехай викупить. Кузяр страшенно меткий битися.

Саша стривожився і миролюбно порадив Володі:

— У тебе, Володько, в шубі олов'яний пістолетик з паперовими пістонами. Віддай його за нагай.

— Мовчи ти, боягузе! Він мене і пальцем не торкне, не сміє! Він — мужик, а ми — дворяни.

— Ну, то й що ж? — серйозно заперечив Саша. — Не забу-

вай, як Митя доводив, що селянин анітрохи не гірший за нас і часто буває благородніший.

— Мені наплювати на Митю. Він студент. Нігіліст. Папа вже сказав йому, що він виродок у нашій сім'ї.

Він несподівано збив шапку з Кузяра, вчепився в нагай і рвонув до себе. Але Кузяр спритно викрутив нагай з його пальців, і очі його спалахнули.

— Підніми шапку!

— Дай, Сашко, рогатину! — шалено вигукнув Володя. — Мені це надокучило. Пора покласти край комедії. Я його зараз відлупцюю... Я...

Але не договорив і беркицьнувся на лід.

Саша з сльозами в голосі закричав:

— Володько, ти сам винен. Годі! Кинь зачіпати — не показуй свого гонору. Помиріться — і по домах!

Але Володька швидко скочив на ковзани і кинувся на Кузяра. А Кузяр зустрів його змахом нагая. Ми з Сашею ринулись до них, але Кузяр встиг знову звалити Володю з ніг, здерти з нього шапку і жбурнути її далеко в сніг.

Він всунув канчук у руку Саші, підняв свою шапку і з погрозою сказав:

— Більше сюди з кургузками не ходити! Та й рогатину нічого носити. Ми до вас з миром прийшли, а ви батогом та рогатиною привічаєте. Ходімо, Федяхо! Вони з собаками звикли валандатись, а з людьми водитись у них розуму немає. Дворяни — морди погані!

Я помітив, що Саші було соромно за Володю, який насилу підводився з льоду, — мабуть, ударився.

Володя надривно кричав нам услід:

— Висічуть тебе, мужик смердючий! Висічуть! Обох висічуть! Кузяр обернувся і смикнув мене за рукав:

— Біжімо до них зразу вдвох. Побачиш, як вони дременуть.

У грудях в мене завирувала зухвала радість. Дуже хотілося побачити, як ці чванливі дворяни драпонуть від нас. Ми з молодечькими вигуками ринулись на паничів. Вони зірвалися з місця і замахали ковзанами, але перед заметом не встигли загальмувати і обидва тицьнулися носами в сніг.

Кузяр спинився і зареготав. Зареготав і я.

— Гей, дворяни! — переможно загорлав Кузяр. — Дворяни!.. Скоро вас диявол скине з бані!

Паничі тікали від нас не стежкою, а просто по снігу, провалюючись у нього до колін.

Більше вони на цій ковзанці не з'являлись, і ми з Кузярем раділи. Там, нагорі, в панських палатах був ворожий нам світ. Звідти ми не чекали нічого доброго.

Кузяр теж пристрастився до книжок. Цю пристрасть збудив у ньому я. Після моїнньої якось ми зайшли до нас у хату, і я став йому читати «Пісню про купця Калашникова». Йому дуже

сподобався заспів «Пісні»: «Ох ти гої еси!..» І він кілька разів повторював його, коли ми зустрічались: «Ох ти гої еси!..» Але особливо захопив його кулачний бій Калашникова з Кірібеевичем. Він скрикував, сміявся і в нього горіли очі:

— От як здорово! Це схоже, як Володимирич з твоїм батьком бився. У нас тільки нічого не вийшло з Володькою-паничем. А то б я йому задав, як Калашников. Кірібеевич теж, мабуть, так само ніс задирав, як Володька. Мабуть, всі дворяни хвальки. Ану, як це?

Як зіходилися та збиралися
Презавзяті бійці московські
На Москву-ріку, на кулачний бій...

З комірчини вийшла бабуся з рогачем у руці і слухала із здивованою посмішкою.

— Це ви що таке бурмочете? Такої пісні я ніколи не чула. Хороше як! Де це її співають? А на голос як?

Я задихався від радості: цією «Піснею» я переміг бабусю, значить, книжку можна читати вголос усім, навіть дід не буде лаятися і не видере її з моїх рук. Бабуся була чутлива до пісні і розуміла її красу. У цій «Пісні» співали самі вірші, і коли я читав її, то мимоволі виспівував кожне слово. Бабуся вслухалась у мій голос і рихло підпливала до стола, немов пісня манила її і вона підкорялась її співучому ритмові.

Ми не помітили, як увійшли мати з Катею. Побачив я їх тільки тоді, коли мати скрикнула, мов від болю, а Катя здивовано, з надломом у голосі, сказала:

— Та звідки ти викопав це, Федю? От чудо!..

Кузар, притискаючись до мене плечем, впивався в рядки книжки і не міг відірватися. Він плаксивим голосом крикнув:

— Та не заважайте ви, христа ради! Дай, я читатиму.

А бабуся із стогонами та зітханнями згадувала:

— На гусях і у нас грали... Мій батечко-небіжчик у панських покоях грав та пісні співав... Заслухаєшся... Ну, а такої пісні не співав.

— Бабусю Анно, — з жалібним обуренням просив Кузар: — Ти слухай, а не говори. Цю пісню сто разів слухати — не наслухаєшся.

Мати квапливо і пристрасно лепетала:

— Сховати треба, бо дід пошматує. У скриню сховаю. А коли його немає, слухати будемо.

Але бабуся ображено простогнала:

— Адже дід тільки побалушки не любить... Гріх побалушки читати. Казки — складки, а пісня — бувальщина... Я сама діда умовлю послухати.

І справді — я приборкав і діда. Увечері я сидів за столом, під лампою, і читав співучим голосом цю «Пісню», і всі слухали її як божественне читиво. Відтоді я вже не боявся читати і в присутності діда. Батько узаконив моє читання словами:

— Читання — не пустощі, а для душі. Митрій Степанич сказав, що і світський друк читати — спасенна справа. Кожна літера, каже, іскра в темряві і користь для розуму.

Цього разу дід не гримнув на батька. Він сидів край стола і гладив бороду. Він був неписьменний, і друковане слово було для нього силою таємничою і непереборною.

XXII

Недалеко від церкви, на горбочку, стояв круглий, широкий, з низькими плетеними стінками драч. Там обдирали просо і гречку. Часто ворота драча відчинялись, і в чорну діру вводили пару коней. Біля драча стояли сани, і мужики носили на спині тугі мішки з крупами. У сніговій тиші линув шелест, хруст, поскрипування та сухий шум, схожий на шурхіт соломи. Мене завжди вабив до себе цей драч своєю таємничою роботою всередині. Сам я не наважувався ходити туди: мене лякала чорна порожнеча відчинених воріт, чужі мужики і лахматі собаки, які гарчали один на одного і завжди гризлися.

Одного разу я набрався хоробрості і, в супроводі Кутки, зробив спробу підійти ближче до драча. Але тільки-но Кутка нашо-рошувала вуха і повискувала, пильно поглядаючи на собак, я спинявся. Недалеко від драча, за амбарами та коморами, через вулицю стояла хата Максима Сусіна з високим гребенем і різьбленими віконницями. Я думав, що коли мені пощастить дістатися до драча, і мужики примітять мене та відженуть собак, я подивлюсь, як у драчі коні крутять круг, а потім пробіжу до хати Сусіних, щоб побачити тітку Машу.

Від церкви санною дорогою ішов навперейми мені Луконя-сліпий з паличкою в руці. Обличчя його, дуже рябе, з жовтим пушком на щоках, було підняте вверх і посміхалось. Ця посмішка була чудна: начебто він завжди дивувався чомусь у собі самому і радів якимсь своїм думкам. У цій посмішці було щось світле і лагідне. Мені завжди було боляче і прикро дивитися на його обличчя і водночас невтримно вабило до цього хлопця, схожого на святого. З-під шапки спускалось до плечей русаве волосся. Старий, весь у латках, дублений кожухок був засмальцьований, а з дірвх ваялянок стирчала солома. Він ще здаля приязним тенорком закричав мені:

— Ти куди це, Федю, з собачкою зібрався? До драча не ходи: там пси люті. Тебе вони не розірвуть — вони маленьких не зачіпають, а Кутку твою розшматують.

Він радісно хитав головою і простягав руку, мов обмацував повітря. Як і завжди, він стривожив мене: він здавався не звичайним хлопцем, а якимсь прозорливцем, який бачить більше, ніж зрячі, чує краще, ніж інші люди, і навіть знає, що я думаю та почуваю. От і зараз він вразив мій дитячий розум: як він міг

знати, що я йду до драча і що зі мною Кутка? Одно в ньому було страшне — це очі: вони, як молочні бульбашки, випирали з повік і були нерухомі й мертві. Коли він легко й хистко ішов дорогою серед снігової білості церковного майдану, або посеред вулиці з тоненькою паличкою, яка грала в його руці і посвистувала по льодистому снігу, мені здавалось, що він іде не сам, а з невидимими товаришами. Він усміхався, високо піднімаючи обличчя, кивав головою, спинявся, прислухався, немовби щось обмірковуючи, і потім впевнено ступав далі або повертав до хати і зникав у воротах. Він ходив по селу щодня, начебто робив обов'язковий обхід. Заходив у ті хати, де лежали хворі діти і жінки, або в бідні халупи — в «келії» бобилок або до вмираючих. Щоразу, коли Агаф'я лежала після побоїв Серьоги, Луконя неодмінно приходив до неї, довго сидів біля неї і говорив тихо і лагідно. Приходив він і до нас у ті дні, коли мати лежала хвора або після того, як на неї «находило». І я бачив, що всі, навіть дід, зустрічали його привітно, але якось винувато. Він побожно хрестився і низько кланявся іконам, і в його сліпій усмішці було завжди щось нове, обіцяюче і таємниче. Він, мов зрячий, ковзким кроком підходив до матері і співучим, дівочим голосом казав:

— А я тобі, Настенько, гостинчик приніс: не крендель, не калачик, а втіху. Мені пресвята богородиця веліла сказати тобі: «Нехай вона не плаче, не турить, на мене покладається. Про що, каже, думає — здійсняться».

Хоч був він наш — сільський, син бідної вдови, яка жила на відшибі, в нижньому кутку, але здавався стороннім. Говорив так, як і всі на селі, але слова його звучали співуче, задушевно, усмішливо.

Коли він підійшов до мене і погладив мене по плечах, я спитав:

— А як ти пізнав мене, Луконю? Я ж далеко був.

— А я ще далі пізнаю. Духом пізнаю. Як ідеш, як дихаєш, як серденько б'ється. Не знаю, як сказати, а зразу тебе відчуваю.

І він тихо засміявся, високо підкинувши обличчя, підставляючи його сонцю.

— По повітрю чую. Мені повітря звістку подає. Я тебе не то, що здала пізнаю, а в цілій ватазі зразу знайду, та й інших хлопчиків без помилки перелічу. Ви і пахнете всі по-різному.

Він якось швидко й непомітно став мені зрозумілий та близький.

— А як це я пахну? — з цікавістю спитав я і довірливо взяв його за руку. Вона була гаряча, м'яка, пестлива.

— Не знаю. Мабуть, самим собою.

Він стояв поруч мене, посміхаючись, і весь час погладжував мене по плечу і по спині.

— Я вже двічі був у бабусі Наталії. Мучиться вона, а думи в неї радісні. Я біля неї немов живу водицю пив. Любить як

вона тебе!.. Ти їй не кидай: сама вона на старості літ. Ходи до неї, дня не пропускай. От тільки за Машаркою сумує...

— А куди ти йшов, Луконю?

— До Заїчки-жебракчи. Петяшка в неї у віспі лежить. Тягала вона його, тягала — у Ключах тинялась, у Варипаївці, а там віспа по дворах ходить. Ну, до нього вона і причепилась. Заїчка цілісінький день милостиню просить, а він сам томиться. Віспа всього його вкрила і на очі кинулась. «Прийди,— каже Заїчка,— без пам'яті він, мучиться і тебе кличе». А віспа ж свербить, дітки здирають її,— чи далеко до біди? Хоч би він очіці не втратив, як ось я. Не пам'ятаю, як вони в мене погасли, і не знаю, що вони бачили. А тепер мені — горя мало: куди хоч піду, кожен камінчик, кожен горбок і травичку знаю. У мене пальці мої краще, ніж очі, бачать і вуха теж. Ти чуєш, що мужики біля драча говорять? Тож-то й воно! А я кожне слівце чую. Ходімо, я проведу тебе на драч.

Він йшов поруч мене веселим кроком, поскрипуючи паличкою по снігу й поводячи головою з боку на бік. Обличчя його з золотим пухом на щоках, рум'яне від морозцю, весь час ловило сонце і посміхалось, і в цій застиглій посмішці не згасало радісне здивування і якесь недоступне мені прозріння. Я не міг дивитись на його обличчя — воно тривожило і пригнічувало мене.

У розчинені ворота драча мужики носили мішки і зразу ж зникали в курній темряві.

Там щось глухо зітхало, рокотало, хрустіло і постукувало. Ці перестукування схожі були на доладну гру нічного обхідника із своєю стукачкою. Випряжені коні стояли перед саньми і задумливо жували сіно. Собаки зустріли нас сердитим гавканням, та, коли побачили Луконю, кинулись до нас і привітно замахали хвостами. На мене вони не звертали уваги, але мимохідь лизали мені лице. Луконя сміявся, ласкав їх по загривках, пестливо гримав:

— Ну, ну, дурненькі! Чого зраділи?.. Чи давно не бачились? Дайте-но пройти! Не лякайте хлопчика!.. Дивіться у мене: коли як-небудь ненароком зустрінете, не гавкайте, не кидайтесь на нього... Ну, ну! Пішли, пішли!

З воріт драча вийшов молодий мужик — Альоха Спирін, низенький, приземкуватий, з чорною шерстю під вухами і на підборідді, з насмішкуватими злими очима.

— Луконько, чого бродиш, як ангел за грішниками? Підставляй-но спину, а то даром силу носиш. По жінках усе ходиш та стогнеш разом з ними.

— А чого ж, Ольошо! Давай, коли прикро тобі! Мішок знести не важко, важче горе микати.

Луконя нахилився, підставив плечі для мішка, спираючись на свою паличку.

Із драча вискочив Іванка Юльонков, його обморожене обличчя морщилося від реготу. Він і Альоша легко підкинули мішок

і м'яко поклали його на плечі Луконі. Він хистко задріботів у пійтму драча, помажуючи паличкою. Альоха бешкетно підморгнув Юльонкову, але недобрі очі його були тьмяні і нудні. Юльонков радів, нетерпляче відбігав до воріт і знову повертався.

— Давай, Ольохо, навантажимо його, пра-а! Потягне! Він тільки зосліпу жирок нагулює...

Двоє хлопців вивели під руки Луконю. Він поводив головою за кожним кроком і посміхався. Шапки на ньому вже не було, не було і палички в руках. Хлопці зухвало усміхались і подавали знаки Альосі й Іванці.

— Стій, Луконю! — з удаваною приязню умовляли його хлопці. — Нехай Іванка з Альохою в дурнях залишаться. Що там ті два мішки. Якихось шість пудів.

Луконя обвів білими очима всіх по черзі, але очі його пливли поперх їх шапок. Він начебто прислухався до кожного з хлопців — не до слів, не до сміху, а до їх думок і почуттів.

Іванка схопив мішок за різки і потягнув на себе. Альоха підхопив з другого кінця і вони без зусиль поклали його на спину Луконі. Він ледь-ледь згорбився під його вагою.

Другий мішок так само легко злетів уверх і ліг упоперек першого мішка. Луконя похитнувся, ноги його задрижали і трохи підігнулись. Обличчя його налилося кров'ю, а на лобі надулися жилки. Але покірна усмішка не згасала, тільки стала жалібною і тривожною, немов запитувала: «Що, мовляв, ви зі мною робите? Навіщо ви мене мучите?»

Іванка пританцьовував і захлинався:

— Клади ще! Дивись, який він смирний та рум'яний. Мовчить!..

Альоха рішуче і діловито розпорядився:

— Бери, Ванько, третій! Плавно давай!

Але покласти третій мішок на перші два важко, і вони стали розгойдувати його, щоб легше було підкинути наверх. Ноги тремтіли у Луконі, і мені вчулось, що він глухо простогнав. Я закричав і кинувся до Ваньки:

— Що ви робите?! Хіба можна? Скинь мішки, Луконю!.. Вони ж знуцаються з тебе...

Та Луконя стояв нерухомо, жалібно усміхаючись. Обличчя його розпухло і стало сизим. Мене відштовхнули вбік, і я упав. Але скочив зразу ж і озлився. Я до болю в серці зненавидів усіх цих бешкетників і кинувся до Альохи з міцно стиснутими кулаками. З розгону я ударив головою в живіт Іванці. Але він відкинув мене, як щеня. Я беркицьнувся у сніг. Хлопці заіржали, а Іванка люто закричав:

— Візьми його! Полкан! Рижик!

Але собаки обступили мене і стали обнюхувати, тикаючись мордами в моє обличчя і руки. А я, завмираючи від жаху, дивився на них і не ворухився.

Хтось підняв мене за комір і поставив на ноги.

— Ач, який ти силач, аршин з шапкою!.. Супроти всіх на кулаки пішов... Диви, який ти безстрашний!

Біля мене тупцяв маленький дідок. Однією рукою він насував мені на голову шапку, а другою обтрушував сніг з козушка. Він сміявся, а ріденьке бородисько тремтіло, запущене інеем. Це був пожарний Мосей, веселий жартівник. Я знов кинувся до хлопців, але він чіпко схопив мене за комір і закашляв від дряблого сміху:

— Годі, годі! Ну, ти, верглику з личкою! Як-кий хоробрый!

А я рвався з його рук, ревів і махав кулачками.

— Нічого... — сміявся і кашляв Мосей. — Вони ж бавляться. Луконька ж знає! Вони ж не зі зла... Попустувати охочі. А ти подивись-но разом зі мною: витримає він чи трюхнеться? Я одного разу засперечався так: от, мовляв, пухом злечу з порожніми мішками в руках з гребеня хати. Народу зібралось — страх скільки!.. А я стою з мішками, а мішки на мотузках, і думаю: хоч уб'юсь, а народ потішу. Ну й кинувся. Опам'ятався, а мене водою відливають. Сміху скільки було! Мені треба було б мішки мухами набити, — не догадався, — тоді б я вище дзвіниці полетів.

На Луконю поклали третій мішок, і всі оточили сліпого і не зводили з нього очей. Альоха усміхався і гидливо дивився вбік, начебто зовсім не цікавився, що відбувається коло нього. Іванка підстрибував і реготав. Двоє інших хлопців задкували від Луконі, спираючись долонями в коліна, і підбадьорювали його:

— Ну, ну-у!.. Тягни, не розхлюпай... Попрацюй для громади: ти праведна душа. Тобі всякий тягар — за іграшку.

Луконя, згорбившись під вагою мішків і піднявши лікті, щоб зберегти рівновагу, силкувався віддерти валянки від льодистого снігу, але ноги не слухались і тремтіли дрібним дροжем. Щоб ступити вперед, він ледь-ледь розхитувався. Пара валила в нього з рота і повивала хмаринкою його голову. Обличчя його перекошувалось болем, і мені здалось — по його щоці скотилася сльоза.

Мосей легкими і грайливими кроками підійшов до нього і, задерши шапку на потилицю, обережно взяв його за руку.

— А ти, Луконько, не ображайся. Дурні — народ веселий. Иди-но, ступай-но, я тобі золоту стежечку прокладу.

Луконя судорожно схопив криві пальці Мосея, з натугою віддер ноги від землі і боязко ступив уперед. Альоха, з нудьгою на обличчі, підійшов до Луконі, і для стійкості підтримав мішки. Іванка не переставав сміятися і підганяти Луконю.

Я не втерпів і крикнув:

— Не тягни, Луконю! Скинь мішки! Вони — навмисне... Бешкетники вони. Не надривайся, Луконю!

Альоха суворо зсунув брови і погрозив мені пальцем:

— Кинь, парубче! Не горлай під ноги.

Луконя вже дістався до воріт драча. Всі хлопці штовхалися біля нього, тільки Мосей знову подав руку Луконі і воркував ласкаво та бадьоро:

— Ти, Луконю, пливи, пливи! Ніжками лінію тримай... Поволі пружинься. На п'ятку не тисни! За моєю рукою тягнись. Я, брат, до старості літ жив на потіху. Дурні — народ веселий. Вони таких, як ти, люблять. А я дурнів обманюю.

Юльонков не знаходив собі місця: він бігав навколо Луконі, танцював і навіть кинув шапку на землю. Не тямлячи себе, я схопив паличку Луконі, яка лежала біля входу до драча, і з усього розмаху ударив Іванку по спині. Він згорбився від удару, побачив мене з палицею в руках, кинувся до мене, видер її і з вереском замахнувся. Я перелякано заплющив очі, зіщулився. Але удару не відчув, палиця гепнула в м'яку овчину десь поряд мене. Я отямився і побачив, як Мосей вирвав палицю з рук Іванки і соромив його, хитаючи головою:

— Ех, ти... дурень, дурень! З хлопчиком зв'язався. Що з нього взяти! Ех, дурень, дурень!

Я вбіг у п'ятому драча і, осліплий від снігу, нічого не побачив, крім курної тісноти. Потім помітив за перилами двох коней. Під ногами у них повільно і важко крутився величезний круг. З одного боку він заповзав під поміст, а з другого — сповзав звідкись з-під даху.

Луконя лежав на мерзлій землі. Він дихав хрипко і захлинався. Остеронь валялись тугі мішки. Один з них розв'язався, і просо золотим піском розсипалось по землі.

Мосей стояв навпочіпки перед Луконею і з стурбованим обличчям скрушно похитував головою, цмокав язиком, штовхаючи подерту шапчину на потилицю, а з потилиці на лоб, втішав його, наче дитину:

— Нічого, зараз полегшає, Луконю... оступився трошки. А я, старий дурень, теж осліп. Вони, негідники, накинулись на твою простоту: допоможи, мовляв, Луконю. Легко сказати — три мішки! Це ж дев'ять пудів... Пройдисьвіти, що з хлопцем зробили! Де болить, Луконюшко? В лазню б тебе треба, — відпарити: воно б кістки й обм'якли б. Вставай-но, я тебе додому відведу.

Проте Луконя не ворушився і мовчав, тільки жалібно усміхався.

— Ач, біда яка! Та й дурні ж! Веселий народ! На простоті, голубе, верхи їздять. Треба простотою оповиватися, мов ліпотою, та розумних випереджати.

Луконя підняв руку, повернув до мене обличчя і поманив мене пальцем.

— Іди-но сюди, Феденько, — сказав він тихо, але виразно, — іди-но, що я тобі скажу.

Я несміливо підійшов і присів біля нього навпочіпки.

— Кричав я тобі... — бурмотів я кризь сльози. — Кричав: «Скидай мішки!» А ти не послухався. Вони поглумилися з тебе.

— Нехай... Я ж знав... чого вони хочуть... Добра ж бо вони не бачили... Самі штурхани, палки та качалки... Вони хлопці хороші. Ольоша — сусід мій. Мачуха в нього... Били його і за діло, і без діла, а я його у виході ховав. А Іванку коли не кривдили? Хто хоче, той на нього і наскочить. Ну, от ми з тобою, Феденько, на драчі й побували. Іди додому. Я прийду, коли треба буде. Полежу ось трошки і полегшає. Мене бог не скривдить, від усякої напасті захистить.

Я дивився на нього з жалем та болем. Його покора і готовість віддати себе на потіху хлопцям викликали в мене недобре почуття до нього. Я страждав від обурення, і мені хотілось крикнути йому: «Навіщо ти це робиш? Ти ж не шкапа, не іграшка для них...» Але протест мій — протест малюка — був би тільки забавою для всіх, а Луконя не зрозумів би його.

Хлопці засоромлено пішли на круг і стьобали батогами коней. Альоша підійшов до нас і похмуро сказав:

— Я зараз коня запряжу, відвезу його додому.

І перевальцем пішов із драча. Хода його була важка і винувата.

Мосей закрутив головою, підморгнув мені і вищирив стерті зуби:

— Простота буває болячіша за батіг.

XXIII

Серьогу звільнили з жигулівки того ж дня. Убита корова лежала перед відчиненими воротами на тому ж місці, там же валялись уламки прядки і понівечений самовар. Чудно веселий і меткий, Серьога пройшов повз корову і, посміхаючись, ткнув валинком в її черево. Всі чекали, що він розпотішить себе дома — зірве свою злобу на Агаф'ї, але — дивно — він цього разу не зачепив жінку, наче весь перегорів у той момент, коли вбив обухом корову і потрощив самовар, а потім сміливо і бешкетно роїгнав урядників та присоромив пристава.

Митрій Степанич вийшов на ганок назустріч Серьозі, трохи наїдпитку після частування начальства, і приязно подав йому склянку горілки.

— Серього, сусіде! Бери, випий за благополуччя! Ну, й одчайдушна ти башка! Не минути тобі лиха, бешкетнику невгамовний. Якби я не визволив тебе, сусіде, бути б тобі у в'язниці.

Серьога взяв склянку, бережно перехопив її лівою рукою, зняв шапку, кинув її на сніг і побожно перехрестився. Він боязко подивився на склянку, знову бережно перехопив її правою рукою і сторопіло підніс до рота.

— Взаїменно вам, Степаничу, з благополуччям!

І випив повільно, раюючи після кожного ковтка.

— Дякую красненько, Степаничу! А тепер роби зі мною що хоч.

Митрій Степанич, пригладжений, прилизаний, із співчутливою усмішкою на скопечькому обличчі, говорив йому задушевно, наче старий приятель:

— Недоїмок за тобою більше немає, сусіде: я все погасив. Свої люди — порахуююсь. Друзів у біді пізнають. Росли ми разом, а батьки споконвіку з однієї миски їли. Хлопець ти був легкий, підбористий. І що це з тобою скоїлось, Сергію?

— Бідність заїла, Степаничу, безталанність. Шматка хліба немає. Працюєш до надсади, а діла ніякого. На тебе ж працюю... Кому користь, а нам хворість...

— Ти б, сусіде, про душу подумав, бога пам'ятав би, а то без пуття душу свою губиш. Смирніше б та розумніше жив... А то от біс вселився в тебе, ти й бушуєш. Ну, кому ти досадив баламутством своїм — корову вбив?

Серьога швидко захмілів на голодний живіт, жбурнув шапку валянком і з пустотливою усмішкою втупився в Стоднева.

— Принаймні волю собі дав, Степаничу. Розмахнувся. Запалилась душа. Хоч за душею — ані копійки, а свій норів показав. Я ж бо, Степаничу, знаю: корову ти сьогодні ж потягнеш на м'ясо, а мене до старости: мусить Серьожка Каляганов наймитувати у Стоднева. І не смій дихнути. І не буде у Серьожки Каляганова ні ложки, ні ложки, ні кутка, ні тинка...

Він закрутив головою і закашлявся від сміху.

— Тільки ти, Митрію Стоднев, зараз мене не зачіпай. Душа у мене стала простора: я багатший за тебе.

Митрій Степанич простодушно заспокоїв його:

— Иди з богом, Сергію. Всі ми грішні, а в мене немає проти тебе злого помислу. Почекай, я зараз винесу тобі коровай хліба. Серьога схопив шапку і заричав:

— Я не жебрак, Степаничу. А на принаду в пастку не полізу. Продав я тобі душу, а більше злапати тобі нічого.

І швидко зник у своїх воротах.

Тижнів два він жив тихо і ніде не показувався. Його всі жаліли, але боялись. Колись хороший, веселий мужик, тепер від бідності, від нестатків та голоду став лихий і дикий. Їли вони з Агаф'єю тільки тюрю — квас, цибулю та чорний хліб. Діти у них теж не жили: то Агаф'я скидала їх мертвенькими, то вмिरали вони в перші ж дні.

Щодня він горлав на своєму дворі і на голодну корову, і на Агаф'ю, і на курей, і навіть на всяке начиння. Лаявся він препаскудно. Мати з Катею затулялися фартухами і розгублено ахали.

— А-а, батюшки! Розбійник який! Сорому нема. Наче з нього шкіру деруть, з окаянного.

Батька споряджали у візникування тижнів два. Для нас, дітей, це були найцікавіші дні. Ладналися сани, накладалися за-

лізні підрізи, парились нові закрутки, лагодились вози, шинувалось обіддя. Все це укладалося на сани, щоб у весняне роздоріжжя зразу ж їхати на колесах. Наш кістлявий гнідко байдуже дивився на цю метушню і хrupав солом'яною січкою з висівками. Другого коня дід вирішив узяти в Серьоги Каляганова. Серьога привів свою горбату рябу кобилу з одвислою губою і передав її в хомуті дідові.

— Ти вже, Васю, підгодовуй її, щоб не здохла. А тимчасом нехай постоїть з вашим гнідком, дядьку Фомо. Вона тобі через три дні рисак буде.

Дід тримав за повід кобилку і строго опускав волохаті брови на очі.

— Сідай верхи — і риссю! Витримає — візьму, не поскаче — додому поведеш.

Дід говорив неохоче, мов Серьога накидав йому свою кобилку, а йому зовсім не хотілось її брати.

— Та хіба ж вона зараз побіжить? — злобно хрипів Серьога. — Надісь, вона не на заміщі. Соломи — і тієї немає.

У діда тремтіли брови і льодисті очі посміхались. Він любив потішитися з людей.

— Сідай, сідай! Подивлюсь, як вона батіг почуває.

Серьога застрашливо вирячив очі, поправив шапку і люто стрибнув на спину кобилки. Кобилка похитнулась, але не злякалась і не здивувалась. Вона не підняла навіть голови і не смикнула хвостом. Серьога лежав черевом на її горбатій спині і ніяк не міг закинути ногу на її круп. Він мотав валянками, крєктав, і обличчя його набухало від крові. Це було так цікаво і смішно, що ми з Сьоомою бігали навколо і реготали. Дід дбайливо змахнув батогом і стьобнув кобилку по заду. Смуга пилу залишилась на шерсті, але кобила тільки ліниво змахнула хвостом. Серьога дригав валянками і крєктав.

— Ти, дядьку Фомо, почекай, а то вона помчить вистрибом — розіб'є.

— Тримайсь!

Тут дід почав стьобати кобилку і по крупу, і по ногах. Кобилка затремтіла, мотнула головою і раптом застрибала по двору, наче дерев'яна. Серьога лежав на череві і дригав валянками.

— Дядьку Фомо, уб'юсь!

Дід біг за конячиною і стьобав її. Це був не старий чоловік, хронун і домовик, а молодий, спритний мужик, якому хотілось гратися та бешкетувати. Навіть батько здавався старшим за нього: він здаля дивився на діда й Серьогу і сміявся в бороду. Ми з Сьоомою бігали за кобилою і кидали в неї кізяками. А кобилка стрибала, намагалась хвицятись, і одвисла губа її моталась, як рукавиця. Кізяки гупали в боки кобили і зад Серьоги. Він хапався за бік і лопатки конячини, щоб не впасти. Дід розпалився і без угаву хльостав її батогом. Тит шльопав лопатою

Серьогу по заду і пискливо реготав. Серьога вирячив очі, трусився на спині кобили і сміявся: він так і не міг закинути ногу на її круп.

— Дядьку Фомо, душогуб!.. — горлав він. — Розіб'юсь... Відповідатимеш... Старий чорт!

Кобилка забігла під навіс і уткнула морду у довгу дерев'яну колоду. Серьога зіскочив, жартома схопив діда в оберемок і підняв його над своєю головою.

Сигній і Тит довго смакували дідову витівку з Серьогою, його скачку на півдохлій коняці і заходились реготом. Дід пішов кудись з двору, Сигній утік до Філарета, а батько з Титом згрібали кізяки. Кобилка Серьоги тинялась по двору і тикалась мордою і в порожню колоду поряд з гнідком, і в тини, і в купу гною. Я граблями підгрібав сміття до саней.

У ці нудні хвилини ввійшов у двір Кузяр з Наумкою, і я радісно побіг їм назустріч.

Цього разу Кузяр ошелешив мене несподіваною вигадкою. Ми стояли біля воза без коліс, який лагодили для візникування. Каретка його на пов'язях була окована залізними скобами. У Кузяра пустотливо заграли очі, і він з визивною рішучістю запропонував:

— Ану, хто з вас зуміє язиком залізяку полизати? Хто з вас хоробріший? Хто моторніший та в кого язик розумніший — три копійки дам. Ну? Починай!

Я вже добре знав шахрайські його нахили і завжди чекав від нього всяких небезпечних вигадок. Я вже знав, що таке — приморожене залізо: воно обпікало, як розжарене вугілля.

— Ти сам лизни, перший покажи, коли такий спритний.

— Боягуз, боягуз! — з образливою зневагою дражнив він мене, і очі його щулилися від злості.

— Ти сам боягуз. Хоробрий сам уперед поспішає.

— Я це зроблю, а от ви боягузові віруєте.

— Ну і зроби!

Наумка почервонів від страху. А я вже сам наступав на Кузяра:

— Ось тобі й хоробрий! Ти тільки вмієш на інших вижджати.

Кузяр з жахом відчув, що його авторитет сміливця та розумника похитнувся, що він сам сплонував. Він зробив зухвале обличчя і зсунув шапку набакир.

— Ех, ви, чорти куці. Я вас на сміх підняв, у дурні пошив! З вами й водитися — сором. Дивіться, як справжні спритні люди козирем б'ють. Морозу боятися — не візникувати.

Він задирливо зняв рукавиці, засунув їх в кишеню, нахилився над скобою і висунув язик. Ми з цікавістю стали близько до нього обабіч і завмерли. Він обережно і повільно наближав язик до залізяки і довго не наважувався торкнутися ним скоби. Вибравши момент, він доторкнувся кінчиком язика до побілілого

від дихання кільця. Може, він нахилився більше, ніж треба, або не встиг вчасно відсмикнути язик, і кінець його вмить прикипів до заліза. Кузяр хотів зараз же відірвати язик, але не міг. Він пискнув і почав швидко дихати на скобу; залізо вкрилося шаром інею. Обличчя Кузяра перекошилося болісним здивуванням. Він вчепився пальцями в язик і почав гарячково віддирати його від заліза. У розпачі він рвонув його, і ми побачили на залізі закривавлену шкірку. З очей Кузяра капали сльози. Проте він по-сміхався тремтячою посмішкою, і лепетав, весь сірий від пережитого страхіття:

— Ну, отож-то... От тобі й боягуз! Я не побоявся і язик трошки припаяти.

А сльози бігли буйними каплями по його щоках. Він не помічав їх або храбрився, щоб показати нам, який він молодець.

В цю мить у дворі Каляганових страшенно заверещала Агаф'я.

Двір у них був без плоскуші, і сніг брудними заметами лежав навіть на ганку. Агаф'я, скуйовджена, розплаталась на снігу. Вона не рухалась, а тільки приречено вирячала заплалилі очі. І обличчя, і ноги, і великі руки її були такі худі, що маслаки на суглобах просвічували крізь жовту шкіру, а ямки на висках костистого доба були жовті, як у мерця. Каляганов, в самій домотканій сорочці, молотив її кулаками. Він уже не розумів і не бачив нічого. І було дивно, як це Агаф'я терпить його вбивчі кулаки і штурхани, коли він на кулачних побоїщах вважався одним з найнебезпечніших бійців і з одного удару його кулака дебели мужики грюкались на сніг.

Збігались мужики і жінки з усієї вулиці.

Літні баби почали навперебій пронизливо кричати і наскакувати на мужиків:

— Мужики, відніміть її. Адже уб'є він молодицю. Відтягніть його, кабана, зв'яжіть його... Ай, батечки! Зовсім-бо знепритомніла жінка! От уже послав їй бог кару!

Іванка Юльонков крутився коло Серьоги і, на подив усім, безстрашно наскакував на нього і намагався схопити його за штани.

— Дядьку Сергію! Зв'яжуть тебе, дядьку Сергію, у волость поженуть. Дивись-но, адже Огаф'я не дихає. — І раптом верескливо засміявся і затупав ногами. — Гей, дядьку Сергію, виходь проти мене навкулачки! Виходь! — І безстрашно схопив його за ваялянок.

У цю хвилину з купи чоловіків і жінок вийшов Лукопя сліпий і впевнено, спокійно, навіть якимось розраховано, з ясним обличчям, підійшов до Каляганова і з розмаху упав на Агаф'ю, просто під кулаки Серьоги. І всіх вразив і він сам, і голос його, в якому звучав осуд:

— Дядьку Сергію, гріх мертво людину терзати. Навіщо ти

на душу кару таку взяв? Плакати будеш — сліз невистачить. Відійди, Сергію!

Всі відсахнулись, наче приголомшені громом. Хтось застогнав і заголосив. Каляганов, мов глухий і сліпий, товкмачив кулаками Луконю. А він, Луконя, чимраз далі відтісняв Сergyоу, щоб захистити собою тіло Агаф'ї.

І ось тут сталося те, що залишилось у моїй пам'яті на все життя.

Мати, маленька, тендітна, як дівчинка, в коротенькій курточці з довгими рукавами до землі, бліда, з високо піднятою головою. в чорній шалі, пов'язаній по-старечому кокошником, з міцно стисненими губами, впевнено і безбоязно підійшла до розпластаної, з розкинутими руками Агаф'ї, нахилилась над нею і взяла її голову в руки. Потім низьким голосом строго наказала:

— Візьміть звідси Сергія! Його треба на ланцюг посадити.

Несподівано до Каляганова підскочила Катя, змахнула з його голови шапку і, вчепившись в червоне його волосся, рвонула до себе. Луконя підвівся з зосередженою сліпою усмішкою. Мати статечно вклонилась йому і з пошаною проспівала:

— Луконюшко, захиснику ти наш сердешний! Нагородить тебе господь за це.

Сergyога стояв на колінах з диким обличчям, спираючись руками в льодову корку на снігу, і запалено дихав, нічого не розуміючи. А мати знову опустила до Агаф'ї, обняла її і поклала свою голову їй на груди.

Коли мама повільно підвелась з судомогами на лиці і затремтіла з ніг до голови, Катя ахнула, сплеснула довгим рукавом і крикнула несамоовито:

— Хіба не бачите, окаянні? Молодичка ж не в собі. Мужики! Сergyоу зв'яжіть!..

А сама кинулась до мами. Але мама владно відхилила її і заголосила:

— Розп'яв він її, розп'яв її!..

Тит і Ванька Юльонков уже тримали під руки Сergyоу, а він рвався до Агаф'ї і кричав, як безумний:

— Пустіть... Христа ради... Я її в хату занесу... Зайшлась вона... Я її водою віділлю... Огаф'е! Вставай, Огаф'е!.. Не сором мене перед людьми...

Я не помітив, як Кузяр притяг звідкись віжки і совав їх Титові.

— От, Титок... В'яжіть його.

І заплакав, захлинаючись сльозами.

Пам'ятаю, що я бив кулачками Сergyоу, пронизливо кричав і рвався з чийхсь рук.

Статечно, по-хазяйському, підійшов Митрій Степанич в суконній бекеші, в смушевій шапці і з строгим обличчям настоятеля, і похитав головою:

— Це ж ти що наробив, Сергію? Богу душу віддала Огаф'я. Гріх непростимий взяв ти на душу. Зрікся тебе господь. Чоловік може вчити жінку, але не віддавати смерті. — Він оглянув юрбу (люди знову стали зб'гатись) і ткнув пальцем у Серьогу. — Зв'яжуть його, біснуватого, і старосту приведіть.

Однак люди зустріли його мовчки, похмуро і явно вороже. Ніхто не рушив з місця.

Тільки-но Серьога побачив Митрія Степанича, він став буйно рватися з рук Юльонкова і Тита. Вони одлетіли вбік, але на Серьогу навалився мій батько і обидва сини Паруші. Серьога був страшний у своїй несамовитості; Терентій, Олексій та батько напружували всі сили, щоб скувати його руки, але він виривався, хрипів, і вони, знемагаючи, покрикували:

— Мужики! Допомагайте! Страшенна сила... Вирветься, божевільний, лиха накоїть...

Підбігли ще кілька мужиків і стиснули його з усіх боків. Він борсався в їх руках, плював у бік Митрія Степанича.

— Ти лиходій! Не я, а ти вбивця. Ти сили з мене вимотав. Я мужиком був... Працював... От до чого ти мене довів! Пустить мене, уб'ю я його... задушу... щоб чорти його в пеклі гаками терзали. Учитель, наставник... бодай ти будеш проклятий! Дайте його мені, душогуба!

Баби ридма ридали, а мужики хмурились, дивились у землю і щось суворо бурмотіли в бороди. Паруша, строга, велика, підійшла до тіла Агаф'ї і низько вклонилась.

— Ну, відмучилась, бідолашна. Відійшла від юдолі. Нема на ній гріха, на мучениці. — Вона повернулась до Серьоги і з суворим співчуттям пильно вдивилась в нього, потім підійшла до нього і тужно похитала головою. — Ну, ти... мужик неудашний! На кому помстився? На себе кайдани наклав. Знаю, знаю, не ричи, Сергію! Тепер час настав постраждати тобі, помучитися та подумати, звідки до тебе біда прийшла. — І раптом по-чоловічому пробасила, звертаючись до Митрія Степанича: — А ти йди звідси. Іди з богом та гріхи замолюй. Горе копиться та через край ллється. Як гукнеш, так і відгукнеться. Іди собі, іди, не вводи людей у гріх.

Митрій Степанич розвів руками, докірливо усміхнувся і нерішуче пішов назад. Мужики і заплакані жінки провели його мовчки, недобрими очима. А коли він, не оглядаючись, не втрачаючи статечності, вийшов за ворота, всі почали злобно кричати, не знати що. Всі обернулись услід йому і почали галасувати, як на сході. Жінки погрожували кулаками, голосили, а старі похитували головами.

Паруша знову підійшла до мертвої Агаф'ї і махнула Каті рукою. А коли Катя наблизилась, вона взяла за плечі матір і лагідно підштовхнула її до Каті.

— Иди-но додому, сизокрила! Та хлопчика з собою візьміть. Йому тут негоже бути.

Ванька Юльонков перебігав з місця на місце і захлинався від сліз.

— Ось він, Сергій... загинув. Згубили мужика. І всі ми заплутались. Можливо, вже й моя черга завтра буде. Мужики, сусіди! Що робити, сусіди? Червоного півня їм усім... І Митрієві... і панському двору...

Серьога стояв на колінах, із зв'язаними на спині руками, і вже мовчав, опустивши голову на груди.

У цей час довгою вулицею із дзвіночками, з гамором, знімаючи снігову куряву, промчали гарні сани пугом. На санях сидів у сірій шубі з пишним коміром Ізмайлов. Юрба похитнулась і подалась до воріт. Хтось з мужиків гукнув надсадно:

— Он ще сатана пролетів... І тут Митрій... і там Митрій... Дави, дави, та витри...

— Діждуться! — з погрозою захрипів застуджений голос. — Віділлються вовкові овечі сльози. У кілки їх, чортів... Вірно каже Ванька: спалити їх дощенту.

Якийсь дід з юрби розсудливо заскрипів:

— Чого даремно мелете! Хіба можна розбоєм? Розвольничались молоді.

Ванька Юльонков закричав:

— Тобі, діду Гнате, вмирати пора. Відпочивати йдеш. А тут жити треба. А чим жити? З голоду вити? Дітей морити?

Юрба гомоніла і хвилювалась.

Батько і Терентій з Олексієм поволокли Серьогу в хату, а він стогнав, наче хворий:

— Огаф'є! Що вони зі мною роблять? Сусіди! Родичі!

І потім, вже на ганку, він отямився і сказав зовсім спокійно та буденно:

— Це що ж таке, сусіди? Що це я наробив? Чи ж справді? Невже Огаф'я?..

Юльонков, задихаючись від хвилювання, умовляв його:

— От тож-то й воно, дядьку Сергію. Хіба так жінку б'ють? Адже у тебе руки по пуду. А їй що треба? В ній і так душа не держалась...

Серьога слухняно ввійшов у хату. Баби тужили різноголосо. А Катя підхопила маму під руку і повела з двору додому. Я побіг слідом за ними, мов очманілий. Мене вразило ніколи небачене мною обличчя матері, схоже на сліпе, таємниче лице Луконі.

Після цієї події я довго не міг отямитись: на вулицю не виходив, а сидів на печі і мовчав. Мама лежала непритомна цілу добу, а коли встала, заметушилась, як і раніше, по дому: ходила до колодязя по воду, шкрябала й мила підлогу, прала одягу та біла її прачем на річці, біля ополонки. Обличчя її було знову ясне, свіже, як у дівчинки. Так само моторно догоджала вона бабусі, граючись, накривала на стіл і прибирала з столу, сіяла борошно в ночви, ганяла корову до водопою і доїла її в хліву. Коли ховали Агаф'ю, вона проводжала її разом з Катєю та ба-

бусею і прийшла з кладовища спокійна, без печалі на обличчі. І мені було боляче і прикро, що в ці дні вона мовби забула про мене: ні разу не покликала мене і не приголубила. Я пробував підійти до неї, але вона ніби й не бачила мене. Бабуся поглядала на неї тривожно і про щось шепталася з Катею.

А я сидів на печі, перегортав рукописний Цветник або Псалтир, шептав прочитані слова, і вони мерехтіли в моїх очах, незрозумілі, як маячення. Вночі я прокидався від страху. І моя бідна маленька голова мучилась від набридливої нісенітничі: «от иже согрешающим приобщение пакость...», «от аспида и василиска...»

У ці дитячі роки я вперше став відчувати тяжкий біль не тільки від побоїв. Життя відкривалось передо мною, як низка несправедливостей, і я мучився від образи та страху. Хотілося крикнути на людей: «Та чого ви бешкетуєте, дурні?!» Але я тільки знічувався від болю, маленький, безсилий. Уже в ці ранні роки я знав, що сильний мучить слабого, що здоровий не щадить хворого, що багатий Митрій Стоднев розпоряджається бідними, а вони покійно та принижено скидають перед ним шапки.

Він обдурював нас, малолітків, коли будував велику кам'яну комору, приманював елеїним голоском і, обіцяючи гостинців з своєї крамниці, змушував цілими днями місити ногами глину. Я перший вийшов з роботи: до крові поранив ноги. Всім він дав нам по сухій долі, що тоді коштувала дві копійки.

Я боявся доброти і лагідного голосу бородатого дядька Ларивона і ховався від батька. Чому він ні разу не привітив мене, не сказав мені жодного хорошого слова, не посадив мене на коліна? Чому дід тільки грізно гримав на мене, завжди лякав багатом, віжками, ремінною шлеєю і змушував з доброго дива кланятися йому в ноги.

Я бачив, що на селі є хороші, ясні люди, але ці люди були для мене ще більш незрозумілими. Їх не любили і ставились до них або вороже, або зневажливо. От сліпий Луконя, який щодня ходив по хатах, де металась діти у віспі, де лежали побиті жінки або вмираючі. І не подвиг у нього це був ради душі спасіння, а душевна потреба. Він і вдома у себе не байдкував. Стара мати душі в ньому не чула, а він оберігав її і робив усе сам: і по воду ходив з коромислом на плечах, і корову доїв, і борошно сіяв, а мати поралась тільки біля печі. І все-таки він знаходив час зайти то в той, то в інший кінець села, то на ту, то на цю сторону, щоб порадуватися по-своєму такою радістю, яка всім здавалася примхою юродивого. Він дуже любив дівочі посиденьки взимку, а навесні — танки і співав пісні разом з дівчатами високим, майже дитячим голосом. У молінній завжди стояв попереду, біля аналоя, і співав своїм тенорком уся службу і навіть читав напам'ять цілі кафізми або евангеліє. Без його «ангельського» голоса не проходила жодна панакхид. Ось Володимирич з Єгорушкою. Де вони тепер? Чи побачу я їх

коли-небудь? Ось бабуся Наталія. Чому цих хороших людей кривдять і свої, і чужі?..

І тепер, коли я перегортаю книгу мого життя, мене обіймає сумнів, і я запитую себе, чи треба розповідати про ці давно минулі дні, чи треба зображувати ті клятві тортури, через які проходило моє дитинство, а потім юність: адже все це було, та за водою пішло — воно минулось безповоротно. Але внутрішній голос совісті й обов'язку говорить мені настійливо: мушу розповісти, мушу показати ті тяжкі нетрі, через які доводилось пробиратися людям мого покоління і переборювати їх, щоб вийти з чортової пітьми на вільний шлях сучасного. Треба розповісти про ці страшні дні й тому, що не витравлені, не випалені ще до кінця пережитки жорстокого минулого.

XXIV

Паруша влаштувала у себе «толоку», щоб обмолотити копу жита на продаж: треба було купити невісткам краму та шкіри на коти, а синам нові чоботи і кастиорові кашкети. Вона любила, щоб її невістки і сини були на все село найкраще вдягнені. І не тому, що їй втішно було бачити, як заздрісно любуються ними жінки, а тому, що вона змолоду любила сама добре вдягтися і вдягти своїх дітей. Вона зміла хазяйнувати і сама, і сини з невістками працювали з ранку до ночі. Вона збирала по крихті, по копійці, умудрялась не влізати в борги. В селі не звикли вивозити гній на поле: його скидали в байраки. А сини Паруші не тільки відвозили гній на садибу і на свою надільну та орендовану землю, але щодня Терентій або Олексій під'їжджали до байрака і вилами колупались у звалища, які взимку парували, і відвозили чорний, гарячий перегній на поле, не звертаючи уваги на глузливі запитання мужиків:

— Хіба, Ольшо, діла не знайдеш — гній у яру чистиш? Кому возиш? Вози, вози, — може, навесні твоя смуга мені відійде.

Олексій, зсуваючи шапку на потилицю, охоче відповідав на глузування жартом:

— Я скарб шукаю: на полі він, може, бог дасть, сам виросте.

І завжди на їх смугах урожай був кращий, ніж у сусідів. Хоч під час переділів надільна земля і переходила кому-небудь з мужиків, Паруша казала повчально:

— От ми про земельку дбали, годували її, плекали, ходили, як за матір'ю, — і вона нас годувала, матінка. Ми й іншу, голонду смужку, так само удобрювати будемо: адже земля за добро добром платить. От і ти клопочись та ходи за нею, вона і дасть тобі благодать. Земля дармодів не годує.

Проте мужики, як і раніше, скидали гній у байраки, — не

«чужому дядькові», а сини Паруші, теж як і раніше, возили цей гній на свої смужки. І завжди у Паруші на току стояло більше на якусь копу, мукала друга корова у хліву та бекали вівці, а під повіткою у кормушці хрупали овес двоє коней. Терентій у вільний від польових робіт час їздив від Стоднева візникувати, а рахунки з ним зводила сама Паруша і, хоч була неписьменна, заплутати себе не давала. Митрій Степанич лукаво усміхався і казав їй благочестиво:

— Ти, тіточко Парушо, наче бухгалтер, все обчислиш, ані копійки не прогавиш. Мудрістю якою господь тебе наділів! Торговцеві з тобою справу мати не вигідно.

А вона дивилась на нього розумними, пронизливими очима, сильна, мужня, і викривала його:

— Мене вже, Митрію Степаничу, не обшельмуєш, хоч ти й живеш обманом. Я ж бо знаю твої петлі та вихватки. Ти хоч і настоятель наш, і боже слово у тебе на устах — начотчик! — а останній шматок хліба намагаєшся вирвати у мужика. Ви, багатії та баришники, на дурнях живете. Учиш, наставляєш, до віри закликаєш, а вірою пастки ставиш. Я ось тільки богові вірю, а тебе наскрізь бачу. Ти вже зі мною в «курючки» не грайся: за-в'язувати очі не дам. Ех, Митрію, Митрію, скільки ти народу знедолив! Скільки діточок заморив!

— Без бога, тіточко Парушо, ні один волос з голови не впаде. Тільки він, владика, шляхи людині вказує... І не нам судити, кому що дано і від кого відібрано.

Вона грубо обривала його:

— Ну, ти мені, Митрію, очі не відводь! Не забувай: я всі твої діла і повадки знаю. А на страшному суді все богові розкажу.

Можливо, Стоднів і не хотів би зв'язуватися з Парушею у візникуванні, але без неї не обходився: ніколи не було випадку, щоб він виявив «утечку», «утрусочку» і «лідмочку» на возі Терентія. Це був найнадійніший, найчесніший та дбайливий візник.

На «толоку» Паруша, як і раніше, покликкала нашу сім'ю. Хоч вона і бурчала на діда та на «неудашність» у нашому домі, але здавна була в дружбі і з дідом, і з бабусею.

Терентій і Олексій розкыстили від снігу тік на луці, недалеко від нашої хати, привезли три бочки води і поливали його відрами. Тік заблищав молодим льодом, по якому хотілось кататися. Із стодоли ще напередодні Терентій з жінкою стали звозити снопи і складати їх у великі скирти.

Стояли пекучі морози, і повітря мерехтіло ліловою імлою. Небо було чисте, як лід, оранжове сонце стояло низько над хатами і здавалось волохатим. Із димарів піднімався жовтий дим, розпливався і танув над селом. Скуйовджені галки мерзлякувато літали над лукою, горлали щосили і без потреби сідали на сніг. По дорозі, довгою вулицею без угаву тяглись валки, а поряд

з саннями йшли мужики в довгих кожухах з високими комірами, з батогами в руках.

Вранці, з сонечком, дід, батько з матір'ю, Катя і Сигній одяглись, мов на свято, і пішли з ціпами на тік. Нам з Сьомою теж була там робота — розрізувати серпом перевесла обмолочених снопів і відвозити на волокушах соломі в купу. Тит залишився хазяїнувати вдома: він любив залишатися сам на дворі і нишпорив по темних кутках комори і «виходу», озираючись, наче злодій.

Мати і Катя причепурились: одягли нові сарафани, полушалки, горохові шалі, суконні теплі курточки. І обличчя їх стали святкові, вичікуючі, схвильовані. Паруша разом з невістками вийшла теж у новому кожусі і святковій китайці і в такій самій гороховій шалі, як мати з Катею. Йшла вона велично, як самовладна хазяйка, але в очах її світилися веселі вогники. Невістки вдяглись напрочуд гарно і були дуже миловиді. Але Терентій і Олексій, різні на вигляд — один небалакучий, заклопотаний і млявий, другий — мотгорний, веселий, жартівливий, навіть борідка у нього була кучерява, — прийшли в буденних кожухах і привели коня з волокушею.

Молодичі зразу підійшли до матері та Каті і стали про щось живо перешіптуватись. Мужики скинули шапки і мовчки поздоровкались. Батько діловито підійшов до Терентія і став оглядати рябого коня і погляджувати його по шиї та по спині. Дід зняв з скирти сніп, зважив його на руці і став ретельно перебирати колоски, а вони важко звішувались і тремтіли, наче сержки. Він щось бурмотів у бороду і заздрісно струшував головою.

Ми з Сьомою, не чекаючи обрядних розмов, зносили важкі снопи на тік і клали їх щільно один до одного. Нам ця робота подобалась: снопи були як живі, — вони тремтіли, колихались колоссям і пахли солодом соломи. Добре було відчувати під ваянками проморожений сніг, весь пронизаний колючими іскрами, нестерпно білий і твердий, як цукор. Приємно було із снопами в обох руках ковзатися з розгону по дзеркальному льоду току і почувати, як важкі снопи підштовхують нас вперед. Мороз обпікав щоки і вуха, і від цих обпиків хотілось сміятися. У повітрі застигла тиша, і сліпучобіла площа мінилася різнобарвними спалахами, як райдужні шибки у вікнах фарбувальної хати. Разом з нами бігала і наша кошлата Кутка, і їй, мабуть, теж було весело стрибати, катати зубами снопи і ковзатися по льоду.

Паруша, оглядаючи всіх молодими очима, розумними та владними, але веселими й тямущими, низько вклонилась і сказала урочисто і співуче:

— Ну, сусідоньки милі, за хорошим нашим звичаєм потрудіться для взаємності, не погребуйте хлібом-сіллю за столом нашим. Дружня поміч дорожча від срібла злата: і робота — свято,

і душа багата. Ми з тобою, Фомо, пам'ятаємо, як бувало всією громадою толоку влаштовували: чи то сіножать, чи жнива, чи молотьба... Сварки між сусідами були за дрібниці, за переділи. А робота спільна всі сварки та чвари мов рукою знімала. Уже рідко буває громадська толока — і земельки немає, і вгідь покісних немає. Самій сім'ї робити нічого. А в серці у мене віра: не стерпить народ безземелля, та й земля пропаде без мужика. І буде глад, мор і великі трясіння. Без праці не буде і світла. Праця своє візьме. Ну, з богом, дорогі мої дітки і сусідоньки!

І вона несподівано гукнула до нас з Сьомою:

— Ось вони, колосочки золоті, як працюють! З веселою душею, залюбки, граючись. Ах ви, діти богів!

Потім вона вклонилась дідові:

— Будь хазііном, Фомо. Розпоряджайся... А я піду додому в жіночій справі — в комірчину, до печі.

Всі слухали її шанобливо. Навіть дід, який стояв близько від неї, погладжував бороду рукавицею і дивився їй в ноги вдумливо і строго. А коли вона закінчила своє слово, він сказав незвичайно тепло:

— Іди, мати, не турбуйся. Працівники всі хороші. Де у нас поміч, там бог на поміч. Іди, будь певна.

Це був обряд, встановлений з давніх-давен, але слова Паруші не були готовими словами: вона говорила від душі, зворушливо, по-своєму. І це розтривожило всіх, а у матері заблищали сльози на очах. Батько стояв разом з Терентієм і, намагаючись приховати своє збудження, сказав, захлинаючись:

— Ех, Терентій... Мати яка у вас... Ума палата...

Терентій з гордістю відповів:

— Ми за матінкою — мов за горою. При ній не спіткнешся. Буває дурницю яку зробиш, а вона ніби й не помітить — на ум наставить. Душової землі у нас менше, ніж у вас, на оренді сидимо, а зроду ні у кого в боргу не були. У матінки одно на думці: «Кігтик застряг — пропав весь птах», і «краще без вечері лягати, та без боргів вставати».

Паруша пішла додому плавною, нестаречою ходою, і у всій її великій постаті почувалась тверда впевненість у своїй силі й незалежності.

Ми з Сьомою уклали снопи на току довгим рядом, і вони лежали, мов діглахи в козушках, уткнувшись білявими голівками один в одного. Дід зняв шапку і, глянувши на мутне сонце, розмашисто перехрестився. Всі теж перехрестились.

— Ну, починаймо з богом!.. — бадьоро гукнув він, надіваючи шапку і призивно махнувши рукою: — Беріть ціпи, ставайте!

Біи перший узяв ціп, оглянув його і став у середину снопів, на колоски, спиною до ряду. Всі з своїми ціпами стали перед дідом у звичайному порядку: попереду батько з Терентієм, як старші в сім'ї, перед дідом, обабіч його, далі — Олексій і Сигній, а там Катя з молодницею Терентія, і в кінці моя мати і жінка Олексія. Дід

прикрасі. Мені здавалось, що вони ставали гарними, дуже добримі і любили один одного. У матері вже не було затамованого суму в очах, і скорботні зморшки біля очей зникали. Вона стала ніби сильнішою, сміливішою, поривчастою. Батько вже не думав про себе: і чванливість зникала, і розумування тануло. Він метко, розмашисто, немов тішачись здоров'ям, працював ціпом, хвацько ворухив солому і навіть кидався до нас з Сьомою, щоб допомогти накладати на волокушу. І обличчя у нього було таке ж молоде та веселе, як у Сигнія, який, здавалось, не працював, а бавився з мужиками і жінками.

Мовчазний і важкий Терентій благодушно посміхався, переглядаючись з Сигнієм та Олексієм і показуючи з-за густої бороди, вкритої інеєм, широкі білі зуби. А Сигнієві не терпілось пореготати, зробити ногами танцювальний перебір і пожирувати з Олексієм, який широко посміхався, коли в перерві пробував з ним боротися Сигній або жартували з ним жінки.

Льосинька, жвава, рухлива, з великими здивованими очима, мабуть, знала, що вона гарна: час від часу вона немовби спохвачувалась і ледь-ледь закидала голову. Вона без угаву про щось гомоніла з Катєю, з матір'ю, жартувала з Сигнієм. Разів два вона загрозливо замахувалась ціпом на Сигнія, а потім на Олексія, — вони, напевне, відпустили якесь вільне слівце. Малаша з задумливим обличчям, з лагідною готовністю та ніжністю в очах, більше мовчала, як скромниця.

І я думав тоді: чому так мало в нашому житті цих гарячих днів дружної роботи, коли люди зовсім змінюються, робляться хорошими, беззлобними, святковими? А вони ж хочуть працювати, люблять свою працю, тужать за нею, як дядько Ларивон, і немов п'ють у такі моменти живу воду. Адже в цій роботі «толокою» немає корисливості і ніхто не помишляє про буденні розрахунки. І дід, у якого улюблене заняття знічев'я — клацати на старенькій рахівниці і який завжди турбується про кожну копійку, мов про благодистину, зараз начебто в лазні вимився або переживає якусь удачу. Значить, якби в кожного мужика була земля, він весь час горів би в роботі і не катував би ні жінку, ні дітлахів, не пив би без просипу, як Ларивон, і не був би в неминучій кабалі у пана, а мироїд не висотував би з нього жили. Тимчасом усі дні життя наших мужиків заповнені були скаргами на недоїмки, на всякі побори і стягнення, на безхліб'я та безкорм'я. Всі біди і напасті йшли від пана і багатія, за яких горою стояло начальство. І не було у кого шукати допомоги і правди, а без сили — даремний гнів. Накопичувалась у людей люта ненависть і до пана, і до багатія, і до начальства, яких вони зустрічали хоч і без шапок, але з невтоленною ворожнечею. Іноді говорили про якісь заколоти, згадували Стеньку і Пугачова, але всі ці розмови закінчувались безрадісно: там якихось бунтівників кинули у в'язницю. Там ціле село висікли, там солдатів пригнобили... Проходили через село всякі бродячі люди, мандрівники,

розповідали різні вісентниці про праведників, які втекли від мирської суєти, від антихриста і ходять по Русі, зрікшись сім'ї, дому, всяких спокус. Був і у нас свій праведник — старий Микитушка, який безбоязно викривав багатіїв і був грізний у своїй правді: він проповідував спільний труд на спільній землі без граней та меж. «Межа гірша від ножа, — віщав він: — вона, межа, душу крає. Межі та грані держать людей у брані. Земля — нічия, богова, а землею володіють грошолюби, владарі, слуги антихристові. А щоб перемогти антихриста, треба боротися з ним цілою громадою, і громада повинна відмовитися від особистого користування землею, від роздільного господарства і все зробити спільним. Труд людський — не кошара овеча, він свободу та згоду любить». Микитушку слухали з задоволенням, сперечалися з ним і співчували йому, але ставились як до дивака. Високий, з апостольською бородою, він ходив по селу із втупленими вдаль очима і бурмотів сам до себе. Він теж був у нашому «поморському согласії», але не виявляв побожності під час «стояння», а говорив уголос, викривав Митрія Степанича, який завжди соромив його тремтячим від ненависті голосом.

Але Микитушка здавався мені незвичайною, таємничою людиною. В його великому обличчі була і сувора жорстокість, і світла дума.

У години безкорисливої роботи перед моїми очима виникав образ цієї дивної людини. — Труд любить свободу і згоду, — звучав його голос, переконаний, значливий і добрий. Микитушка теж проповідував «толоку», але не від нагоди до нагоди, а постійну, загальну — всім селом, всією громадою. Тоді всі люди були б веселі, радісні і жили б привільно. Якщо й не думали про все це на току, то цього бажали, бо всі, починаючи від нас з Сьомою, працювали захоплено, жадібно, з насолодою.

Прийшла Паруша і принесла гарячий піріг з капустою. А коли всі поїли, сама взяла ціп і стала поруч з дідом. Велика, огрядна, в кожусі, вона нагадувала мені Дівицю-Поляницю з палицею в руках.

— Ану, Фомо, починай!.. Ми, старі, ще перед молодими не поступимось. А хороша робітка і старих молодить. От тримаю ціп, а він у мене в руках, мов баский коник. І серце голубом б'ється.

Всі з задоволенням дивились на неї і посміхались. Катя гукнула задирило:

— Надісь, ти, бабусе Парушо, за всіх вища, за всіх більша: за тобою і не вженешся! Ти б нас, жінок, плечима своїми підтримала.

— Вийдеш заміж — весь дім на своїх плечах понесеш!.. Знаю, знаю твою владу.

Разом з дідом Паруша біла ціпом лунко, бияк злітав з вереском і мало не одривався від ціпилна. Всі розпалились ще більше. Удари ціпів стали ще сильніші, а бияки злітали над головами крилатою чергою. Від гуркоту ціпів та стогону снопів тремтів

розмахнувся ціпом і глухо ударив по колосках. Після нього розмахнувся батько, потім Терентій, і так по порядку бияки звивались угору, і кожен ціп бив по черзі один за одним. Але дід уже бив розмірено, а за ним усі інші, і доладне гупання ціпів збивало колоски, снопи здригались і підстрибували, наче їм було боляче від ударів. Мужики били сильно, з усього плеча, жінки слабше, і всі, колихаючись вперед і назад, посувались за дідом, який задкував по колосках, начебто вів усіх за собою.

Так пройшли всі до кінця ряду і, не відпочиваючи, позадкували назад тим самим порядком. Ми з Сьоомою слідом за ними перевертали снопи. Мати поглядала на мене і усміхалась. Жінки перемовлялись між собою і теж усміхались. Дід та батько з Терентієм молотили старанно, з такими зосередженими обличчями, які у них бувають в молінній. Тільки Олексій з Сигнієм переглядалися з жінками і весело показували зуби. Танцювальний перегук ціпів, зльоти бияків над головами, жовта курява над снопами і цей сухий та пекучий морозець веселили душу: хотілося схопити ціп і разом з дорослими шосили бити по снопах. Але нам, парубчакам, не можна було порушити строгий порядок молотьби. Я не міг побороти в собі цих буйних веселощів і з вигуком перекинувся на снопах. Сьома жадібно дивився на дорослих і мимоволі повторював їх рухи. На нас не звертали уваги, і всі були так захоплені роботою і доладним ритмом молотьби, що обличчя у всіх прикуті були до снопів. Ця дружна робота зв'язувала кожного з іншими і з усіма разом, і розірвати цей живий ланцюг було неможливо: коли б хоч один спинився, — весь лад розпався б, а ціпи били б один по одному. Тоді молотьба спинилася б. Але молотьба захоплювала кожного, збуджувала, як танець, щось святкове було в обличчі кожного, немов це був дружний танок.

Я бачив, як мати спритно і красиво змахувала ціпом, як у неї розгорялось обличчя і очі блищали радістю. Мені здавалось, що вона вся співала і їй уже не були страшні ні дід, ні батько. А батько навіть іноді гукав, немов навкулачки бився:

— Дружніше, дружніше!.. Бий — сили не жалій!

Дід зовсім змінився: він начебто помолодшав, з-під брів очі лукаво дражнили кожного, рука змахувала сильно і гнучко.

— Ех, немає нашого діда Селіверста! — закричав він, покриваючи гуркіт бияків. — От хто любив молотьбу! Бувало молотили по двадцять — тридцять чоловік. А він — вищий за всіх, і ціп його на все село. Сто років йому було, а він трипудову гирю вгору кидав і ловив на льоту. Заклався якимось: підбили його кинути гирю в п'ять пудів. Розпалився, підкинув, а ноги й відібрало. Більше вже не вставав, а жив після того ще десять років. Хіба так тепереньки молотять!.. Дрібний став народ.

Катя не втерпіла і задирливо крикнула:

— Це ти, татку, винен: хоч і вдаленький, та маленький. З тебе і почалось.

Всі засміялись, засміявся і дід.

— Зате ти у нас кобила чала.

Катя пустотливо закинула голову:

— У діда Селіверста вдалась: от давай, татку, я тебе, як сніп, підніму.

Всі весело зареготали, а Сигній немовби чекав цієї безшашабашної хвилини і крізь регіт гукнув:

— Ти, Катьоно, на словах смілива. Примусь краще татка потанцювати з тобою.

Олексій підморгнув йому і Каті:

— Ми попросимо дядька Фому з матінкою потанцювати. Адже кращих за них на селі не було танцюристів...

А мені не вірилось: як це дід, маленький, непривітний, із зігнутими колінами, гроза в домі — при ньому і вільного слова сказати не можна, — як це він міг бути колись танцюристом? Дивним здавалось і те, що він зараз не сердиться, не тупає ногами, а сміється в бороду і якимось весь повітлішав, став легкий і лагідний.

Невістки Паруші, завжди скромні, привітні, тепер були схожі на дівчат, немов наречені. Вони весь час пересміювалися з Катєю та з мамою і про щось жваво розмовляли з лукавими бісиками в очах. А Терентій весь поринув у роботу і невгамовно бив своїм ціпом, намагаючись перевершити і діда, і батька. Але батько не поступався йому, і обидва вони підбадьорювали один одного благодушними усмішками.

Ми з Сьомою швидко розрізували серпами перевесла снопів, а слідом за нами жінки стали перетрушувати солому ціпилнами. Густо і пряно запахло соломою. Приємно було дивитись, як солома злітає вгору золотим руном і над нею вихориться рожева курава. Коли ще раз промолотили розпушену солому, ми разом з жінками стали згрібати її граблями у купи і відносити вбік. Сьома підвів коня з волокушею і трирогими вилами склав купи на жердини. Цей кучерявий ожеред соломи ми відвезли вбік, у замет.

Я з розгону кинувся в м'яку золоту копицю і перекидався на ній, а вона з шелестом пружно підкидала мене вгору. Сьома забув, що він мені роками не рівня, і теж з реготом ринувся за мною. Ми борсалися з ним, задихаючись від надміру здоров'я і безпричинного щастя.

А жінки вже несли снопи і стали укладати їх щільно один до одного. І знову в тому ж порядку всі почали працювати ціпами. І знову лункі удари бияків і шурхіт соломи, як розбурхана піна в повідь, линули лукою і відбивались од замерзлої дзвіниці. Дорогою вздовж амбарів проїздили на санях мужики, з задоволенням дивились на молотьбу і здаля скидали шапки.

Ця молотьба взимку згадується як рідкі дні радості, як кращі дні мого дитинства. У цій дружній, веселій роботі люди немовби розкривали в собі щось нове. Вони начебто забували про свої хатні й особисті турботи, про злидні й нестатки, про кривди і

тік, і мені вчувалось, що на мене дме вітер. Обличчя у всіх були зосереджені, і в очах спалахувала весела злість. Навіть мати здалась мені вищою на зріст. Разом з Льосинькою вона посміхалась від збудження. Сигній немовби танцював, підстьобуючи себе швидкими змахами ціпа. Батько навіть зуби вискалив від буйних змахів і молотив бияком з дикою пристрасстю. Паруша легко й могутньо змахувала ціпом і зовсім не почувала втоми: ціп її злітав і падав легко й пружно. Вона вікликкала в роботі якийсь новий і бадьорий порив, і всі почували її спритність, силу та живий дух.

Так вона пройшла кілька умолотів, а потім кинула ціп і з сердитим жартом гукнула:

— Вас, молодих, не перемолотиш. Замучили зовсім.

Але по легких її кроках і змахах рук та по веселому її обличчю зовсім не видно було, що вона заморилась.

До вечора вся копа була обмолочена. А копа ця стояла у столі, як височенний баняк. Тут, на току, вона була складена в чотири скирти, схожі на хати бобилок. Обмолочена солома була звалена в довгий ожеред. Зерно згрібали у велику купу. Віяти його будуть уже самі — Терентій і Олексій — зранку. Дід з охвістям у бороді, такий же бадьорий і легкий, скинув шапку, перехрестився і, посміхаючись, сказав:

— Ну, попрацювали з богом, а тепер бенкет на всю губу. Приси, Терентію, на хліб, на сіль, на брагу.

Всі також скинули шапки, а жінки стояли стомлені і посміхались. Сигній з Олексієм пересміювались і підштовхували один одного.

Коли йшли до Паруші, Льосинька, призивно хитнувши головою вбік Каті, а потім мами, заспівала високим голосом:

Распосею свое горе
По чистому полю...

І всі — і жінки, і Сигній з Олексієм — підхопили:

Уродися, мое горе,
Не рожь, не пшеница,
Уродися, мое горе,
Трава муровая...

Так з піснею підійшли до Парушиної хати. Ми з Сьомою, як рівноправні працівники, теж йшли разом з усіма. Паруша вийшла до нас назустріч з поклоном і широко відчинила ворота: з толоки пускають людей не у хвіртку, а в розчинені ворота, як почесних гостей.

— Милості прошу дорогих працівників, друзів та родичів, — співуче пробасила Паруша, — на хліб, на сіль, на угощення. Попрацювали з хорошою душею, а зараз відсвяткуємо. Честь тобі і привіт, Фомо! Входи воеводою в нашу горницю...

І вона разом з дідом пішла у відчинені ворота.

У хаті невістки почали клопотатись біля стола: постелили домотканий обрус з візерунками і всім роздали утиральники на коліна. Паруша гуркотіла посудом у комірчині. Пахло шами і пареним молоком. Дід сів під іконами, поруч нього батько, потім Терентій, Олексій із Сигнієм. Катя і мати посідали на приставній лаві, тут же вместились і ми з Сьомою.

Дід благодушно погладжував бороду і згадував:

— Ех, яка раніше толока бувала! Збереться сімей п'ять, а сім'ї великі — чоловік по десять. Все так у руках і грає. Та кожне хоче перевершити іншого, та щоб краще з іншого.

Паруша принесла з комірчини велику миску щів і поставила на середину стола. Невістки роздавали дерев'яні ложки — червоні, з золотими розводами. Паруша гучним басом перепинила діда:

— А чим тепер погано, Фомо? Дивись-но, молодці всі які! А працівники!.. Коли б це ми обмолотили копу?.. А тут за день обернулись. Діти, Фомо, як подивлюсь я, не гірші за нас з тобою. А тепер внучата грамотії пішли, і кращі за нас будуть. Дай тільки де розмахнутись! Одно горе — зв'язали нас, знедолили. Багатії пішли — капіталами володіють, а капітали з останніх клаптів виганяють, гірше від кріпацтва людей закабалили. Он Серьогу Қаляганова згубили... Юльонкових, Ларивона... Мало хіба їх? Та й ми з тобою на ниточці тримаємось. Раніше за копійкою не упадали: все своє було. А тепер за копійку людей продають і купують.

— А я про що кажу? — зітхнув дід і накрив жмутками брів очі. — Я он на рахівниці кожну волосинку свою на півкопійки лічу. Раніше рахівниці і на столі не було, а тепер я її до ікон кладу.

Паруша засміялась:

— Клади чи не клади до ікон, однаково прочитаєшся. Настоятель наш краще за тебе лічить.

Всі теж засміялись, немов вона сказала щось надзвичайно кумедне.

Батько наважився ущипнути: тут, у Паруші, дід не обірве його, та й настроєні всі були благодушно.

— Тільки тебе одну, тітко Парушо, настоятель ні з якого боку не утисне: ти он і сільського бугая приборкала.

Паруша з удаваною сварливістю накинулась на нього:

— Не смійся з старої баби, Васю! Бугай з цепу зірвався від злих працівників, а він пестоші любить, він — мов дитина мала. А Митрій — той лагідним словом та коварством із нас, дурнів, мички миче.

Льосинька, весело, грайливо поблискуючи очима, пригошала всіх співучим голоском, а скромниця Малаша несміливо кланялась і усміхалась, лагідно примовляючи:

— Не погордуйте, сусідоньки дорогі. Не осудіть нас за скромну мир-бесіду.

Льосинька поставила на стіл відро браги з великим ковшем, а Малаша принесла бляшані кухлі. Терентій черпав ковшем брагу та розливав її по кухлях. Випили і стали їсти щі. Після щів випили самі мужики уже по два кухлі. З'їли жирні локшинники, потім пшінники. Тут мужики знову забражничали. Прийшла бабуся Анна у своїй святковій китайці. Її посадили поруч з дідом, а до неї присіла Паруша. Дід захмілів і став струшувати сивою бородою. Він занудьгував — обійняв руками голову і захитався з боку в бік. Батько і Сигній переморгувались із сміхом в очах. Раптом дід встав і з п'янькою усмішкою заспівав високим, денчливим голосом:

Подуй, подуй, погодушка, с високих гор...

Він поклав руку на плече бабусі Анни, а другою рукою змахнув над столом.

Паруша гучно підхопила заспів, а бабуся із сльозами на очах нахилила голову і засумувала:

Раздуй, развей, мать-погодушка, калину в саду...

Тут вже не витерпіла і Катя. Разом з матір'ю вони завтурували:

Калинушку да со малинушкой, лазоревый цвет.

Дід зразу розійшовся і заходив ходором: він змахував руками, хмурив брови на мужиків, сміявся очима і вимагав, щоб співали всі. Його голос ставав гучніший і заливістіший: він бавився ним, як досвідчений співун, з придиханнями, з трелями, з розводцями, і мені вчувалась в його голосі та химерна, гарна різьба на віконних лутках і карнизах, яку так любили наші мужики. І захмілий батько, і бородатий Терентій, і невістки — всі повернулися до нього і співали з задумливою радістю. Пісня була широка, вона брала за душу, і в мотиві було так багато привілля, що хотілося зітхнути на повні груди, широко розпахнутися назустріч цій вільній погодоньці. Тільки Сигній та Олексій говорили, посміхаючись, про щось своє. На них сварилась пальцем Льосинька і з докором хитала головою. Вона співала гарно, щиро, від душі, і голос її, соковитий, глибокий, молодий, мабуть, подобався дідові. Він поривався до неї і ще заливістіше грав своїм голосом. Його червоне, п'яньке обличчя по-старечому усміхалось, він піднімав руку, начебто звав усіх до себе, щоб потужити за минулими днями — за лазуровим цвітом своєї молодості. А Паруша, впевнено піднявши голову, оглядала всіх ясними очима і низьким голосом приязно розповідала про цю бажану погодуньку і про лазуровий цвіт. Прожили життя важко і чесно, немає про що шкодувати, а тепер треба допомагати жити молодим: нехай роздмухає погодунька віру в свої сили у наших дітей. Бач, які вони сильні, здорові, веселі. Нехай працюють і будують по-новому своє життя-буття на землі батьків. Я дивився на Парушу і начебто розумів її: навіть у пісні вона була життєрадісна і не стогнала про

минуле, а жила разом з дітьми сьогоднішнім днем і вірила у світлі дні майбутнього. А дід та бабуся з печаллю згадували про минуле, як про неповоротне щастя.

Мати співала задушевно і задумливо: вона пригорнулась до плеча Каті, немов просила підтримати її і відгукнутися серцем на її думки, повиті лазуровими надіями. Але Катя, смілива і задирива, не відгукувалась на її благання і, так само як Паруша, співала впевнено, з високо піднятою головою. Вона вірила в свою долю і добре знала свій шлях. Та Малаша, мабуть, відчула сумні думи мами, вона пестливо взяла мене за плечі і спонукала злізти з лави. Сіла вона на моє місце поруч матері і так само пестливо посадила мене поруч себе. Обнявши матір, вона пригорнула її до себе, а мати обернулась до неї сумно і вдячно.

Сьома потяг мене за руку і хитнув головою на двері. Йому було нудно залишатися тут: він думав про свої справи. Дорослі забули про нас, і я почував себе тут зайвим. Ніхто не помітив, як ми вийшли з хати.

XXV

Масляна святкувалась цілий тиждень, і за ці дні перед похмурим голодним постом всім хотілося вдосталь повеселитися. Небо було свіже, голубе, тепле і близьке. Сліпучобілі хмари пливли, як крижини на річці. Сонечко було гаряче, молоде, живлюще. Сніг на вулиці танув, рихлішав, і промені сонця пронизували його глибоко; замети щетинились, і крижані голки мінилися райдугою. Брудний сніг на дорозі був мокрий, важкий і зернистий, а коли проїздили сани, сніг від полозів блищав водяво і тьмяно. Зарічкові хати на горі мутніли в ліловій імлі. Тхнуло кізяками, талим снігом і соломою. З покрівель звисувались довгі бурульки, і, спалахуючи, з дзюркотінням лилися з них каплі. По-весняному співали близько і далеко півні і жалібно мукали телята.

По вулиці довгого кутка гужем назустріч одні одним мчали сани, запряжені парами або воднокінь із дзвіночками та барвистими хустками на дузі. На санях сиділи хлопці і дівчата і верескливо співали пісень. Гармонії грали перебори. Хлопці удавали з себе п'яних, кривлялись, махали руками і горлали заспівки. Все село збудоражено виїхало на вулицю, причепурилось у яскраві сарафани та полушалки, у нові кожухи й піддьовки. Низки саней, почищених коней з підв'язаними хвостами, і брудних, шолудивих шкап заповнювали вулиці. Бешкетники нахльостували своїх баских коней, голодних і кістлявих, з вереском і реготом обганяли передніх.

Кожний день приносив мені багато нових і хвилюючих вражень. Зранку тітка Катя і мати починали чепуритися: одягали важкі спідниці на ваті, щоб бути товстими, потім червоні «рукави», потім — широкі сарафани з циганськими складками і довго дивились у дзеркальце, заважаючи одна одній. Найвправніша ро-

бота була з хусткою і полушалком: вниз старанно пов'язувалася біла хустка, а наверх червоний полушалок. Біла хустка над лобом повинна була сяти вінчиком, а полушалок — зоріти кокошником. У Каті — по-дівочому, щільно до волосся, кругло, а у матері — кічкою, над очіпком. Взували вони для свята шкіряні калоші, тверді, як дерево, пошиті Сигнієм на багато років. Обличчя в обох були святкові, зосереджено вичікуючі і щасливі.

Бабуся, охаючи, клопоталась у комірчині: вона теж одягалась у синю китайку з жовтою, в огірках, каймою вгорі і від грудей до кінця подола. Здала ці жовті смуги були схожі на парчу. Вона теж припасовувала на голові кубову хустку, але вже без білого вінчика, а в дзеркало дивитися їй гріх: не молоденька. Рихле обличчя її розчулено-чернече. Але вона настроєна теж по-святковому. Вони з дідом чекають гостей — тітку Пашу з Данилівки і тітку Машуху з Олександрівки з чоловіками.

На дворі під плоскушею батько з Сигнієм запрягали в санки мерина, а в пристяжку — кобилу Серього Каляганова. Під дугою подзвонював цілий набір дзвіночків. І було смішно бачити нашого гнідка загнуданим, з задертою головою і вищиреними зубами. Хвости зав'язали у вузол, і через це коні здавалися куцими і цибагими. Батько був веселий і клопотався біля коней якимось незвичайно швидко й нетерпляче.

Мати і Катя вийшли на двір і, дебели, у стьобаних спідницях та козушках наопашки, у полум'яночервоних полушалках, стояли біля саней. Батько і Сигній, у нових кожухах, що їх шили Володимирич з Єгорушкою, клопотались біля коней, щоб підбадьорити їх. Сигній приніс із комори ряднину, розстелив її на сидіння і опустив на каретку, на задок. Ворота були відчинені навстіж, і за мокрими заметами видно було прясла, амбари, сніговий горбок виходу. А в просвітах між старенькими амбарами, довгою вулицею, пробігали коні у струменях пари і сани з купами різнокольорових дівчат і молодичь. Звідусіль вривались у двір різноголосі пісні. На покрівлях хат і амбарів сиділи ворони і каркали, витягнувши шиї, як сварливі баби. Співало й дзвеніло повітря, співали замети і похмурий двір. Навіть вогненний півень в юрбі рябих курей гуляв біля наших саней і горлав, вигинаючи шию. В душі вирувало щось нове, якесь невиразне щастя, якісь радісні чекання. Обличчя матері сміялось, і вона чекала чогось раптового: от-от станеться щось незвичайне, що буває тільки один раз у житті. Катя мені здавалася сильною, наче вона зараз була вже справжньою хазяйкою. Вона впевнено розпоряджалась:

— Ну, сідай, невістко! День, та наш... будь на годину дівчиною. Братіку, бери віжки! Сигнійко, Титко! Сідайте на передок! І Федяньку туди ввіткніть. Сьомко! Де ти?

Але ні Тита, ні Сьоми не було ні в хаті, ні у дворі. Мабуть, вони подалися до своїх друзів.

Сигній у мазаних чоботах, у розстебненому кожусі, морщився від нестримного сміху і крутився перед саньми:

— Поїжджайте! Я піду в інші місця... Ачей, я і дома з вами навеселився. Ми з Кантоністовими на grindжолах поїдемо: народ вони моторний, з гармонією по селу залемось. Навіщо це я з вами, квочками, сидіти буду? Ми ще в Ключі помчимо — з брагою, ключівських дівчат розпотішимо.

Батько сміявся з нього:

— Диви-но, з Кантоністовими, з бражниками зв'язався!.. У них і батько півнем стрибає. Нужда плаче, нужда скаче. Хіба заскучав по ключівських кілках? Там, брат, люди кілками наших зустрічають.

— А ми їх брагою почаствуємо, — хихикав Сигній. — Дівчат у grindжолі напхаємо, а хлопцям брагу ковшем підносити будемо. Вони нашу брагу страшенно люблять.

Мати і Катя сіли в санки і запишались, мов на картинці, а батько примостився скраю з ремінним батою у руці і натягнув цілий жмут ремінних віжок. Гнідко ще вище задер голову і захрумкав вудилами. Сигній залився реготом і затанцював біля саней: мабуть, наш екіпаж і рисаки, а особливо чепуриста посадка батька здались йому дуже смішними.

— Ну, паняй!.. — гукнув він крізь регіт. — Н-но! Тпр-у-у! Понесли вороні! Держись, братіку, — рознесуть, кісток не збереш.

А батько, під регіт Каті і матері, ударив віжками по конях, відкинувся назад, удаючи, що ледве стримує гнідка і кобилку, хвацько закрячав, змахуючи батою:

— Н-но, молодці! Ширше, грязь, — гній повзе.

Я теж реготав, вчепившись у передок саней, — реготав не тому, що було смішно, а тому, що ніколи ще не відчував такої свободи, таких привільних веселощів, як у цей день. Начебто всі — і дід, і батько, і мати — народилися заново. Немов усі буденні турботи, весь суворий гніт дідової влади, повсякчасний страх і похмура нудьга патріархальної благопристойності розтанули, як ніч, і в дім прилинув радісний, свіжий ранок, а сонечко освітило обличчя і заблищало в очах. Все село галасувало, співало, брязкотіло дзвіночками, кудкудакали кури, співали півні, і гамір вулиці від довгої низки саней, що мчали одні одним назустріч, тривожив серце якоюсь новою, щойно розбурханою радістю. А може, ця радість плюскалась у мені тому, що я відчував у собі бурю росту, коли тіло тріпоче від насолоди життям, коли хочеться стрибати, гратись, досліджувати й відкривати нове, коли носиться у собі сонце, небо, чудесні переливи повітря, а вночі потопаш у бездонній тиші, сповненій величезних, незбагнених таємниць. Можливо, і тому, що сонечко піднялось уже високо, посвіжіло, почало усміхатись і запахло весною.

На ганок вийшла бабуся, і в її обличчі та стомлених очах я побачив теж радість: напевне, вона згадала свою давно минулу молодість. Всяка молодість хороша: адже вона розцвітає і бушує скрізь, а весняна трава пробивається назустріч сонцю навіть з-під каміння та з підпілля.

Коні рушили до воріт і забряжчали дзвінками. Батько ударив батоном по їх сухих крупях, а Сигній схопив мітлу і оперіщив гнідка. У бабусі піднялись брови, і вона затряслась від сміху.

— Братко онде... — задихаючись від сміху, кричав Сигній бабусі. — Загнуздав... наших бігунів... та ще лихачем сидить...

Він підбіг до саней і вперся плечем у задок.

— Підштовхнути, чи що, а то не подужають...

Батько теж сміявся і нахльостував і гнідка, і кобилку.

Ми вийшли на вулицю. Коні, бриняючи дзвіночками, потюпали повз порожню хату Каляганова, повз п'ятистінний будинок з крамницею Митрія Степанича, і повернули на довгу вулицю.

По вулиці суцільною чергою їхали парами і воднокінь дівчата й молодиці і горлали пісні. Попереду й позаду деренчали дзвінки, пирхали коні. Сани і grindжолі палахкотіли убраннями, а позаду спускалися картаті ковдри, шалі в огірках, ряднини. Назустріч рухався другий поїзд. Дівчата й молодиці набивались у сани цілою купою, пронизливо кричали пісні і реготали. Нас перегаляли, нахльостуючи заморених коней, хлопці з гармонією. Вони теж горлали пісні. Деякі з них зіскакували з саней, підбігали до дівчат і падали в їх купу. Дівчата верещали, відбивались від них і намагались викинути їх на дорогу.

На тій стороні теж метушилились різнобарвні низки саней. Діди й баби купками йшли від хати до хати і співали протяжних пісень, а хто молодший — танцювали на дорозі, п'явенькі, з блаженними обличчями. Мати і Катя теж співали пісні одну по одній, і обличчя їх розчервонілись і стали гарні. Батько не в тон їм співав високим тенорком і удавав, що він напідпитку: він крутив головою, верещав і молодецьки поганяв коней. І мені здавалось, що наші шкапини теж заразились загальним рухом та веселощами і стали начебто бадьоріші та рисистіші. Всі пісні я знав і разом з матір'ю та Катею заводив на все горло, і мені жадібно хотілося ще і ще співати. Коли ми проїжджали повз хату Максима Сусіна, я мимоволі пошукав очима тітку Машу. На призьбі сидів сам кривий Максим і лузав насіння. Але ні Маші, ні Фільки ніде не було. Коли повертались назад, я побачив хорошого коня і санки на два місця. Правив конем Філька, а Маша сиділа, бліда і похмура, поруч нього. Вона побачила мене, і обличчя її спалахнуло радістю і переляком. Вона махнула мені рукою і щось крикнула. Філька скинув шапку і привітно виширив зуби. Він був такий великий, що санки під ним здавались іграшковими. Мати на хвилину перестала співати і провела Машу тривожними очима.

Катя в'їдливо казала:

— Пишається перед народом Філька: дивіться, мовляв, яку кралю заарканив. А Максим кривий теж у мироїди лізе...

Батько задрісно усміхнувся.

— Кривий-кривий, а маху не дасть. Він полотна взяв у заставу в баб за висівки для худоби і продав у місті, а Кузьму Ку-

виркіна змусив собі сирицю здавати. Тепер у пайку до Пантелея ввійшов — вощину та вовну скупає по селах. Він не тільки баб — чортів зжере...

Але Катя вже не слухала його і, закинувши голову, заспівала: «Во пиру была, во беседушке»... Підхопила мати, потім я. Батько почав стьобати коней і зсунув шапку на потилицю. Я не відривав очей від зустрічного потоку, який проїздив у дзвоні, в піснях, у вигуках, у буянні різнокольорових хусток і стрічок. Зустрічні махали нам довгими рукавами, сміялись і кричали не знати що.

Так ми об'їхали все село. На тій стороні до нас підбіг тверезий Ларивон і ввалився в сани.

— Прокочуся з вами, Васю і Настенько. Одно горе — брагк купити ні на що. Сват Фома скупий — ні копійки не позичить і в гості не покличе, не любить він мене... Та й ти, Васю, не любиш... Відвези мене до свата Максима: він мені не відмовить. — І раптом розлютився: — Він не відмовить, та враз зв'яже. Ще один цвях у хрест заб'є... Ех, Настенько! Утік би я звідси світ за очі. Якщо не розіп'юсь, втечу вночі... і згину... щоб звання не лишилось.

Батько недобррозичливо нагадав:

— Без пачпорта, Ларивоне, по етапу приженуть або, як бродягу, у Сибір зашлють.

— А нехай, мені все одно, що клюква, що горобина, і в Сибіру люди живуть. Може, саме там я й знайду свій талан. Нічого в мене не виходить, мила Настенько, сестрице моя дорога. І сили є, і роботу у пана перевертаю, мов бик. А хіба ця робота на радість? Ночами плачу я, Настенько. Як домовик тиняюсь. Все нуτρο туга спалила... Немов я залізом скутий...

Мати сумно мовчала, і я бачив, що їй шкода Ларивона. А батько глузував з нього:

— А ти пий більше. Може, проп'єш останнє шмаття та себе заставиш. Тоді й тужити ні про що.

Батько був незадоволений, що Ларивон ввалився в сани. Катя теж надулась. Він зіпсував їм вільний час. Мені також цей довгобородий дядько вже досить завдав тяжких прикростей. Він будив у мені тривожний неспокій, і я боявся зустрічей з ним: я чекав, що він неодмінно утне що-небудь несподіване, безглузде, дике. А мати була спокійна, але поглядала на нього з сумним роздумом. Вона зітхнула і журливо сказала:

— Не буде тобі щастя, Ларю. Сам ти не знаєш, чого тобі треба. І тут заплутався, і на стороні загинеш. Тобі і при батькові було тісно, а тепер і світ тобі за макове зернятко.

Ларивона немовби струснули материні слова. Очі його спалахнули, він ударив себе кулаком у груди.

— Вірно, Настенько, сестричко моя сердешна. Йї-право, вірно! Як у мішку ріс, так у мішку і дрягаюсь. Розірвати б його, так не рветься. Піду до Микитушки, до божої людини. Один він зали-

шився для душі. От він знає, він нас, дурнів, давно кличе до спасіння. Все, каже, кинь — і все, каже, знайдеш. Піду! Стій, Васю, я вивалюсь.

Батько начебто чекав цього і спинив коней. Ларивон легко зіскочив із саней і, сугулячись, розмахуючи руками, пішов широким кроком по санный дорозі вздовж ріки на далеку частину Заріччя — до крутого, довгого урвища, де по верху простягся найвищий довгий ряд хат. Цей далекий ряд хат і амбарів нагадував мені густу зграю гайвороння на паркані.

Унизу, на сніговій рівнині, було тихо, але звідусіль линули пісні, перегуки дзвіночків. На фарбувальниковому спуску юрбою катались на санчатах діти. Скрізь, навіть, у повітрі, почувалися хмільні веселощі. Здавалось, що й відталі шибки вікон теж посміхаються, і зграї галиччя та вороння на голих вербах унизу, позаду нашого кутка, теж горлають по-святковому.

В один із таких днів приїхали до нас гості: тітка Паша з чоловіком Агафоном, з парубійком Євлашкою, і тітка Маша з Миколоєм Андреїчем. Агафон, схожий обличчям та бородою на Ларивона, хвацько підлетів до воріт на парі сірих коней, з розписною дугою та гірляндою різних дзвіночків, з брязкальцями на вуздечці. По дорозі він узяв і Машуху з чоловіком. Це був заможний мужик, який не тільки орав орендовану землю, а й візникував. Дід дуже шанував його і пишався такою ріднею. Тітка Паша була струнка жінка з легкою, плавною ходою, кирпатенька, завжди з привітною усмішкою, із співучим, ніжним голоском. Вона пестила нас із Сьомою, привозила гостинці і з усіма братами говорила приязно і лагідно. Машуха була низенька, постаречому важка і заклопотана, і на нас, малолітків, не звертала уваги: мабуть, їй набридли свої діти, а вона родила їх щороку і на її руках завжди було немовля. Але діти в неї чомусь помирили одне по одному і росли тільки трое — двоє хлопчиків і дівчинка. Вона була потворно ряба, і діти були в рябютинні. Її чоловік, Миколай Андреїч, дома не жив, а приїжджав тільки на великі свята. Він працював у Саратові на паровому млині і франтив у всьому міському, як Миколай Подгорнов. Це був спритний чоловік, який ніколи не журився. Обличчя його завжди морщилося від сміху, а маленькі очиці безтурботно шулились і хитро підморгували. Всі у нас в сім'ї любили його за легку, беззлобну вдачу, і навіть батько заражався його веселощами. Тільки дід хмурився і картав його:

— Безголова ти людина, Миколаю. Тільки й знаєш ха-ха та ха-ха — не боюсь гріха. А вік звікувати — не пальцем перекивати.

А Миколай Андреїч охоче відповідав, посміхаючись:

— А чого, батьку, журитися? Не оремо, не сіємо, не жнемо, а ситі й взуті-одягнені. Машуха на своїй садибі порпається, я — в робітничій артілі, на вальцях працюю. Місяць попрацював — маєш грошенята. А жити і працювати в своїй артілі — півгоря: там — товариші. В добру годину в компанії і душу відведеш, а в

погану і руку подадуть. Ми з Машаркою влітку на Кубань по-дамося. Там хлібний край, і на млинах сотні працюють. Дружки туди кличуть. Я ж «вальцовий», називаюсь, майстер.

Батько слухав його з задоволенням, а потім вони йшли кудись удвох, як задушевні друзі.

Агафон любив більше розмовляти з дідом, і вони навіть за угощенням, за пісним столом, де ради свята стояло відро браги, говорили про господарство, про торгівлю та про візникування. Агафон гладив свою бороду і вихвалявся:

— Ми з татком — в хорошому ділі. У нас усе господарство справне. Нас і пан поважає, і на стороні скрізь співдружба. У вигоді спілка — головне діло. Дивись-но, які коники, збура! Прокочу, сродники, всім на подив!

Він був задоволений собою і чванився. Сидів він ситий, опастий, товстощокий, з запиленими очима і дивився на всіх з добродушністю удачливого хазяїна. А дід не міг на нього налюбуватися. Бабуся упадала за ним і догідливо пригощала своїми стравами. Але він був ласий до хмільного, брагою гребував — «квасок, тесь!» — і ставив на стіл штоф горілки.

Жінки забирались у комірчину і там шептались, посміювались, обговорюючи якісь свої жіночі справи. А ми з Євлашкою виходили на двір і грали в «паці» та в «скаланці». До нас приєднувався Сьома і розпоряджався грою, як старший і як досвідчений гравець. З'являвся й Тит. Спочатку він лузав насіння і спостерігав гру поблажливо, як дорослий. Потім приносив звідкись із своєї схованки паці і включався в кін.

Євлашка, білявенький товстунчик, дуже схожий на матір — кирпатенький, з добрим личком і дівчачим голоском — був одноліток мені. Він мені дуже подобався. Поривчастий, з лукавими зеленими очима, він залиvisto сміявся з кожної дрібниці: кину я биткою в паці — сміється, вибиваються паці — сміється, сам жбурне битку — регоче, а коли Тит націляється в кін — розсипається дзвіночками. Для нього не було більшої втіхи, як потай від усіх дарувати мені або Сьомі цукерку, крендель, кольоровий камінець, гудзик з орлом і взагалі всякі дурниці. Одного разу Тит застукав нас, коли Євлашка виїняв з кишені штанив великий, позеленілий гріш і з радісним нетерпінням простяг його мені.

— Це я знайшов ще восени на городі, в борозні, коли картоплю орала. Візьми і не губи, не забувай — люби.

І він не втерпів і засміявся.

Це був старовинний п'ятак — товстий, важкий, з широко розкинутими крилами в орла.

— Ех, ти, диви-но! — вразився я, зважуючи монету на долоні. — Важезний який, мабуть, з фунт буде.

Євлашка навіть підстрибнув від задоволення і залився сміхом.

Пальці Тита вмить злизали гріш з моєї долоні.

— Це мені дай, а йому навіть!

Євлашка злякався, і радість змінилася плаксивою гримасою.

— Це я Федящій... В мене є ще трохи менший, — хочеш, тобі віддам?

І знову засміявся, але з сльозами.

Він вийняв такий же старий гріш і простяг Титові. Тит жадібно схопив його і поклав до першої монети.

— І ти, і ця мені. Ти, коли що знайдеш, мені побережи. Я їх удень з вогнем шукаю. — І значуще додав: — Гріш цариці Катериці щастя приносить... Він фармазонний.

І я зрозумів, чому він завжди оглядав на ходу все навколо себе, начебто щось загубив.

Я образився, що він так безцеремонно відібрав у нас гроші, і з сердитою насмішкою крикнув:

— Ти ще з нас хрести зніми... Вони, певно, теж мідні!

— Хрести гріх знімати, — повчально заперечив Тит з богобоязливою строгістю. — Вони при святому хрещенні надіваються. Їх ангель-хранитель стереже. Знімеш — господь сім гріхів навалить. Відмолуй їх тоді! Борги, бач, богові треба відробляти, як Митрієві Степаничу...

Євлашка розвеселився і простяг йому солдатську кокарду:

— На тобі, Титок. Це мені один солдат дав, а я носив на кашкеті. Коли щось знайду — тобі привозитиму. Мені страшенно любо дарувати що-небудь.

Він так хороше засміявся, що в мене затремтіло серце. Я сподівався, що Тит чим-небудь віддарує його, але він тільки задоволено шморгнув розпухлим від нежитю носом. Я обурився і накинувся на нього:

— Євлашка стільки подарував тобі, а ти що йому даси?

— А що я дам? Що у мене є? — стривожився він, оглядаючись. — Євлашка — багатий, а ми — бідні. Коли я назбираю всякої хурди-мурди, а може, і скарб знайду — одружусь, тоді поділ у татка вимолю. От до Євлашки сам у гості з жінкою поїду і віддарую.

— Та ти йому зараз битку віддай.

— Ова! Вона ж, битка ця, свинцем налита.

Я сердито відштовхнув його:

— Ну, і йди собі геть від нас. Чого тобі ще треба? Ти великий, а кіт мишам не товариш.

Він перевальцем слухняно рушив до воріт. Євлашка дивився йому вслід і сміявся. Він теж читав, але тільки божественні книги, по святах, і вечорами, і його слухали дід, баба та батько з матір'ю... Світських книжок він не брав у шебалятників: сім'я у них була така ж строга і благочестива, як і в нас. Я розповів йому під секретом, що у мене є не одна світська книжка, і прочитав йому дещо напам'ять з «Пісні про купця Калашникова». Він слухав з широко розкритими очима, застиглий від подиву.

— Е-ех, от як гоже! Невже цю благостиню купити можна? Заслухаєшся! Ти б матінці прочитав: вона страшенно любить слухати і всякий вірш співає.

Я збігав у комірчину, вийняв із скрині книжечку і, захлинаючись, прочитав йому заголовок:

— Лермонтов, «Пісня про купця Калашникова».

А він торкався до неї пальцями, брав її в руки і сам читав по складах. Я сунув книжечку йому в руки:

— Сховай. Це тобі назавсім. Тільки дідові не кажи, а то пошматує. Наш дід скільки в мене книжок подер! Ти матері спочатку прочитай та бабусі...

Він тримав книжку у тремтячих руках, не відриваючи від неї очей, і вже не сміявся.

— У мене татко слухається, що скаже матінка. Він не подере. А діда матінка не боїться. Одного разу дід хотів мене батогом відшмагати... чайну чашку я розбив, а матінка, мов квочка, на нього наскочила.

Я з сумом поскаржився:

— А моя матінка смирна. Слова не скаже. Вона причинна. Сама тремтить і плаче, коли дід гнівається... Та й тато б'є її.

— Яюсь і мій татко, п'яний, хотів побити матінку... Ударив її. А потім у ногах валявся.

Я позаздрив йому:

— Тобі добре в сім'ї, коли мати — захисниця. Тебе не б'ють. А мене і лупцюють, і змушують у валянки кланятись.

Ми в ці хвилини одвертості були самі на дворі. Сьома пішов у хату після двох конів гри у паці: він вважав себе вже великим і волів краще бути з гостями. Сигній десь гуляв. Ми зібрали паці і сховали їх. На дворі було нудно. На Євлашчиних коней у брязкальцях я вже надивився. На вулиці сліпуче горів сніг, іскрів бризками капіж і, мов довгі цукерки, звішувалися з покрівель бурульки. Село співало, дзвеніло, перекликалось гармоніями. Ми взяли дерев'яні лопати і вийшли на задній двір — робити канави в снігу і гнати воду в байрак. На задньому дворі під навісом зустріли нас п'ять чорних овець з ягнятами. Дві з них нашорошилися і вороже затупали передніми ногами. У відкритій оборі лежала руда корова на соломі і сонно ремігала. Повітря за яром курилось бузковим маревом. Старенька хатника бабусі Наталії, заметена кучугурами, дивилась на мене сумно й покірно. Я не був у бабусі вже два дні, і мені стало соромно і боляче. А коли я побачив Петьку, який ніс їй воду на коромислі, я мало не заплакав. І я вирішив сьогодні ж піти до неї — або з матір'ю або сам. Але зараз кинути Євлашку не можна було — гість: адже він приїхав з Данилівки за дванадцять верст, приїхав до мене.

— О-он там, у келії, бабуса Наталія живе, — сказав я йому, зітхаючи, — хвора лежить. Рак у неї... Помре незабаром. Ох, і шкода мені її! Кращої за неї на світі немає.

Євлашка подивився на хатинку, на мене, на тепле небо у хмаринках і тихо засміявся.

— А у мене кращого за матінку немає нікого. Вона весела і нікого не боїться.

— Вона як наша Катя,— вирішив я.— Тітку Пашу я теж люблю, вона привітна.

— Вона привітна, а спуску і дідові не дає. Всім у домі заправляє. І теж страшенно любить подарунки робити! За нею дівчицька та хлопчики з нашої вулиці, мов ягнята за вівцею, бігають. Піде по воду і вже обов'язково з собою візьме крендельків та коржиків і всім наділяє. Татко сміється з неї: «Ти, каже, Пашухо, розоряєш нас». А дід хвалить! «Нехай, каже, діток тішить. Доброю славою дім цвіте». Ну, всі від сміху і падають. Страшенно люблю я, коли люди сміються.

Ми перелізли через прясло на осілий брудний сніг. Він був пухкий, вкритий зверху тонкою крижаною шкоринкою. Під нашими чобітьми льодок із дзвоном розколювався, а сніг осідав пружно, із хрустом. У низинках він був уже мокрий, зеленкуватий, крупкуватий, і в ямках вже блищали калюжки. Ми стали розкопувати канавку вздовж прясла до байрака, що підходив близько до огорожі. Для мене не було приємнішої роботи, як розгрібати мокрий, важкий сніг і гнати воду цукровою лункою. Вода витікає з-під снігу джерельцями, скупчується у вибоїнках і просоктується в нерозчищений сніг. Крутяться смітинки в її студеної свіжості, і снігова кашниця плаває, як накип. Ця перша вода відлиги смачно пахне солодом. Сонечко молоде і гаряче: воно гріє мені щоки і пронизливо іскриться в зернинках снігу та в калюжках.

Нашу роботу перепинила мати. Вона сміялась, милуючись нами, а очі світилися і були незвичайно голубі.

— Діточки! — співучим голосом покликала вона нас.— Діточки! Ідіть млинці їсти — гарячі, з маслом і з сметаною. Уже самовар на столі... Євлашенько, хлопчику любий! Ти — наче соняшник веселенький... а смієшся, як жайвороночок...

Хоч дуже принадно було копати канавку в снігу і спостерігати, як збігала чиста водичка на її льодисте дно, ще скупа, несмілива, але гарячі млинці із сметаною та янтарний чай з цукром за святковим столом, за яким і дід, і батько добрішають і посміхаються, а гості — балакучі, веселі, в хаті пахне димком, млинцями та убранням, — це була бажана спокуса, це був бенкет, який трапляється тільки один-два рази на рік. Мабуть, і Євлаша знав принаду цього багатолюдного, незвичайного бенкету, схожого на урочистий обряд. Ми обидва кинули роботу і збентежено переглянулися, але він соромливо засміявся:

— Ми, тіточко Насте, лунку хотіли до яру довести. Яр же поряд, п'ять кроків.

Мати усміхалась і дивилась на вириту канавку, льодисто-зелену, з цукровими стінками, з калюжками води в ямках, немов

їй самій хотілося перелізти через прясло і разом з нами попрацювати лопаткою і погнати молоду водичку канавкою.

— Ще рано, Євлашенько, лунки копати. Водиці не візьмеш до часу. Ще ударять морозці. Не квапте її, вона сама напружитья й загомонить: «Пустіть мене, не тримайте мене!»

Вона сказала це так задушевно, що і в голосі, і в словах її почулася казка. Ми дивились один на одного і сміялись.

— Незабаром жайвороночки прилетять, — мріяла мати, — прилетять жайвороночки, на хвостиках весну принесуть... Заспівають, заллються, зринуть до сонечка, і сонечко всі сніги розтопить... Тоді з гір — струмки, а на луці — зелені таловинки. А ви ж не кликали ще жайвороночків, на плоскуші не злізали, гарячими, з печі, пташками не манили їх.

Так, бабуся ще не пекла жайвороночків. Ще скрізь замети, і на осонні, на крутих спусках тієї сторони ще немає таловин. Незабаром я злізу на покрівлю з гарячою пташкою в руці, помагаю нею назустріч сонечку і заспіваю:

Жаворонки, прилетите,
Весну-красну принесите...

У хаті всі сиділи за столом. Як годиться, дід — у передньому кутку, під іконами, прикрашеними рушником з червоними візерунками. Поруч нього, скраю, сиділа бабуся, розімліла, розчулена; по другий бік, по довгому краю, пишався Агафон, вже захмелілий, з осовілими очима, за ним непосидюче крутився Миколай Андреїч, теж напідпитку. Він лукаво підморгував усім і покрикував:

— Горюй, не горюй, а наш брат, робітник, не загине, аби була робота, а сили вистачить. Копити нам нічого, а втрачаємо — не плачемо. В артілі — душа в тілі. Робітничий клас прозиваємось. Дружні хлопчачи, нас і хазяї поважають. Нас штрафувати стали за всякі дурниці, а ми, як один, встали: геть штрафи, а то на роботу не вийдемо. Нам і студенти допомагають.

— Студенти в бога не вірують... — строго обірвав його дід. — Супроти царя йдуть.

— А нам це ні до чого, батьку, — відмахнувся Миколай Андреїч. — Аби з нами попліч ішли.

Далі, проти самовара, сидів батько з розчісаною борідкою, по-хазяйському статечний, з усмішечкою. Він наливав горілку в чайні чашки і брагу в бляшані кухлі. Горілку сам ставив перед Агафоном та Миколаєм Андреїчем, а дідові подавав брагу, підводячися з місця. Собі вже наливав останньому, але Агафон та Миколай Андреїч бунтували і замість кухля ставили йому чашку. Паша й Машуха сиділи на лавці, ближче до бабусі, а Катя і мати — ближче до краю. Тітку Пашу я любив ще за те, що вона, хоч би як була захоплена розмовою або розгляданням нового ткання, завжди зустрічала мене привітно і обов'язково ки-

дала мені якесь слівце. Так і цього разу вона приязно зморщилась від усмішки і поманила мене до себе:

— Іди-но сюди, Феденько! Дай помацати тебе і полюбуватися. Ти, мабуть, уже зовсім грамотій став. Ану, що я тобі дам...

Вона лукаво підморгнула і ткнула мені великий медовий пряник і глиняну свистульку. Вона хотіла потішити мене цим подарунком, хотіла побачити, як спалахнуть мої очі від дитячого щастя. Вона й сама раділа, коли дітлахи тішилися її гостинцями. Про неї Катя казала з доброзичливою насмішкою:

— Пашуха ладна всіх обдарувати і танцювати від радості. А коли немає при ній нічого, може гудзик у себе відірвати, щоб ткнути тобі в руку. Титка скнара, так і дивиться в іншого поцупити, а Пашуха своє останнє віддасть. І в кого тільки вони такі уродились?

Паша не знала, як я виріс за цей рік, і думала, що я застрибаю від радості. Але я так зняюків і почервонів від сорому, що і пряник і свистулька впали на підлогу. Вона злякано ахнула і докірливо пожартувала:

— От тобі й на! Виказав секрет. Чого це у тебе руки з про-ріхами?

І вона разом з Катею та бабусею засміялась. А Машуха навіть не обернулась: вона сиділа, важка, мовчазна, байдужа... Привичаний до поклонного обряду, знаючи, що й дід, і батько нагрімають на мене, якщо я не виконаю цього важкого обов'язку, я підняв пряник та свистульку, і, простягнувши їх тітці Паші, промовив по-жебрацькому:

— Спасе тебе Христос, тітонько Пашо. Дай тобі, господи, доброго здоров'я.

Батько задоволено подивився на мене і похвалився:

— Він у нас уже всю першу кафізму напам'ять знає, в молінній співає.

А бабуся зворушено стогнала:

— Так, так, любий онучку! Бач, як ангель-хранитель наставив тебе.

Дід усміхнувся в бороду і з удаваною строгістю пробурчав:

— Батогом ось його — він ще тямкіший стане.

Катя із сміхом огризнулась:

— У татка й добре слово дитині в батогу.

Я мучився від цієї принизливої уваги до себе і ладен був провалитися крізь землю. Мені було прикро й гірко, що ніхто з цих близьких мені людей не розумів мене і не почував, що діється в моїй душі. Я ріс у них перед очима, я болісно переживав страждання матері, несправедливу жорстокість діда та батька, добре знав характер кожного в сім'ї і вже вмів розбиратися, що добре, що зле: бачив, як люди погано живуть між собою і намагаються панувати над іншими, бачив, як терзають і вбивають найближчу покiрливу людину, знав уже і прекрасних,

совісливих людей і звик оцінювати вчинки кожного. І як це тітка Паша, така добра й уважна, не відчула в мені цієї зрілості?

— Ти чого це, Феденько, соваєш мені гостинець? Невже боїшся? Певно, і дідусь тебе не осудить.

Я з тремтливою усмішкою пробурмотів:

— Та я ж, тіточко Пашо, не маленький. Певно, сміятимуться з мене, коли я буду з дудочкою.

Батько зробив страшне обличчя і гукнув на мене:

— Що ти мелеш, свиненя!

Але Миколаю Андреїчу дуже сподобались мої слова, і він гукнув мені, повискуючи від сміху:

— Дивись, дивись, що відчубувив! Оце так молодець! Не давай себе скривдити, Федю. Глиняною дудочкою тітка Паша догодити хотіла грамотному мужикові! Ха-ха!..

Мати незвичайно сміливо заступилася за мене:

— Він надто вже боляче все до серця бере. Все помічає і пам'ятає.

Бабуся теж скрушно додала:

— І не кажи! Наче дорослий, про все допитується.

Миколай Андреїч заохотливо підморгував мені і весело підбадьорював:

— Так і треба, дружок. Все примічай! Все пам'ятай і докучайся. Від цього люди розумніші та сильніші стають. На дурнях воду возять.

Тітка Паша несподівано схопила мене за плечі, обняла й поцілувала. Потім відсунула мене від себе і запитливо подивилась мені в очі.

— Як же ти мене, племінничку, присоромив!.. Євлашка уткнувся б мені в груди, як цуценя, і в дудочку засвистів би. а ти мене пошив у дурні. Ну, та це мені — наука.

Очі в мене залилися сльозами, і я від любові до неї обійняв її шию і притулився головою до її плеча.

— Я тебе, тіточко Пашо, страшенно люблю.

— Милій ти мій!.. Та я тебе задарую, чим хочеш.

Агафон раптом зареготав на всю хату:

— Вона, моя Пашуха, дай їй волю, все роздарує... Старців та дітей не спекаєшся. Ну, а дбайлива, хазяйновита — немає таких на світі!

Євлашка весь час пищав від сміху, а коли я кинувся на шию до Паші, він підбіг до неї і теж обняв її.

Мати посадила нас край стола, біля самовара, а батько налив нам по склянці рідкого чаю і дав по грудці цукру. Перед нами стояла ціла стопа гарячих гречаних млинців, намазаних коров'ячим маслом, поряд — велика миска сметани.

Як завжди смілива, Катя раптом крикнула, заглушаючи ділові розмови мужиків:

— Ану, Федю, прочитай-но пісню про царя Івана Васильовича. Адже це не казка, а пісня. Пісня — то бувальщина.

Мати злякалась і зблідла, а батько боязко насторожився. Бабуся розчулилась і захохала:

— Дуже вже пісня хороша. Такої пісні у нас не співали... А ти не бійся, скажи їй. Гості їй послухають. Та й дідові до серця вона припала.

Але я не боявся: я вірив, що ніхто — ні дід, ні батько — не обірве мене, бо вони вже відчули раніше її непереможну силу і красу, а гості будуть вражені і мною і дивною її чарівністю. Ця пісня була немовби моїм талісманом: вона остаточно обеззбрить діда, покорить його, а в батькові пробудить гордість за мене.

Я встав і зразу відчув, як всередині у мене все стрепенулося в гарячому пориві. Мабуть, лице у мене стало якимсь новим, небаченим. Всі втупилися в мене з подивом. Навіть дід високо підняв брови і підозріло насторожився. А я дзвінко, співучим голосом сказав:

Ох ти гой еси, царю Іван Васильович!
Нашу пісню про тебе зложили ми,
Про твого улюбленця опричника,
Та про смілого купця, про Калашникова:
Ми зложили її та на давній лад,
Ми співали її під гусярний дзвін,
Ще й причитували і приказували.
Православний народ нею тішився..
І все слухали — не наслухались..

Ніхто не вимовив ні слова — всі застигли, захоплені широкими, могутніми словами.

Дід гладив бороду і тихо бурмотів:

— Це про царя гоже... Пісня, видно, старовинна.

А батько тер руки і, схиливши голову до плеча, більше цікавився мною, ніж піснею, щоб похвалитися.

Машуха сиділа, як і раніше, ліниво, а тітка Паша ахала, хитаючи головою, і сплескувала руками:

— Ай, батечки! Ах, світоньки! Ані співати не співали, ані чути не чували! Оце так дудочка! Розмахнулась тітка Паша дудочкою...

Агафон, одуріло націлившись у бабусю, завив:

Я вечор млада да во пиру была.. Эх!..

— Матінко, давай поспіваємо з тобою на радості...

— Чого тебе мордує, одоробло!.. — гримнула на нього Паша, і вираз її доброго обличчя став жорстким і різким. — Хлопчиська як приголомшив. Не бешкетуй!

Євлашка залився дзвінким реготом.

— Гуляти хочу, Пашко! Я чого до тестя приїхав? Хто я тобі?

— Опудало на трубі, — відрізала Паша, а Катя схопила її за лікоть і з сміхом уткнулась в її плече.

Я обірвав читання і, справді приголомшений, сів з розгубленою усмішкою.

Мати взяла мою руку і стисла її, схвильована, з гарячковим блиском в очах.

Микола Андреїч уже не сміявся, а дивився на мене допитливо, піднімаючи то одну, то другу брову. Він штовхнув батька під бік і кивнув на мене:

— Син, бач, який у тебе, Василю Фомичу! Приголомшив усіх. Ти навчання його не супереч.

Батько зовсім розм'як і, відкинувшись до стіни, виправдувався:

— Я, звісно, до науки його навертаю. Поїду візникувати, рифметику і катретки куплю.

— Тут не рифметикою пахне, голово. Тут «не ветер ветку клонит, не дубравушка шумит». Фёдю, читай-но ще, розтривожив ти мене...

Я з радістю встав і дзвінко, співуче почав читати:

Над Москвою над златоглавою,
Над стіною білою кремлівською
З-за далеких лісів, із-за синіх гір,
По різьблених покрівельках граючи,
Хмарки сірії розганяючи,
Зоря красная підіймається...
Як зіходилися та збиралися
Презавзяті бійці московські
На Москву-ріку, на кулачний бій,
Погуляти на святі та потішитись...

Я читав і дивився тільки на Миколая Андреїча і почував, як я расту чимраз вище, а зі мною разом росте і Миколай Андреїч. Всі інші стали маленькими і розпливлися у тумані. Тільки відчував я гарячу, трепетну руку матері на своїй руці.

І знову загорлав Агафон:

— Гуляти хочу! Богоданний батьку, п'ємо-гуляємо!

Уж мы пить будем
Да гулять будем,
Коли смерть придет,
Помирать будем...

Васю, наливай! А на Митьку Стоднева наплюй, батьку... Проковтне він тебе і не поморщиться... До нас у пайку йди...

Дід немовби чекав цих слів від Агафона: він оживився, засміявся масним обличчям і хитренько пожартував:

— Не веди в онь же день і хто з вас ковтати мене буде... Адже ти теж не від того, щоб усяких дурнів ковтати: не погребуеш ні удалцем, ні мерцем, та й рідного батька не пожалієш.

— Хо-хо, тестю! Будеш гребувати — з голоду помреш. Це он Миколай Шурманов голий, як бубон, як птах лісовий. З нього і масла не сколотиш.

Миколай Андрейч засміявся, і морщинки на його обличчі потяглись до очей.

— Птах лісовий літає... вільний хлопчик.

Дід зневажливо обірвав його:

— Літає волоцюга по світу, і нема йому ні кутка, ні привіту. Тиняється ледащо!

— А мені, дорогий батьку, вся Росія — домівка. Робочій людині всі шляхи відкриті, і друзів у неї скрізь багато. А тягнути лямку, як ваш Серьога Каляганов, — красенько дякую... Вона дотягла он його від суми до тюрми...

Почалась безладна розмова і п'яна плутанина.

XXVI

Прийшов Сьома і сів поруч мене та Євлаші. Випили ми склянок по три чаю і, коли напилися, Сьома, здатний на вигадки, покликав нас подивитись, яку він влаштував каталку. На вулиці, через дорогу, біля комори, на втопаному снігу надіто було на товстий кіл старе колесо. Цей кіл давно стирчав у землі, і ніхто його не зачіпав. А навіщо він стирчав — невідомо. На колесо покладено було довгу жердину, прив'язану до спиць вірвовкою. До кінців жердини причеплено було на мотузках двоє санчат. Сьома з гордим виглядом майстра підійшов до колеса, вперся в жердину, і колесо закрутилось, а санчата швидко помчали по колу. Євлашка зареготав і захоплено вигукнув:

— Ех, ось чудо! Санчата, мов птахи, літають.

Сьома розплився від задоволеної усмішки.

— Сідайте! Катати вас буду. Такої каталки у всій губернії не знайдеш.

Він і цю просту споруду вважав серйозним винаходом, як-от ступа і насос при млині. Він рідко і на ігри виходив, заклопотаний своїми справами, і завжди наспівував пісеньки хрипким голоском.

Прибігли Іванка Кузяр з Наумкою. Наумка зовсім очманів, побачивши нашу каталку, і від несподіваності засміявся. Але стояв осторонь — боявся підійти. Він завжди торопів, коли бачив що-небудь незвичайне і нове. Кузяр зрадів і хоробро підбіг до колеса. Він натиснув на другу половину лати, і наші санчата з вереском помчали по колу. Я почував, що відлітаю убік, і мене вириває з санчат страшна сила. Євлашка розпачливо закричав і сторчкака вилетів у сніг. Сьома загальмував колесо, і наша машина спинилася, хоча Кузяр ще напружувався, штовхаючи лату і ковзаючи валянками по втопаному снігу. Євлашка підвівся і засміявся крізь сльози. Сьома підійшов до нього і, струшуючи сніг з його кожушка, співчутливо й винувато спитав:

— Ударився, чи що? Коли ударився, я Кузяреві прочухана задам.

— Та ні... певно, що добре. Тільки дуже страшно.

Кузяр реготав і штурхав валянком колесо.

— Ну й дурниця! Це що ти, Сьомко, утяв? Чортоломина якась! Я на ярмарку торік на каруселі катався. Оце діло! Спершу крутив наверху, а потім катався. А тут колесо якесь водовозне.

Хоч я і не прочувався від запаморочення, але Кузяр обуриє мене своєю чванливістю. Я став дражнити його:

— Ти от сам покатайся на санчатах. Подивлюсь, як ти дрягатись будеш. На каруселі тільки дурням крутитись та немовлятам, а на цій каталці тобі зроду-віку не вдержатись. Та й не сядеш: бачу, що ти боягузові віруєш.

— Це я тобто? — озлився він, наскакуючи на мене.

— Авжеж, ти... Зразу шкереберть полетиш.

— Це на grindжолах? — зневажливо засміявся він. — Хіба я на санчатах не катався?!

Сьома ехидно зміряв Іванку з голови до ніг і усміхнувся:

— Ну, сідай, чи що... Ти тільки на словах спритний. Твої каруселі кисіль місили, а ця каталка з норовом, як кінь необ'їжджений... З нею спритність потрібна.

— Ова, яка дивина, дурниця яка! — храбрився Кузяр і навіть гидливо плюнув. — Та на неї і дивитись не хочеться. — І раптом хитренько примружився. — Ти от хвалишся, Сьомо, а сам... на інших виїжджаєш. Покажи, як ти на ній поскачеш. Мабуть, померти з сміху можна.

— Я таки поскачу, а от ти зі страху задкуєш. Давай закладемось: спочатку ти мене з Федянькою розкатаєш, як хочеш, хоч у стрибачки. А потім я тебе сам. Ну?

— Гаразд. Подивлюся вже, як ти в колиці гойдатися будеш. Мені потім соромно буде і на санчата сидати.

У найбільш невідгідні моменти Кузяр ставав задириливо впертим і самовпевненим. Він ніколи не здавався і не визнавав себе побитим. Якщо його притискали до стінки, викриваючи в похвальбі або в явних вигадках, він не ніяковів, а наполягав ще впевненіше, хитрував і намагався спантеличити противника. Навіть, тоді, коли в бійці Кузяр лежав на спині під суперником, він удавав, що вже не опирається, але тільки-но переможець хотів піднятися на коліна, він спритно перекидав його горілиць і сідав на нього верхи.

Сьома мовчки і діловито сів на санчата — сів розчепірою, не знаючи, куди діти руки. Це було так смішно, що ми корчилися від реготу. Кузяр присідав, ляскав себе по колінах і тикав пальцем у Сьому. Але Сьома сидів у санчатах, балансуючи чобітьми, і без усмішки спонукав нас:

— Ну, чи скоро ви іржати покинете? Починайте, а то плюну на вас і піду в хату: там зараз танцювати будуть.

Кузяр отямився перший і кинувся до лати.

— Давай, хлопці! Напремо — напролом. Масляна — так

масляна! Нехай майстер пам'ятає весь піст, як кататися на своєму ридвані.

Євлашка не приєднався до нас: йому, мабуть, наша гра не сподобалась. Він тільки дзвінко сміявся — уриваним, коротким реготком. Наумка непомітно пішов геть: він, напевно, відчув небезпеку в нашій грі і, як завжди, втік від гриха.

Ми вже бігли круг колеса, за своїми половинками жердини. Санчата з хрипом і свистом орали сніг, вилітаючи з кола. Два кінці вірьовки, прив'язані до загинів полозів, натягалися так, що ось-ось мали тріснути. Сьома помахував чобітьми і не давав санчатам відлетіти вбік. І хоч як ми намагались крутити коло, хоч як натискали на жердини, Сьома сидів міцно, тільки обличчя його морщилося від снігової курави. Як відстав перший і, задихаючись від втоми, сів на коло. Кузяр розсердився і накинувся на мене:

— Ну, одвалився! Кишка тонка! Ще б трошки натиснули, він і перекинувся б, розорав би замет...

Сьома встав з санчат і сердито наказав:

— Сідай, твоя черга, Кузярок! Уже я тебе прокачу.

— А що?.. — захрабрився Кузяр, але я добре бачив, що йому страшно. — Тільки я зараз не буду, — неохота.

— Це ж як неохота? — загрозово підступив до нього Сьома. — Тут не охота, а угода. А на угоді дружба тримається.

Кузяр випростався.

— А мені що? Хіба я боюсь? Я на що хоч піду... Тільки цей твій ридван дуже вже не до душі мені. Ну, та нехай уже!

Він впевнено сів на санки і міцно вхопився за краї. Сьома сам закрутив коло. Санчата швидко помчали по колу, відлітаючи в боки і розгрибаючи задками вологий сніг.

У нашій хаті глухо заспівали протяжну пісню. Співали, мабуть, всі, і мужики, і жінки. Співало все село, і, здавалось, самі хати співали і п'яно видивлялися своїми відталими вікнами.

Разів два Кузяр мало не перекинувся, але спритно виправляв санчата. Широко розплющені очі його ловили якусь точку попереду. Санчата вилітали з кола, і їх заносило в замет. Мабуть, у Кузяра паморочилось у голові і його нудило: обличчя його посіріло і страдницьки витяглося, але він ще храбрився і не хотів здаватись.

Раптом його, мов вітром, викинуло з кола і санчата перекинулись догори полозками, а потім, порожні, застрибали по сніговій цілині. Кузяр корчився в снігу без шапки, з помертвілим обличчям. Коло зразу ж спинилось. Сьома з переможним виглядом підійшов до Кузяра:

— Ну, що, брат? От тобі й карусель. На твої каруселі кури сіли.

Кузяр все-таки вперто стояв на своєму. Він підвівся і, хитаючись, блідий, храбрився:

— Та на цьому ридвані тільки дурням крутитись. Що це за вертулька, коли з неї легиш шкереберть? Яка ж це гра? Ні радості немає, ні веселості, а тільки чманієш та кишки рвуться.

Його нудило, і він ледве стримував сльози. Сьома приніс йому шапку і насунув на лоб.

— Ну, а тепер ходімо до нас — млинці їсти і чай пити.

— Та я не хочу, — заскромничав Кузяр, але очі голодно блиснули і він проковтнув слину. — Мамка все чогось хворіє: живіт та живіт... Я вже їй уранці горшки накладав, а зараз на пару садовив. А татко з конем морочиться. Оце я упорався по дому і до вас примчав.

Я підморгнув йому. Він посмирнішав і слухняно пішов поруч мене, а Сьома обняв Євлашку і повів його попереду нас.

У хаті ще сиділи за столом, розімлілі, хмільні, з блаженними усмішками. Агафон, уже п'яний, обіймав і цілував Миколая Андреїча. У сизій бороді його застрягли крихти і краплі. Дід розійшовся зовсім — сипло кричав, бгаючи обрус:

— Анно, як ми вік прожили? Дай бог, щоб діти наші так працювали та дбали і віру мужицьку держали від дідів-прадідів. Гнали нас, утискували антихристові слуги — попи, чиновники, поліція та пани, а ми, поморці, один за одного стояли. Ніяк вони нас не збили з путі... ніяк не зломали. Життя ми вели по своїй волі... Прадіди наші з помор'я прийшли. Дуби були — ні перед мечем, ні перед батогом страху не мали. І нам жити заповіли. А тепер усе пішло криво й косо. Діти геть з дому рвуться.

Бабуся пестливо умовляла його, але вже не стогнала — вона теж була напідпитку.

— А ти не скаржись, батьку. Що тобі треба? Живі, ситі — і хвалити бога. Дивись, сини — кров з молоком, такі ж здоров'яки, як ти. Дівчат он за яких мужиків віддали!.. Працювали, батьку, на чуже не зазіхали. І ти, мов гамаюн, турбувався, і в селі не останній умом та трудом.

Тітка Паша з сердитим і веселим обличчям, міцна, дебела, вигукнула з гнівним запалом:

— Ти чого, татку, стогнеш та покійників тривожиш? Не слухала б тебе! Либонь, ми не гірші від дідів. Вони за панами жили, в хомуті ходили, а тепер нам важче — на свої сили покладайся. Пращой, та дивись, щоб тебе за горло не схопили. На бога надійся, а свій розум май. Не стогнати треба, татку, а рукави з розумом засукувати. Я танцювати буду, татку. Хіба ти забув, яким ти танцюристом був? Виходь, татку, зі мною! Пам'ятаєш, як ти на моему весіллі танцював?

Вона вистрибнула з-за лави і, струнка, гарна, з визивною усмішкою, склала руки на грудях і заспівала:

Ах вы; сени, мои сени,
Сени новые мои!..

І пішла, як кажуть, павою перед столом. Катя підхопила танцювальну. І раптом всі заспівали, чітко відбиваючи такт:

Сени новые, кленовые,
Решетчатые...

Дід випростався і показав з-за бороди рідкі зуби.

Миколай Андреїч підвівся і по-молодецькому гукнув, стукнувши батька кулаком по спині:

— Васю, пусти мене... Дай дорогу, а то через стіл вистрибну. Я з Пашею хочу танцювати. Пашо! Ех, ти, молодичко мила! І навіщо ти тільки такому бородачеві дісталась! Йому б тільки воду возити.

Батько хоч і захмелів, але не втратив своєї статечності хазяїна. З невтримною п'яньською усмішкою він безнадійно махнув рукою:

— От навіжений! Він і за столом чехарду ганяє.

Микола Андреїч хистко підбіг до Паші, подивився на неї чортом, розправив вуса, закинув одну руку вгору, другу зігнув фертом і почав відбивати чобітьми примхливі дрібушечки.

Выходила молода...

завзято виспівувала Паша, плавно обминаючи Миколая Андреїча, а він підхопив хвацько:

За тесовы ворота...

Машуха вперше засміялась і докірливо протягла:

— Ондреїч! Гріховодник! Почав уже розбійничати. Немає тобі спини.

А він несамовито відгукнувся:

— Я тобі не Ондреїч, а Коля. А ти хто? Жінка робочої людини. Ех, Пашо, тебе б у нашу робітничу артіль.

Я навіть злякався, коли побачив, як мати з незвичайно строгим обличчям випурхнула з-за столу. Я ніколи ще не бачив, як вона танцює, і зразу ж засміявся чи то від любові до неї, чи то вражений легкістю і красою її рухів.

Агафон, дивлячись, як танцюють, бив кулаком по столу.

— Махай на всі заставки! Бий горшки, топчи черепки! Пашо, не схиб! Ех, коса ти моя востра! Ідьмо кататись, батьки!.. Прокочу вихором. Засиплю дзвінками-бубонцями. Живемо, не журимось, грішимо, а дужимось, тестю...

Мати плавала між Пашею і Миколаєм Андреїчем. А Паша з тою самою суворістю в очах відтопувала своїми котами, взявшись у боки й ухилиючись від Миколая Андреїча. Він вигинався, підстрибував, грозився схопити її і вигукував фістголою:

— Ех, де наше не пропадало! Танцюй, гуляй — душі не пропивай! Пашо, хіба для нас тільки й світу, що у вікні?

Мы не плачем, не грустим,
А обидят — не простим...

Мати засміялась і сіла на лаву. Задихавшись, з палаючим обличчям, відійшла і Паша. Вона теж сміялась.

— Ну, і Миколай Андреїч! Ну й танцюрист! Тебе, такого живчика, ніхто не перетанцює.

Батько сидів перед самоваром і дивився на танці з гідністю мужика, який ніколи не втрачає розуму.

Дід підвівся і, червоний, осовілий, владно крикнув, кидаючи на жінок пронизливий погляд. Такі очі бували в нього тільки в гніві.

— Танцювати буду... Баби! З лави геть!..

Машуха перша заворушила свій кубовий сарафан і закудку-дакала:

— Ідть ви з лави! Катю, невістко, Пашо!.. Батечко на лаві танцюватиме. — І забурмотіла розчулено: — Вряди-годи! Батечку! Господи!

Миколай Андреїч морщився від сміху і з насмішкуватою шанобливістю обома руками показував на простору підлогу:

— Милості просимо, дорогий батьку, по всій хаті, а на лаві не розмахнешся.

Почалася метушня: жінки у ворохах своїх сарафанів зіскочили з лави і відсунули її від столу. Бабуся важко підвелась, і очі в неї стали мокрі від сліз. Агафон очманіло ричав: «Вдоль да по речке...»

Дід грізно уткнувся крижаними очима в Миколая Андреїча і відхилив його від себе.

— Мені танцювати на підлозі сором: я не нікчема, як ти, не кочет. Хазяїнові, батькові, наверху бути... Та щоб його під руки піднімали... Ану, діти! Васянько! Баби!

Батько скочив з-за столу, але, поки він оббігав стіл, діда шанобливо взяли під руки Миколай Андреїч, Машуха, мати й Паша. Батько відштовхнув Катю й матір і взяв діда під руку. Дід із суворим обличчям владики повільно й урочисто наблизився до середини важкої лави і вирік:

— Піднімайте!

Його обережно підняли і поставили на лаву. Миколай Андреїч морщився, крутив стриженою головою і підморгував, а Машуха, як на молитві, благочестиво, зворушено погладжувала дідову сорочку і примовляла:

— Господи! Час-бо який! Адже перед усіма батечко танцюватиме.

І сміялась крізь сльози.

Батько сів на лаву з одного краю, а Миколай Андреїч хотів сісти на другому краї, але Агафон з розкошляною бородою і скуйовдженим волоссям, розштовхуючи жінок, схопив Миколая Андреїча під пахви і відштовхнув його вбік:

— Миколу, відійди! Ти легкий, у тебе зараз устою немає. Це я у батьків підпорою буду, — і гупнув на кінець лави, вчепившись волосатими пальцями в край.

Жінки стояли вздовж лави і дивились на діда з побожністю. Але Катя сміялась у ріжечок полушалка, а батько, поглядаючи на неї, усміхався в бороду. Мати, мов зачарована, у тривожному чеканні не відривала широко розплющених очей від застиглого діда. З волохатою голубою бородою, з жмутками сивих брів, грізно опущених на очі, він стояв на лаві із складеними на животі руками, як у молінній. Євлашка вже не сміявся, а з боязким подивом глядів і на діда, і на свого батька, і на Пашу, яка стояла теж у строгому чеканні. Кузяр штовхав мене під бік, їв крадькома млинці і ледве вимовляв слова, прожовуючи їх разом з млинцями:

— Та що він робитиме на лаві? Тупцятиме тільки... Диво-вижа яка!..

Але в діда пустотливо спалахнули очі, він труснув головою,змахнув руками і тупнув.

— Співайте! Всі співайте! Анно, заспівай!

І він, закинувши голову, сам заспівав високим сипленьким голосом:

И-ивушка, ивушка,
Зеленая была...

Машуха перша пронизливо завела, а за нею закричали Катя і Паша:

Эх, что же ты, ивушка,
Невесело стоишь...

Тут уже і мужики затягли:

Подрубили ивушку
Под самый корешок...

Дід захитався, замахав руками, нахилився і почав притопувати, перебирати ногами. Пісня оживилась, зазвучала голосніше, і слова впевнено, твердо стали відбивати такт, а дід начебто зробився легший: то він згинався, розкинувши руки, вдивляючись у свої чоботи, то відкидався назад, впершись руками в стегна і з владною веселістю оглядаючи всіх, то закидав руки вверх і хапався за шию. Чоботи його стали чітко відбивати танцювальний перебір, а тіло вигиналося в різні боки, волосся розтріпалось, він почав танцювати навприсядки. Тут і жінки закрутились на місці і, карбуючи слова пісні, вже втратили статечність і танцювали, забувши одна про одну, навіть бабуся затрусилася своїм опасистим тілом. Миколай Андреїч крутився, наче в'юн, і скрикував крізь дрібний регіт:

Эх вы, саночки березовые!..
А ребята мы тверезые...

Раптом дід лунко тупнув чоботом і легко зіскочив на підлогу. Його стиснули дочки і під руки повели на місце.

Позаду нашого двору, недалеко від яру, стояла молінна — п'ятистінна хата під тесовою покрівлею з восьмиконечним хрестом на гребені, з високим ганком, з різьбленими стовпчиками. Соснові вінці і тес на покрівлі та ганочку були сизі від довголітніх дощів. Хата ця завжди стояла з зачиненими залізними віконницями. Колись вони були пофарбовані зеленою фарбою, але вона поруділа від іржі. Кожної суботи віконниці відчинялись, і з димаря, увінчаного залізним різьбленим теремком, клубочився дим. Дівчата виходили і входили з відрами, ганчірками, виливали брудну воду в байрак. Весь день у неділю хата дивилась на луку і на той бік блідозеленими вікнами. А синього суботнього вечора здаля видно було яскраві рої вогників у таловинах вікон.

У дні великого посту кожної суботи ввечері і в неділю в молінній було довге «стояння» після щоденних домашніх «канунів». «Мирська» церква вже багато років мовчала: не було свого попа, а час від часу приїздив ключівський піп, товстий, з масним обличчям, зухвалими очима і ріденьким бородиськом. Цього попа не шанували самі «мирські», як щепотника, п'яницю, тютюнника і здирщика. Зате гул великого ключівського дзвона допливав і до нашого села. При перших же стогонах цього дзвона люди йшли до молінної і з тієї і з цієї сторони: першими благочестиво ступали діди і баби з подогами, з ключками в руках — по одному, по два, по кілька чоловік. За ними йшли молодші мужики, жінки купками — окремо, а хлопці й дівчата збивались разом і юрбою йшли побожно, мовчазно. Тільки дітлахи горобиними зграями перебігали то вперед, то назад, бились, кидалися снігом і невгамовно галасували та сміялись. В передвесняному повітрі, коли пахне мокрим снігом і розталими кізяками, у синіх вечірніх сутінках пливли інші запахи — кумачу, ситцю і дьогтю. Мене в молінній ставили на лаву біля наля, коло ікон, перед безліччю трепетних вогників воскових свічок, і я співав разом з Митрієм Стоднєвим — настоятелем — ірмоси і катавасії. Я добре знав усі вісім гласів і впевнено та дзвінко заливався в хорі інших голосів. Це було в звичайну службу — в «часи». Але «стояння» великого посту були втомні, нудні, з незчисленими земними поклонами, з нескінченним нерухомим «стовбиченням». Всі повинні були робити поясні поклони з лествками і підручниками в руках одночасно, не врозбрід, за числом чоток на лествці, яка поділялась на кілька нерівних частин. Такі «стояння» у великий піст тривали годинами, і витримати їх було дуже важко не тільки дітям, а й дорослим. Кволим бабам та дідам дозволялось під час служби сідати на лаву або на підлогу, щоб не звалитися. Молінна була побудована, як звичайна хата, широка, містка, з невеликим передпокоем, де роздягались парафіяни, і світлою,

високою горнищею чоловік на сто. Уздовж бокових стін стояли лави, передня стінка вся поспіє була зайнята іконами дерев'яного письма та мідними восьмиконечними хрестами старовинного литва. Центральне місце займав великий Деїсус — дорогоцінна реліквія двохсотлітньої давності, яка переходила з покоління в покоління. Всі ікони, і великі, і малі, теж були старовинні, а книги — «чистого» друку дониконівських часів. Ці книги товстими плитами в дерев'яних палітурках, одягнених у шкіру, з різнокольоровими закладками, лежали на особливих полицях у передніх кутках. Ні корогов, ні прикрас на іконах і на стінах не було: таке веселе «ігрище» дрібничок можливе було тільки в «ніконському капищі» — у церкві, яка поринула в папістську ересь. Тут все було суворе, просте, строге, мов у скиту. Чоловіки в сірих хітонах стояли попереду, жінки — в китаїках, в темних сарафанах і чорних хустках з «огірками» по каймі — позаду. Дітлахи, під наглядом жінок, теж купчилися позаду. Їм дозволялось під час служби виходити на вулицю тільки тоді, коли вони стомлювались або пустували — крадькома бились, штовхались або перешіптувались та сміялись. Їх, щоб покарати, виводили з молінної, як пустунів. Цієї кари хлоп'ята добивалися самі: вона звільняла їх від нестерпної нудьги та нерухомості. Мені було важче за всіх: я стояв попереду, на лавці або на табуреті, поряд з налоєм, і мусив час від часу співати на стоянні. Але мені цікаво було дивитись і слухати «дискусії» між Микитушкою і Митрієм Стоднєвим. Микитушка був високий дід, з широкою коричневою бородою, з горбатим носом, з зеленими дрімучими очима. Стояв він завжди з піднятою головою і, вслухаючись у слова священного тексту, задумливо перебирав пальцями бороду, ехидно усміхався і кидав строгі або насмішкуваті викриття. Ці дискусії відбувались під час кожного «моління», і Микитушка стояв у своєму хітоні поруч мене, в передньому кутку, позаду Митрія. Рідко яка молитва і псалом обходились без його викриття або міркування волос. В ці хвилини він був різкий, безпощадний та грізний у своїй правді. В кожному слові і повчанні Стоднева він знаходив гостру суперечність з його поведінкою та ділами і знущався з нього. Я бачив, з яким страхом мужики слухали його і з яким злорадством ховали вони свої усмішки в сиві та руді бороди. Митрій стояв біля наля в шовковому фіолетовому хітоні, стрункий, високий, з гладко зачесаним, змазаним олією волоссям, з ріденькими волосинками замість бороди, плосконосий, і з побожною строгістю дивився на ікони, коли виголошував молитву, або з бісерною лестовкою, недбало надітою на зап'ястя, придержуючи зелені аркуші книги, натхненно читав довгі і незрозумілі тексти.

А Микитушка з насмішкою або погрозою підхоплював прочитані слова і ними ж таки бив самого Стоднева. Він прямо вказував на його вчинки та діла, які суперечили «божому слову», або викривав мужиків у криводушності, в покірливості

кривді. Я досі пам'ятаю дуже добре, як він під час таких «стоянь» спокійно і владно кидав в обличчя Митрію Стодневу невідхильні жорстокі слова, що змушували того бліднути від люті. Це були двоє непримиренних ворогів, які ненавиділи один одного на все життя. Стоднев був першою людиною на селі — багач, крамар, який таємно торгував горілкою, дружив з начальством. Всі у нього були в боргу, кожного він «облагодіяв». Тільки Микитушка не залежав від нього і нікому нічого не був винен. Він жив із своєю старою у ветхій хатині, орав свою садибу і восьмину, мав конячку, корівку та кілька овечок, перебивався з хліба на квас, одягався в своє домоткане, сам вичинював шкіру, сам шив чоботи і валяв валянки. Строгим життям і нелицемерним ставленням до людей викликав велику повагу до себе. П'яних не терпів, з багатими не знався, до поміщика й поліції не підлещувався і не догоджав їм.

Казали, що в хаті у Микитушки багато книг, божественних і світських, і щовечора він у вільну годину розкривав і читав їх вголос перед старою і сперечався з невидимими противниками. А тут, в молінній, противник був перед ним явний: Митрій Стоднев. Не щадив він і інших за їх обман, злодійство, пияцтво, звірство

Я багато бачив і чув у ті роки строгих поборників благочестя і книжної істини, але всі вони були тільки начотчиками і сперечалися тільки про сенс та букву всякого роду речень, повчань і правил. Це були далекі від життя, схоластичні толковники: вони найменше цікавилися справжнім життям, людським співжиттям і моральністю. Для них живе життя було ніщо, а книжна буква — все. Гріх, мерзота і злочини — це непорушна даність, це властивість людини, набута нею з дня гріхопадіння Адама. Боротися з цим безглуздо і неможливо, треба тільки молитися і поклатися на милосердя боже. Микитушка не був начотчиком і знавцем книжної мудрості. Це був простий, самобутній шукач правди, викривач брехні, який сам старався жити по совісті і допомагати іншим у тому ж.

Пам'ятаю одну таку викривальну розмову в молінній. Коли Митрій прочитав під час служби молитву «Отче наш», Микитушка щось невиразно пробурмотів, посміхнувся і похитав головою. Потім його глухий голос став переплітатись із співучим читанням Стоднева:

— Гм... Діла! Тищу разів читаєш ти цю молитву, а вона у тебе тільки шурум-бурум... Брехня! «Яко же мы оставляем должником нашим»... Читаєш, читаєш, Митрію Степаничу, а от краще б віддав свої борги Петрусеві, братові своєму. Не віддаси, хоч і обібрав його, пустив з торбою. Не віддаси, не можеш віддати, бо совість свою убив, бо брехня роз'їла тебе, як іржа.

Митрій перервав читання і строго осадив його:

— Микито Вуколичу, не гріши, не обривай слова божого... не порушуй стояння...

Але Микитушка тільки посміхнувся і докірливо захитав головою. Спочатку він начебто послухався Митрія, але потім час від часу дедалі твердіше й голосніше говорив фразу за фразою:

— Для людини одно любо-дорого — красти, обдирати, здиртвувати, віднімати чуже, кривдити... І виходить: на крові, на сльозах, на муках молитва. І не молитва виходить, а брехня. Значить, правда молитви не потребує. Навіщо правді молитва?

— Микито Вуколичу, не блюзнірствуй! — знову обірвав його Митрій. — Стара ти людина, про гріхи треба думати. В молитві — смирення людей. А ти в гордині перебуваєш, Микито Вуколичу, і немає у тебе ніякої любові ні до бога, ні до людей. Про що печешися, безумне?

Перепалка тривала і тоді, коли Іванка Архипов гугняво читав псалми, а Митрій Степанич стояв з боку наляо і перебирав лестовку. Коли треба було йому проголосити звичайний вигук: «За молитв святых отец наших», він не забував про цей свій обов'язок, а потім знову соромив Микитушку. Але старий був непохитний і ловив Стоднева на слові:

— Брехню вирік, Митрію Степаничу. Кожне твоє слово — брехня, а брехня все твоє життя. Любов до бога і людей. Гм... Брехня! Як же я можу любити бога і людей, коли сам себе не люблю? І все це прикриваємо молитвою: «Дух же целомудрия и любви даруй ми, рабу твоему... яко не осуждати брата моего...» А любові й не хочеш, а брата осуджуєш. У тебе не любов, а зле соділання: шукаєш, кого б обдурити, пограбувати, знедолити. Привічаєш, мов благодійник рабів: з бідності багатство видавляєш... Ось воно, соділання! А потім з торбою пускаєш, на сльози й горе. Ось ти шовковий хітон одягнув, і закликаєш, як фарисей, до прощення кривд. А це ж брехня! Ніхто не прощає кривд і не може прощати. А все від здирства. Хай зречеться народ двора і худоби своєї, хай працює спільно — і гріха не буде.

— Всі грішні, Микито Вуколичу. Всі на страшному судищі будемо, — смиренно відповідав Стоднев. — І кожен по достатку своєму богові служить. Овому — талант, овому — два. А твою ересь миряни засудять. І не буде тобі місця у храмі нашого согласія, і відвернуться від твоєї погані всі, і знехтуваний будеш, як блудник і смутитель.

Микитушка трясся від сміху, кажучи загрозливо:

— Горе тобі, фарисею і книжнику, коли не додержуєш заповіді: любіть ворогів ваших і тих, що кривдять вас... ти весь у брехні, і брехні своєї тобі не збутися. Без брехні немає буття. От і віру свою проголошуєш — а в що віруєш? У те віруєш, що недосяжне. Віра твоя від життя заперечується. Не града ти взискуєш, а брехню. Взискання града не вірою наказується, а правдою і совістю. Не загрожує: не погроза ти мені і не суддя. Я сам собі суддя і взискатель. А ти суди себе за Петруху, за брата — скривдив брата свого. Це совість твоя, Митрію Степа-

ничу: горить вона перед тобою негасимо. Настане час, ти і його, Петруху, згубиш. Брата з світу зведеш, а совість не погасиш. Ні!

Служба йшла за своїм чином: Іванка Архипов читав довжелезні кафізи, миряни стояли в молитовному заціпенінні, перебираючи лестовки, горіли золотими вогниками воскові свічки. Було задушливо і чадно від густого ладану. В різних місцях у тісній юрбі хтось скрушно зітхав, хтось застуджено кашляв, крєктали старі баби. І стримані голоси Микитушки і Митрія Степанича начебто не тривожили нікого і не порушували строгої добропристойності богослужіння, наче це були далекі голоси вулиці, яка суетно живе безнастанними турботами дня. Але я бачив, що мужики лукаво усміхались, прикриваючись підручниками, або шепталися з хитрим блиском в очах. Тільки дід Фома, який піклувався про суворий і німий порядок «стояння», гнівно поглядав на Микитушку і бурчав:

— Согрешихом і обеззаконовахом, прости, господи! Ти б, Микито Вуколичу, побоявся бога. Чи можна в стоянні сваволити? Не потерпить господь — роги відіб'є.

— Роги худобі дано, Фома Селіверстичу, та й то для захисту. А худоба не знає ні правди, ні брехні. А що апостол сказав? Не мир несучи, але меч.

Митрій Степанич шаленів і, блідий, з судорогами в лиці, замовкав, побожно припечатуючи двоперстям своє смирення.

— Блаженны вы, егда носят вас...

Микитушка грясє від німого сміху, але обличчя його з гарячими пронизливими очима, із строгою бородою, але з лагідним промінням зморщок біля очей, було горде свідомістю правоти і сили. Дід збентежено замовкав і задкував від гріховної спокуси. Жодне «стояння» не проходило без викрив'я Микитушки. І в ці пісні дні, в перерві томливих «стоянь», Митрій Степанич одного разу урочисто заявив, обводючи владно очима людей, які сиділи і стояли на лавах та на підлозі і відпочивали:

— Во ім'я отця і сина і святого духа, ради збереження нашої громади і припинення спокус та смут, Микиту Вуколича, який впав у ересь, потрібно відлучити від согласія, як шолудиву вівцю, що заражає всю череду.

Сперечатися з Митрієм Стодневим, наставником і віроучителем, ніхто не наважувався. Дехто зник, дехто дивився на свої ваялки і крєктав, інші, міцно затиснені в кулаку Стоднева, догідливо підтанули. Микитушка був викинутий із отари смиренних овець. Ця подія сталася у його відсутність.

Історію з братом Стоднева, Петром, я знав добре: її обговорювали у нас в сім'ї і жаліли Петра. Старий Степан Стоднєв нагло умер не дома, а десь у волзьких степах, коли гнав гурт овець у Саратов. Вмер він на руках Петруші. Батько не всиг висловити своєї волі, і Митрій Степанич все господарство — п'ятистінний будинок, кам'яні комори, амбари, сінники і гроші —

прибрав до рук, відділив від себе Петра, недавно одруженого: купив йому хату на тій стороні, у верхньому кутку, на крутому урвищі, дав йому коня, корову, скількись там жита на харчування та насіння — і більше нічого. Петро вчинив бешкет: — побив усі шибки у вікнах, переламав столи, стільці. Його зв'язали сусіди і відвели у волость, за чотири версти, де його продержали в жигулівці. Звідти він прийшов веселий, з гармонією в руках, обнявшись з Фількою Сусіним. Обидва були високі, здорові хлопці, силачі, обидва «лобові». В обох щойно з'явився пух на щоках. Філька вважався простодушним здоров'яком, а Петро був веселуном, метким і лукавим хлопцем, майстром на всі руки — і хорошим столяром, і вправним скорописцем та переписувачем старовинних книг, і художником (він переписав для молінної Пролог і прикрасив його «лицями» у фарбах — ілюстраціями). Він був кращий гармоніст, не поступався Горохову, але не міг перевершити його бісерними саратовськими «переборами». Навіть одружений, він не пропускав жодного танку, жодної посиденьки. Без нього і розвага була не розвага, і танці не танці, і ігри не ігри.

Він почав жити в своїй хаті з роботящою жінкою і не скаржився. І коли сусіди заходили до нього і радили судитися з Митрієм, він безтурботно жартував:

— А нехай собі багатіє. Я сам багатший за нього: сила є, спритність є, здоров'я вистачить. Як схочу, то й на гору схожу.

До брата він більше не заходив, але й не мстився йому, а коли зустрічався — розмовляв з ним легко і беззлобно. Він ніколи не бив жінку, відкрито пестив її, називав на ім'я і по-батькові — Лукер'я Василівна. До важкої роботи не допускав, а коли вона була вагітна, оберігав її. Вразив він усіх незвичайним, небаченим на селі ставленням до неї — по святах прогулювався з нею під ручку. Спочатку всі дивувались і гляділи на них з вікон, по селу стали пащекувати: ач, модники які з'явилися, по-міському, по-панському стали прогулюватись... Митрій Степанич лагідно й поблажливо говорив:

— Татко, пером йому земля, розпестив його. Завжди з собою возив на сторону, ну й набрався хлопець всякого вільного духу. Тут судять та рядять, що я знедолив його. Ні, його пайка в ділі. А господь бачить, як я охороняв його від спокус: він усе майно розкидав би по клаптях, по копієчці і влав би в пияцтво і мерзоти. Петруша — хороший парубчак, дурощі минуться, пристрасті вгамуються — сам до мене прийде, в ніжки вклониться. Через гордість свою він одвернувся від мене... Хай бог його простить...

Люди, охочі до всяких пліток, переказували Петруші слова Митрія Степанича, але Петруша сміявся на весь рот і лагідно відкукував:

— Добре співає синиця, тільки вночі їй не спиться. Передайте Митрієві Степаничу з пошаною низький поклін. Живемо

ми на різних берегах, тільки я до бога ближче: бач, на якій я горочці.

І весело показував свої білі зуби. Сміялась і молодичка Лукер'я Василівна, пестливо ляскаючи його по спині. Була вона рожева, білолиця, голубоока — до пари йому, тільки ряба трошки, та з темними вусиками по краях губ. І ще дивувало мужиків його ніжне піклування про дитину: він носив її на руках, заколисував у колисці і навіть сам мив у ночвах. Про це і згадки не було ні у кого в нашому селі: малята від народження були тільки на руках матерів.

Любив Петруша повеселитися, пображничати з приятелями на зразок Фільки Сусіна або нашого Сигнія, але з п'яницями не знався.

Одного разу сталася з ним велика біда. У Митрія Степанича восени злодії вночі проломили у великій кам'яній коморі стіну. В цій коморі був склад бакалії і краму. Громадський сторож-стукальник, старий солдат на дерев'яній, нічого не помітив, та й не можна було йому помітити, бо він проходив із своєю стукалкою по всьому кутку, а стукалка тільки допомагала злодіям ховатися.

Вранці збіглося мало не все село. В нашому селі крадіжок не було, крім хіба дрібного розкрадання снопів, сіна з панського поля та хмизу в лісі. Але такі розкрадання не вважались за злодійство: на панських полях працювали ті ж мужики, пан утискував їх, обшитував, ліс на дрова і на продаж возили вони ж за копійки своїми кіньми, на своїх харчах, — значить, сам бог велів потягти в пана якийсь сніп і скинути біля свого двора колоду. От чому ця зухвала крадіжка із зломом потрясла все село. Щільною юрбою, у грязі, під дощем, мужики і жінки, старі і дівчора стояли перед задньою стіною комори, складеної з великих каменів на глині, і дивились на чорну діру і купу каміння. Митрій Степанич з жінкою Тетяною, дебелою, грудастою молодичею, хазяйновито проходжався перед розваленою стіною і гримав на мужиків:

— Відійдіть далі! Чого не бачили? Зараз поліція приїде, буде всіх допитувати. Може, хто з вас і попадеться. Жодному бісові не можна вірити. Живи та оглядайся.

Приїхали із стану кілька поліцейських. Пристав, знайомий хрипун, спинився у Митрія Степанича і прожив три дні. Провели обшук по токах, по «виходах», за підозрою арештували кількох хлопців. І раптом село знову захвилювалось: на току, в половнику Петруші знайшли сувій ситцю і ящик з карамеллю. Його арештували, але на допиті він, червоний від гніву, заперечував свою участь у грабунку і обурено кричав:

— І в думках не було! Ніяк не винен. Підкинула якась наволоч! Я б скоріше заподіяв собі смерть, ніж наважився б на таку справу. У Митрія — моя пайка після татка. Я і в суд не подавав. Я і без спадщини проживу.

І коли йому натякнули, що Митрій підозріває його як головного учасника, він зовсім втратив владу над собою і почав загрожувати розправою з братом.

— Я йому, негідникові, жити тепер не дам. Вже я його доконаю!

Його відправили в місто, в тюрму. Всі дуже шкодували і не вірили, що він був серед грабіжників. А Митрій Степанич любі-сінько походжав собі з хати в комору, співав під ніс божественні стихіри з Октоїха і через тиждень знову відчинив двері крамниці, і знову всі полиці були набиті товарами. В селі довго не могли заспокоїтися після цієї події: йшли балачки, точилися теревені, і всі осуджували Митрія Степанича, хоч і упали перед ним. Чимраз частіше під час вуличних зустрічей, на річці, біля ополонки, на водопої, мужики й жінки говорили про те, що Митрій Степанич навмисне влаштував крадіжку, навмисне зробив так, щоб підкинути товар до Петруші і згубити його — прибрати з своєї дороги. Не знаходилося жодної людини, яка обвинуватила б Петрушу. Тільки Григорій Шустов, сотський, строго повчав, наслідуючи урядника:

— Даремно поліція нікого не арештує. Петро Стоднев — співучасник злочинної зраї злодіїв. Він, ельоха-воха, злий на брата і з нагоди злому зробив привласнення чужого майна з переховуванням на своєму току...

На нього люто нападали:

— Бреше та дивиться, — хоч би очі заплющив! Греба дурнем бути, щоб украсти і сховати на своєму току. Злодій не у себе сховає, а де-небудь далі... або, скажемо, у тебе. Якби тобі підкинули, ти теж, значить, був би злодієм?

Шустов загрозово хапався за шаблю і робив сердите обличчя.

— Я можу арештувати за такі слова, ельоха-воха...

— Ти не загрожуєш і не викручуйся, а розумне слово скажи.

Жінка Петра пішла до сусіднього пана — Ермолаєва, упала перед ним на коліна, розповіла про свою біду. У справу втрутився брат Ермолаєва, мировий суддя, і Петра випустили на поруки. І тут сталася дивна річ: до Петра прийшов сам Митрій Степанич, а що було між ними — різне казали, тільки Митрій Степанич пішов від Петра блідий, з тремтячою щелепою і аж до дому щось сам до себе бурмотів. Незабаром сталося вже щось зовсім нісенітне: Митрій Степанич подався кудись на своєму плетеному тарантасі, гарно вдягнений, в суконій піддъовці, підперезаний шовковим поясом, в мазаних чоботях, у рмушевій шапці. Казали, що він їздив до ісправника, дав йому хороший хабар товаром та грішми і добився припинення справи. Всі арештовані хлопці повернулися додому. Митрій послав Петрові барило меду і батьківську ікону спаса нерукотворного, але Петро відіслав подарунок назад.

Після всього цього Петро став іншою людиною: ніхто вже

не бачив усмішки на його обличчі. Очі його зробилися смутні, він змарнів і став жити відлюдно. А коли заходили до нього мужики, відмовчувався і нікого не привічав. Одне знали: він вирішив виїхати повесні на сторону з села і вже підшукував покупця на свою хату.

І от на «стояннях», коли всі готувались до каяття, Микитушка відкрито, в упор бив, стьобав Митрія Степанича і тих мужиків, які кривили душою і підтакували йому. Я бачив, що Митрій Степанич боїться Микитушки: він не спростовував обвинувачень старого, а покірливо і побожно приборкував його «гординю». Цей сильний, багатий і владний «настоятель», який знався з поліцією, з земським начальством і панамі, бліднув перед Микитушкою, таким же бідняком, як і інші малосильні бідняки. Боялись його і мужики, бо він знав кожного з давніх-давен, кожного бачив наскрізь, всі у нього були перед очима.

Митрій Степанич, який раніше здавався мені, з слів старших, мудрим обранцем, тепер виявлявся хитрим і лицемірним обманщиком, здатним на всяку мерзоту, аж до того, щоб згубити свого брата Петрушу — того самого Петрушу, якого я любив.

Коли Петруша проходив повз нашу хату і я траплявся йому на дорозі, він, великий, веселий, швидко брав мене під пахви, піднімаючи вище себе, і сміявся:

— Ух, який виріс великий! Вищий за всіх! Лети високо, пливи далеко — не жабкою, не на болоті, а на килимі-самольоті. Боїшся?

— Ні.

— А як я закину тебе... о-он на гребінь?

— А я верхи сяду на гребені.

— Молодець-огурець! Це ти, чи що, у молінній співаєш?

— Я й читати вмію.

— Оце найкраще. Тільки читай, та не зачитуйся, а то сам заплутаєшся і друзів знедолиш.

Він сміявся, простягаючи мені руку, і казав:

— Бувай здоровенький!

Після відлучення від «согласія» Микитушка по-старому приходив у молінну і стояв на своєму звичайному місці в хітоні, уважно слухав читання і так само, як і раніше, порушував це благочестиве читання своїми думками вголос, викриваючи Митрія Степанича. Особливо розгорялись їхні суперечки в перервах, між «стояннями». Всі звичайно сідали на лавах і на підлозі з покірливою лагідністю, ставили налой посередині молінної, розкривали на ньому якусь велику книгу, і Митрій Степанич у шовковому хітоні, свідомий своєї сили та влади наставника, співучим голосом читав довгі і малозрозумілі повчання святих патріархів, пап римських і старообрядницьких віроучителів. Дітлахи розбігались по домах, молодь та жінки йшли працювати по хазайству. Діти, баби та статечні мужики зітхали, покашлювали, терпляче вслухались у тужливе читання і дрімали, опу-

тивши голови. Микитушка сидів у звичайній настороженості, в'їдливо або незадоволено похитував головою і усміхався викривально.

Багато з повчань, які читав Митрій Степанич, він знав напам'ять. Я теж не раз читав вечорами такі повчання і, незважаючи на те, що не розумів їх варварської мови, спотвореної переписувачами, у мене дивно залишалися в пам'яті всякі речення. І чим більш загадковий, чим більш безглуздий був набір незбагнених слів, тим яскравіше врізувались вони в пам'ять. Микитушка вмів їх просто переводити на загальнозрозумілу мову і насичувати своїм життєвим змістом. Якось Митрій Степанич прочитав співуче такі давно знайомі мені, але чужі слова:

— «От многого богатства, от глубокого срама, от злого имени, от горького сребролюбия, от насыщенного брюха — не от сих ли соблазны, хуления и укоризны, свары и мятежи и прочая зла прозябают?»

Микитушка, смікаючи бороду, засміявся очима та всіма морщинами і спитав:

— Чи не про тебе, настоятелю, ці словеси? У самісіньке око.

— Микито Вуколичу, ти тут — чужа вівця. Твого слова немає, воно нечестиве: ти відлучений. Навіщо приходиш сюди спокушати християн?

— Це хто ж мене відлучив? Ти, чи що?

— Збори мирян, Микито Вуколичу. Я — людина маленька і богові грішна.

— Як же можна відлучити мене, коли я серед вас? А мужики — вони під тобою ходять, Митрію Степаничу: вони всі в твоїх тенетах. Богові служать, а тобі поклоняються. Вони раби твої і бояться тебе, як вогню. Бог — високо, а ти близько, як вовк серед череди. От Архип Уколов нову комору склав та всі печі перекинув, круглу «марку» тобі зробив і залізом обшив, а ти в нього земельку все-таки прибрав та ще Архип і в боргах у тебе лишився. Рахунок у тебе з відтяжкою, а аршин з натяжкою. Ванятці Юльонкову зовсім уже кінець приходить, незабаром і двір, і хата у тебе під хітоном будуть. От Фома Селіверстич скільки років у тебе візникувати їздить і все розрахуватися не може. А Сергій Каляганов? Може, Агаф'я покійниця зараз перед богом стоїть і все йому розповідає, — а в смерті її чи нема і твоєї провини, Митрію Степаничу? Хата і двір Каляганова де зараз? Чи не в тебе часом, настоятелю? Воно, звичайно, арештантові, крім в'язниці, де бути? Про Петруху вже розмова не змовкає, ні: убив ти Петруху, брательника. А хлопець же який був!

Митрій Степанич тихо відійшов до наля і лагідно усміхнувся.

— Ми всі в гріхах погрузли, Микито Вуколичу, а я, окаяний, може, більше за всіх. І перед богом слізьми сходжу, а ти в гордині подібний до демона. І баламутства твого ми не допус-

тимо. Дім божий — дім молитви, а ти його руйнуєш. Тебе вилучили з громади, а ти, мов вовк, лізеш до овець і клацаєш зубами. Аз глаголю тобі: ізиди геть!

Микитушка трясся від сміху і смикав свою бороду. На Митрія Степанича він дивився, як велетень на пігмея.

— Не ізиду, Митрію Степаничу: я — дома, серед сусідів, друзів і сродників. Ми все життя разом прожили. Я їм не чужий. Це ти їм чужий, і вони тобі чужі. Тільки жити тобі без них не можна: вовк вівцю дере, а черевко багатого кривдою бідного насичується.

Митрій Степанич побожно перехрестився, низько вклонився іконам, а потім — направо й наліво присутнім.

— Волею вашою, братіє, Микита Вуколич як еретик одлучений був від согласія. Так було угодно богові. Не гнівайте отця небесного, очистіть себе від скверни. Правило десяте святих апостолів гласить: «Моляйся с отлученними, сам такожде отлучен будет».

Всі дивилися в підлогу, одвертались один від одного, зітхали, читали молитви. Хтось з натугою, похмуро промовив:

— Микито Вуколичу, іди звідси!.. Не вводь у спокусу.

Микитушка твердо і спокійно відповів, з жалем оглядаючи мужиків:

— Не піду, друзі мої. Як же я можу залишити вас з хижим вовком? Ви боїтесь його, а я перед ним страху не маю. Візьміть мене і виштовхайте, а сам я не піду... Мене совість задушить, і я буду проклятий навіки.

Ніхто не зрушив з місця: всі крєктали, зітхали, одвертались один від одного і ховали очі від Митрія Степанича. І серед цієї тяжкої мовчанки Микитушка промовив з суворим роздумом:

— Людина користолюбством проклята. І праця наша прикута золотими ланцюгами до здирства й голоду, до брєхні і кривди. Гріх рабства нашого — від страху перед золотим тельцем. А перед нами — тільки могила. Взіскує людина правди змолоду, а правда — тільки в душі і совісті. Прокляла земля всіх, хто живе на ній. І немає нам свободи, доки рвуть нас кігтями турботи про сім'ю, про дітей, про харчування. Звідси брєхня, злодійство, кровопивство, розбій!..

Митрій Степанич стрепенувся і вказав перстом на старого.

— Ви чуєте, братіє, як він вас приковує? Чуєте, яку ересь проповідує? Уже не я грішний, а ви — злодії, розбійники, кровопивці! Чого ще вам треба? Це баламут і негідник. Очистіть наше святе місце від безумця!

Підвівся з місця дід і махнув рукою:

— Послужимо богові, діди. Микиту вивести треба.

Підвівся і дядько Ларивон.

— Микито Вуколичу, — сказав він, кланяючись йому, — вибач, не осуди: добром просимо — іди собі. А не підеш — сам вивнесу тебе. Не я і не сват Фома тебе женемо, а нужда.

Микитушка усміхнувся зморшками навколо очей:

— Кричи, Фомо: «Розіпни його! Розіпни і випусти Варавву!»
Бий мене по ланітах, Ларивоне!

Ларивон підхопив його під руку, а дід під другу. Встала Паруша з грізним обличчям і владним своїм басом крикнула:

— Ларивоне! Фомо! Навіщо на душу гріх береже?

Але голос її залишився самотнім. У неї затряслась голова, і вона важкою ходою пішла слідом за Микитушкою до дверей.

XXVIII

Для нас, дітлахів, великопостові «стояння» в молінній були нестерпною мукою. В молінну ходили двічі на день — уранці і ввечері — всією сім'єю, і ми, малолітки, ніяк не могли уникнути цієї повинності. Та хлопчакі були народ вигадливий: хоч під час «стояння» нас і тримали біля себе батьки, матері та бабусі, але ми завжди обманювали їх. Ми клали обов'язкові три поклони і виходили на вулицю «до вітру». На снігу біля молінної збиралось кілька парубчаків і умовлялись добитися того, щоб нас вигнали з молінної самі дорослі. Заводіякою був Кузяр або наш Сьома, найстарший серед нас. Командиром був тільки Сьома і вимагав від нас цілковитої покори.

— Бог не судить парубчаків: вони ще не вміють грішити. Що з них візьмеш? Для бога ми — таргани.

Ці його запевнення в нашій безгрішності впливали на всіх дуже переконливо. Якщо хто-небудь, як-от Наумка, мав сумніви в його судженнях, він уголос цього не висловлював, а тільки з побоюванням ставив умову:

— А коли це гріх?

— Гріх — з горіх, а ядро — у відро.

— Ну, і візьми на себе гріх.

— Біс з тобою! Твій візьму.

Виступав Кузяр і, хоробро розштовхуючи хлопчаків, гордо закидав голову:

— Чорта з два!

Всі з жахом відступали від нього і цитькали.

— Це поряд з молінною — чорне слово! Та це ж гріх непростенний.

Кузяр зухвало бив себе в груди.

— Цей гріх — мій, а чорта я сам у дурні пошю. Я вже з ним не раз мав справу: він завжди тікав від мене, як миша, тільки хвостиком крутив. А Сьомці нічого брати чужі гріхи: коли артіль вирішила — гріхи на всіх порівну. Однаково незабаром будемо сповідатися. Тільки, цур, про це настоятелеві ні слова.

Ці маленькі вихватки досягали своєї мети, — нас виводили баби і шипіли нам у потилицю:

— Пустуни каянні! Тільки у гріх вводять. Ідїть геть звідси і на очі не навертайтеся!

Одного разу наші пустощі порушили весь строгий чин «великого стояння». Придумав цю витівку той самий вигадливий Кузар. Ми вирішили входити в молінну по одному, по два, ставати позаду баб. Всі молільники точно стоять один за одним і одночасно кладуть і земні поклони і поясні. В цей момент, за умовою, ми повинні були головами штовхати баб у зад.

Цю надзвичайну картину жваво намалював нам Кузар, і, слухаючи його, ми захихались від реготу. Кожушки наші лежали в загальній купі у передпокої, і ми вибігали на вулицю в самих сорочечках. Та на вулиці було тепло: стояв березень, сонце вже світило яскраво й молодод: сніг танув і під сонячними променями щетинився крижаними голками, мінився променистими краплями. У вибоїнах блищали масні калюжі, а поряд, з кручі, струмками падала вниз вода і дзвеніла цвіркунами. Повесняному пахло теплими кізяками, перегноєм та особливим милим ароматом, коли сніг начебто теплішав і томився, а повітря дихало запахами вербових бруньок та прилої соломи. Хотілося податися далеко від молінної, від ладану, від затхлої задухи нежилої хати, від важкої нудьги заціпенілого сидіння та стояння дідів і баб з їх зітханнями, стогонами та кректанням, від дряхлої їх дрімоти і незрозумілого бурмотіння. З одного боку біліла широка лука, ще вкрита ніздрюватим снігом, з другого — зовсім поряд, глибоко під стрімкою кручею, набухала річка, а на сніговій кризі вже зеленими озерцями іскріла вода. За урвищем, теж унизу, в густих голих вербах горлали граки. Далеко на яристях схилах зарічкової сторони земля на осонні вже мутно зеленіла травичкою, наче вкрита пліснявою, а в круглій балці скляно падала вода, пронизливо блищала на сонці і розбивалась вихором бризок, зникаючи в мокрих кучугурах. Хотілося взяти лопату, розгрібати сніг біля хати, уздовж заднього двора робити канали, пускати ними воду до урвища і любоватись, як вона квапиться вперед, лепече, шелестить, міниться і бризкає колючими іскрами. Хотілося робити шпаківні і підняти їх на жердині біля хати. Повітря було лілове вдалині і, здавалось, таке густе, що галкам важко лігати. Скрізь була сумна, але бажана тиша, немов і земля, і голубе небо прислухались одне до одного, і в цій тиші чутно було, як тане сніг, як скрізь щечуть струмки.

Ніколи весна не буває так таємниче прекрасна і ніколи так глибоко не хвилює душу, як у дитинстві. Якимсь несвідомим чуттям діти перші вгадують дихання під снігами. Чи не тому дитинство ввижається із сивин нашої старості сонячними переливами струмка, зворушливим трепетанням першого метелика або далеким сном, коли літаєш над землею, наче птах!..

Ми ввійшли в молінну і побожно стали в задніх рядах. Деякі баби сердито косилися на нас і незадоволено бурчали. Сьома

поставив мене позаду Паруші. Вона рихло переступала з ноги на ногу, і мені здавалось, що її не зрушить з місця навіть здоровенний мужик. Я обімлів. Як же я, такий маленький, зіштовхну її з підручника: адже вона передо мною — наче копиця. Я із страхом дивився на її широчезний зад, на товсту праву руку (ліву вона смиренно тримала з лестовкою на грудях) і позадкував, щоб перейти на інше місце, але Сьома штовхнув мене на те саме місце і сердито зашептав:

— Чого пустуєш? Стій на місці. Молитися треба.

І вже просто в ухо прошептав:

— Дивись, не лякайся: тільки-но вона ткнеться головою в підручник, ти зараз же штовхни її башкою. А сам голосно шепчи: «Господи, владыко живота моего».

Стояти довелося недовго. Молитва Єфрема Сіріна виголошувалася кілька разів за «стояння» з земними поклонами. Всі валилися на підлогу на чолі з Митрієм Степаничем, який виголошував молитву із скрушною урочистістю, із співучою печаллю. Іноді він був в особливому ударі, і голос його благав з широкою скорботою, розчулено і зворушливо. Баби стогнали і схлипували, а нервові жінки ридма ридали. Деякі падали на підручник і, струшуючись від ридань, вже не вставали до кінця молитви. Найчастіше траплялося це з моєю матір'ю. Стояла вона в задніх рядах, ліворуч, між бабусею Анною і Катею. Тільки-но наблизився момент виголошення цієї молитви, вона бліднула, очі її розширилися в тривозі і трепеті, і вся вона починала тремтіти, мов в ознобі. І в ту мить, коли раптом наставала коротка тиша, вона розкривала рот і дихала поривчасто і болісно. Її підводила Катя, допомагала і бабуся, але бабусю відтісняли інші і, ридючи, виносили матір у передпокій або на вулицю.

Я чекав, що з матір'ю і тепер станеться це нервове потрясіння, і мені уже гидко було брати участь у пустоцах. Я обертався назад і поглядав на неї. Але вона стояла спокійна та ясна і, зустрівшись зі мною поглядом, усміхнулась, а потім нахилилась, не пригашаючи усмішки в очах, і докірливо хитнула головою: стій, мовляв, не оглядайся, молись уважно!.. В цей день вона почувала себе добре. Це заспокоїло і підбадьорило мене.

І от настала рішуча хвилина. В урочистій тиші всі стояли в напруженому чеканні. Голос Митрія Степанича серйозно, з тужною строгістю виголосив:

— Господи, владыко живота моего...

По молінній пройшла хвиля невиразного шуму, шелесту, глухого гуркоту колін об підлогу, і вся велика горниця зразу стала порожня, голуба від ладану, а попереду трепетно ворушились вогненні язички свічок перед іконами. Я упав на коліна, сперся руками в підручник і з усього розмаху ткнув головою в м'який зад Паруші. Вона рихло повалилась на лікті, здивовано охнула і штовхнула в зад якогось мужика в хітоні, той теж упав... Я почув глуху метушню, охання, гнівне бурчання. Щоб ніхто не

помітив, що я сміюсь, я не підняв голови від підручника. В цьому загальному упокорення і відчуження від усякої земної суєти не можна грішити. Молільники ворушились на підлозі, стримано охали і насилу ставали на ноги, залишаючи підручники на підлозі. Коли всі встали, Паруша повільно обернулась до мене і сердито насупила чоловічі брови. Але я побожно дивився вперед і перебирав пальцями чотки лестовки. Страх придушував сміх, але він нестримно рвався зсередини. Виявляється, дорослих і старих дуже легко поставити в смішне становище. Вони не зрозуміли, що сталося, і заспокоїлись. Дальший поклін пройшов спокійно, і в різних місцях люди стали зітхати з сумним каяттям:

— Дух же целомудрія, смирення и любви даруй ми, рабу твоему...

І знову всі з гуркотом упали на підлогу, і я знову з усією силою вдавився головою в неосяжний Парушин зад. Вона всією вагою уперлась головою в зад того самого мужа в хітоні, а той ткнувся в переднього... Я крадькома подивився вбік, і побачив, що й інші баби та мужики гепнулись на підлогу.

— Батечки! Що ж це таке?.. — злякано прошипів хтось попереду, а йому очманіло відгукнулись інші:

— Кумо, та ти з глузду з'їхала чи що?..

— Та я сама впала... Це ти, бабусю Дар'є, головою пхнула. Коли не можеш кланятись, стояла б, чи що.

Загальний ропот, крестання та глуха метушня порушили молитовну урочистість. Люди огризались один на одного, але тихо, пошепки, і удавали, що все — добропристойно, строго і спокійно. Тривога і злоба на іконних обличчях дідів та баб не погасала. Хтось задушливо сміявся в підручник, дівчата і молодіці ледве стримувались, щоб не зареготати.

Паруша разом з іншими підвелась і незворушно поклала земний поклін. І в той момент, коли гул падіння тіл завмер, а в інших місцях знялись охи та обурений шепіт, я зустрівся з пильним і зловісним оком Паруші, яка стежила за мною з-за руки. Це око прикувало мене до місця. Я почував, що вона догадалась про мою витівку і стежить за мною, щоб я не услизнув. Ліворуч від мене, де стояли Сьома, Кузяр і Наумка, громадилась безладна купа тіл. Баби корчилились, плутались, тиснули одна одну і стогнали. Чиясь жилага рука тикала в різні боки, хтось плакав і сякався. Діди хрипіли і люто шамкали беззубими ротами. Якась стара баба, жовта, зморшкувата, схопила Кузяра за волосся, і я чув її злий шепіт:

— Каянний! Час який знайшов! Гріха скільки наробив! Все волосся тобі вискубу, шибенику!

Кузяр вискалив зуби і вчепився в руку старої кістлявими пальцями. Дівчата одна по одній вибігали з молінної. У Сьоми обличчя було напружено побожне, але ніздрі роздимались від придушеного сміху. Катя одверто показувала зуби, а в очах

грала веселість. Мати пильно дивилась на мене потемнілими очима, і від цих її очей у мене заніло всередині.

Митрій Степанич закінчив молитву і поважно, строго гримнув:

— Треба додержувати добропристойності і страху божого, братіє. Не накликайте кари господньої за своє безголів'я. Ви не в мирській церкві, не в капиші.

Паруша неквапливо і розмашисто поклатала на себе хрести, потім повернулася до мене, ушипнула своїми товстими пальцями моє вухо і мовчки повела мене до виходу. Я не заплакав і не закричав: величезна брила Паруші так пригнітила мене, що я в її руці відчув себе цуцням, яке схопили за карк. У передпокої вона відвела мене в овчинний куток, взяла за плечі, а потім за підборіддя, і в золотистих очах її я побачив веселе лукавство, хоч кошлаті брови її гнівно ошетинились на перенісці.

— Ти чого бешкетуєш, шибенику, га? Отаке одчубучив зі мною, старою! Оце так грамотій до витівок! Знаю, не ти цей гармидер задумав. Батечки мої, це так у великий піст! Ану, скидай штани!

Але вона вся затряслась від сміху, а очі її, свіжі, прозорі, грали молодістю задирливістю. Я почув, що гнів Паруші роблений, удаваний, що бити вона не буде, що вона мене вивела з молінної навмисне, але навіщо вивела — я не міг зрозуміти. Це молоде лукавство в її очах і цей старечий сміх потрясли мене так, що я дзвінко засміявся, ткнувся головою в її м'який живіт і зразу ж заплакав.

— Прости мене, Христа ради, бабусю Парушо.

— Та ти скажи мені, пустуне: люблячи ти мене стукав, чи шо?

Замість відповіді я терся обличчям об її китаїку і намагався обняти її. Вона взяла в пухкі руки мою голову і поцілувала в волосся.

— Звісно, вам, пустунам, стояти важко. Тільки ти вже, Федю, не роби цього. Адже бог бачить, як ви пустуете. Гріха на тобі немає, владичиця тільки усміхається. Іди на вулицю, пограйся, золотий колосочку, одягнись і побігай на сонечку.

Вона сурмила своїм басом, а мені здавалось, що я ніколи ще не чув такого ніжного голосу і таких світлих пестошів.

— Я, бабусю Парушо, більше не буду...

Вона погладила мою голову і знову затряслась від сміху. В очах її блищав всесильний вогник.

— Ну, янтарне зернятко... як це не будеш? Будеш! У ці роки тільки й пустують. — І, нахилившись надо мною, прошептала: — Пустувати пустуй, льон-зелен; тільки мене більше не штовхай, а то падати мені, такій товстій, соромно.

Я підняв голову і побачив поруч неї матір. Вона стояла мовчки, і з чорної хустки дивилось на мене бліде, чуже обличчя. Паруша суворо пробасила їй, відштовхнувши мене вбік:

— Ні, матінко, спершу зумій виростити його... Бити тобі не дам... — І затулила мене від матері своїм важким тілом. — Бери козушок, одягнись та й біжи собі.

З дверей молінної один по одному вилітали хлопчачки: Сьома, Кузяр і ще двоє — рудий Філіпка і Петяшка, син старчихи Заїчки, з червоним ряботинням на обличчі від недавньої віспи. Вони гепнулись просто в двері на вулицю. За ними вийшов у хітоні Влас Горинін, древній дід з червоним обличчям, зарослим сивими жмутками. Він ледве пересував хворі ноги в потворних валянках, і коли вийшов за двері, на ганок, його тремтячий і скрипучий голос обривався на півслові:

— Я от вас... каянних... по-подо-подогом! Хіба мисленно, стільки біди наробили. Шибеники! Я вас... подо... подогом!

— Діду Власе! — кричали парубчачки. — Ми більше не приїдемо. Дай тільки козухи взяти. Адже ми без козухів замерземо. Тобі ж на старості літ дістанеться.

Мати стояла, як зачарована, і мовчки дивилась на мене здивовано і страдницьки. Несподівано вона заспішила: швидко вийняла з овчинної купи мій козушок і сама одягла мене, потім квапливо одяглась і так само мовчки підштовхнула мене до виходу. Влас погрожував палицею хлопчачкам і дихав хрипко, через силу, немов його душило щось. Хлопчачки сміялись і канючили:

— Ді-іду Власе! Ді-іду Власе!

Кузяр провів мене поглядом і, зсунувши шапку на потилицю, пустотливо гукнув:

— Ого, наша бере! Одного вже на прочуханку повели.

Сьома дивився на мене з переляком в очах, потім підморгнув і зробив знак: тікай! Але я одвернувся від нього, обняв руку матері і притис її до себе: мені стало боляче, що я образив її. Вона здалась мені в ці хвилини дуже кволою і нещасною.

Дома нікого не було, пахло свіжоспеченим хлібом та соломою, яка купами лежала на підлозі.

— Роздягайся! — чужим голосом наказала мати і сама квапливо скинула козух.

Вона ніколи не била мене, та й тепер я не вірив, що вона мене відшмагає. Я заревів і кинувся до неї, обхопив її ноги. Вона плакала разом зі мною, і важкі її сльози падали мені на голову, яку вона притискала до грудей. Серце її билось часто, штовхалось мені в ухо і захилялось.

В цей же день мене відшмагав канчуком дід. До мене влізала на піч мати, цілувала мене, щось ніжно шептала, але я бачив її мов уві сні. Сигній хапався за задоргу, схилив голову надо мною і сміявся.

— Це нічого... подумаєш... А ти б накивав п'ятами або сховався. Ти, коли доведеться, обманюй.

За сніданком всі сміялися з того, як падали баби й діди і як у цій метушні плуталися вони і штовхали один одного.

Бабуся тряслась від сміху.

— А Паруша... Гепнулась на діда Корнія, а він бородою на підручнику поїхав... І підвестися не може — старезний...

— Бабуся Паруша хороша!.. — вигукнув я, забувшись, і в ту ж мить мене клацнула по лобі дідова ложка.

— Мати! Бабусю! З вечора канун треба накласти на нього з Сьомкою: сорок жестовок з земними поклонами.

XXIX

Батько поїхав візникувати на початку великого посту, а повернувся в перші дні страсного тижня. Вночі, коли всі вже спали, вікно забряжчало від дрібного стукоту. Цей знайомий стукіт пужалном повторився кілька разів. Бабуся заохала в три-возі:

— Васянька приїхав. Батьку, вставай! Зустрічати треба. Невістко, засвіти вогонь! Серце в мене упало, душа не на місці: чи не сталося чого з Васянькою?

Дід не сонним, але надтріснутим голосом пояснив:

— Не чую коней. Та й стукає не по людському, немов у гріхах кається.

Мати босоніж підбігла до стола і зачиркала сірниками. Спалахнув синенький вогник без світла і, здригаючись, довго кипів у п'ятні з шипінням. Сірники були фосфорні, смердючі, і скіпки загорялись тільки тоді, коли згоряла вся головка. Я часто вночі тер головку і любувався її фосфористим світлом, що прозоро мерехтів, як гнилушка, і курився.

Мати засвітила висячу лампу і в самій полотняній сорочці, без очіпка, зовсім як дівчинка, побігла до свого ліжка в задньому кутку і накинула сарафан і очіпок. Обличчя її тремтіло не від радості, а від переляку та від передчуття біди. Хлопці й Катя спали на повстині обабіч мене і не ворухнулись. Я зіскочив і підбіг до матері. Вона, з застиглими від страху очима, бліда, щось шептала і не бачила мене. Я ліг на її ліжко і схопив її за руку. Вона рвучко обняла мене, потім так само рвучко відштовхнула і заціпеніла.

— Невістко! — владно крикнув дід. — Біжи, відімкни ворота! Ширше! Та сама за вуздечку коня введи!

Від цього вигуку вона рвонулась до дверей і, боса, вибігла з хати. Дід сидів на своєму ліжку, схожому на віз, спустивши голі ноги. Сиве волосся на голові жмутками стирчало в різні боки. Очі, холодні й гострі, світились недобрим вогнем. Раптом він, наче молодий, пробіг від ліжка до вікна, що виходило до воріт, і прилип до шибки.

Бабуся одягала китайку і плаксиво охала,

— Конячки дуже вже миршаві... а вози важкі... Всі дні серце кров'ю обливалось...

Дід мовчки одійшов від вікна, засунув ноги у валянки біля ліжка і став посеред хати, обличчям до дверей. Сигній і Тит квапливо одягали штани та валянки, переглядаючись і кидаючи оком на діда. Катя лежала, як і раніше, нерухомо і, напевне, удавала, що спить. Тільки в ту мить, коли Сигній і Тит очманіло зіскочили з постелі, вона натягнула полу кожуха на голову, немов хотіла показати, що їй байдуже до всієї тривоги, яка знялась у хаті.

В снігах щось грюкнуло. Двері розчинились на всю широчінь, і в хату з батоном в руках, згорбившись, ввійшов батько. За ним вскочила боса мати. Вона задихалась від сліз. Батько побожно скинув шапку, поклав три поклони і зразу ж повалився на підлогу.

— Прости, Христа ради, батечку! Біда сталась. Коні здохли. І вози з сањми по дорожжю залишилися. Тільки шкури самі приніс... та от батіг у руках. Адже по сорок пудів вантажили. А коні зовсім кволі... шкапи... І корм був не поживний. Сам, батечку, знаєш. А тепер бездоріжжя.

Бабуся стояла в дверях комірчини і плакала. Сигній і Тит мовчки дивились на батька, який тикався головою в дідові валянки. А дід, опустивши руки, застиг на місці, потім нагнувся, вирвав батіг з батькових рук і спитав діловито:

— А вози де кинув?

— За тридцять верст, у Вшивці. Там я у старости залишив... на папері розписались.

— А як я розрахуюсь із Митрієм Степаничем, га? Як я в очі йому дивитимусь? Скидай кожух!

Батько з перекошеним від горя обличчям, виснажений, змарнілий, встав, зірвав з себе кожух і кинув його на ліжко.

— Лягай! На підлогу!.. — глухо, з холодною безпощадністю наказав дід.

— Батечку!.. — надірвано запротестував батько і позадкував від нього.

Бабуся простягла руки до діда.

— Ба-атьку!.. Прости його, Христа ради!.. Хіба біди не знали? Ба-атьку!

Мати упала в ноги дідові і теж заридала.

— Батечку, помилуй! Не від зла ж. Подивись на нього — лица на ньому немає. Хіба йому не прикро? З чим же його послали? На собі, чи що, він повіз би вози? Пожалій його, батечку!

А дід не звертав на них уваги і ляскав батоном по підлозі.

— Лягай! Кому кажу? Приплентався, а пика п'яна.

У батька тремтіла борода. Він задкував і бурмотів, задихаючись:

— Гріх тобі, батечку. Горе мене приголомшило — краплі в рот не брав.

Дід змахнув батоном, а батько намагався схопити батіг

тремтячими руками. Бабуся, простягаючи вперед руки, підійшла до діда і схопила його за руки:

— Батьку, кинь! Батьку, не бий його! Не він винен — ти винен: на дохлих шкапах послав.

Дід вирвав руку, відштовхнув бабусю.

— Геть звідси, потуральнице!..

Бабуся вся зморщилась і заплакала від безпорадності. Мати повзала в ногах діда і хапалась за його валянки.

Катя безтурботно лежала на повстині під кожухом. Сигній і Тит застигли в передньому кутку біля стола. Сьома ще раніше виліз на піч і сховався за лежак. Я стояв на ліжку, притиснувшись до стіни, і плавав. Батько задкував у куток між ліжком та стіною і, задихаючись, хрипло кричав:

— Батечку, не гріши! Не піднімай на мене руки! Не дамся, батечку! Великий піст, батечку... страсті господні... — і ловив дідові руки.

А дід дуже спритно і в'юнко метався перед батьком з бато-гом в руці.

— Ти ще не учений! — верескливо кричав він. — Ти ще не хазяїн! Ти ще не знаєш, як берегти худобу. У мене коні не здихали. Я коней ще не надривав.

Батькові удалося спіймати дідову руку з бато-гом і відвести її вбік. З судорогою в обличчі він перехопив і другу руку і задушливо захрипів:

— Не ганьби мене і себе, батьку! Я тебе поважаю і слушаюсь. Гріх тобі, батьку! А бити не дамся тобі. І на думці не май, батьку! Пальцем мене не торкни. Вгамуйся краще!

— Це ти що... це ти що, Васько?! — несамовито кричав дід. — Руку на батька підняв? Битися з батьком здумав?

Батько вище й далі задирав дідові руки. Пужално коливалось в його руці, і батіг звивався і тріпотів над розкошланим сивим волоссям. Скований батьковими руками, він почав хистко задкувати, і в його обличчі та очах затремтіла плаксива лють безсилля. Так простояли вони кілька секунд, і я побачив, як дід став слабшати, погасати, здригатись і струшувати головою. Він випустив батіг і дико вигукнув:

— Мати! Анно! Гляди, що він робить з батьком...

Бабуся незвичайно швидко підбігла до батька.

— Ах ти, окаянний! — гнівно закричала вона без звичайних стогонів. — Хіба можна батькові противитись? Очманів ти, чи що?

Батько випустив дідові руки, віджбурнув ногою батіг і, на мій подив, тихо і лагідно сказав матері, яка вже скочила на ноги і стояла біля ліжка:

— Нічого не буде, Настасіє. Одягнись! Не плач! Не загине-мо. Батько схаменеться: тепер не панські часи. Хоч і лютий батіг, та не для всіх.

Дід з дрімучими невгамованими очима відійшов убік. У нього

тремтіли коліна й руки. Він повернувся до переднього кутка, міцно поклав на себе трикратний хрест і зробив низькі поклони. Потім, не обертаючись і дивлячись на ікони, сказав глухо:

— Немає тобі мого благословення. Для мене ти — відрізана скиба. Після оранки дам пачпорт і забирайся геть під чотири вітри.

З цієї ночі дід уже не помічав батька, а батько поводився, мов чужий. Він сидів тепер край столу і не піднімав голови. Вороже їх мовчання пригнічувало, і всі уникали дивитись у вічі один одному. Ніхто не смів випустити й пари з вуст, а тільки несміливо постукували ложками в череп'яну миску. Бабуся тужно зітхала і час від часу благала діда крізь сльози:

— Біда ж бо яка, батьку! Хоч би помолився ти з Васянькою... наклав би на нього канун. А то... осподи!.. Наче покійник у хаті... Простив би ти його, батьку. Адже страшний тиждень.

Але дід стукав по столу кулаком і грізно пронизував її очима.

— Мовчати! Не з твоїм розумом говорити про це.

Роботи по хазяйству в ці дні зовсім не було. Поралися коло дрібниць: підмітали двір, скидали сніг з даху та плоскуші, лагодили сохи, борони, граблі. Дід продав одну корову та дві вівці і купив при нагоді коня — таку ж миршаву шкапу, яка була у Серьоги Каляганова. Хоч весь товар був доставлений Митрієві Степаничу, виявилось, що дід у нього в боргу. Двір Серьоги Стоднев захопив за борги, тому кінч Каляганова, здохлий у дорозі, теж був зарахований, як борг, за дідом. Вперше я побачив його лють проти Стоднева. Він хапався за волосся і пронизливо кричав:

— Ах, шахрай! Ах, грабіжник! Ах обманщик, пройдисвіт окаянний! Оце так богослов — для дурних голов. Даремно ми Микитушку відлучили... на мені гріх. Один він за правду постояв, один душі своєї не вбив.

У страсну п'ятницю він зрання пішов кудись і не приходив до «вечірнього стояння». Тільки на великодні свята бабуся пошепки сказала Каті і матері, що він був у Микитушки і розмовляв з ним весь цей час. Микитушка позичив йому всі гроші, заховані у його жінки в скрині, — чотирнадцять з полтиною. Але Митрієві Степаничу дід не віддав їх, а нишком від бабусі сховав кудись у потайне місце.

Після цієї рокової події батько в очах Сигнія і Тита став героєм, їх вразила його сміливість і зухвала стійкість: він не скорився дідові і приборкав його в найстрашнішу хвилину. Сигній став упадати коло нього, і вони часто ходили разом на задній двір і про щось потай говорили там. Катя залишилась байдужа до цієї події: вона жила відокремлено і була заклопотана своїми думками, про які ніхто не знав. Але й вона одного разу сказала матері по дорозі в молінну:

— Тепер тобі, невістко, з браткою лафа: до зелених свят

втечете, видно... Вільні пташки! А татко.. сміхота!.. Мало не полетів шкереберть, коли братко руки йому задер. Я думала, що братко тільки хизується, туману напускає, а він — он як!.. — І оглядаючись назад і по сторонах, під секретом сказала: — Я теж незабаром з дому випурхну...

— Дай тобі, господи, щастя, Катю! — зраділа мати і пригорнулася до неї. — Це за кого ж? В чию це сім'ю?

— Не скажу.

— А ти скажи, Катю. Може, як-небудь і я допоможу.

— О-онде там, на горі, хата Ларивона, а онде через яр Петруха Стоднєв... дивись, як високо. От і гадай та вгадуй, де я буду господинею.

Мати пожвавішала, очі в неї стали веселі.

— Та я вже давно догадувалась. У кого це ти на посиденьках сиділа на колінах? Чи не в Яшки Кисельова?

Катя затулила їй рот руками.

Тит став поводитись якось дивно і загадково. Він весь час намагався бути перед очима у діда: сидів дома і читав Псалтир, переписував друкованими літерами правила про еретиків, поводився статечно, ставав перед іконами і молився ретельно й довго. Дід схвально поглядав на нього чи з печі, чи з-за стола, де він сидів під іконами, і, бурмочучи щось собі в бороду, клацав на старенькій почорнілій рахівниці. Він у ці хвилини змушував мене співати всі вісім гласів, і я дзвінко виводив дитячим дискантом: «Прийдите, возрадуємся господеві, сокрушившему смерти державу...» Коли Тит кінчав молитву земними поклонами, він зразу ж падав дідові в ноги і святенницьки примовляв:

— Благослови, татку, Христа ради!

— Бог благословить. Чи не наклав на тебе настоятель пітим'ю?

Тит вставав з лєстовкою та підручником у руках і елебно відповідав:

— Адже тепер велика седмиця — страсті господні. Дай, татку, я тобі буду писати, а ти кажи.

Або раптом входив у хату з підковами, із шворнем або залізними скобами і рабським голосом доповідав:

— От, татку, що я знайшов на дорозі під горою. Куди б його сховати? Придасться.

Дід хапав у нього з рук залізяки, уважно розглядав їх, брязкав ними і, задоволений, хвалив Тита:

— От дбайливець! Тільки ти в дім тягнеш, а інші — з дому...

Але на дворі Тит упадав коло батька, слухняно й швидко виконував його накази і намагався бути на побігеньках. Раніше він ображався за кожну дурницю, ляв його «хвостом», а тепер на обличчі у нього застигли уважність і відданість.

А Сигній дедалі частіше йшов до Філарета-чоботаря і сидів у нього з ранку до вечора. І, ледве повернувшись, весь бруд-

ний, трохи сутулий від повсякчасного сидіння перед низьким чоботарським верстатом, квапливо вмивався, одягав чисту сорочку, плисові штани і довго набирав гармошку на халявах чобіт. Повертався він звичайно після того, як дід та бабуся підуть на «стояння», і разом з батьком та матір'ю ішов у молінну. Якось увечері, після «стояння», дід, за звичаєм, сів до стола і, знявши з стіни рахівницю, став клацати кісточками. Для нього це заняття зробилось якоюсь потребою. Він морщив лоб, ворушив жмутками сивих брів, бурмотів і напружено думав, піднімаючи до стелі очі. І раптом скидав усі кісточки і з дивним роздратованням кричав у комірчину:

— Анно! Мати! Сигнійку треба навесні одружити. Молодиця в хату потрібна. Катьку до зими віддавати не будемо. Титку оженимо, коли за Катьку кладку візьмемо. Васька поїде — двох працівників не стане.

Бабуся з'являлась у дверях комірчини з голими руками в тісті і з сумним обличчям:

— Не мучся, не мучся, батьку! Чого ти квапишся! Чи багато нам треба? А Васянька висилатиме тобі: все-таки карбованців три за літо і надішле. Адже не відрізана скиба. Навіщо ти женеш його, батьку?

Дід, спираючись на лікті, перебирав пальцями бороду. Він заклопотано відповідав — не їй, а на свої думки:

— Не я жену — нужда жене. Васька не в дім намагається, а з дому. Двом ведмедям в одному барлозі не жити. Розділу не дам — нічим ділитись: з торбою не піду.

І раптом благодушно питав Тита, який послужливо сидів у нього під рукою за товстою рукописною книгою:

— Титко, звідки тобі наречену брати — з нашого села, чи сторонню?

Тит по-хлоп'ячому сипів:

— Адже ти, таточку, сам знаєш. Воля твоя, а не моя.

Дідові дуже до душі була відповідь Тита: його задоволена усмішка начебто розпливалась по бороді.

— От вони які слухняні діти, мати! З Сигнійкою не зладиш — сваволить. Його можна тільки під батоном одружити.

І раптом ударив кулаком по столу, жбурнув рахівницю і заверещав:

— А Васька нехай забирається під чотири вітри і п'ятий шум! Дам пачпорт на півроку і велю по карбованцю на місяць висилати, а коли не буде посилати — по етапу додому прижену. Помучиться, помучиться на стороні — сам злидарем повернеться і в ногах буде валятися.

І, задоволений цим рішенням, підвівся і поліз на піч.

— Титко, прочитай слово про Федора-християнина та Абрама-жидовина, а я полежу та послухаю.

Тит розкрив книгу на зеленій закладці і, перехрестившись, став гугняво читати, спотикаючись на кожному слові:

— «В Константіне-градє бѣше купец іменем Феодор, богат зело. По слушаю же некоему потопися корабь его и погуби все свое имение. Имеше же любовь к некоему жидовину, богатому суцу, и пришед начал молити его, да ему даст злато довольно...»

Я лежав у цей час на палатях і крадькома від діда читав захоплюючу книгу — «Повість про Францила-веніціана і прекрасну королівну Ренцівену, з додатком історії про прекрасного принца Марцemerіса».

Я вже прочитав не одну таку дивну книжку — і про Бову, і про Гуака, і раював у фантастичному світі блискучих витязів, тішився їх незвичайними подвигами і казковими садами та палацами. Я линув мріями в ці чудесні країни, де люди сяяли небаченою красою.

XXX

Ця зима залишилась у мене в пам'яті на все життя. До тієї зими я нічого не пам'ятаю, крім страшного нервового припадку матері. Мені було дев'ять років, а хлопчик цього віку на селі був уже працівником, який самостійно скородив, самостійно возив гній на поле, згрібав сіно, допомагав в молотбї на току, їздив по воду на річку, годував худобу. Про господарство він мїг уже говорити, як дорослий: знав, коли треба орати, сіяти і жати, коли потрібен дощ або хороша погода, коли брати коноплі та льон. Він добре знав сільський календар з його прикметами і мужицьку ботаніку та лікування. Одним словом, парубчак моїх років був у курсі всіх справ та інтересів сільського світу.

І я добре розумів, що в сім'ї у нас сталась велика подія. Батько і дід зробились ворогами: батько повстав проти деспотичної влади діда, а дід не мїг примиритися з зухвалим опором батька. Сила і воля діда, завжди незаперечні, раптом наштотхнулись на опір старшого сина, і дід зразу ж розгубився і ослаб. Гинули підвалини, і бабуся з жахом кинулась на допомогу старому. Вона повинна була рятувати становище — відновити священний порядок.

Хоч батько тримався осібно, мовчазно та похмуро, але в ньому з'явилось щось нове: він здавався мені старшим, більш впевненим у собі, а в обличчі його і самолюбних очах зміцніла упертість. І хода стала інша — тверда, рішуча, дивно весела, ще більш чванлива. Та й голову він закидав вище і частіше схиляв до правого плеча. Після приїзду він ні разу не ударив матір. Я здаля спостерігав його і нічого не розумів. Хоч на вигляд він поводився з нею, як і раніше, суворо і так само суворо вимагав догоджати собі, але в ці останні дні «страстей» вони ходили в молінну разом і про щось нишком розмовляли.

Мати теж змінилась: вона нібито поздоровшала, очі стали

свіжіші та більші, і в них засвітилась радісна надія і своя, прихована від усіх, пристрасна мрія. Несміливість її і затурканість залишилися, послужливість і покірність бабусі стали ще більші, але в рухах з'явилась красива плавність, а в голосі — щира і весела співучість. Вона раділа в душі, і їй просто хотілося бути приємною, ніжною, веселою, готовою розкрити своє щире серце. Бабуся скоса поглядала на неї, бурчала. І чим настійливіше та живіше намагалась мати догодити їй, тим більше вороже цуралась її бабуся. Якось вона, червона від вогню в печі, крикнула їй:

— Ти чого це так дуже хвіст задираєш, невістко?.. Чи не від чоловіка хоробрості набралась? І закудкудакала, і крилами залопотала... Чи не рано вільність відчула?

Мати притулилася головою до одвірка комірчини. Голос її затремтів, коли вона, із сльозами на очах, докорила свекрусі:

— Чим же це, матінко, я тобі не догодила? Я до тебе всією душею... щоб усе тобі по серцю було. А ти мене ж соромиш. Скривдити мене всім легко, а я й доброго слова ні від кого не чула. І все під страхом. Зараз страшний тиждень: душі вбивати не треба.

Бабуся зовсім розгнівалась: вона вперше почула від матері такі бунтівні слова. Завжди безгласна і покірна, мати раптом повстала проти неї, свекрухи, і наважилась суперечити їй і навіть докоряти їй, замість того, щоб принижено вклонитися і попросити пробачення.

— Ти вже грубіянити почала!.. — сварливо крикнула бабуся. Її рихле обличчя затряслось від обурення. — Господи-батечку, це у страшний тиждень так! Як же тепер на стояння йти? Дожила на старості літ.

І вона заплакала мутними сльозами. Її стомлені старечі очі тремтіли від образи і горя. Мати заридала і кинулась їй на шию. Цей її порив приголомшив бабусю, і вона мимоволі обняла матір і затрусилась всім тілом. Так вони проплакали довго, а потім сіли на лаву проти печі і тихо затужили. Слова були невиразні, тягучі і обривались вигуками, стогонами й паузами, але це були слова скарги, скорботи. І, як завжди, обидві вони тужили кожна про своє і імпровізували кожна по-своєму. Вони вже знову злилися в спільній печалі і забули про суперечку.

Великодні свята залишилися у спогадах як найяскравіші й урочисті дні: вони затоплені сонцем, небесною блакиттю, церковним передзвоном та піснями барвисто вдягнутої молоді. Широка лука перед церквою радісно зеленіла молодою травичкою, а по ній розсипані золоті кульбаби. Майдан рівний, оксамитний від молодої трави і мерехтить вдалині срібними хвилями марева. Ліворуч від церкви, перед драчем, лука спускається в улоговину, і драч здається високо на горбку. А ще лівіше безперервним рядом ідуть амбари, кам'яні комори. Праворуч лука обривається крутим і глинистим яром просто в річку, і далеко на тій стороні

куряться внизу верби, а за ними — круте зелене узгір'я. Наверху, перед амбарами, ворухатся хлопці й дівчата у квітчастому танку. По луці стрибають сплутані коні з лошатами — кістляві, довгоногі, облізлі. Вони, не відриваючись, скубають молоду траву, а лошата граються біля них і раз у раз тикаються мордочками під живіт маток. Чорносизі граки поважно походжають лукою і довбають сірими дзьобами землю. Майданом до церкви і від церкви ліниво і по-святковому бредуть у всі боки гарно вбрані дівчата, хлопці та молоді мужики і лузають насіння. З вікон дзвіниці рядком висуваються люди — маленькі, борода-тенькі і безбороді, якісь несправжні та смішні. А вище за всіх похитується аматор-дзвонар з мотузками в правій руці. Він щосили дзвонить у два маленькі дзвони, а лівою смикає вірвовку, прив'язану до сердець інших дзвонів. Я виразно чую музику дзвона: «Дунька-Ванька, потанцюйте...» І здається, що співає все село, і лука, і верби, і це миготливе марево. Хочеться дивитися в сине лагідне небо і проводжати тугі білі хмаринки. Сонце гаряче, воно обпікає спину і пронизує все — і хати, і амбари, і дзвіницю і землю... Здається, що земля — жива: вона дихає, потягається, усміхається, така молода, повнокровна. В повітрі теплі хвилі хмільних пахощів: і черемхою пахне, і гірким ароматом кульбаб, і новим кумачем, і дьогтем, і хмільним духом полину. Шпаки співають на шпаківнях, і їх свист не заглушається дзвоном. На дзвіницю ходять дзвонити не тільки «мирські», але й багато хто з «кулугурів», а Митрій Степанич здавна славився як кращий із дзвонарів.

У ці яскраві і квітучі дні люди начебто стали добріші і при-вітніші. Втішно було бачити, як мужики й жінки, одягнені в найкращі убрання, зустрічалися на вулиці, на луці і цілувалися з особливою щирістю, з нестримними розчуленими усмішками. І хлопці і мужики — в піджаках або в червоних сорочках, при жилетках, у чоботах з набором, в суконних кашкетах з вузькими крисами — тоді наймоднішими. Дівчата і молодиці — у квітчастих сарафанах на товстих стьобаних спідницях, щоб здаватися вгодованими, в ситцевих кофтах-розлітайках, в синіх та фіалкових полушалках, які мінилися червоними і синіми іскрами, в ко-тах або високих шкіряних калошах, твердих і важких, наче вилитих із заліза. Зустрічаючись і цілуючись, вони обмінювались крашанками. З діворою вони були ніжні, лагідні, а мужики брали малолітків на руки і підкидали вище себе. Справді, ці дні були святом воскресіння життя і всіх хороших почуттів. От чому так весело дзвонили.

Ми з Кузярем і Наумкою бігали з одного кінця довгої вулиці на другий і не боялись, що на нас нападуть хлопчачки і проженуть назад: тепер усі близькі, беззлобні і довірливі. Сьома вже відстав від нас: йому чотирнадцять років, і він уже в компанії своїх однолітків, хлопців серйозних та мужніх, які більше горнуть до женихів. В кінці нашого кутка, на зеленому луж-

ку, над хатою фарбувальників, за амбарами, в холодку, юрмились дівчата і хлопці, лузаючи насіння. Дівчата — окремо, хлопці з гармошкою — окремо. Звичайно молоді мужики та парубки грали в орлянку або сідали кружка і довго різались у карти — на гроші або в носки. Ванька Юльонков був азартний картяр, і у нього завжди траплялись скандали з іншими картярами. Дівчата танком гуляли в «підкупки» — ховали яйця в купки землі і вгадували, де їх сховано. Вони супроводжували цю гру піснями. Хто-небудь із хлопців підходив до танку, хапав дівчину і крутив її, а вона верещала та пручалась в його руках.

Ми, малолітки, гралися, бігаючи один за одним в юрбі дівчат і хлопців, або йшли на річку, вже прозору та гомінку, і лякали камінцями пічкурів. Часто ми з Кузярем, який був у нас ватажком, робили подорож через токи в далекі краї — на межу за версту від села або в Березов — у гай на тій стороні за селом, у глибокій улоговині, або, нарешті, вніз по річці, по крутому берегу, де з-під кам'яних плит весело клекотіли гримучі джерела. Ці джерела були обкладені камінцями, і в прозорій студеній воді плавала дерев'яна мисочка. Ми наважувались доходити до гирла Чернавки — до Варипаївського ставка на Няньзі, в яку впадала наша річка. Тут вона розливалась широко і була нерухома. В цих місцях було багато риби, але ми не наважувались брати з собою удочки: місця були чужі, небезпечні, і тут загрожувала всяка несподіванка. Кузяр любив викликати в нас жах всякими страшними розповідями, і худеньке обличчя його жваво та щиро відбивало всі моменти трагічних і смішних подій.

— От у цьому місці на нас з татком вовки напали, — ошарашував він нас з Наумкою і спинявся, витріщивши очі. — Ми по хмиз взимку їздили. — І, притишуючи голос, оглядаючись, прислухаючись, застерігав: — Ви пильнуйте, щоб вони не наскочили зверху: вони ж здаля чують, де такі дурні, як ми.

Наумка боязко зіщулювався.

— А ти чого нас привів сюди? Знав, що тут вовки бігають, а тягнеш.

Кузяр, задоволений, що одного з нас він приголомшив першим же словом, провадив далі придушеним голосом:

— Мужик без вовків не живе. Призвичаюйся з вовками справу мати. Так ось: рубаємо ми з татком хмиз, раптом... — Кузяр удав переляк та подив на обличчі, очі округлились і заблищали. — Раптом біжить на нас сучища — сіра, волохата, пащу на аршин роззявила, зуби мов граблі, а язик теліпається, наче помело. За нею ціла згряя вовків — просто з нашого коня. Ну, думаю, шабаш: строщать, чорти...

Я добре знаю, що Кузяр бреше, але розповідає він так цікаво, що мені хочеться вірити йому. А Наумка вважав його брехню за істину і стояв ні живий, ні мертвий. Але Кузяр псує свою розповідь безглуздим перебільшенням: він хапає відважно лозину, біжить назустріч сучищі і встрамляє їй у глотку гострий кінець.

Сучища падає, вовки кидаються на неї і шматують, а Кузяр з батьком тікають додому.

Я сміявся над цією нісенітницею і викривав його брехню. Але він нітрохи не ображався і задириливо обривав розмову:

— Я ще не таку небилицю вмію вигадати. От ви зумійте на людей страх нагнати... Чорта з два!..

Він був хороший і цікавий товариш, але неспокійний вигадник всяких небезпечних витівок. У ці святкові дні він тут, на ставку, підмовив нас розбити камінням замок на ланцюжку, яким був прикутий до стовпчика човник. Ми зіштовхнули човник у воду, і він поплив від берега на середину ставка.

— Хлопці! — із страхом прошепотів він і удав, що завмер від розпачу. — Хлопці, рятуйтесь!.. Мірошник і засипка з кіллям біжать.

І прожогом кинувся навтьоки. Ми з Наумкою, ошелешені його переляком, кинулися зайцями в хащі вільшняка. Спинилися ми тільки тоді, коли Кузяр зареготав позаду і почав знущатися з нас:

— Гей, ви! Куди вас чорти женуть? Там вас ще собаками зацькують. З вами, дурнями, і в пастку потрапиш: їх тут розставлено безліч.

Він нас і тут обдурив: ніяких пасток ми не помітили, хоч пробиралися дуже обережно. Зустрів він нас презирливим сміхом.

— З вами, баранами, і морочитися нудно: занадто вже ви вірите. Ви не вірте, а самі мене обдуріть. Тоді у нас бійка буде.

Іншим разом він схвильовано розповідав нам, як йому вдалося побачити у знахарки Лушонки коров'ячий хвіст і як вона верхи на цьому своєму хвості літала по хаті, а потім гулькнула в димар. Щоб не пустити її назад, він пробрався до неї в хату, закрив каглянкою димар і захрестив заслінку. Коли Лушонка прилетіла додому, в димар вона вже не могла потрапити і заметалась над дахом, як сичиха. Потім ударилась об землю, обернулась на свиню і почала рити землю під сіннями. Він і моргнути не встиг, як вона зникла в нірці. Я не повірив йому, але розповідь захопила мене. Мені навіть здалося, що він сам вірив у свою вигадку, бо очі в нього горіли, обличчя розчервонилось і голосок тремтів від збудження.

— Ти брешеш, Кузяр, — обурився я. — Лушонка в молінну ходить. На ній хрест є. Вона всіх з молитвою лікує.

— Я брешу? — роз'явився він і ступив до мене із стисненими кулаками.

— Брешеш. Ти краще покажи, який у неї хвіст. Ходімо до неї. Я ввійду, помолюсь і скажу: от Кузяр хвіст у тебе побачив, бабуся Лукер'я, а я знаю — він бреше.

Ця знахарка Лукер'я жила в нижньому кутку, за фарбувальниками, в маленькій мазанці із сліпими віконечками. Вона була низенька, згорблена, тиха, несмілива старенька жінка, а з діворою ласкава. Вона не раз при мені приходила до хворої

бабусі Наталії, давала їй пити якісь трави і говорила з нею сумним тремтячим голосом. Перш ніж дати питво, вона ставила глечик на стіл перед іконами і довго молилась. І ніколи не забувала погладити мене по голові і похвалити за дзвінкий голосок, який зворушував її в молінній. Мені дуже вона подобалась своєю печаллю на обличчі і добрим, ніжним голосом. Наклеп Кузяра розізлив мене не під час його розповіді (я слухав його, роззявивши рот), а в той момент, коли він зухвало хотів наскочити на мене. Я притиснув його до стінки своїм рішенням піти разом з ним до Луцонки. Він розгубився, але самолюбство взяло верх, і він визивно крикнув:

— Ходімо! Ти, Наумка, свідок.

Він пішов рішуче і сміливо. Але якраз біля хатинки спинився і з кривою усмішкою заявив:

— Не піду. Вона — відьма: у неї — нечиста сила. Загинеш ні за ламаний гріш.

Я не міг стерпіти цього віроломства і схопив Кузяра за комір.

— Ти — брехун, бешкетник. Не забудь, як я тебе лупцював за тітку Машу. Ще й боягуз ти: сором на очі потрапити бабусі Лукер'ї. А я піду.

Він рвонувся від мене, але я так міцно вчепився в його сорочку, що роздер її аж до пупка. Вперше я побачив його приниженим і жалюгідним. Він розгублено подивився на сорочку, на голе своє тіло і тихо заплакав.

— Адже у мене вона одна, оця чиста сорочка...

Я ще гарячився:

— А ти не бреш на людей. От і нарвався.

Він сів на траву і з застиглими очима, повними сліз, похитувався і бурмотів:

— Та я ж навмисно... Хіба я на правду говорив? А ти мене за грудки... Мені зараз і додому не з'являйся: мати без пам'яті впаде.

— А навіщо брехав? — вже співчутливо дорікнув я йому. — Ти ж сам сказав: коли не повірю — бійка буде.

Мені стало шкода його, і я стояв перед ним зніяковілий і винуватий. Наумка стояв віддалік і посміхався.

Він завжди намагався бути осторонь у небезпечні хвилини: і в іграх, і в дружбі був насторожі і ступав начебто помацки. Він і зараз був байдужий і до Кузяра, і до мене і по-своєму радів: він нічого не втратив в цій історії.

XXXI

Дід і бабуся всі дні великодніх свят грілися на сонечку. Він — у суконній піддъовці і в картузі, насунутому на брови, вона — в синій китайці з олов'яними гудзиками на золотисто-жовтій прокладці від грудей до подола, в кубовій хустці. Вони йшли до амба-

рів, де збирались старі, і сідали на колодах, діди — окремо, баби — окремо, і мирно говорили про хатні справи.

Батько і мати зранку йшли в гості і сиділи там до вечора.

Якось я пішов з ними до бабусі Наталії. Вони похристосувалися з нею, вже напівмертвою, принесли їй крашанок та локшинник, посиділи трошки і пішли: батько не любив бабусі і, нудьгуючи, мовчав, поки мати поралась біля неї. Я залишився в бабусі і слухав її безладні, але радісні слова. Здавалось, що вона, вмираючи, співала якусь свою пісню квовельним голосом:

— От і хвалити бога, дожила до світлих днів. Я віконечко піднімаю — з вулиці дух іде привільний. Сонечком, травицею, річкою пахне... Підійду до віконечка, а сонце мене теплістю пестить. Ух, як дзвони хороше дзвонять!.. Я от уранці разом з ластівками сонечко зустрічаю. Ластівочки веселі, мов дівчатка... гомонять, розмовляють, сміються, і повз віконця так і літають, і все намагаються ближче до мене... Крильцями мало по обличчю не гладять мене. Красивіше та миліше від ластівочки і пташки немає. Виведи ти мене, Феденько, на призьбу, на сонечко: дуже хочеться на повітрі побути. Навколо — небеса, зелень, а земля дихає, усміхається... Вся вона ніби молочна. Візьми ти ключик у мене під подушкою, відімкни скриню й винь мені китайку, хустку з огірками та коти... А я приберусь і в гості до весни піду... І проспівую: «Воскресення день»...

Я допоміг їй одягтись, подав ключку, і вона, вся висохла, на силу вийшла на вулицю. Сіла на призьбу і, усміхаючись та мружачись, підняла лице до сонця. Пологий схил до річки, оксамитно-зелений, золотився кульбабами. Пахло молоденькою м'ятою — вона, напевне, росла десь близько. Було тепло, радісно, і все, на що подивився, сяяло золотом. Повітря співало церковним дзвоном. Річка наліво від хати Потапа мінилася спалахами сонця на перекатах, а ближче, під високим яром, синіла небом і струменіла відображеннями прибережної лози та глинястих зсувів.

З гори, за річкою, від нашого кутка повільно спускалась барвиста юрба з корогвами, блискучими проти сонця, та з іконами в руках, і співали «Христос воскрес». А попереду йшов високий, товстий ключівський піп в іскричій ризі. Поруч нього виступав у стихарі патлатий і бородатий диякон і розмахував кадилом. Це йшла процесія до колодязя. «Кулугури» звичайно в цей час ховались у хати, а ті, хто не встиг схватись, повинні були підводитись. Піп був дуже злий гонитель «поморців» і чплявся до кожної дрібниці, щоб покарати розкольників. Але з Митрієм Степаничем, багатієм, вів дружбу і щоразу, коли приїжджав на тарантасі з дияконом до високого ганку п'ятистінного будинку Стоднева. Вони довго залишались в гостях у Митрія Степанича і виходили зовсім п'яні, з одурілими обличчями.

Юрба спинилась перед зрубом колодязя і розсипалась по

крутих схилах урвища. Уздовж колоди, куди зливалась вода з колодязя для худоби, і ближче до берега було грузьке місце, і мені було добре видно, як піп та дякон під корогвами почали правити молебень. Доносились хрипкі вигуки попа, ричання дякона і різноголосий спів юрби. Горлалі граки у вербах над колодязем. Весело дзвонили дзвони. Бабуся блаженно усміхалась безпомічною усмішкою смертельно хворої людини. Вона сиділа, спираючись на ключку, і мліла проти гарячого сонечка. Коли молебень закінчився і заколихались корогви, біля попа та дякона зібралось кілька чоловік, вони стали вдвлятися в наш бік. Серед них я помітив старосту Пантелея і Гришку Шустова — сотського з шаблею на бекешці через плече.

Корогви рушили назад на гору з попом і дяконом на чолі, а сотський побіг до переходу через річку. Він зник за хатою Потапа, а потім швидко з'явився з-за горбочка і, насупивши брови, сердитим кроком рушив до нас. Я зіщулювся від страху і притулювся до бабусі.

— Ельоха-воха йде... диви-но, до тебе!

Вона стривожилась, але усмішка ще світилась на її обличчі.

— А й правда, до мене... Видно, і я когось потривожила, — пролепетала вона жартівливо. — Ач, страшна яка, коли начальство йде.

— Тітко Наталіє! — по-солдатському затарабанив сотський, гикаючи. — Коли правиться служба, ельоха-воха... процесія... корогви й образи, ельоха-воха... батюшка молебствує... а ти розсілась перед очима... плюєш, ельоха-воха... Не почитаєш лере... лерегію...

Він був п'яний і ледве ворухив язиком. Губи в нього були мокрі, а очі одурілі й червоні.

Бабуся дуже злякалась: вона вся затряслась і безсило відкинулась назад, до гнилих вінців стіни. Вона задихалась і слабим рухом жовтої кістлявої руки відмахнулась від сотського.

— Я мушу, ельоха-воха... під арешт, в жигулівку... Ключівський батюшка, ельоха-воха... строптивий... Провчити вас, кулугурів... Вставай, ельоха-воха, і ніяких більш...

Він загрозово торкнувся своєї шаблі і хотів підчепити бабусю за руку, але я сторчака скотився з призьби, затулив її собою і ударив кулаком по руці сотського.

— Іди собі! — заверещав я і заплакав. — Іди собі! Вона хвора. Гляди, яка вона... На ногах уже не стоїть, а ти... я караул закричу...

Він п'яно розлютився і відкинув мене вбік. Я спіткнувся і впав горілиць, але швидко підвівся і, завмираючи від жаху, кинувся до нього і вкусив його за руку. Він рывкнув і озвіріло став рвати шаблю з піхов, але вона, мабуть, заржавіла і не виймалась. Він затулав ногами і, витріщивши п'яні очі, хотів ухопити мене за волосся, але я метнувся вбік і, ридючи, кричав у нестямі:

— Дурень! Єльоха-воха! Не чіпай її! Умре вона по дорозі — тебе самого в жигулівку посадять.

Бабуся, напівмертва, тряслась і захлиналась сльозами.

— Не треба, Феденько. Не займай! Він же сам побачить... силюньки ж немає мені йти... Ти, Гришо, пожалій... хворенька я... Поглянь, милий, я ж і повзти не можу... Все село знає: останні дні доживаю. Що взяти з мене, такої недужої?

Сотський вибрав момент і ляснув мене долонею по потилиці. Я сторчма впав на траву. Прочумавшись, я побачив, як сотський тягнув бабусю під руку, а вона падала і якось по-дитячому скрикувала. Хустка впала з її голови разом з очіпком, і тоненькі сивенькі кіски тріпались позаду. Я кинувся доганяти їх, задихаючись від сліз. Назустріч ішли Потап і кульгавий Архип. Вони, мабуть, відстали від процесії і повертались додому. Я несамото закричав їм здала:

— Дядьку Потапе! Дідусю Архипе! Бабусю Наталію Єльоха-воха в жигулівку тягне. Помре вона. Бачите, що він з нею робить! Відніміть її!

Сотський волік бабусю, як мертву, а вона тільки слабо стогнала і схлипувала. Потап і Архип підійшли до Єльохи-вохи, стали його умовляти і намагались відняти бабусю з його рук. Він відбивався, погрожував, лаявся і натискав на них. Я в розпачі метався біля них, бив по руках сотського. Тоді Потап шепнув щось пошукую і підморгнув йому.

— Не пошуку, ельоха-воха!.. — закомизився сотський. — Батьюшка наказав, а Пантелей послав мене взяти. Я її, ельоха-воха, мушу в жигулівку замкнути. Сиділа, запишалась... А тут молебство, ельоха-воха...

Раптом він схаменувся, і в одурілих його очах спалахнуло щось схоже на свідомість.

— Гаразд, дядьку Потапе! Самі волочіть. У жигулівку, ельоха-воха! Більш ніяких! Я солдат! Солдат, ельоха-воха...

Архип вгризався своєю дерев'яною ногою у вогкий пісок і намагався погасити запал сотського:

— А ти слухай-но, ефлейторе: я — сам солдат, на війні бився. Хіба солдат з бабами воює? Ти дивись-но, честь солдатську на хвору бабу витрачаєш. Якби вона здорова була та насміялась, тоді інша річ. А їй же от-от кінець. Вона ж тільки лежить, а не ходить. Та й сам ти знаєш. А ще ефлейтор!

— Ти мене, безногий, не вчи, ельоха-воха!.. — знову озлився сотський. Я і тебе арештую... і коваля арештую... У мене — влада, ельоха-воха.

— Влада над мухами... овва, яка влада!.. — сміявся Архип. — Я от піду зараз до пана Дмит-Митрича, відлепортую йому, він тобі власть покаже. Ти, Потапе, не кидай тітку Наталію, а я — живо... На рисаку примчить.

І він рішуче пошкандибав на гору, по дорозі до панського будинку. Сотський тупо подивився йому вслід.

— Тримай, Потапе, єльоха-воха!

Потап вхопив бабусю на руки, а сотський, хитаючись, побіг за Архипом.

— Почекай, Архипе! Як солдат мусить виконувати наказ?

Він схопив його за руку і потяг назад. Видно було, що він злякався погрози Архипа.

— Солдат хворих старих баб не кривдить. Ти, дурень, сказав би це попові... а то під п'яну руч подався... Ех, ти, сіно-солома!

— Та це ж староста, єльоха-воха... Тягни, каже, її в жигулівку... Ну, я і мушу представити.

Архип наказав:

— Коли розпорядження — в жигулівку, несімо в жигулівку. А як вона умре — ти відповідатимеш. Свідками з Потапом будемо. Натальюшко, — співчутливо сказав він, сумно хитаючи головою, — потерпи, мила, понесемо тебе. Визволимо. Які ж бо дуболоми, що з хворою бабою зробили! Ради великодня так. От тобі «друг друга обьемем...»

Бабуся ледве чутно попросила, заливаючись сльозами:

— Покладіть мене на землю... Силочок моїх немає... Дайте хоч померти на землі-матінці... під сонечком... Видно, доля така, Архипушко. І жила — мучилась, і смерть у муках прийняти доводиться... не стерплю, Архипушко...

Архип схопив мене за плече і щось втовкмачував мені, але я нічого не розумів. Я тільки безпорадно плакав від жалю до бабусі і не відходив од неї. Це огидне і дике насильство над хворою бабусею приголомшило мене, і, пригнічений розпачем, я нічого не почував, крім жаху, — такого, як я переживав у кошмарних снах.

— Парубійку злякав, чортяка! — почув я сердитий голос Потапа. — Ач, як пополотнів малюк. Петяшки немає вдома, а то відвести його треба було б.

Архип потрусив мене за плече і заспокійливо засміявся.

— Нічого... Він — молодець. Він, брат, стіною за бабусю... — І знову поляскав мене по плечу.

— Біжи, голубе, розшукай матінку і веди її до жигулівки. Бабусю не можна саму шурам залишати. А я потім до пана подамся.

Я чимдуж кинувся до дядька Ларивона, де сиділи в гостях батько з матір'ю. Багато разів я оглядався назад і бачив, як Потап і Архип спочатку піднесли бабусю до хати, потім Потап виніс повстину. На повстині понесли її вдвох — Потап і сотський, а Архип шкандибав позаду.

Ларивон був п'яний: сидів він, мов отруений, і моргав осовілими очима. Поруч нього сидів батько, теж захмелілий, і поблажливо усміхався. Вони пили брагу, і кричали, не слухаючи один одного. Мати сиділа поруч блідої, старкуватої Тетяни, яка оглядалась, не слухаючи, що казала їй мати.

— Ти, Васю, тікай! — гугняво горлав Ларивон, ляскаючи батька по спині. — Тікай і тікай... Не оглядаючись... Оглянешся — без штанів зостанешся. Дурень я був — не втік... А тепер я — баран, у якого черв'як у черепку...

Батько задирав брови і морщив лоб — він і на підпитку не забував, який він розумний мужик:

— Я ніде не загину. Я на сто сот навколо бачу і кого хоч навиворіт виверну. Я і батькові руки прикоротив. Ех, гроші дістаються дурням! Якби гроші, я б Митрія Стоднева в ногах валятися змусив. Я з панами в Пензі та в Петровську за ручку здоровкався і в розмові відзначався.

Коли я з ревом кинувся до матері і, задихаючись, закричав, що бабусю Наталію арештував сотський і поволік її по землі в жигулівку, що тягти її веліли піп та староста, мати скочила і побігла до дверей. І тільки біля порога схопилась за одвірок і закричала, мов поранена:

— Фомичу! Ларю! Матінку... за що?.. Врятуйте матінку! Дюконають її... Ларю, Фомичу!.. — І зникла за дверима.

Я вибіг слідом за нею.

Жигулівка була на нашій стороні, на луці, поряд з пожежним сараєм. Це була старенька дерев'яна халупа, схожа на лазню, сиза, вся вкрита сухою пліснявою, з маленьким віконцем, в яке могла влізти тільки кішка. Двері завжди були замкнені на величезний іржавий замок.

Ми збігли з крутої гори навпростець до церкви і по хитких містках вискочили до пожежної. Мати бігла, не озираючись, і ридала. Я на хвилину спинився і подивився на ту сторону, чи не йдуть за нами батько з Ларивоном. Внизу біг, змахуючи бородою, в червоній сорочці без пояса, Ларивон. Біг він важко, і його кидало то в той, то в другий бік. На переході через річку він рвонув на себе жердину на перилах і разом з нею гепнувся в воду. Почав борсатися в мутній воді, потім незграбно підвівся і з жердиною в руках вийшов з річки на берег, весь брудний, з прилиплю до тіла сорочкою. Коло пожежної, біля насоса, стояли мужики. Батька ні на горі, ні внизу не було: мабуть, він соромився бігти разом з Ларивоном і пішов уздовж кутка дорогою, щоб похизуватися перед відчиненими вікнами своєю червоною сорочкою при жилеті, плисовими штанами, легкими чобітьми і касторовим картузом, який він обов'язково скидав, зустрічаючись з ким-небудь.

Біля замкнених дверей жигулівки стояв Потап разом із старим Мосеем-пожежником. Мосей був уже на підпитку і щасливо усміхався всіма зморшками обвітреного обличчя. На голові у нього красувався повстятий капелюх, дуже схожий на череп'яну плешку. Такі капелюхи носили тільки древні діди, а Мосей, верткий, балакучий, висохлий, з кривими ногами, явно пишався своїм капелюхом: він раз у раз штовхав його кривими пальцями з лоба на потилицю, з потилиці набакир і знову на лоб. Одягне-

ний він був у сині вибійчані штани і домоткану сорочку кольору цибульного лушпиння.

Мати підбігла до чорної дірки віконця, судорожно вчепилась в нього пальцями і заридала:

— Матінко! Та що це вони з тобою зробили? Та як це в них руки піднялись? І хворої бабусі не пощадили. Та як це в них, ради світлого свята, совісті вистачило? Що робити будемо? Матінко!

З жигулівки у віконце ледь-ледь чути було глухий стогін: бабуся плакала.

Підійшов Потап, як і раніше лахматий, лютий, прокоптілий, тільки без фартуха, і несміливо постукав пальцем по плечу матері:

— Не побивайся, Настенько. Ми гітку Наталію принесли, як пані, на повстині. Архип зараз на панський двір пошкандибав. Дмит-Митрич швидко на своєму жеребцеві прискаче. Страшенно любить начальство наше розпикати! Не побивайся — визволить.

Мати не слухала його і плакала, не віднімаючи обличчя від віконця.

Мосей скоморошничав:

— Місце скрізь людині є: навіть у могилі лежанку вготовано. Лежи собі в домовині, мов на перині. А в нашій жигулівці хто не бував? До Натальюшки у келію люди не заглядали: людям самим до себе. А тепер дивись: і дочка, і внучок, та я з Потапом і Архип на додачу. Ключ ось де у мене. — Він підкинув на долоні величезний ключ з гвинтовою нарізкою. — Бережи, каже, більш як свою голову. І мене скільки разів тут замикали, і я замикав. Одного разу мене сюди за ноги притягли. А замкнули за мою ж веселість: схотілося людей потішити — у дзвони подзвонити. Так схотілось — місця собі не знайду. Люди на жнивах були. Зліз на дзвіницю та й ну на сполох калатати. З полів люди — і верхи, і бігцем — пожар, думали. А коли збігатися стали, я в усі дзвони їх почав величати... Дзвоню, а серце в мене голубом б'ється — так мені радішно. Я наверху, мов на крилах, а люди внизу, як вівці. Ну, звичайно, стягли мене з дзвіниці і своїм судом замкнули мене цим ключем і пішли. Добу лежав я і весь час сміявся: до чого народ потіху любить! А мені радісно. Потішив народ і постраждав за нього. А потім брагою мене частували. Першою людиною на селі виявився. Слава — вона дурно не дається.

І він хихикав, згадуючи про це подію, як про радісні дні свого життя.

Ларивон, весь мокрий, у баговині, страшний, з жердиною в руці підбіг до жигулівки і хрипко загорлав:

— Матінко! Голубонько моя хвора! Ослобоню тебе — двері виб'ю. На руках додому віднесу... Який тебе лиходій скривдив, матінко?

Він ударив жердиною в двері, і цей удар глухо загуркотів всередині жигулівки. Потап вирвав жердину з рук Ларивона і шпурнув її вбік.

— Кинь, Ларивоне Михайличу, не бешкетуй! — спокійно, але твердо сказав він. — І собі наживеш біди, і тітці Наталії нашкодиш. Вгамуйся!

— Іди собі, Потапе, не займай мене, ударю. Ти думаєш, я — п'яний? Я не п'яний.

— Ну, грошки напідпитку — не без того. Однак бешкетувати негоже: гріха не оберешся.

Мосей осудливо хитав головою.

— Тобі тільки волю дай, Ларивоне Михайличу, — ти і жигулівку і мою пожарну під яр сколупнеш.

Ларивон по-своєму любив бабусю Наталію, і безглуздий арешт хворої, напівмертвої старої жінки він сприйняв як тяжку кривду, заподіяну йому самому. Його невгамовність подобалась мені, і він сам, сильний, як Полкан, здавався мені героєм.

Він з усього розмаху грюкнув у сизі від старості двері, але вони тільки важко загуркотіли на залізних завісах і задзвеніли масивним пробоем та замком, схожим на гирю. Ларивона відкинуло назад, але він вчепився величезними руками в замок і став крутити і рвати його з боку в бік. Потап знову підійшов до нього, обхопив його ззаду, намагаючись відтягти від дверей, але Ларивон горлав:

— Не зачіпай, Потапе! Як я можу терпіти, коли на душу наступили... Я матінку не дам кривдити. Всю жигулівку по колоді розкидаю, а матінку визволю.

— Ларивоне Михайличу, — лагідно й обережно умовляв його Потап, — зажди, не бунтуй! Зараз Дмит-Митрич прискаче і сам розпорядиться. Архип по нього побіг. Він живо на своїй дерев'янці дошкандибає.

Та Ларивон не слухав його: він рвався з Потапових рук і викручував замок.

Я підбігав до віконця, біля якого плакала мати, щось гарячково кажучи в чорну квадратну діру, і кричав бабусі:

— Ти потерпи трошки... Зараз дядько Ларивон двері виламає. Пана чекають. Знову тебе додому віднесемо.

Я не помічав, як сердилась і відштовхувала мене мати, і не чув, що лепетала хворим, дитячим голоском бабуся з цієї чорної порожнечі, і знову біг до Ларивона, а він ще рвав замок і відбивався від Потапа.

Підходили мужики й хлопці від церкви і юрмились віддалік. Потап з погрозою крикнув:

— Розходься, мужики! Староста із сотським іде. В жигулівку замкнуть.

З-за амбарів вийшли на луку Пантелей і Гришка Шустов. Пантелей у новій суконній бекешці нарозпашку, в мазаних чоботях і в картузі, насунутому на очі, перевалювався на своїх кри-

вих ногах, а Гришка, придержуючи свою шаблю на підд'ювці, йшов браво, з солдатським шиком.

Веселий танцювальний передзвін линув із церкви.

Пантелей, присадкуватий, вгодований, з масним, червоним обличчям, з бородою лопатою, з маленькими очицями шахрая, підійшов до жигулівки владно, по-хазяйському, і, не звертаючи уваги на людей, оглянув замок, відштовхнув підшовою чобота брудну жердину і тонким, скрипучим голосом розпорядився:

— Вам тут нічого робити, мужики. Ач, дивина яка! Якщо посидіти в жигулівці не терпиться — чекай своєї черги. Наталію замкнули за неповагу до процесії. Хворість — хворістю, а церкву поважати треба — через силу встань і вклонись. Батюшка з дяконом розгнівались несосвітенно. От Ларивона за його безчинство на два дні в жигулівку посаджу. Ідїть, мужики, ідїть від грїха, не виводьте мене з терпіння. Шустов! Сотський! Розігнати всіх!

Сотський з грізним обличчям, хапаючись за шаблю, рішуче попрямував до юрби.

— Розійдись, ельоха-воха!

Юрба стала неохоче розходитися.

Мати вклонилась Пантелеєві.

— Пантелею Осипичу! Пожалїй матінку! Адже ти сам знаєш: на ногах вона не стоїть. Як це можна перед смертю людину кривдити? До кого не доведись... Пантелею Осипичу, випусти її!..

— Нічого, нічого, голубко! Нехай помучиться та покається. Господь залічить... за спасіння душі.

Ларивон сидів на зеленій траві і зловісно вив:

— Пантелею! Старосто!.. Однаково двері виб'ю... Випускай матінку!..

— Шустов! — заверещав Пантелей. — Зв'яжи його та в пожарну з Мосеем заведи! Ех, до чого хміль доводить!

Мати, приголомшена горем, побрела знову до віконця.

У цю хвилину з-за нашої хати вилетів сірий у яблука, тонконогий кїнь, запряжений у дрожку. На дрожці сидів верхи Ізмайлов з червоними віжками в руках і з нагаєм, повішеним на зап'ястя. Позаду нього сидів його старший син у сірій студентській куртці, дуже худий, синювато-блідий, з темним пушком на щоках і підборідді.

Мужики і хлопці, які розсипались по луці, прямували знову до жигулівки. Коли кїнь спинився, роздимаючи нїздрі і гордо змахуючи головою, всі скинули картузи. Пантелей стягнув картуз раніше за всіх і, кланяючись, сміливо, але з повагою, попростав до дрожки. Ізмайлов жваво зіскочив з дрожки, передав віжки синові і, вирячивши очі, втупився в Пантелея.

— Наталія тут? Замкнена?

— З веління священника, Дмит-Митричу, — догідливо усміхаючись, але намагаючись говорити з гідністю, загомонів тонким голосом Пантелей, — за невстанання перед молебнем.

— Ви молилися біля колодязя, а вона сиділа у себе на призбї. Це — відстань у двісті сажнів. Стара доживає останні дні. Вона вже не ходить. Башка у тебе є на плечах, старосто?

— Як годиться, Дмит-Митричу...

Ізмайлов швидко змахнув нагаєм і люто оперішив Пантелея по голові і по шиї. Пантелей злякано позадкував і підкинув руки, захищаючись від ударів.

— Дмит-Митричу! Помилуйте!.. При народі... Я скаржитися буду...

— А-а! Скаржитися, негіднику! Мироїд! Так ось тобі ще і ще!..

Студент глухо крикнув з дрожки:

— Папаша! Кинь нагай! Ти дав мені слово.

Ізмайлов судорожно повернувся до нього, засмикав головою і вчепився скаліченими пальцями в сиву стрижену бороду.

— Відмикай! — наказав він Пантелеєві, смикаючи ногою і хльоскаючи нагаєм по чоботу. — Давай ключ! Живо!

Мати поривалась підійти до нього, але, напевне, боялась нагая.

Мосей подріботів до Ізмайлова і простягнув йому іржавий ключ на мозолястій долоні.

— Ось він, ключик цей, пане. Така нікчемна річ, а скільки людей знедолила!.. Я сам, пане, під цим замком не один раз сидів... Несповідима річ!

Ізмайлов скоса глянув на нього і смикнув головою.

— Знаю я тебе, шахрая. Тебе і могила не виправить: ти і в пеклі чортів тішитимеш. Старосто, бери ключ і відмикай!

Пантелей, пригнічений образою, похмуро штовхнув плечем Мосея і хрипким тенором огризнувся:

— Не чуєш, опудало, відмикай!

Але Ізмайлов знову лягнув нагаєм свій чобіт і по-армійському рявкнув:

— Я наказую відмикати тобі... тобі, а не опудалу.

У маленьких очицях Пантелея спалахнула ненависть, але він догідливо вклонився і, намагаючись зберегти свою поважність, обережно взяв ключ з долоні Мосея. На жирній його шиї набіг лідовий рубець. Шустов ступив уперед і простягнув руку до Пантелея.

— Сотський, кому належить перше місце — старості чи тобі? Субординації не знаєш!

Шустов виструнчився і витріщив очі на Ізмайлова, а Ізмайлов в голубому кітелі, в рейтузах та білому кашкеті бридливо дивився повз нього, в потилицю Пантелеєві, і смикав головою.

Пантелей відгвинтив ключем замок, з гуркотом зняв його з пробою, з'їденого іржею, і відчинив двері. Ізмайлов підійшов до порога.

— Вона — на повстині... Чия повстина?

Потап, несміливо ступаючи, прогудів винувато:

— Моя повстина, Дмит-Митричу. Бабуся Наталія не могла йти — волік її Григорій... Ну, я з Архипом — на повстину її.

— Спасибі, ковалю. Якщо буде в чому потреба, приходь: допоможу. — Потап мовчки вклонився і відійшов убік. — Старосто, сотський! Виносьте її сюди! На повстині! Обережно!

Коли Пантелей і сотський винесли бабуся наоколо, вся юрба мужиків скупчилась півколом перед жигулівкою. Бабуся лежала нерухомо з заплющеними очима, як мертва. Мати кинулась до неї, ридаючи, і впала перед нею на коліна. Ізмайлов гаркнув з хрипкою надсадою:

— Барани! Під три чорти звідси! Геть!

Юрба злякано розбіглась навсібіч.

— Старосто! Сотський! Ви її арештували, ви кинули її в цю гнилу конуру. А тепер обидва несіть її додому. Мосей і Потап допоможуть, щоб ви не турбували її. Я поїду поряд з вами — буду ваглядати.

Посинілий від приниження Пантелей і здоровило-сотський взяли кінці повстини в головах бабусі, а Потап і Мосей — у ногах і понесли її по дорозі до нашого кутка. Я з матір'ю пішов слідом за ними, а юрба проводжала нас здаля.

Ларивон лежав на луці. Мабуть, він заснув п'яним сном, знесилившись від бешкетування.

XXXII

В один з весняних золотих днів, з маревом на зеленій луці, з шуліками, які ширяли в синьому небі, з піснями невидимих жайворонків, примчав на тройці із дзвінками та бубонцями вусатий становий у білому кітелі та білому картузі. Це був той самий хрипун, який приїздив до нас узимку. Він браво сидів у плетеному тарантасі разом з сухотним чиновником у чесучевій тужурці із світлими гудзиками, а позаду трусились верхи на спітнілих конях теж вусаті урядники. Тройка хвацько під'їхала до молінної і спинилась біля ганку. Пристав зіскочив з тарантаса і махнув рукою. До нього під'їхав на спітнілому коневі верхівець, і він віддав йому якийсь наказ. Урядник ударив коня нагаєм і помчав лукою до нашого кутка. З-за амбарів біг бородатий Пантелей у чорній бекешці нарозхрист, з кашкетом у руці.

Ми з Сьомою і Катєю на задньому дворі робили грядки для городу. Мати пішла до бабусі Наталії, яка вже не вставала з ліжка після жигулівки. До неї прийшла Лукер'я-знахарка і залишилась доглядати її і лікувати своїми травами. Я забігав до бабусі щодня, але вона вже не могла говорити зі мною, а тільки насилу проводила своєю кістлявою рукою по моему волоссю і страдницьки усміхалась. Тітка Маша зовсім не з'являлась: свекор не випускав її з двору і, коли йшов з дому, замикав її в коморі на замок. Про це казав Сигній, який знав усе, що роби-

лось на селі. Філька був добродушний силач і Машу не бив, а жалів її. Він спробував навіть прогулятися з нею на великдень по танках, але Максим загнав їх назад у хату. Кажали, що Філька плакав, як хлоп'я.

Катя кинула лопату і підійшла до прясла. Ми з Сьомою переманули через жердини і хотіли побігти до молінної, але Катя сердито гримнула:

— Ви куди це? Верніться! Начальство не з добром примчало. Щось з молінною робитимуть.

Але ми і самі боялись відійти від прясла: ми пам'ятали зимовий наліт станового з поліцейськими і сторонніми мужиками на наше село, коли вони вигонили з дворів останню худобу і очищали скрині в жінок. Якщо він нагрів зараз на тройці з дзвінками, значить, знову вчинить яку-небудь розправу з мужиками. Але чому він під'їхав до нашої молінної, а не до старости і не до пожарної, де мужики збиралися на сход?

Катя, напевне, сама була стривожена цим питанням, але відповіла собі байдуже:

— Чи не обшук хочуть зробити в молінній? А то, може, й закриють її? У Даниловську і Синодському хотіли запечатати, кажуть, та відкупились. Митрій Степанич — дружок їм: відкаскається.

Квапливо пройшов у легкій бекешці Митрій Степанич з заклопотаним обличчям. Пантелей без кашкета стояв перед приставом, переступаючи з ноги на ногу, і шанобливо слухав, що хрипко наказував йому становий.

Мужиків на селі не було: всі поїхали на поле орати й сіяти, тільки жінки й дівчата несміливо виходили до амбарів і боязко виглядали з-за рогу. Дід з батьком і Сигнієм теж були в полі, а Тит залітав діри у плотових стінках двору.

Від пожарної босоніж, з ремінцем на рідкому волоссі, продріботів Мосей з хитренькою усмішкою простака. Пройшла з ключкою в руці Паруша, похмура, важка, з жорстким обличчям. Вона суворо глянула на нас і показала ключкою на молінну:

— Ну? Відмолились у молінній? — пробасила вона сварливо. — Нагрянули вороги!.. Дорвалися пси і до божої краси!.. Ех, льон-зелені! — усміхнулась вона мені. — Де я тепер твій голосочок почую? — Вона пішла далі гнівним кроком, сердито встромляючи ключку в землю. — Піду погляну, як будуть ці пси антихристові печатки накладати.

Катя співчутливо спитала її:

— Як живеш, бабусю Парушо? Давно не була у нас. Може, нездужаєш?

Паруша спинилась і повільно повернулась до нас. Вона встромила кінець ключки в траву і гордо підняла голову.

— Живу, не скажусь, Катю. І здоров'я бог дав досить. А жила вік — в ноги нікому не кланялась: своєю силою та розумом трималась і на всякий труд була здатна. Умру — перед влади-

чицею не буду каятись. Зайди-но до мене та повчись ума-розуму: у пригоді стане тобі, дівчино. Владча твоя мені до душі.

І вона пішла, кремезна, міцна, сувора, з твердою впевненістю в своїй правді.

Я не втерпів, вискочив з-за прясла і побіг за Парушею: вона для мене була надійним захистом від грізного начальства.

— Бабусю Парушо, я з тобою, — несміливо попросив я, обнімаючи її велику м'яку руку. — Я теж хочу подивитись.

Вона усміхнулася мені звичайною привітною усмішкою, але голос її був, як і раніше, суворий:

— Ну, іди, подивись, льон-зелен... подивись, запам'ятай, як бісі по душу налетіли. Дім хоч спали, хоч і ікони та книги розтягни, розуй і роздягни людину, дай їй ляпаса, а душі її не уб'єш. Знай це, голубе, і держи у думці. Он Микитушка, дід гнівний, правдою живе, і ніяка сила його не звалить. Так треба жити, льон-зелен! Любиш мене, чи ні?

— Люблю, бабусю Парушо.

Ми підійшли до високого ганку, де блищав своїми срібними погонами вусатий становий, а біля нього стояв чиновник з портфелем. Товстий Пентелей обливався потом, а блідий Митрій Степанич з в'язкою ключів, теж без кашкета, вкрадливо говорив щось приставу і усміхався шанобливо. Мосей стояв, переступаючи з ноги на ногу, на нижній сходинці ганку і догідливо морщився.

— Ну, відмикай, Стоднев, — наказав пристав з веселим знущанням. — Ключі від раю, виявляється, в твоїх руках. В'яжеш і розв'язуєш гріхи. А скільки ти настриг вовни з своїх овець? — Він хрипко зареготав і звернувся до сухотного чиновника, який хворобливо усміхався: — Цей розкольницький пастир впливає на душі мужиків та жінок непереборно — і словом, і ділом: заганяє в свій рай і містикою, і логікою, і карбованцем, і дрюччям. У нього всі в боргу. Минулої зими він хрестив в ополонці чортову дюжину. На вулиці мороз у тридцять градусів, а дурні лізли в ополонку гольцем, і мужики, і жінки — один по одному. І — ні чорта: ні один не захворів. І це він оголосив чудом. Хіба не метко? Ну, ну, Стоднев, відмикай! Описувати не будемо, тільки глянемо, потім накладемо печатки на замки та на віконниці і поїдемо до тебе обідати. Без священика незручно описувати. Завтра обчислимо, опишемо і по акту всі твої древності спалимо на вогнищі.

Митрій Степанич відімкнув тремтячими руками величезний замок, і всі зникли у п'їтмі передпокою, де знову забряжчав замок і задзвеніли ключі.

Паруша безбоязно зійшла на ганок. Під її захистом я теж увійшов у передпокій. Ми спинились біля порога і поклали три низьких поклони.

Хоч який страшний був становий, але в молінній він стояв, як і чиновник, без кашкета і швидко «солив» своє обличчя та

груди шіпкою. Голова в чиновника стала маленька і зовсім лиса. Я зрозумів, що пристав почуває себе тут ніяково, що він боїться кричати і сваволити перед іконами, налоєм і високим свічником з гронами недогарків і оглядає їх збентежено та несміливо. Становий говорив півголосом, явно соромлячись великої кількості образів із строгими обличчями:

— Зрозумій, Стоднев, це не від мене залежить. Найсуворіше розпорядження губернатора, а над губернатором — государ-імператор. На доповідь обер-прокурора найсвятішого синоду вийшов височайший наказ — закрити всі молінні, вилучити всі старобрядницькі ікони та книги і знищити.

Митрій Степанич підупалим голосом, якимось надзвичайно жалібно благав пристава, витягаючи шию то до нього, то до чиновника:

— Як же це знищити? Спалити ж як, панове? Адже це святиня глибокої древності, неоціненна дорогоцінність. Тут все справжнє. Великі майстри писали — є від царювання Іоанна Грізного. А книги — друку Михайла Федоровича та Олексія Михайловича. Зберігали їх з роду в рід. Як же цю святиню палити? Цього і збагнути не можна. Від цього смута буде. Це ж значить — палити живцем. Пощадіть, панове!

— Не можу, Стоднев, — строго відгукнувся пристав здавленим хрипом. — Не в моїй владі.

У Митрія Степанича затряслось підборіддя.

Чиновник підійшов до передньої стіни, поспіль заставленої іконами, і став уважно розглядати їх. Крізь зачинені залізні віконниці пробивались сонячні нитки, але і в напівсутінках обличчя святих пильно й загрозово дивились на нас величезними очима, немов засуджували за зухвале порушення священної тиші і спокою.

Митрій Степанич відвів убік пристава і щось прошептав на вухо. Пристав погладив вуса, усміхнувся, підозріло глянув на чиновника і різко повернувся назад.

— Що інше, Стоднев, а не це... Своя голова коштує мені дорожче.

Чиновник розглядав ікони, не відриваючись, і особливо задивився на одну богородицю. Коли пристав покликав його, він неохоче відійшов від ікони і з незрозумілим хвилюванням лягнув себе портфелем по нозі.

— Прекрасне письмо! Це ж музійні рідкості. Як же можна знищувати? Треба неодмінно зберегти дещо. Я порушу клопотання.

Митрій Степанич стрепенувся і низько вклонився чиновникові.

— Уклінно благаю вас — пощадіть наші древності! Їх треба шукати по всій Росії — і не розшукаєте. Прадіди наші охороняли їх більше життя.

Пристав повернувся до виходу і вперше голосно наказав:

— Досить! Ви можете робити що завгодно, Миколо Івановичу, а я мушу виконати, припис. Наготуйте сургуч і печатку.

Він вирячив очі на Парушу і вхопився за вуса.

— А тобі що тут потрібно, бабусю? Хто ти така?

Паруша без усякого страху суворо присадила його:

— Ти на мене, батечку, не кричи. Я не слуга тобі: я сама собі хазяйка. І прийшла не до тебе, а в свій дім.

— Цей дім тепер не ваш. Тепер тут розпоряджаюсь тільки я. Ану, геть звідси! Цей дім ми запечатуємо.

Паруша сміливо пройшла до передньої стіни і пробасила з докором:

— Печатай, печатай, начальнику... та душу не запечатаеш... Ти тільки зуби умієш вибивати і батоном клацати, а духу не вгасиш.

— Ц-це що за кваша? — скипів пристав і ступив слідом за Парушею, але чиновник підхопив його під руку і сердито усміхнувся:

— Ви, здається, маєте намір сваритися з бабою?

Становий клацнув себе нагаєм по чоботу, круто повернувся до чиновника і з лютою усмішкою нахилив голову:

— Я свої обов'язки знаю. Р-ри-царських манер не навчався.

Староста догідливо слідкував за приставом, погладжуючи широку бороду, і зітхав. Паруша стояла перед богородицею і клала перед нею земні поклони. Потім із сльозами на очах поклонилась усім іконам і пішла до дверей твердим кроком, спираючись на ключку.

Широка лука свіжо сяяла молодою травою, і по ній струменіли голубі хвилі. Зарічкові узгір'я та хати здавались далекими крізь лілову імлу. Начебто вперше в моєму житті я побачив далеко за хатами довгої вулиці верхівку вітряка і два крила, підкинуті догори, ніби хтось величезний підняв руки і благав про пощаду.

Мосей стояв з Архипом Уколовим, тупцяв перед ним, лічив щось на пальцях і, посміхаючись, повчав його пискливим голоском:

— А хто ти тепер, ваше степенство? Пічник! А по ремеслу? Тесляр! Був і я тесляр, і столяр, а куди уткнувся? У личаки... та ось пожарну стережу. А ми ж з тобою, голово, люди були, які будинки ставили! Наличники та карнизи, та ворота з різьбою по всій окозрі на сонечку виграють.

— Вигравати вони виграють, — задумливо погодився Архип, поскрипуючи дерев'яною, — та нас же з тобою на сміх піднімають. Зокола різьба і гребінь веселим кокошником, а всередині — голота. Ну, і сиди з вергликом над личаками для мордвів. А я для діглахів іграшки різю. Тільки от дерев'янку і по цей день не зробив: так уже п'ятнадцять років на старій і стрибаю.

Мосей корчився, наче в судорогах, розмахував руками і крутився на всі боки.

— А що з нас узяти, голово? Дурні — народ веселий. Отут

і дивись. Хто цю молінну будував? Ми ж з тобою. Хоромина! А зараз начальство її запечатає: забороняє кулугурам молитися. Зводили, будували, А Митрій Степанич з Пантелеєм Осипичем по колоді її розтягнуть.

— Чого тягнути? — поправив його Архип і закашляв від сміху. — Тягнути — немає рації. Вони молінну один в одного з-під носа вкрадуть. Мироїдів не тільки громада годує, вони й один одного ковтають.

Мосей весь затрусився від реготу.

— А ми... а ми у них крихти клюємо та примовками рятуємось. У нас і примовка за молитву йде. Дурні — народ веселий.

Паруша спинилась і прислухалась. Вона штовхнула мене вперед і з лагідною строгістю наказала:

— Іди-но, біжи, льон-зелен! А я з мужиками погомону. Біжи-но швидше, не заважай мені!

І повернулась до Архипа з Мосеем. Вона махнула їм ключкою і прогула сердито:

— Ану, мужики, підійдіть-но до мене на годинку. Тож-то! Дурні народ веселий, та зате богові вгодний.

І вони пішли повз наше прясло, тихо, по-старечому невиразно про щось розмовляючи. Мосей уже не кривлявся, а ступав із строгим обличчям і спідлоба озирався на всі боки. Архип шкандибав на своїй дерев'янці, поскрипуючи і потріскуючи, і слухав Парушу уважно, але начебто байдуже. А Паруша, спираючись на ключку, сильна, важка, з чоловічим обличчям, з сирими вусиками, ішла поважно, як хазяйка, що все життя звикла панувати. І обидва мужики, Архип і Мосей, ішли поруч неї, обмірковуючи щось, і в їх ставленні до неї не було тієї звичайної зневаги, яка завжди буває у мужиків до жінок. Вона щось втовкмачувала їм, наче прибиваючи ключкою свої слова, але ні до того, ні до другого не зверталась.

Ката простежила за ними до того моменту, коли вони зникли за нашою хатою, і весь час нишком лукаво посміхалась.

Увечері біля молінної зібралась велика юрба мужиків і, як на сході, довго горлала на все село. Прийшли сюди і «мирські», прибігли жінки, дівчата, діти. Навіть чвалали лукою звідусіль древні, скоцюрблені баби, спираючись на ключки. Вони збились у густу купу осторонь від мужиків і ридма ридали. Пробували вони потужити, але на них замахали подогоми діди, і вони обірали своє тужіння стоганами.

Бабуся Анна дуже рідко виходила з двору, але зараз побрела разом з дідом, обливаючись сльозами. Мати з Катею та батько з хлопцями втекли, не заходячи в хату. Ми з Кузярем і Наумкою відважно зійшли на ганок, та коли побачили на пробі великий корж сургуча на дощечці з круглою вм'ятиною орла, ми не витримали і з страхом позадкували по сходинок крутого ганку. Мужики юрмилась віддалік і оточували ганок півколом. Всі галасували, не слухаючи один одного. Червоні, обвітрені обличчя,

сивобороді, рудобороді, були похмурі і, хоч деякі сміялись, а деякі шалено горлали і махали стисненими кулаками, всі були пригнічені, розгублені, і не знали, що робити. Тільки Мосей безтурботно ходив серед них, морщився в хитрій усмішці і хвалькувато кричав рипучою фістулою:

— На трійці примчав, як деймон, із дзвінками-бубонцями. Митрія Степанича зараз же за боки. Староста пришкандибав, як качур. Ну і туди, всередину. Скрізь сургучем припечатали, всі прогоничі і запори, і ці, і сінешні двері. А у чиновника печатка — мов дубинка. Ну, запечатали і до Митрія Степанича пити чай поїхали.

— Клопотатися треба... до земського... до губернатора! — надсадно кричав хтось. — Як це так?.. А молитися де будемо?

Мосей весело відгукувався:

— Візьми-но, поклопочись... Він тобі печаткою башку розіб'є. Треба нам, дурням, поняття мати: печатка річ непорушна. Завтра будуть спалювати.

— Як це спалювати? Молінну, значить?..

Мужики ринули до Мосея.

— Молінну — не молінну, а все там — ікони та книги, та всяку четь...

— Не допускати, мужики!.. Що ж це, діди, робиться?.. Га? Діди!

Хтось завивав зловісним старечим басом:

— Антихрист прийшов!.. Антихрист!

— А Стоднев куди дивиться? Адже він багатий. Відкупився б.

— Він тобі відкупиться. За копійку він не то щоб брата, а самого бога обшахрує.

Я бачив, як дід підійшов до ганку, спираючись на палицю. Він довго дивився на замок з кривавим згустком печатки і плакав мовчазно і гірко.

У ці важкі дні оранки та сівби всі лягали рано, зараз же після заходу сонця, а вставали на світанку і їхали в поле. Але цієї ночі у нас довго не спали: до вікна підходили люди і про щось шепталися з дідом та батьком. Батько з Сигнієм пішли з сусідами, а дід заліз на піч і довго зітхав та бурмотів молитви. Бабуся нудила світом:

— Як би чого не вийшло, батьку... Справа ця божа, а для начальства — острожна.

Дід сердито відповідав:

— А ти собі лежи та молитву читай. Не з твоїм розумом міркувати про це. Ми нічого не знаємо, не відаємо.

Мати лежала на ліжку, а Катя на підлозі, і обидві спали. Я почував якийсь прихований неспокій і в хаті, і за відчиненими вікнами — у зоряній пітьмі на вулиці, але там була глуха тиша, тільки десь далеко злякано підьпадьомкала перепілка і жалібно тріщав деркач. Сумовито продзвонив церковний дзвін і довго тягнув, завмираючи: «гріхи-и», «гріхи-и», «гріхи-и»...

Вранці я прокинувся пізно, збудило мене гаряче сонце. Я розплющив очі і побачив над собою чадноголубі смуги світла: у димних сонячних променях мерехтіли різнокольорові іскорки пилу. Пахло щойно спеченим хлібом і пареним молоком. За вікном щебетали ластівки. У хаті нікого не було. В тілі відчувалась здорова радість і веселість. Жваво дзижчали мухи. Я скочив і висунувся з вікна. Повітря горіло сліпуче. Травичка на дорозі кучерявилась оксамитною вишивкою. Ластівки літали над травичкою і над дорогою цілою зграєю, легко, безжурно, переплітаючись у крилатій грі. За амбарами й хатами, на садибах, густими зарослями зеленіла черемха в сніжних мохрах квітів. П'яний мигдалевий запах линув звідти хвилями. Я вистрибнув у вікно і, обпечений сонцем, зразу поринув у м'яку небесну блакить. Хотілось літати, як ластівки, перекидатись у цій ніжній блакиті і золотому повітрі, співати і сміятись. Я вибіг за ріг хати, в холодок, під верби, і кинувся на прохолодну траву. Роями та вихорами тріпотіли по луці кульбаби, біла конюшина і рожеві проскурки. Десь квоктала невидима квочка і пищали курчата. Близько й далеко несамовито кудкудакали кури і сердито відгукувались півні. Дуже високо, в манливій синяві неба повільно ширяли дві шуліки.

Біля пожарного плоского сарая стояли старі насоси з дьвигими коромислами, схожими на рогачі, і сизі бочки на дрогах. Мосей сидів біля дощатої стіни і копирсав вергликом личакні. Молінна стояла, як і раніше, похмура й сліпа, а трохи далі — скособочена жигулівка з величезним замком на одвірку.

Самотня, старенька, з прілим солом'яним дахом, келія бабусі Наталії, вся засипана зсувами, з напіврозчиненим дворником, з голими кроквами, теж начебто доживала останні дні — ось-ось обвалиться і обернеться на купу гнилючків. Разів два я бачив, як до неї приходила тітка Маша. Вона вже не пишалась у панських спідницях, кохточках і черевиках, а носила сільський сарафан, на голові очіпок і темну хустку, заколоту по-старечому. До нас вона так і не заходила і з матір'ю не зустрічалась. Але я щодня неодмінно бігав до бабусі, щоб принести води з колодязя і нарубати в'язанку прутиків із старого плота. Задню стінку двора я вже всю вирубав, і всередині стало незатишно і моторошно. Маленька, горбатенька Лукер'я, з восковим, зморшкуватим обличчям, лагідно й молитовно доглядала бабусю і тихо, тремтячим голоском привітно казала мені:

— Бабусі вже зовсім погано стало. От-от сконає. Ночами дуже мучиться. Як із жигулівки її притягли, так і обмерла. Всі її покинули. Тільки Луконюшка й приходить. «Іди, каже, відпочинь, бабусю Лукер'є. Я посиджу з Натальюшкою, поклопочусь...» Такий вже хороший парубчак, наче отрок світлий. Ти

вже, голубок, поглядай. Побачиш, як я тобі хусточкою махну, — так і знай: упокійлась бабуся.

У матері щодня були заплакані очі, і вона здавалась чи то стомленою, чи то хворою. Настала робоча весняна пора, і її рідко відпускали до бабусі. Вона виїздила разом з мужиками на поле і поверталася смерком. І коли я зустрічав її, обвітрену, засмаглу, заморену, біля двору, вона болісно усміхалась мені і пошепки запитувала:

— Чи ж відвідав бабусю?..

Я з образою на неї і з жалем до неї відповідав крізь сльози:

— Її всі покинули...

Мати швидко відходила від мене і витирала фартухом сльози.

І от зараз я дивився на сліпеньку хатинку бабусі, і ранкова моя радість погасла. Чекав: ось вийде горбатенька Лукер'я і махне мені хусткою.

Молінна з щільно зачиненими залізними віконницями, з іржавими плямами на шершавій зелені здавалась таємничою і зловісною. І через те, що там було моторошно і загадково, мене нестримно поривало піти туди, знову побачити сургучні печатки і прислухатися: чи не чути там, всередині, яких-небудь примарних голосів, стогону та шурхоту, які бувають під час «стояння»? Мені здалось, що всередині молінної щось глухо упало і хтось жалібно гукнув мене. Я дуже ясно почув своє ім'я. У мене заколотило серце від страху, і я, зацікавлений, пішов до молінної, підкоряючись цьому жалібному голосові.

Позаду стогнала бабуся Анна і кликала мене злякано:

— Іди-но сюди! Вернись-но! Біжи-но, що я скажу тобі!

Бабусю я вперше побачив такою сердитою і зляканою. У неї тремтіли руки і голова, а тьмяні очі застигли від жаху.

— Ти це що надумав, окаянний? І не смій ходити туди. Гріха з тобою не оберешся.

І штурханами погнала мене додому.

Митрій Степанич у сатиновій сорочці, підперезаний ремнем з бляшками, у сап'янових татарських чоботах, гладко причесаний, побрязкуючи ключами, пройшов через вулицю в комору хисткою самозадоволеною ходою, зосереджено сутулячись. На ходу він тихенько щось співав на другий глас. За ним такою ж самозадоволеною ходою, мов доросла, випинаючи живіт, як її матір, виступала Таньонка. Важкі залізні двері з вереском відчинились, і вони зникли в пійтмі. Коли пролунав цей пронизливий вереск залізних дверей, мені почулось: «Іди-и-іди-и!..» І я, забуваючи про все, кинувся прожогом до комори, щоб глянути на купу скарбів, схованих всередині цих кам'яних стін, і подихати прохолодним ароматом кумачу, ситцю, гасу та якихсь інших невідомих мені товарів. Як і завжди, я спочатку нічого не побачив, осліплий від сонця, потім помітив, як Митрій Степанич вийняв звідкись із-за грубених мішків четвертий бутель з прозорою рідиною. Він боязко обернувся і підозріло втупився в мене.

— Геть звідси! — цикнув він на мене: — Ач, носа суне, поганець! Чого тобі треба?

— Це ж Федянька, татку, — заступилась за мене Таньонка.

— Це все одно. Ще вкраде що-небудь. Геть, тобі кажуть! Дай-но, Таньонко, онде віник. Я тебе віднаджу, відучу, як підглядати.

Я відбіг од дверей, а Таньонка, наслідуючи батька, теж гукнула мені вслід:

— Я тебе, поганцю, відучу! Вік будеш пам'ятати. Більше сюди — ані ногою. І не підглядай. Геть, поганцю!

Мені стало боляче від образи і соромно через те, що мене прогнали так грубо і незаслужено. Я спочатку розгубився, а потім розізлився і гукнув мстиво:

— Кворак! Жабка-ляпка!..

І втік до своїх воріт. Мені було цікаво, що вони винесуть із комори, і я став чекати, вистромивши голову з хвіртки. Низько над землею літали ластівки, щebetали, трепетали крильцями. Вони гралися зі мною — прослизали так близько, що мало не зачіпали мене. І все в мені буяло радістю, здоров'ям, бо я купався в гарячому, іскріючому повітрі, бачив сине миле небо і зелену травичку, яка уперто, невтримно вкривала землю і тут, біля двора, і там, за дорогою, заповзала навіть на дорогу і дряпалась на каміння комор. Це могутнє, невтомне життя вирувало скрізь, і я всією маленькою істотою своєю якимось почував його бурю.

Із комори вийшла Таньонка і понесла на животі ящик, накритий хусткою. Вона оглядалась, як злодійка, і квапилась до свого ганку. А Митрій Степанич з бутлем у руці ретельно замкнув залізні двері і пішов слідом за Таньонкою, так само квапливо і так само оглядаючись на всі боки. Я вбіг у хату і крикнув бабусі з порога:

— Митрій Степанич четверть горілки додому потаскав, а Таньонка — ящик з гостинцями!

Бабуся сердито і з страхом накинулась на мене:

— А ти не підглядай, дурню. Митрій через тебе на діда звирітсья. Дід у боргу в Митрія. І не наша справа, кого він там горілкою та гостинцями частуватиме. Начальство чекає — от і буде його улещувати. Може, молінну розпечатають. А ти, коли бачиш що, не кричи і не плещи. Тримай собі на думці. Не тягнуть за язик — мовчи, а катуватимуть — зуби зціпи: «Знати нічого не знаю і відати не відаю».

Опівдні знову забряжчали дзвіночки й бубонці, і до молінної через луку промчала тройка, а за нею — пара вгодованих коней, запряжених у брудний тарантас. На тарантасі сидів такий самий вгодований, з набряклим від пияцтва обличчям ключівський піп у чорному капелюсі і в фіолетовій рясі. Так само, як учора, з тарантаса вискочив усатий пристав у білому кітелі, у блискучих чоботах, і той самий сухотний чиновник у чесучевому сюртуку

з широким розрізом позаду. І знову статечно пройшов Митрій Степанич і пришкандибав Пантелей, у бекешці нарозхрист, змахуючи бородою. Швидконогий Кузяр, чорнявий, засмаглий, в червоній сорочці без пояса, босий, підхопив мене під руку, і ми, не слухаючи стогонів та крику бабусі, чимдуж кинулись до молінної.

— Зривати печатки примчали... Мосей уже дрова притяг — палитимуть ікони і книжки...

Кузяр спинився, підстрибнув на місці і засміявся. Гострі чорні оченята його лукаво заблищали.

— А я знаю, а я знаю... а тобі не скажу...

— А я сам побачу і тебе не спитаю... Я ще вчора в молінній був і бачив, як печатки скрізь накладали.

Очі його знущалися з мене, і він реготав мені в лице.

— Ех ти, губан! Чув дзвін, та не знаєш де він. Дурень бачить тільки горобця на носі, а розумному, як сичу, — і ніч не перешкода. Ти подивись, що зараз буде, — лопнеш від сміху.

І він почав танцювати і перекидатися на траві. Я стояв перед ним розгублений: він і цього разу тріумфував наді мною. Раптом він випростався і зловісно проспівав:

Никому так не досадно,
Как нашему Фельке:
Все неладно, все нескладно —
Ни хрена, ни редьки.
Сам — на печке,
Нос — в горшечке,
А язык — на речке...

Спантеличений, я побіг до молінної, а він реготав мені вслід і кричав:

— Не біжи сам, а то в жигулівку замкнуть. Давай разом. Двом вільніше обдурити їх. Якщо хапатимуть — стрибай у байрак...

Тут він знову хотів обдурити мене: стрибати у байрак із стрімкої кручі в десять сажнів завглибшки, та ще в річку, міг тільки безголовий або сліпий. Але довід його — бути разом і не давати другого скривдити — був мені на руку. Я спинився і почекав його, але він підійшов неквапливо, поважним кроком і пройшов мимо, як чужий, і навіть не глянув на мене. Я теж пішов лівим кроком, перевальцем, як мій батько, і круто звернув убік, до задньої стіни молінної. Кузяр, вражений, спинився і з тривогою спитав:

— Ти це куди... Гей! — Але я не відповів йому і не обернувся. — Зажди-но, зажди! Чого це ти розізлився? Адже я жартома.

— А я здаля хочу дивитись, як ти у байрак стрибатимеш.

Я оббіг навколо молінної і спинився біля ганку. Двері були вже відчинені, і зсередини глухо і розкотисто виривався хрипкий голос пристава і гоготання попа. Кузяр крадькома виглядав з-за коней і з переляканим обличчям манив мене рукою. Мосей за-

дів на чурбаку біля передньої стіни пожарного сарая і плів личаки. Це було не в його звичай: він був жадібний до всяких видовищ, а тут перед ним відбувались такі події, які зразу зігнали б його з місця. Я хоч і маленький був, але добре знав Мосея. Значить, він не хотів підходити до молінної і вирішив показати, що його справа — сторона, а начальство — сила небезпечна, і ненароком він може потрапити під гарячу руку і зазнати лиха. Кузяр здаля дивився на мене з заздністю, і мені було приємно бачити, як він несміливо поглядав на молінну і на кучера, бородатого мужика, який скручував цигарку. Кучер погрозив Кузяреві батогом, і Кузяр кинувся бігти назад.

Становий ричав усередині молінної, як злий пес, і мені здавалось, що він б'є і старосту, і Митрія Степанича. Кучер повернув обличчя до молінної і прислухався. Він підморгнув мені, кивнув головою на відчинені двері і усміхнувся.

— Бунтує... — пояснив він поблажливо: — Страх як любить бушувати! Через це й захрип. Нічо-ого! — заспокійливо закінчив він. — Перебушує — ликом стане і почне скаржитись, як баба. Тут йому тільки горілки давай — четверть вихлепче. Почуваю, застряне він у вашого кулугура на добу: чогось дуже вже оскаженів. Мучиться з ним судейський. Науковий чоловік, покірливий, мов дівчина, через це і в сухоти себе загнав.

Поки він бурмотів, нудьгуючи і покурюючи, до мене несподівано підійшли Мосей і Кузяр. Мосей з личаком і ликом у руках морщився у боязкій усмішці, а Кузяр сміливо стояв поперед нього і зухвало показував мені язик.

На ганок з гуркотом вибіг пристав і хрипко загорлав:

— Драбину сюди!.. Пройдисвіти! Драбину! Я тебе, Стоднев, у тюрмі згною, а тебе, старосто, зараз же відправлю у стан! Злодії, острожники! Все розграбували. Але відповідайте мені, як це сталося, що всі печатки цілі — і на дверях, і на вікнах, і підлога не порушена, і стеля не пошкоджена, — а все, що було в молінній, безслідно зникло? Відповідай, Стоднев! Ти за все відповідаєш.

Митрій Степанич лагідно і шанобливо вклонився йому і безпорадно розвів руками.

— І сам не збагну, пане становий, — вірите чи ні. Я лежав, горем приголомшений, і плакав від великої біди. Хіба я допустив би прикласти нечисті руки до святині нашої? Скоріше заповідав би собі смерть... Я сам уклінно благаю вас вчинити строге слідство і покарати розбійників.

Пристав вхопив за бороду Пантелея і почав смикати її з боку в бік.

— Тобі, мерзетникові, доручено охороняти будівлю. Де ти був, чортова борода? Де був?

Пантелей з вираженими очима, очманілий, верещав по-баб'ячому:

— Ваше високоблагородіє, помилуйте!.. Не винен. Сторожа

ви не веліли ставити, а ключі з собою взяли. Відпустіть бороду, Христа ради... Негоже мені при батьощі.

— А-а, негоже? Все помело твоє вискубу, негідник!.. Який з тебе староста, коли в тебе під носом очищають речі з опечатаної будівлі. Адже тут не один пройдисвіт працював, а ціла юрба. Це ж не просто крадіжка із зломом, а хитра махінація. Ти розумієш, що жодна печатка не порушена, ніде нічого не пошкоджено. Ознак немає... а все зникло, як дим. Що ж тут, по-твоєму, чорти чи ангели працювали?..

— Не можу знати, ваше високоблагородіє. Я сам доручив постерегти Мосееві, пожарникові. Його допитайте.

Пристав розлючено рвонув бороду старости, видер жмут волосся і шпурнув йому в помертвіле обличчя.

Чинovníк поморщився і щось пробурмотів йому. Становий смішно підстрибнув і вперся руками в стегна. Нагай гадюкою повзав по синіх штанах з червоною смужкою.

— Прощу вас не втручатися. Я краще за вас знаю, як з ними, каналаями, розмовляти. Вони не розуміють вашої тонкої мови. А мій мат до самих їхніх тельбухів доходить. Гей, ти, цапе драний! — рывкнув він на Мосея. — Оце так ти вартував! Я тебе, як сидорову козу, відшмагаю. Проспав, чортова твоя башка!

Мосей закланявся, затріпотів і став схожий на дурника.

— Я, пане, страшенно боюсь усяких печаток. Аж серце в мене заходиться. Я так і старості сказав: «Пантелею, мовляв, Осипичу, від казенної печатки я обмираю. Та й куряча, мовляв, сліпота в мене...» А він каже: «Поглядай, Мосею!» А я, кажу, Пантелею Осипичу, нічого не бачу, хоч в око стрель. Про курячу сліпоту він, староста, давно знає. Що в мене бог одняв, того й староста не подарує.

— Ти, мармизо! — заревів пристав, вирячивши червоні білки. — Хто ти такий — йолоп чи дурня строїш?

— Ми — люди темні, пане. Знати нічого не знаємо і відати не відаємо. А це ти справді: дурні — народ веселий.

— Ну, ти справді йолоп.

— Це вірно, пане: в бороді гречка цвіте, а в голові й на зуб не орано.

— Тягни сюди драбину, бовдуре!

— Я мерина запряжу, пане, драбини, на grindжолах... Їх піднімати артілля треба. П'ять сажнів у кожній... аж до гребеня. Ще за кріпацтва збивали.

Піп стояв увесь роздутий і колихався від п'яного сміху.

— Здорово! Здорово обдурили тебе, приставе! Всі кінці сховано... Ану, розрубай гордіїв вузол.

Червоне лице старости обливалось потом, і мутні краплі падали з носа на бороду. Чинovníк не зводив очей з Мосея, лукаво усміхався. А пристав шаленів, бив кулаком по перильцях ганку і сам обливався потом.

— Ну, любуйтеся, Миколо Івановичу, на цю брудну тварюку. На біса мені твої grindжолі, опудало вороняче... Драбину! Сюди, до луток! А личак навіщо приволік?

— Мої личаки, пане, для мордвів. Зносу їм немає. Від моїх личаків мені по всій округі слава.

Староста збіг сторчкака з ганку і зашкандибав товстими ногами до пожарної. Мосей догідливо усміхався, як дурник.

На нас ні начальство, ні Митрій Степанич не звертали уваги: ми для них не існували. Непомітно ми зійшли на ганок, потім шугнули у передпокій, а з передпокою в молінну. У просторій кімнаті, пропахлій ладаном, в туманній півтемряві, товсті ребра стін були голі, мертві, у квадратних плямах: всі ікони, і великі і маленькі, складні і хрести зникли. Ліворуч, на полицях, теж не було книг. Налой стояв обдертий, тонконогий і розчепірений. З стін і з віконних луток обдерті були навіть рушники та бісерні прошивочки. Не блищали і високі свічники, а з стелі була зірвана і панікадильниця. Молінна була похмуро порожня і здавалась страшною. На залізних прогонах віконних луток я помітив чорні, як вар, печатки на дощечках з застиглими потоками сургучу.

Хтось хитро і спритно обдурих станового і цього чиновника, і вони пошилися у дурні. Печатки були цілі і непошкоджені, підлога і стеля не порушені, а ікони і книги безслідно зникли. І це була, справді, загадкова робота: як могли люди пробратися у надійно запечатану горницю і винести все до дрібниць? Згадалися Паруша і Мосей з Архипом, яких вона повела з собою і про щось з ними радилась. Але Мосей і Архип були «мирські», а Паруша, як баба, нічого не могла зробити: жінок не допускали розпоряджатися в молінній, як нечисту плоть. Значить, тут хазяйнував тільки Митрій Степанич, настоятель. Але він здавався таким засмученим і пригніченим цією бідною, що не можна було й підозрівати його участі в цій таємничій події. Згадалась і нішняя ніч, коли батько і Сигній незвично зникли кудись надовго, і я заснув, не дочекавшись їх. Чому бабуся Анна турбувалась про мене сьогодні вранці і сердито наказувала мені бути німим і не підходити до молінної?

Становий ще хрипів на вулиці, але голос його лунав далі і глухіше: мабуть, він зійшов з ганку. Забряжчала залізна віконниця, і в порожній молінній цей брязкіт загуркотів, мов грім. Ми вибігли на ганок, і я побачив, як становий сам ліз по драбині вгору, заглядаючи в щілини між різьбленими і накладними лутками й вінцями, засував туди пальці, трусив усю віконну споруду і ричав:

— Ні чорта!.. Ніяких слідів!..

Він зліз і наказав Мосееві перетягти драбину до іншого вікна.

— Миколо Івановичу, прошу!.. — запросив він чиновника. — Обслідуйте самі: можливо, у вас око гостріше.

Чинovníк усміхнувся і заперечливо похитав головою.

— Ні, звільніть від цього. Я в таких справах профан. Обслідуйте самі.

— Це що значить? — з ехидною злістю прохрипів становий. — Хочете на чужій спині проїхатись?

— Я нічого не хочу. Дайте мені спокій. Покличте тямущих людей, нехай вони і обслідують.

— Це кого ж? Цих пройдисвітів і шахраїв? Дякую за пєраду.

І він розлючено поліз до другої лутки. Тут він затримався довше і навіть сунув свій червоний ніс у пазуху між стіною і луткою і понюхав разів два старе дерево. Так він облизав усі вікна і лихий повернувся до ганку.

— Пишіть акт, Миколо Іваничу, і обов'язково підкресліть, що в цьому кулугурському капищі, безсумнівно, орудував чорт. Наверху, на підлавку ніяких ознак: накат твердий, без пошкоджень, підлога теж не піднімалась.

— А якби й піднімалась, — зауважив у тон йому чинovníк, — то винести такі громіздкі речі, як ікони, не можна: навколо глухий кам'яний фундамент. Та й пробратися всередину людині неможливо: продухи в одну цеглину, та й ті закопачені.

— Можете писати, що завгодно, будь ласка, мене це не турбує. Одним словом, чисто зроблено. Нехай розбирається в цьому сам губернатор. Стоднев, запрошуй снідати! Ходімо! Не забудь розпорядитися дати вівса коням та піднеси чашку горілки кучерові. Вона тобі однаково дешево коштує — безакцизна. Ну, батюшко, залишається нам з тобою одно — напитися по саме нікуди...

Піп глухо сміявся.

Товсте обличчя Пантелея вже розпливалось у догідливій усмішці, і він, підбадьорений становим, погладжував свою широку бороду товстими пальцями. Гроза минула, і пристав, після лютого вибуху, рветься до багатого стола Митрія Степанича, де у графині міниться всіма барвами райдуги горілка. Але сам Митрій Степанич стояв осторонь, опутивши голову. Пошипуючи ріденькі волосинки на підборідді, він дивився застиглими очима в землю. Чинovníк чомусь весело усміхався і підморгував мені і Кузареві. Мене особливо приваблював його портфель, складений вузькою халявою з блискучими бляшками.

— Ну, веди, Стоднев! — гримотів становий, підхоплюючи Митрія Степанича і попа. — Нічого прикидатися преподобним угодником. Ти такий спритний пройда, що можеш замести які завгодно сліди... Тобі б замість кулугурського наставника бути ватажком банди злодіїв. А ти, Пантелею, хоч теж мирорід, але не годен у слід ступити цьому шахраєві.

І становий зареготав, задоволений своєю дотепністю. А Митрій Степанич ображено і з сумірною гідністю проспівав тремтячим голосом:

— Мені прикро і гірко, пане становий, як ви мене знеславлюєте. Від цієї біди я місця собі не знаходжу. Я почуваю, що це мирські з пустощів зробили, а як — і ради не дам собі. І справи цієї я не залишу. Богом прошу не наводити на мене безчестя. От пан... Не знаю, який його чин... може подумати всяку скверну... теж і батюшка...

— Ну, ну, очей не замилюй! — реготав становий. — Пішли! У нього, Миколо Іваничу, рідкісний балик, і навіть є коньячок з чотирма зірочками. Батюшці добре це відомо.

Чинovníк весело усміхався.

Кузяр засміявся і переможно штовхнув мене у бік:

— А що я тобі казав, ну? Бач: хруснуло, як горіх, шуснуло, як у міх.

І нетерпляче додав пошепки:

— Це Мосей з Архипом... Вікна з лутками вийняли, а потім знову вставили. От мастаки!.. Чорта з два дізнаються...

Мосей радів і сміявся, вискаливши стерті зуби. Коли всі пішли лукою, а кучер поїхав слідом за ними, він забурмотів, клацаючи пальцем по личаку:

— Розумних печаль прикрашає, а дурні — народ веселий.

XXXIV

Сход громади збирався звичайно біля пожарного сарая, коло молінної. Натовп дідів та мужиків, тісно збитий і збудований, галасував на весь майдан. Ми, малолітки, завжди збігались до цього натовпу, слухали різноголосий гамір. Для нас це було розважливим видовищем. Хлопчаки прибігали і з тієї сторони, і з далеких кінців довгої вулиці. Тут уже забувались ворожі відносини між зарічниками й нами: ми начебто теж брали участь у громадських справах. Тут зав'язувалась нова дружба з однолітками тієї сторони і з тими, хто жив на різних краях села. Кузяр був своєю людиною серед усіх хлопчаків, і з кожним у нього були якісь свої справи. Він самовпевнено і незалежно поводився в тій чи іншій групі хлопчаків, наче мав якусь владу над ними. До нього ставилися з боязкою повагою. Він був у курсі всіх подій, які відбувались у повсякденному житті парубчаків і тієї і цієї сторони. Його витівки з кошеням і розгоном арештованої худоби облетіли все село і остаточно зміцнили його авторитет.

Шустьонок, синаш сотського, кремезний, коротконогий, без шиї, підходив до мене поважно, з гідністю дорослого парубка і з хитрою, тямущою усмішкою казав недбало:

— Ну, кулугуре, як діла? У жигулівці ще не сидів?

Його маленькі колючі очі підозріло втуплювались в моє обличчя. Ніхто з хлопчаків його не любив і завжди відходили від нього з недобрим почуттям. Всі боялись його і відмовчува-

лись на його злі насмішки та каверзні запитання. Поводився він з усіма, навіть з дорослими хлопцями, зарозуміло, зухвало, чванливо, і вихвалювався:

— Я сильніший за всіх на селі: хоч не б'юсь, а у кожного душа в п'яти ховається. Скажу татові, що мені на думку спаде, і він усякого в жигулівку засадить.

Тільки Кузар поводився з ним незалежно і шулився, стикаючись з його пронизливими очима. Одного разу я випадково побачив, як Кузар молотив його за пожежною і примовляв:

— Не підглядай!.. Не підслухуй!.. Не пристрашай!.. Я, брат, не боюсь твого татка... Я і йому можу цвях забити аж до головки...

Щустьонка вайлувато відбивався короткими ногами і з жалібною злістю благав:

— Не треба... Я не б'юсь... Я тобі нічого не зроблю. Ти тільки при інших мене не бий. Я тобі в заставу п'ятак дам.

Відтоді я вже не боявся Щустьонка і на його наскоки сміявся йому у вічі і мучив його натяками:

— Ну, ти не потикайся, коротихо! А то, брат, я тобі заб'ю цвях аж до головки. І в заставу візьму не п'ятак, а гривеник.

Він розгублено дивився на мене і сипів:

— Це ти що товчеш? Який такий цвях? Яка заставка? Почекай, дізнаєшся, де шури водяться.

— Я і так знаю, де шури ловлять. Я і не за пожежною битиму тебе. Ти нас з Кузарем не зачіпай...

— Зажди, — погрожував він з трепетом в очах, — я тобі, дай час, пригадаю... покаєшся...

І ми стали непримиреними ворогами.

Сход звичайно збирався після обходу десятського з паличкою в руці. Цей десятський, білявий, без брів, з жовтим жмутком бороди, босий, стукав паличкою у вікно і пронизливо кричав дряблим голосом:

— Хазяї! На сход ідіть! Про податі, про повинності...

Але тепер, під час весняної оранки і сівби ярових, сход не збирався. І сталося зовсім несподівано, що всі наші мужики опинились дома і на чолі з дідом пішли до пожежної. Звідусіль потяглися зеленою лукою діди з палицями, молоді мужики і хлопці. Сход збирався без обходу десятського. Старости на селі не було: він кудись поїхав у своїх торговельних справах. Помчав до міста на своєму гнідому інохідчику у плетену тарантасі і Митрій Степаніч. Ми, хлопчики, звичайно, теж побігли до пожежної. Кузар уже крутився в юрбі мужиків, які галасували на весь майдан. Про що вони галасували, зрозуміти було важко, але я чув тільки окремі слова: «земля... угіддя... не давати Стодневу... громадою... обчеством... до пана...»

По селу давно вже гомоніли про те, що Ізмайлов продає панську землю стороннім багачам. Митрій Степаніч теж їздив не раз на панський двір і намагався купити двісті десятин хорошої

землі на тій стороні, між березовим гаєм і Червоним Маром. Цей гай ховався в широкій балці версти за дві від села, а Червоний Мар — високий курган, схожий на коровай, — стояв самотньо на обрії за панським двором. Мужики не могли примиритися з тим, що цей чорнозем, який вони частинами орендували в пана, може вислизнути від них і потрапити до рук Стоднева. Вони кілька разів посилали виборних до Ізмайлова клопотатись, щоб це угіддя було продане громаді. Ізмайлов проганяв їх, але щоразу подавав надію — обіцяв узяти до уваги їх потреби. В останній раз, узимку, до нього послали Серьогу Каляганова і Миколая Подгорнова, сміливих мужиків, остаточно сторгуватись і закріпити за громадою цю землю. Ізмайлов призначив по сто карбованців за десятину і зобов'язав гроші виплатити в два строки. Мужики стали просити розстрочки на десять років. Ізмайлов вимагав гроші «на бочку». І коли «бувала людина» Миколай Подгорнов почав умовляти його своїм міським говорком, Ізмайлов схопився за нагай. Серьога розсердився, вхопив його за руку і похмуро порадив:

— Ти, Митрію Митричу, нас не займай: сам знаєш — удари-ти можу. Ми прийшли до тебе в любовній справі. Мужики на пана горби гнули, землю потом своїм поливали і, значить, земля до нас повинна відійти. Все одно не бути цій землі у мироїдів.

Щоб відчепитись від цих мужиків, Ізмайлов дав їм якусь неважну обіцянку.

А тепер стало відомо, що землю купує Стоднев, і цими днями купівля буде оформлена в місті. Можливо, Стоднев і поїхав у Петровськ в цій справі.

Такого багатолюдного сходу я ще ніколи не бачив: звичайно, коли скликав десятський, неохоче плелися самі діди, і зборами розпоряджався Пантелей з писарем. А за писаря служив син Мосея — Павлуха, худий і високий хлопець, похмурий і небалакучий, з довгим, важким носом і завжди опущеними очима. Він був мов чужий Мосеєві і тримався од нього окремо, а Мосеєві допомагав у пожарній справі і по господарству молодший син Миколька, підліток, такий самий веселий чудодій, як батько, але високий на зріст, як старший брат.

Отаманом цього багатолюдного сходу виявився зовсім несподівано Микитушка. Його підняли на grindжолі, де лежали багри і драбини, і він вклонився в різні сторони. Весь натовп замовк і тісно скупчився навколо нього. Спокійно і виразно він заговорив, не підвищуючи голосу:

— Мужики, ви мене підняли над собою і хочете почути слово істини. Не відмовлюсь. І правди ради нічого не побоююсь. А правда наша — труд на божій землі, труд без здирства. Митрій Стоднев — на вигляд богослов, а в душі брехун і вбивець правди. Громаду задумав він пограбувати. Землю, яку обробляли наші діди і прадіди, відняти у нас хоче. Ворог він наш, а не друг і не вчитель. Підемо до пана всією громадою і скажемо йому:

«Земля наша, ми трудом вросли в неї, і видерти коріння наше з неї ніхто не в силі і не в праві. Пан не повинен їти супроти громади...»

Хтось надривно крикнув:

— Микито Вуколичу, а якщо пан прожене від себе громаду? Вони, собаки, на громаду не вважають...

Хтось не втерпів і з злісним сміхом перебив першого:

— Вони на громаду — з матюками та нагаями, а перед багатими — горницю нарозпашку...

І ще хтось злісно додав:

— Нам, бач, ближче тюрма, а їм — золота калитка...

Натовп захвилювався, заворушився і знову загомонів. Микитушка суворо і викривально оглянув усіх і підняв руку. Натовп знову замовк і з нетерплячим очікуванням втупився в нього.

— А коли, мужики, пан не зглянеться на нас і багатством Митрія та брехнею його спокуситься... — Він замовк і з допитливим запитанням в очах повільно оглянув натовп. — Чи готові ви, братове, дружно правди добиватись?.. Якщо немає у вас віри та якщо відрікатися будете, як Петро від Христа, краще по домах розходьтесь...

— Готові, Микито Вуколичу! Всі підемо.

— Звісно, підемо! Супроти громади ніякий пан не встоїть.

Серед гамору надривався голос Ваньки Юльонкова:

— Все одно, мужики... Громадою весь світ тримається... З восьмини і лиха біда не зіпхне...

Батько стояв осторонь з Миколаєм Подгорновим, бувалим мужиком, і про щось з ним розмовляв, несхвально поглядаючи на натовп. Миколай, стрижений під польку, в штанах і піджаку, хоч і босий, дивився на мужиків недовірливо.

Микитушка вгамував натовп і рішуче, суворо оголосив:

— Коли не відступитеся та коли пан громаді відмовить, всім виїздити з сохами і заорювати панську землю. Всією громадою, на всьому вгідді... І так без обніжків... спільною толокою...

Хтось ехидно перебив його:

— Без обніжків... та ще і спільною толокою... Без питань залишишся... Адже ми не святі...

Микитушка не відповів на вигук і закінчив з урочистою суворістю:

— А зараз підемо всі до одного, від малого до старого. Я ватажком з вами піду, а поруч мене премилый і невідступный Петруха Стоднев і Фома Селіверстич.

З палицею в руці, з високо піднятою головою Микитушка вийшов з натовпу, а обабіч нього Петруха Стоднев і дід. Як завжди, Петруха був пристойно одягнений — в чоботах, в чистій червоній сорочці, підперезаній ременем, і в картузі. Обличчя його було стурбоване, задумливе, бліде. Дід, теж з палицею в руці, теж у чоботах, ішов статечно, покірливо, опустивши брови на очі. І з обличчя його видно було, що він мимоволі виконує

що повинність, хоч і задоволений честю, яку йому зробила громада. Попереду них виступав, розмахуючи руками, Кузяр. Мені теж хотілося підбігти і піти поруч них, але я не міг побороти страху перед дідом.

Весь натовп потягся за Микитушкою, Петрухою та дідом. Лахматі, бородаті, в домотканих сорочках і штанах, мужики й хлопці довгою юрбою пройшли повз наше прясло вниз, до верб. Цією дорогою, найкоротшою, баби ходили по воду до колодязя. За колодязем через річку були перекинуті жердини. Але річка була мілка, прозора, а піщаним дном, а на перекатах у різнокольорових камінцях, і люди переходили її вблід.

За пряслом стояли бабуся з матір'ю і Катя. Коли я разом з ватагою хлопчаків хотів побігти збоку натовпу, мати тривожно покликкала мене, а бабуся простогнала:

— Не ходи... і не думай бігти з ними на панський двір! Там собаками зацькують. Ще не знати, що буде. Може, і лиха біда станеться.

Мати так благально і боязко дивилась на мене своїми великими, страдницькими очима, що я від жалю до неї не міг рушити з місця.

Коли передні переходили річку, задні ще тільки підходили до спуску. Але йшли не всі: дехто з мужиків, боязко озиралось, подався назад лукою. Біля пожарної разом з Мосеем стояли два високі мужики: старший син Мосея Павлуха і сотський Гришка Шустов. Павлуха стояв похмуро і мовчки, а сотський погрожував кулаком услід натовпу і матірньо лаявся.

— Я вам покажу, ельоха-воха! Ще чого, бунтувати надумали... Бачив? Петруха Стоднев — у ватажках разом з Микитою. Ну, хоч Микита — безумний, ельоха-воха. А Петруха — що? Мститись братові. Сидів у тюрмі і ще насидиться. В мою частку — та раптом бунт! Чи ж мислена це річ!

Він вхопив писаря під руку, і вони широким кроком пішли лукою на довгу вулицю!

Ми стояли біля прясла і дивились, як натовп сходить на панську гору, як по одному, по два відставали мужики від хвоста натовпу і розходились у різні сторони. Але юрба людей все-таки була велика і густа. Слідкували ми за нею, аж доки вона не зникла за ребром крутого довгого урвища на тій стороні.

Катя веселими очима проводжала мужиків і сміялась.

— Вряди-годи взялися за ум наші тюхтіі! Я б теж пішла попереду. Хіба я гірша за Юльонкова, чи що? А нас, жінок, і за людей не вважають. Який безстрашний Микитушка! За правду він і життя не пожаліє. А Петі Стодневу і ціни немає.

— Ох, дурні, дурні!.. — примовляла бабуся із сльозами на очах. — Куди пішли, навіщо пішли?.. Хіба можна супроти пана сварку заводити? Адже в дугу зігне... З сильним не борись, з багатим не судись... І чого це батько наш встряв на свою голову?..

Катя сміялась.

— Татко ніколи не пропустить, коли шматок урвати можна. А за землю він голову заставить.

Мати пожвавішала і стала квапливо розповідати, як вони разом з бабусяю Наталією мандрівницями потрапили в село, охоплене бунтом, і ледве ноги винесли.

Мені було прикро, що мене не пустили з мужиками на панський двір, і я заздрив Кузяреві та іншим хлопчикам. Чому Кузяр користується волею і робить, що хоче, а я в неволі і мушу робити те, що мені наказують? Кузяр і дома поводитьсь так само вільно і незалежно, як і на вулиці: батько його — Кузьма, якого всі звали Кузя-Мазя, — був тихий, мовчазний, пригнічений бідністю мужик. Чомусь у нього завжди тремтіли руки, і він начебто боявся взяти сокиру, граблі, лопату. Сина він зовсім не помічав, а коли зустрічався з ним, в очах його здригався подив.

Мати, Груня, раз у раз кричала і на сина, і на чоловіка, і на курей, і на все, що потрапляло їй під ноги. Навіть на вулиці, з коромислом на плечі, зустрічаючись з бабами, галасливо скаржилась на своє нещасливе життя.

Проте Кузяр почував себе між батьком і матір'ю привільно. На батька не звертав ніякої уваги, а коли Кузя-Мазя просив його винуватим голосом допомогти прибрати у дворі або поїхати з ним на поле скородити, Кузяр усміхався і зневажливо відповідав:

— Сам поїжджай, ніколи мені. У мене своїх справ по саме нікуди.

Батько зітхав і не тривожив більше його. Мати накидалась і на батька і на Кузяра:

— Який з тебе батько? Тюхтій ти, а не батько. Розпрокааний парубчак! Вольник який!

Кузяр сміявся і владно спиняв її:

— Ну, чого розкудкудакалась? Без тебе не знаю, що мені робити? Чого ніс сунеш не в свої справи?

Мати хапала рогац, а він спокійно підходив до псі, відбирав рогац і ставив його в куток.

— Ти чого це з рогацем? Я ж не чавун.. І звідки ти така недоладна?

Але іноді його обіймало бурхливе бажання з ранку до почі поратися по господарству. Він і гній чистив на дворі, і вивозив його на садибу, він і соху, і борону лагодив, постукуючи сокирою та молотком, він і по воду на річку їздив, він і на поле вдосвіта виїжджав, і працював сам, хазийшовито покрікуючи на батька. І батько підкорявся йому.

Одного разу, коли я прийшов до них у хату, Кузяр дбайливо клопотався коло матері, яка лежала на саморобному ліжку. Він був невпізнаний серйозний і зустрів мене байдуже, як дорослий мужик. Груня стогнала і плакала:

— Смертонька моя прийшла... Ванюшко, дорогесенький мій, сил моїх немає... Згоріло все у мене всередині, Ванюшко...

А він накладав їй на живіт гаряче мокре шмаття і строго заспокоював її:

— А ти не кричи — всіх ластівок полякаєш. Маленька ти хіба, чи що? Я без бабки Лушонки вилікую тебе. Не вперше ж. От прогрію живіт — всю хворобу потом вижену. У мене рука легка.

— Ванюшко, — стогнала Груня, — дорогунюшка мій!.. Що б я без тебе робила?.. Ангель ти мій хранитель!..

Він засміявся, але якось на диво ніжно.

— Ну, сказала!.. Лежи і мовчи. От шуби покладу на тебе — зразу полегшає. Заснеш — і мов рукою зніме.

Він поклав на матір два кожухи та повсть і наказав:

— Лежи і не ворухись. Спи і потій. Дивись, не вставай... Слухайся! А то лятимось.

Через вулицю він ішов попереду мене і за амбарами раптом обернувся.

— Иди собі! Я не хочу гратись... Чого зараз до мене прийшов? Мені зараз усе остогидло.

Його худе личко з випнутими вилицями та підборіддям тремтіло від болю. З очей його текли буйні сльози. Потім він ткнувся обличчям у стару стіну амбара і схлипнув.

— Помре вона скоро... я знаю!.. У неї все нутро згоріло...

Я не міг стерпіти його сліз і обняв його.

— Ти не плач, — прошептав я крізь сльози. — У мене теж мамка хвора... Мені теж її шкода...

Він обхопив мою шию рукою, і так довго простояли ми обнявшись, вперше зв'язані спільною печаллю...

З панського двору, приглушений відстанню, долинув собачий гавкіт. Гавкіт лютішав дедалі більше і перетворився на гарчання.

Бабуся зітхала і тужливо приказувала:

— Погризуть їх собаки... На панському дворі завжди вони були злі, як вовки. На моїй пам'яті пан двох зацькував: мужика і дурку. Мужика — за те, що прикажчикові-німцєві все нутро відбив. А побив за жінку: прикажчик згвалтував її. А дурка та тинялась, тинялась та в панські хороми і внадилась. Причвалає та здуру там танцює і вие... Ну, а пан грізний був. Виштовхали її надвір, а він кричить несамовито: «Собаками її зацькувати! Зграю собак на неї!» Собак випустили, а вона — тікати. А тікати від собак не треба. Ну, і розірвали. Перед моїми очима було. Відтоді я до смерті їх боюсь... аж серце заходиться.

Катя з веселим обуренням напала на бабусю:

— Ну, вже, мамко, почнеш розповідати, що за прадідів було! Тобі все ввижається, що ми ще в кріпацтві. Тепереньки не той час і люди не ті. Нехай тільки управляючий спробує

собаками зацькувати людей — мужики йому не подарують.

— Ні, де вже там... — безнадійно зітхнула бабуся, — так уже споконвіку ведеться: бідний та кволий завжди винен.

Катя розізлилась і махнула рукою:

— А, бодай вам! І слухати нудно. Я хочу вік прожити — не тужити. Свое дороге я нікому не віддам.

Вона сердито відвернулась і пішла додому. Ширококоста, здорова, висока на зріст, з ясними, сміливими очима, вона знала собі ціну і жила своїм життям, окремо від усіх, і ніхто не знав, що у неї на думці. Її ніхто не ображав, і вона мені здавалась сильнішою за всіх. Вона нібито зовсім не помічала ні братів, ні діда, і в неї не було подруг, а до моєї матері ставилась як до безпорадної, беззахисної дівчинки, яку треба іноді потішати й оберігати від образ.

Ми довго стояли втрьох біля прясла і неспокійно дивились на далекий панський дім з мезоніном, який самотньо і велично красувався на високому гребені крутого урвища. Собаки не переставали гавкати, і мені вчувалось, що кричать мужики.

— Не кінчиться добром... Почуваю, біда буде... — сумувала бабуся. — Дідусь наш за землю себе не пожаліє — то вже дуже розважливий, а то з вузди рветься, коли почуває, що земля під панами хитається.

Мати й бабуся не дочекались повернення мужиків і, дуже стривожені, неохоче пішли додому. Мати несміливим голосом відпросилась до бабусі Наталії.

— І я з тобою піду, невістко, — стрепенулась бабуся. — Відвідати треба сваху Наталію... Може, й не приведе бог побачитися... Поки немає мужиків, треба піти... Адже я її давно не бачила... Тут рукою подати, а з хати домовик не пускає...

Ми спустились до верб і повз колодязь пройшли до переходу через річку. Мені було нудно йти з ними: бабуся йшла важко і повільно, а мати часто підтримувала її під руку. Я кинувся бігти просто по воді і кілька разів перекинувся через голову на сніжнобілому піску на тому березі. Пісок був гарячий і м'який, як борошно, і скрізь був прошитий червоними нитками повзучої трави з крилатим листячком.

Кузня була замкнена. Напевне, Потап теж пішов з мужиками. Перед хатою сидів Петька з дитиною на колінах і грав у крем'яхи. Ця гра і мене захоплювала. Треба було чотири крем'яхи схопити в той момент, коли п'ятий підкидався вгору.

Петька зустрів мене з серйозним обличчям і якимось навіть з незадоволенням.

— Домую, — мовив він сердито. — Татко на панський двір із сходом почвалав, а мамка сорочки пере. Тут роботи в кузні сила-силенна, а він поплентався просто в фартусі, як опудало, та ще з кліщами. А чого? Все одно пан прожене. Він дешевше віддасть землю Митрієві: Митрій гроші йому зразу піднесе, а ми, мужики, за десять років не виплатимо.

Він міркував як дорослий і не схвалював походу мужиків на панський двір. Але чи побачив він, що я мало розуміюся на громадських справах, чи йому було нудно слухати самого себе, — він поблажливо усміхнувся.

— Ну, що, кулугуре? Молінну вашу порішили, тепер і співати тобі ніде? Хто це у вас так спритно ікони та книги викрав? Богу молитесь, а чорта тішите...

— Я не крав і чорта не тішу, — образився я і хотів піти далі.

Але він схопив мене за сорочку і засміявся:

— Я до тебе хотів уже бігти: бабусю Наталію ти зовсім забув і зі мною не знаєшся. А їй Архип Уколов уже труну зробив — у сінцях стоїть. Я і дивуюсь: надто вже довго вона не вмирає...

Поки ми розмовляли, він грав у «підкидачки»: підкидав крем'ях уверх, хапав жменею купку голишів і ловив підкидачку. Виходило це в нього вправно, без промаху. Він був цим задоволений, і очі його радісно блищали.

Мати і бабуся пройшли повз нас, але нас ніби й не помітили. Дитина раптом зарепетувала, але Петька посадив її, голеньку, на м'який пісок, вийняв із кишені соску з ганчірки з нажованим хлібом і сунув їй у рот. Дитина почала жадібно ссати жуйку і замовчала.

Я сів біля Петьки, взяв у нього крем'яхи і став підкидати. Він стежив за моєю рукою, піднімаючи і опускаючи голову, і обличчя його, закурене й огрубіле, зразу стало простим, дитячим, живим. Очі його засвітились веселим захопленням. Коли я не міг схопити крем'яхи підряд п'ять разів, він дзвінко засміявся і крикнув:

— Ех, ти, сухорукий! Я двадцять разів схоплю...

Так ми, забувши про все, змагались з ним, поки знову не зарепетувала дитина, впавши на пісок. Петька підхопив її на руки, знайшов соску, витер її пальцями і сунув її знову в рот дитині.

— Онде! йдуть!.. — крикнув він і скочив на ноги. — Адже я сказав татові: «Куди йдеш? Чого тобі там треба? Хіба робота у тебе запиячила?..» А він одно товче: «Куди громада, туди і я: від громади не можна відіратися».

З гори купками йшли мужики і стежками звертали до річки. Деякі йшли квапливо, обганяючи передніх, інші кричали всі разом, сперечались, розмахували руками і спинялись, оглядаючись назад.

Я побіг на гору, назустріч мужикам. Старі йшли тихо, статечно, спираючись на палиці, хлопці сміялись, передражнювали Ізмайлова, а хлопчачки робили своє — збігали з гори наввипередки. Коли я, задихавшись, підбіг до прясла, яке відгороджувало парозьке угіддя від села, назустріч мені вилетів Кузар. По дорозі від панського двору тяглась довга низка мужиків,

і звідти линув невиразний гомін та злісні вигуки. Кузяр спинився передо мною, як укопаний, і заіржав лошам.

— Я все бачив, а ти прогавив. Чого ти стовбичиш біля прясла, наче з ярмарку нас зустрічаєш? Ох, що тільки там було!..

Мужики йшли у відчинені ворота прясла густою юрбою, і гомін їх переходив у крик тут, біля воріт, а позаду чути було глухий гамір, як на сході. Жовта курява стояла над головами цієї довгої низки людей. Проходила тісно збита купа мужиків і хлопців. Одні — в чоботах, інші — босоніж, і ноги їх були бурі від пилу. Всі були збуджені, галасували, не слухаючи один одного. Поважно ступали діди, спираючись на ціпки, і з заклопотаними обличчями, розмовляли розважливо, як годиться старим. Ось пройшли дядько Ларивон і коваль Потап з кліщами в руках, в чорному шкіряному фартусі, а з ними ще кілька мужиків.

— Пані каже: золоті нам Митрій висипав! — з обуренням кричав Ларивон. — За золоті і Христа продали. А хто на ній, на цій землі, горби гнув? Вона з дідів-прадідів наша! Нині ж ділити будемо й орати.

— Чого легше! — погодився Потап. — А поділиш, зореш та посієш — усе відійде чужому дядькові. Митрій тільки спасибі скаже.

— З кілками підемо, — кричав Ларивон, мотаючи бородою, — всім селом вартувати будемо.

— Тебе у в'язниці вартувати будуть.

Старі, солідно спираючись на ціпки і уткнувши бороди в груди, говорили розважливо:

— Даремно це, Микитушко... Багатий на правді верхи їздить, а кривоюю поганяє.

— Що й казати! Бачив, як пані його обійшла? Коли, каже, правдою народ держиться, так нічого йому за чужу землю хapatись і багатим заздрити.

— Яка вже там правда! — сердито крикнув високий та лисий дід і ударив довгим піпком у землю. — Орати треба... Тримай сокиру в руці — ось тобі і правда...

Підійшов великий натовп мужиків. Всі були схвильовані і кричали кожен своє.

— Як вона улещувала: «Мужички, мужички! Схаменіться! Біду на себе наклічете... Мені вас жаль...»

— Пожалів вовк кобилу — залишив хвіст та гриву.

— А Петруху здорово підчепила: «Ти у в'язниці сидів... Мстишся братові... Тебе в Сибір треба...»

— А чого він лізе не в свої сани?.. Одного поля ягода. Стодневи завжди з народу жили тягнули...

— Ну, чого ви плещете? — розсердився хтось. — Хіба забули, як Митрій Петруху знедолив? Скривджено людину.

— Виїжджаємо, чи що, мужики? Тільки ж глядіть, усі, як один. Ділити треба.

Ванька Юльонков крутився серед мужиків:

— Я на корові виїду пахати. Зубами в землю вгризусь. Ніякий об'їждчик мене з борозни не виколюпне.

— Кілля бери, хлопці... сокири!..

Кузяр штовхнув мене в бік і, задихаючись, крикнув:

— Біжімо! Я теж з сокирою. Ноги буду рубати об'їждчиковому коневі.

І шуснув у юрбу мужиків. Таким збудораженим я ще ніколи його не бачив. Чорні очі його горіли і жадібно втуплювались у мужиків. Він стискав кістляві кулачки, вслухався і ловив кожне слово, кожен вигук, і гострі вилиці його червоніли крізь запарований загар.

Густа юрба втиснулась у ворота і, штовхаючись плечима, плуваючись бородами і скуйовдженими головами, оглушила мене своїм гамором. Обличчя у всіх були рішучі. Серед натовпу побачив я Микитушку, який ішов, закинувши голову, струшуючи бородою. Суворе обличчя його з горбатим носом усміхалось недоброю усмішкою переконаної, сильної духом людини. Він здався мені вищим за всіх на зріст. Поруч нього ішов Петруха Стоднев із сумною усмішкою в очах. Він мовчав і думав про щось своє. Двоє мужиків кричали йому щось, але він начебто не чув їх. Діда вже не було з ними. Батько йшов, перевалюючись з боку на бік, разом з Сигнієм і Філаретом-чоботарем. Сигній розповідав їм щось із звичайними викрутасами; руки у нього робили якісь заплутані вузли. Батько поблажливо усміхався, схиливши голову набік, і сутулий Філарет, уткнувши бороду в груди, злякано дивився в землю. Микитушка спинився, підняв обидві руки вверх і крикнув глухим, суворим голосом:

— Мужики! На панському дворі з нами розмовляти не стали. Сам Митрій Митрич помчав до міста. І Стоднев туди ж поїхав. Вони нас обдурили. Настоятель наш, богослов, як вовк, роззявив на нас свою пащу. Ми цією землею ще за кріпацтва користувались, а тепер споловини орали. Митрій і клаптика нам не дасть: сам хліб на продаж сіятиме. Що ж ми робитимемо?

Голос його погас у гаморі юрби.

І знову піднялись вверх обидві руки Микитушки:

— Ну, мужики, ваше слово святе, а я виїду з сохою попереду всіх. Збирайтесь у мене на околиці. Правда в огні не горить, у воді не тоне. Всією громадою стояти треба... Земля наша, громадська... Кров'ю, потом полита... а її у нас при волі... викрали ось...

До прясла швидко підійшов Петруша, весь у поту, з незпізнаним обличчям — сірим, страдницьким, але з бурею в очах. Він легко скочив на середню жердину і, обхопивши рукою вереву воріт, крикнув голосом розгніваної і зневаженої людини:

— Мужики, ось вам моя душа!.. — Він вчепився другою рукою у комір червоної сорочки і рвонув так, що роздер її до

пояса. — Я людина занедбана. Мені ніхто не вірить: ні пан, ні сусід, а брат ладен мене з світу зжити. Ви самі бачите, як я живу. Братові я не робив зла, а від нього постраждав. Перед вами теж не грішний. А от чую, як дехто обмовляє мене тут: він, ніби, з братухою заразом, братуха його підслав до нас. Інші мене в лице знеславляють: ти, мовляв, Петрухо, мстишся Митрієві і на нашому горбі хочеш виїхати. І виходить, що перед усім народом я негідник, пройдисвіт і зрадник. Пішов я з вами з чистою душею. Мені теж нічого не треба, як і Микиті Вуколичу. Село я кидаю і все господарство продаю — це ви всі знаєте. І от, щоб не було вам зі мною гріха, я відстаю від вас: робіть самі, що хочете. А моя справа буде — сторона. Запам'ятайте моє слово: справа ваша справедлива, і серце мое скипілося з вами. Я молю бога, щоб вам удача була. Ну, тільки знайте: брат усі жили з вас божим словом висотає.

Він зіскочив з прясла, махнув рукою, і в нього затремтіли губи. Мужики мовчки провели його очима, коли він квапливо подався повз хату Архипа Уколова вулицею верхнього кутка.

Микитушка вийшов з натовпу і замахав йому рукою.

— Петю, Петрушо!.. Вернись!.. Не ображайся на народ!.. Не всі дурні, Петю... А брехню треба викривати... Правда ж у народі живе, а кривда — у невірних. Вернись-но, Петю! Дай-но я слово тобі скажу!

Петруша спинився і сумовито крикнув:

— Я — Стоднев, Микито Вуколичу: мені вірити не можна... Мужики правильно висловлюють...

Але пішов назустріч Микитушці.

Мужики хмуρο дивились у бік Петруші, а дехто посміхався:

— Ач, який праведник заявився! «Я, каже, з чистим серцем...» Коли йому нічого не треба, навіщо в бійку лізе...

— А Микитушка, голово? Він теж вкупі з ним: «Мені, каже, теж нічого не треба».

— Ну, сказав! Микитушка про душу думає... За громаду горою стоїть... Бачив, як він неправду викриває? А Митрія як розпинає!.. Він нічого не боїться...

— А чого йому боятись? Він — неімуший.

Ларивон теж побіг слідом за Микитушкою, схвильовано розмахуючи своєю бородою, схожою на кінський хвіст. Він випередив Микитушку і обійняв Петруху.

— Петю, парубійку мій дорогий! Нікуди ти не підеш від нас: нікуди тобі тікати. До току добіжиш — ноги підкосяться.

І потяг його назад.

— Петенько! День, бач, який! Вряди-годи... всією громадою... Ми з тобою попереду всіх — перні!..

Петруха гірко усміхався, і усмішка його була така славна, що мені хотілось теж побігти до нього і схопити його за руку.

Микитушка підійшов до нього твердою, зовсім не старечою

ходою, і, пильно дивлячись йому в обличчя, сказав щось строго, як суддя...

— Добре, Микито Вуколичу, — чітко, з веселим дзвоном у голосі відповів Петруха. — Я піду — не відступлюсь... Тільки, Микито Вуколичу, я на тебе покладаюсь... Адже мені добивається нічого... Нехай народ сам бачить і судить.

А Ларивон засміявся від радості, схопив його голову і ткнув її в свою бороду.

XXXV

Дід з батьком і Сигнієм запрягли нашого облізлого мерина у віз, а до воза прив'язали соху на костиях уверх сішниками і поїхали через луку, мимо драча, на другу сторону, до кінця верхнього кутка, де жив Микитушка. Я теж забрався на віз і був щасливий, що мене не прогнали. Дід навіть сказав бабусі незвичайно лагідно:

— Нехай їде: по воду з глеком до джерела бігатиме...

Мати кликала мене з переляком в обличчі:

— Залишись, не їзди!.. Серце в мене не на місці... Як би там чого не сталося...

Але я вперто сидів на возі.

— Та чого він, маленький, чи що?.. — гримнув батько на матір. — Адже не до бирюків їдемо... Картоплю варитиме...

По дорозі через луку коні тягли сохи на костиях, а на конях боком сиділи мужики і хлопці. Їхало кілька возів з притороченими сохами, як у нас. Батько сидів попереду з віжками в руках, а дід — поруч нього, Сигній — на другому боці. І тільки мерин затюпав по дорозі, дід фістулою заспівав: «Прийдіте, возрадуємся господаєви, сокрушившему смерти державу и просветившему человеческий род...» Це значило, що дід був у хорошому настрої.

День був жаркий, сліпучий, і повітря в золотій далині трепетало від марева дзеркальними спалахами. Небо було м'яке і теж гаряче. Трава на луці пишно і соковито кучерявилась густою зеленню і пахла м'ятою та молодим полином. Сонце горіло скрізь, і я відчував його навіть у собі, бо у мене в душі було яскраво і радісно. Над лукою і повз нас низько пролітали ластівки з білими грудками і щебетали передо мною, наче дражнили, граючись. Я нестримно сміявся їм у відповідь і ловив їх обома руками, а вони блискавично прослизали перед моїми пальцями, і мені здавалось, що й вони сміялись разом зі мною і манили мене політати разом з ними.

Коли ми проїздили за драчем, повз амбари далекого кутка, я побачив біля кам'яної комори з солом'яною покрівлею, схожою на копицю, тітку Машу. Вона стояла коло відкритих дверей у сільському сарафані, у білій хустці, низько спуненій на очі. Я скочив на коліна і помахав їй рукою. Вона радісно змахнула

обома руками, розгублено усміхнулась і хотіла побігти до нас, але зразу ж спинилась, озирнулась назад і піднесла фартух до обличчя.

Ми спустилися з гори, переїхали річку, яка бігла серед голишів, сліпуче спалахуючи. Пахло тванню і пічкурами. Під крутим гребенем гори густим гайком юрмилась старі верби, і сколошкана їх зелень клубочилась тугими копицями і чітко відбивалась у дзеркалі болітця з мереживами зеленої ряски по краях. На березку болітця білими жмутками стояли червононогі гуси, а в річці плюскотіли голі дітлахи. На пологому схилі, ліворуч від дороги, за пряслом, прохолодно зеленів яблуневий сад у зарослях малини й ожини, яка густо обплітала прясло. Крізь зарослі видно було високі бджолині колоди, над якими вихорами роїлися бджоли. Цей сад належав старості Пантелеєві. На околиці вже великим табором стояли вози, сохи, коні, які одмахувалися хвостами від мух та гедзів. Мужики, босі, в сорочках без пояса, в кашкетах і без кашкетів, юрмилась осторонь і кричали, як на сході. Вулицею і за нами ліниво чвалали коні.

Дід легко зіскочив з воза, дочекався, поки ми проїхали, і швидко зачовгав збитими чобітьми до натовпу мужиків. Батько з'їхав з дороги на траву, спинив коня поряд з сохою Кузі-Мазі. На гострому хребті худющої кобилки сидів боком Кузяр і дивився на мене з гордістю самосильного працівника. Він не удостоїв мене навіть усмішкою.

— А ти чого, кирпатий, причепився?

— А от подивитись, як кошеня на холці кобилки нявчить.

— Я орати їду: татко сам не справиться.

— А ти міцніше за холку тримайся: потрапиш під сошник — і грак не виклюне.

У цю мить я побачив Шустьонка, який крутився біля прясла і прислухався до гамору мужиків.

За пряслом теж юрмилась дітлахи, а деякі залізли навіть на лати. Шустьонок, скрадаючись, крок за кроком наближався до мужиків.

— Дивись, — спинив я Кузяра, — Ванька Шустов тут.

Кузяр зіскочив з коня і махнув мені рукою. Ми швидко підбігли до Ваньки і схопили його за руки. Він завмер від переляку, навіть присів навпочіпки.

— Ти чого це, Ваню, в ноги кланяєшся? — з удаваним співчуттям спитав його Кузяр. Очі його сміялись, але в лагідній усмішці було так багато зловісного, що навіть мені стало моторошно. — Може, Ваню, ти до нас хочеш пристати? Ти скажи, ми тебе до кобилячого хвоста прив'яжемо.

Очі в Шустьонка забігали, як у злодюжки. Він рвонувся, позадкував і від страху почав задихатись.

— Пустіть! Чого схопили? Я вам заважаю? Ви — сторонські, а я — на своєму кутку.

— А ти забув, Ваню, як я тебе дубасив за пожарною? — ехидно-пестливо спитав Кузяр. — Не підглядай, не клепли!..

Шустьонок несподівано закинув голову і, вириваючи руки, з загрозою крикнув:

— Ти стережись, Кузяре: я тобі це пригадаю! І йому не подарую!

— Не погрожуй, Єльошко-вошко! — спокійно, з насмішкливою зневагою відбив його наскок Кузяр. — Згадай, як мені в заставу п'ятак обіцяв.

— Він і у мене в боргу, — підтвердив я. — Я йому ще за бабусю Наталію не відплатив. Він погрожував у жигулівку мене посадити.

— І посаджу!.. Ви їдете панське поле орати, а татко вже помчав до станового верхи. Нагряне становий з поліцією — всіх відчухрає. І вам обом заразом дістанеться. А я от дивлюсь, хто з мужиків більше бешкетує. Микитушку та Петруху Стоднева перших у волості шмагатимуть.

Все це він випалив, задихаючись і кваплячись, щоб ошелешити і вразити нас. Ця новина, справді, вразила Кузяра: він розгубився і глянув на мене з панічним переляком в очах. Шустьонок осмілів і став рватися з наших рук. Кузяр так ослаб, приголомшений словами Шустьонка, що мовчки випустив його руку.

— Ага, перелякались! — переможно зашипів Ванька. — Тепер я вам жити не дам: що хоч на вас таткові набрешу...

Кузяр знову схопив його за руку і наказав:

— Тримай його міцніше! Це — наш черкес, кавказький бранець. Ми його до мужиків відведемо.

Спритність Кузяра мені дуже сподобалась: ми накрили шпигуна, тягнемо його на суд до мужиків — просто до Микитушки і Петрухи — і вимагаємо допитати його: хто писав папір і коли Єльоха-воха помчав до станового? Мужики зразу побачать, які ми молодці, і похвалять нас. Вони скажуть: «Ну, і спритні ж ви, хлопчики! У всякому ділі — поспіли, а без дітей — як без очей». Цю приказку любив повторювати клишоногий Архип Уколов хлопчикам, які товклись біля нього, коли він сидів на своєму ганку і вирізував іграшки.

Мужиків з'їхалося багато — вози, коні, сохи захарастили всю площу за пряслом обабіч дороги, як на ярмарку. Але мужики юрмились навколо високого Микитушки стривожено і заклопотано. Всі сперечалися про щось і оглядалися назад, на ворота прясла: чи то вони дожидали когось, чи то не наважувались їхати в поле. Я тільки помітив, що юрба тут — не така велика, як була на сході. Під'їхало ще кілька запряжок, але на вулиці і на дорозі до річки вже нікого не було. Та й сама юрба якось розповзлась: мужики розбивались купками і сперечалися про своє; видно було, що люди побоюються чогось, що їм чогось бракує, що вони стоять тут табором даремно і

нудяться своїм безділлям. На вулиці, недалеко від прясла, теж стояла строката юрба — жінки й дівчата. Вони теж сперечались. Одні з них пильно дивились на табір з похмурими обличчями, інші сміялись, ще деякі із злою веселістю махали мужикам: поїжджайте, мовляв, чого час гаяти!

Ми притягли Шустьонка, який упирався і рвався з наших рук, до Микитушки і, перебиваючи один одного, випалили:

— Ось він... Підглядав та підслушував... лічив, хто зібрався...

— Це ще нічого, а ти спитай у нього, діду Микито, куди Єльоха-воха почмав. До станового... верхи... з папером...

Мужики оточили нас і, переглядаючись, бурмотіли:

— Оце так виродок! Ну і шуреня! Виходить, сотський плодить нам поліцейський виводок. У нього ще двоє цуценят.

Микитушка мовчки і строго подивився на Шустьонка, потім усміхнувся, і зморшки біля очей лагідно заворушилися. Він погладив своєю широкою і волосатою рукою йоршисте волосся Ваньки і сказав приязно:

— Нічого, нічого, хлопчику... Іди додому! Ти ще малий роками, щоб зло на думці держати. А супроти людей, сусідів та родичів гріх погане замишляти.

Кузар запротестував. Обличчя його стало багровим від обурення.

— Як це так без нічого відпускати? Ти, діду Микито, тільки подивись на нього: він на всіх набреше, тільки й ловить, на кого б наклепати. Він зараз казав, що тебе та дядька Петруху Єльоха-воха у волость відправить і там вас шмагатимуть.

А Микитушка усміхався і погладжував Шустьонка по голові.

— Нічого, нічого! Він ще маленький. Це батько у нього юда та пес. Гріх треба осилити розумом і багатьма стражданнями. Пустить його, хлопчики.

Шустьонок боязко озирався.

Петруша усміхнувся і скоса глянув на нього.

— Мале цуценя, а вже поривається штани рвати. Хоч там що кажи, а добра від нього не буде. Не всі діти, Микито Вуколичу, безгрішні: якою стежкою підуть. Це бісеня я знаю: він, Микито Вуколичу, і тебе круг пальця обкрутить...

Мужики знову закричали і засперечались.

— Іхати, так іхати, Микито Вуколичу! Чого час марнувати?

— А ти зачекай, голово! З дурної башки і порох не зіб'єш.

— Ні, а ви чули, сусіди, що сотник втяв? До станового по-скавав.

— А чого сотник? І у сотника башка не цвяхами прибита.

Микитушка пошептався з Петрушею і скинув кашкет.

— Ну, з богом! Поїхали, мужики!

І пішли разом до табору.

Мужики врозбрід розходилися до своїх коней.

Вони вже не кричали, а говорили між собою півголосом і сту-

пали неохоче, спинялись, озирались, і в очах їх застигала тривога. Дід з батьком та Сигнієм теж пішли до воза, і батьком сердито махнув мені рукою.

— Біжи, полізей на віз! Ти Ваньку не займай. І з Кузярем не валандайся: він тебе до добра не доведе.

Кузяр зник зараз же, тільки-но Шустьонок прожогом кинувся з юрби мужиків до прясла.

Дядько Ларивон, як очманілий, пробіг мимо, розмахуючи бородою:

— Поїхали, сусіди! Я — перший настьобаю свою кобилу. Свате Фомо, Васю, доганяйте! Вітром полечу. Щастя-бо, воно — як грозова хмара: зразу накриває і з блискавкою лле благодать. Микито Вуколичу, не відставай! Петрушо, держи зі мною голова в голову! Щастя само в руки дається, та з ніг валить.

Він був тверезий, але й тверезий здавався захмелілим. Поводився він не так, як усі люди, — не хитрив, не прикидався, не мудрував, а сунув уперед без побоювання і не оглядаючись. Напевне, йому дуже важко було справлятися з надміром своєї сили, і вона вирувала в ньому, не знаходячи виходу, і будоражила його.

От і в цю годину він наосліп ринувся «по щастя», бо бурхала кров, бо він «оскаженів», коли сполошилась «громада», і знав одне — що доведеться битися попереду цієї «громади», не думаючи про наслідки і не жалюючи своєї голови.

Я бачив, як він, стоячи на возі, на якому соха стирчала вверх сошниками, став стьобати свою рябу кобилку. Волосатий, бородатий, він, очевидно, прагнув летіти, як вітер, але конячка стрибала, махала хвостом і спотикалась. Це було дуже смішно. Він сам стрибав на возі. Мужики дивились йому вслід і реготали.

— От голобля оглашенна! Бушує — куди шматки, куди милостинька...

— На те і Ларя Песков. Зв'яжися з ним — не розплутаєшся, та й останне загубиш...

— А й вірно, сусіди: якби трапився йому об'їждчик — і коня звалить, і його покалічить. А до відповіді — всіх.

— Так воно й буде, хлопці: примчить становий, прижене поліцію та зв'яже всіх і закує.

— Це як же виходить, мужики? — обурено крикнув хтось. — Самі горлани і старого штовхали, а тепер — у підворіття. Іхати — так усім іхати... А то горлати горлани, а башку хай Микитушка та Петруха на плаху кладуть? Так без кулаків та кілля не обійдеться.

За Ларивоном поїхали і Микитушка з Петрухою. Рушили один по одному мужики з передніх рядів. Але задні ще сперечались, збиваючись у купки, і натягали кашкети на очі, переходячи від купки до купки.

Кілька мужиків злізли на горби своїх шкяпин і потягли сохи

назад у село. На них загорлали, засвистіли, але вони навіть не обернулись. Дід стояв біля воза і похмуро думав, сховавши очі під сивими жмутками брів. Сигній сміявся серед купки хлопців, а батько стояв по другий бік воза і, по-старечому натягнувши кашкет на лоб, прислухався до гомону мужиків. Батькові, очевидно, не хотілося їхати на поле: він не співчував цій витівці, як розважливий мужик, та й охоти в нього не було встрявати в марні суперечки. Він зрідка поглядав на діда і чекав, похльостуючи батогом по траві. Підійшли Філарет-чоботар і Парушин Терентій і роздратовано закричали на діда, начебто він був винен у цьому безладді:

— Дядьку Фомо, їдемо чи не їдемо? Чого, справді, збились, мов на ярмарку... дурні дурнями? Адже ти теж з Микитушкою нас на панський двір водив. Куди ти, туди й ми.

Дід суворо втупився в них своїми гострими очима.

— Ну, закудикали! Немає свого розуму, так за сусідову спину ховаєтесь. Он сват Ларивон сам собою розпоряджається та ще всіх випередив. Першим примчить на панське поле, а ви, як ті чумні барани, кружляєте.

— А ти ж як, Фомо Селіверстичу? Адже ти на нашому кутку найрозумніший.

Батько не втерпів і зрізав їх:

— Одному без матері Паруші нікого слухатись, а другий між собою і чоботарським верстатом заплутався. Хазяї!..

— А ти ж, Васю, чого тупяєш? — підчепив його Філарет. — Батогом підсьобуєш, а ноги, наче гедзь, чухаєш...

Батько скочив на віз і схопив віжки. Сигній підморгнув Філаретові і теж скочив на віз.

Дід скинув кашкет махнув ним уперед і лукаво усміхнувся:

— Ну, з богом! Поїжджайте! А я додому піду, щось поперек заболів. Коли там що — розумненько держіться. Від Ларі Пескова подалі, а Микитушку слухайте, та на свій аршин міряйте... Ну, дай бог, дай бог...

Батько боязко ударив батогом мерина, засмикав віжками, і ми підтюпцем поїхали курною дорогою. За нами потяглись і Філарет з Терентієм і інші мужики. Ларивон скакав сам далеко попереду. І видно було, як він звернув направо, на широку межу, а за ним, не поспішаючи, один за одним, довгою низкою бігли й інші коні.

Сигній сидів поруч батька, сміявся і штовхав його ліктем у бік. Батько обертався до нього і теж сміявся.

— Оце так старий!.. — ехидно казав Сигній. — Сам у куці, а нас послав... Коли б сталась якась стаття, зараз я — не я, а сини... За бороду не потягнеш.

Батько хитав головою і відгукувався крізь гуркіт воза:

— Він завжди виходив сухий із води. Сам підбурить, а спину нехай інший підставляє. Одного разу ми з ним віск у Петровськ возили від Пантелея. У Чунаках заїхали до тітки Марфи...

— Знаю — вдова, травами лікує... — Сигній знову засміявся. — Він до неї обов'язково заїде... так, щоб ночувати...

— А як же? І ми ночували. Приїжджаємо в Петровськ, здали. Одного круга неvistачає. Де круг? Мабуть, Пантелей прощитався. Через тиждень ввалився Пантелей, богу помолився і питає: «Фомо Селіверстичу, куди ти круг один дів?» — «А я, каже, не відповідаю, Пантелею Осипичу: треба краще лічити». — «Та ти ж, каже, сам зі мною лічив?» — «Я, каже, не лічив, а тобі вірив. А як він і дівся десь, так на возі Васянька спав, коли в Чунаках ночували, а я — в хаті». Пантелей тоді мені все волосся вискуб. А як пішов, старий сміється і втішає: «Нічого, каже, потерпи: ти — молодий». От і з візникуванням... Я ще дивуюсь, як коні витримали: адже подохли якраз біля свого току. Дав він на дорогу карбованець шість гривень — от і годуй їх. Ночами їхав, щоб сіна із чужого стіжка насмикати. Та я ж і винним ще залишився.

— А ти йому тоді, братку, ловко руки загнув...

— От і зараз... Встряв у цю мороку. Ватажком пішов на панський. А тепер чогось поперек заболів...

Коли вони пересміялись, батько загрозило попередив:

— Коли там що — так ти, Сигнію, зараз же запрягай мери-на — і додому...

Сигнієві ці міркування не сподобались, він насупився і відвернувся. З образою він пробурчав:

— А я б залишився... Подивився б, як Петруха з Микитушкою народ за собою потягнуть.

Мені теж прикро було слухати сторожкі слова батька: вперше я відчув, що він боїться і хоче утекти від табору, що тут він непомітний, безликий, а якщо поженуть всіх у волость, — і його відшмагають.

Слухаючи його розмову з Сигнієм, я розумів, в яку халепу потрапив він зараз: і брати участь у самовільному заорюванні чужої землі — біда, і втекти з громадської артілі — біда.

— Поперек заболів... — забурмотів він, підстьобуючи мери-на. — Нас на рожен послав, а сам — на піч...

Сигній знову заверещав від сміху.

— Атож! Залізе на піч і стогнатиме, а мамка йому кисляком поясницю буде натирати. Це він навмисне тебе підсунув.

— А хіба я не знаю? Він усе обміркував: Скаже: «Я на печі поперек мучився... це ось вони: Васька та Сигнійка...»

— А я ж чого? — злякався Сигній. — Ачей, я підвладний. Ти найстарший, а я хлопчак... Ще нежонатий.

Він раптом зіскочив з воза і прожогом подався до березового гаю, який густо клубочився зеленню неподалеку, в широкій балці. Червона сорочка пузирем надималась у Сигнія на спині.

— Сигнійко! — загрозило кричав батько, махаючи батогом. — Вернись! Назад, тобі кажу!

І несподівано засміявся.

Попереду, позаду засвистіли і загорлали вслід Сигнієві:

— Держи, держи його!.. Лови зайця за хвіст!..

Але Сигній і цього разу не втерпів і вступнув штуку: він високо підстрибнув на бігу, спритно перекинувся на руках і став на ноги. Обличчя його морщилося від сміху, а кучері тріпотіли золотими стружками. На возах і горбах коней мужики та хлопці сміялись і махали йому руками. Весела вдяча Сигнія подобалась сусідам.

XXXVI

Панське поле починалось недалеко від сільських токів і хвилястою рівниною стелилось аж до обрію. Оксамитна озимина свіжо і прохолодно зеленіла скрізь довгими полотнами і тремтіла в гарячому мареві золотими бризками. Чорні пари, мохрасті від молодого суріпка і торішньої стерні, здавалось, курилися, запалені сонцем. Пролітали надо мною квапливі голуби, ляскаючи крилами, і тужно попискували синьо-зелені чайки.

Вози і коні з сохами знову спинились і з'юрмилились табором. Попереду мужиків, верхи на маленькому рябому конику помахував нагаєм чоловік з жовтою борідкою клинцем, у полотняному піджаку та білому кашкеті. Чоловік весело сміявся, поблискуючи великими зубами, а коник гарцював під ним, мотаючи головою; і теж начебто сміявся. Чоловік розмовляв, як близький приятель, з Микитушкою і показував нагаєм у різні боки. Це був панський об'їждчик, якого у нас на селі звали чудним ім'ям — Дудор.

Батько кинув віжки на спину мерина і жваво подався до юрби. Я теж зіскочив з воза і побіг до Дудора. Кузяр уже стояв попереду всіх біля морди коня і намагався погладити його по ніздрях, але коник сердито змахував головою і, притискаючи вуха, вищиряв зуби. Дудор, не перестаючи сміятися, хльоснув Кузяра нагаєм. Кузяр спритно відскочив убік.

— А я давно вже трясусь на своєму іноходчику... От-от, мовляв, прийдуть гості дорогі. Сама пані мені наказала: прийми, каже, і привіть мужиків. Ну, от я і жду, Микито Вуколичу, тільки частувати вас нічим.

— Ти, Дудоре Іваничу, не жартуй! — строго пробасив Микитушка. — Ми орати приїхали.

Дудор скинув кашкет і засміявся. В лукавих його очах поблискували веселі капельки.

— Ну, і орить, будь ласка! Хто куди хоче, туди і заїжджай.

Мужики, закурені та брудні з дороги, занепокоїлись і заворушились. Навіть для нас, хлопчаків, було щось чудне, незвичайне у веселих словах об'їждчика: ми звикли бачити в панському об'їждчикові холуя, ворога, який заганяв корів у панське стійло, коли вони через недогляд пастуха заходили в березовий

ліс. І раптом цей Дудор, як друг, весело сміється і мирно жартує з мужиками... Чекали, що Дудор зустріне їх злого погрозою, а він ошарашив усіх нечуваними словами: «Ну, й орить!..» Не можна було зрозуміти, чому Дудор такий веселий та привітний, чому він з такою готовністю дозволив орати землю. І я бачив, як мужики похмурніли і вороже замовчали. Тільки Ларивон крикнув:

— Дудоре Іваничу! Голубе сизокрилий! Своїми руками скопаю земельку рідну, бородою своєю заскороджу.

І, як очманілий, побіг до свого воза. Йому навперекіби закричали вслід:

— Ларивоне Михайличу! Вернись! Почекай трохи... Не напорись там.

Але Ларивон відмахнувся, скочив на віз і почав стьобати свою руду шкапу.

Об'їждчик подивився на Ларивона і затрусився в сідлі від сміху.

Микитушка смикав бороду і переконливо говорив:

— Ти, Дудоре Іваничу, не жартуй — з громадою негоже жартувати. Землю цю за Стодневим пан залишив. Наші діди та батьки її обробляли, обчество не згодне віддати її мироїдові. Народ не можна знедолювати. Не допустить народ неправди... З добром ти приїхав, чи із злом?

— З добром, з добром!.. — весело кричав об'їждчик, і зуби його біліли з-під рудих вусів. — Орить собі на здоров'я.

— Це хто тобі так наказав? — суворо допитував його Микитушка. — Пані нам від землі відмовила, а ти яку владу маєш?

— А мені пані наказ дала: «Мужики хочуть орати — скажи їм: орить усі пари — ніхто вас не зачепить! Нехай, каже, самі поділять на смуги, і не заважай їм...» Не вірите? Йї-право, не брешу...

Ванька Юльонков метався серед мужиків.

— А я ж як, мужики? Адже в мене коня немає. Що я робити буду? Адже і я свою долю орати хочу. Побіжу зараз у череду — корову додому прижену і в соху запряжу.

З нього сміялись і покрикували:

— Ну й біжи! Чого метушишся? Поспішай, а то все поле розберуть.

І він справді кинувся бігти обніжком до села.

Мужики недовіриливо дивились на Дудора, заклопотано переглядалися і бурмотіли:

— Орить, мовляв... А сам зуби вишкіряє... Щось задумав...

— Тож-то й воно... Повір йому, а він усіх під одну статтю підведе. Зуби скалить, а камінь за пазухою.

— У нього не камінь, а нагай: всіх перелічить. Пані, каже, наказала, привітати нас веліла...

— Блудить... Через це і шкирить зуби. Він — об'їждчик: охороняти мусить. Неспроста, сусіди. Держись та пам'ятай.

Петруха підійшов до коня Дудора, торкнувся підпруги і краечка шкіряного сидла.

— Ти, Дудоре Іваничу, просто скажи, без шпильки, чого ради ти такий веселий та привітний? Яку ти з панією мужикам пастку лаштуєш? Гляди, щоб потім погано не вийшло.

Дудор навіть на стременах підвівся від образи. Обвітрене й засмагле його обличчя стало недобрим, а шахраюваті очі пильно втупились в Петруху. Потім він ковзнув підозрілим поглядом по юрбі і раптом знову засміявся.

— За кого ти мене вважаєш, Петю? Хіба я проти мужиків зло маю? Ми з тобою не перший день у дружках ходимо... Коли це я приїздив до тебе з лихим наміром? Я — людина маленька, наймана, мені міркувати не дано: що хазяїн накаже, те й виконую. Сказано мені: нехай мужики орють! Я й зустрів і оголошую ось: орить, будь ласка!..

І тут же схилився до Микитушки, як до старого приятеля:

— Добрячий квас стара твоя робить, Микито Вуколичу. Заїду звідси до неї і зразу два ківші вип'ю. А що вже він смачний та пекучий, коли тебе дома немає: надто вже багато ти учиш. Я — людина весела, танцювати люблю, я в твою віру не піду. Нудна твоя віра — все, мовляв, спільне та все спільно... Замість молитви і читання старих книжок — раптом, на тобі, все село збудоражив!.. Жартую, жартую, Микито Вуколичу, не гнівайся... Люблю тебе і ходити до тебе люблю.

Микитушка лагідно усміхнувся і з гордою балакучістю проголосив:

— За правду, супроти брехні, я і ватажком піду, і злиднів не убоюсь, і утисків. Мученик Аввакум не убоювся правду цареві говорити, не відступив і від вогнища. Митрій Стоднев брехнею, грішми і кабарництвом землю цю од мужиків відторгнути хоче, а пан разом з ним в обман мужика вводить. Це наша земля, оброблена нашою працею. А в праці саме і є правда. От ми цю землю, кров'ю і потом политу, не хочемо віддавати розбійникові.

Мужики схвильовано загомоніли і ще тісніше оточили Микитушку. А Микитушка вже гнівно підняв руку, і очі його загорілись від збудження.

— Ми кістями ляжемо, а землю цю не віддамо. Не можна землю од праці відторгнути: в ній дух наших батьків і прадідів. І ми їй вклоняємось і лобзаємо тілом і душею.

І, по-старечому важко ставши на коліна, ткнувся густоволосою головою в землю. Це було так несподівано і приголомшливо просто, що мужики розгубились. Хтось крикнув:

— Микито Вуколичу! Милій! Ні в жисть... Не уб'ємо душі...

Кінь Дудора злякався, захропів, застрибав на місці. Петруха стояв попереду один і збентежено усміхався. Об'їждчик нахилився до нього і сердито пробурчав:

— Іди собі, Петю, від гріха. Зараз же іди. Чого ти встряв у цю безглузду кашу?

— Ні, Дудоре Іваничу, не підю. Я падлюкою ще не був.

— Ну, сам на себе нарікай, коли башки своєї не жалієш.

Потім зробив знову веселе обличчя і крикнув, поблискуючи великими зубами:

— Микито Вуколичу, не мені тебе вчити, а коневі моєму тобі кланятись не подобає. Ти скоро не то що від попа, а й від Стоднева весь народ відіб'єш. За тобою, мов за святим, тягнуться. Оріть! Я перешкоджати не буду.

Дудор пхнув у боки інохідчика підборами, і коник підтюпцем побіг полем, здіймаючи копитами куряву та розкидаючи грудки землі.

Микитушка підвівся на ноги і з тією ж урочистістю в обличчі та блиском в очах гукнув:

— Ну от, мужики, приїхали! А приїхали — орати треба. Дружніше держіться, не розбрідайтесь. Іюда Христа віддав на страту, а коли хто іюдою виявиться посеред нас і всіх згубить — і сам згине...

Його слухали мовчки й уважно, як у молінній: йому вірили і вважали людиною, яка ніколи не відступиться від свого слова.

— Ну, з богом, сусіди! — вже буденним і заклопотаним голосом сказав він. — Поділимося по жеребку — кому який клин припаде...

Хтось несміливо спитав його:

— Микито Вуколичу, ось ти... розпоряджаєшся: кому який клин по жеребку орати... А потім як?.. Що потім буде?.. Зорати зоремо, а тобі по шиї накладуть і руки зв'яжуть... Їм, супоста-там, вірити не можна...

Микитушка усміхався і з сяючою вірою в очах дивився кудись через голови густого натовпу.

— Маловірний! Хіба все село зв'яжеш? Соломину муха зломить, а сніп і кінч не роздавить.

І знову той самий голос переконано заперечив:

— Сніп, Микито Вуколичу, сокира січе... Тож-то!

Можливо, багато хто і пристав би до цього недовірливого голосу, можливо, багато хто у душі думав так само, як і він, але в словах і голосі Микитушки так багато було віри у справедливість їх справи і так кожному хотілося бачити цю землю своєю, що ніякі побоювання більше не тривожили їх.

По обличчю батька я бачив, що він зовсім не співчував цьому збіговищу і заздалегідь вирішив їхати додому при першій же можливості — так, щоб ніхто не помітив. Стояв він осторонь і смикав свою рідку бороду.

Прониклива розмова Микитушки з об'їждчиком і зворушливий поклін землі ще більше піднесли його в очах мужиків. Навіть батько, незважаючи на свою упертість, схвилювався і підійшов ближче до нього. Йому самолюбно хотілося бути попереду всіх. поряд з Микитушкою, і поривало їхати додому, щоб

не накликати на себе біду. Так він поведився до тієї хвилини, коли Микитушка голосно сповістив, що пора заїжджати на свої десятини і орати без побоювання. Петруха розірвав аркуш паперу на маленькі квадратики і написав на кожному з них місце і положення клина. Квадратики ці він скрутив у трубочки і поклав у кашкет. Білолиций, рум'яний (загар не приставав до його шкіри), він широко й душевно усміхнувся і спіймав мене своїми веселими очима.

— Иди-но сюди, Федю! — привітно гукнув він і поманив мене пальцем. — Вийматимеш квиточки.

Я хотів був з радістю кинутися до Петрухи, але батькова рука вчепилась в моє плече.

— П'шов на віз! — перелякано гримнув він на мене. — Тебе ще тут бракувало.

Петруша з докором подивився на батька і похитав головою. До нього підскачов Кузяр і заявив:

— Я вийматиму. Федьці не велять, а я — самосильний...

Мужики дружно засміялись.

Петруша почав викликати за списком мужиків на ім'я і прізвище, а Кузяр засував руку в кашкет і виймав паперову трубочку. Коли Петруша викликав батька, він глухо відгукнувся здала:

— Я підожду, Петре Степаничу...

Мужики заворушились.

— Чого це дождитати? Приїхав — так від громади не відбивайся. Гляди, Васю, не прочитайся. Записуй, Петю, за ним у списку. Не відкрутиться.

Викликали Ларивона, але він уже умчав далеко, до путівця на Синодське — на той клин, який він колись орендував у пана. Мужики незадоволено бурчали, але Петруша приголомшив усіх: з квиточка виявилось, що Ларивон почав саме ту ділянку, яку вийняв йому Кузяр. Це спочатку всіх спантеличило, а потім розвеселило. Петруші не дісталось нічого: своє прізвище не викликав.

— А мені, сусіди, нічого не треба: я ж незабаром на сторону виїжджаю. Я вже й хату свою продав, і худобу з двору вивели.

Він знову тепло усміхнувся, оглянув усіх довірливо та душевно і передав папір Микитушці, а сам відійшов убік.

Всі стали розбігатися до своїх возів з сохами. Батько похмуро і неохоче пішов до воза, де я лежав, уткнувшись у солому. Звідкись здала чути було голос Микитушки, строгий і добрий.

Батькові дісталась ділянка поряд з Ларивоном та Миколаєм Подгорновим. Він був, очевидно, дуже задоволений, бо несподівано заспівав на сьомий глас: «Всяк человек на земле живет, яко трава в поле цветет».

— Не плач, синку, — раптом утішив він мене благодушно. — Тобі ще рано зв'язуватися з мужиками: якби сталась якась біда, тебе тягати почали б. Нехай Кузяр відповідає своїми боками.

У цей час мені нестерпно було слухати батьків голос.

Віз спинився. Батько зіскочив на землю.

— Злізай, синку: орати будемо. А то, може, шквар додому!...

Недалеко від нас спинився віз Миколая Подгорнова, бувало-го мужика. Батько підійшов до нього, і вони почали про щось тихо розмовляти. Потім Миколай поблажливо поляскав батька по плечу.

— Тут, Васю, не без підкопу: бував я в бувальцях. Як це пані орати дозволила?.. Та й об'їждчик надто вже зухвало зуби скалив... Давай поваландаємось трошки, почекаємо, що буде, а потім — коней у голоблі і по домах...

— Я вже давно, Миколо, розкумекав, — засміявся батько, — тут пастка. Перепишуть усіх — і до станового. Становий неодмінно примчить, як вовк на баранів. Тікати треба, Миколо, на Волгу.

— Разом, Васю, поїдемо... Кидай все і тікай, не оглядаючись. Ми з тобою в Астрахані у візники підемо, на прольотках їздити будемо. Люблю по місту на рисаках їздити. Блищить прольотка, як жар горить, а купець тобі — на чайок, а гувльіси п'ятишнами розкидаються.

Скрізь, аж до Березова, чвалали полем конячинки, а мужики, низько схилившись над сохами, йшли за ними, спотикаючись, мов п'яні. Над полем, до обр'ю пливли дзеркальні хвилі, і здавалось, що ці поля — лазурове озеро, яке плюсколось сріблом і жаром. А в лункій блакиті неба скрізь заливались жайворонки. Шуліки дуже високо ширяли, кружляючи на розплатаних крилах, і не могли догнати один одного. І серед цієї гарячої тиші за зеленим морем озимини Червоний Мар палав на сонці таємниче і велично, наче могила якогось казкового багатиря.

Ларивон орав неподалеку. Він упирався в ручки сохи, що хвилею відгортала землю, і, витягнувши шию, дивився у борозну, якою ступав кінь. Бороду його вітрець віддував убік, а волосся падало на обличчя. Кістлявий кінь ледве тяг соху і горбився від натуги. Голодні граки вже перелітали по свіжій борозні слідом за Ларивоном і жадібно довбали пухку землю. А коли я підійшов до цих плисових борозен, на мене війнуло теплими пахощами щойно піднятої землі. Ларивон орав жадібно, гаряче: здавалось, що він квапився, що він намагався допомогти своїй шкапині, натискаючи на соху. Він спотикався, босі ноги його ковзались і провалювались у борозну, і він раз у раз підганяв конячинку і вигуками, і батогом. Видно було, що в ньому клекотіло хвилювання людини, яка дорвалася до великої роботи на своїй десятині, захопленій по праву. Я знав його невгамовну вдачу і вже бачив, що він не повернеться додому, поки не зоре весь клин. Він може надірвати коня, сам упаде від втоми, але не буде відпочивати, забуде поїсти і не ляже під возом. Він не помітив мене, коли доїхав до дороги і повернув коня незвичайно лагідним вигуком:

— Но, но, мила, повертайся, рябенька!.. Попрацюй, дорога моя!.. Гляди, яке нам з тобою привілля дісталось... Ні, ні, конячко, це наше добро... Наше! Трудове!

Він перекинув на інший леміш полицю, яка блиснула проти сонця, і врізав соху в землю, волохату від трави. Спінена земля відвалилась убік і засипала траву. І я зрозумів, що і в праці людей обіймає несамоовитість, яка робить їх щасливими.

Батько й Миколай орали спокійно, повільно, коні у них ішли якось неохоче, відмахуючись хвостами і похитуючи головами. Батько й тут ішов за сохою, схиливши голову на плече, а Миколай весело покрикував на свою конячку і часто спинявся, щоб очистити полицю від землі.

І по всьому широкому полю у хвилях марева, серед яскраво-зеленої озимини, в імлістому цвітінні трави, далеко і близько, в різних місцях, згорбившись, ішли за сохами інші мужики. Здался видно було, що вони працювали добре, легко, залюбки, не як підневільні люди, і обійняті загальним піднесенням. Почувалось щось святкове, і навіть мені, малоліткові, передавалось це хвилювання від пориву до вільної праці.

У глибокій височині заливались невидимі жайворонки, і в душі у мене теж дзвеніли пісні.

XXXVII

Батько приїхав надвечір, чорний від куряви, з налитими кров'ю очима. Він розпряг мерина біля п'яту, коло відчинених воріт, зняв з нього вуздечку і поляскав по кістлявому його заду. Мерин стомлено і сумно пішов під навіс. Батько умився під череп'яним рукомийником біля ганку, ввійшов у хату і мовчки сів край столу, по якому густими чередами повзали мухи. Дід хропив на ліжку, бабуся, як звичайно, поралась у комірчині, а я читав на полатях. Надо мною на стелі метушились таргани, збивались у купки і дивились на мене з пильною цікавістю чорними цяточками своїх очей, ворущачи довгими вусиками. Мати і Катя пололи коноплі на садібі.

Бабуся внесла з комірчини череп'яну миску квасу з цибулею і краєць хліба.

— І що це ви, окаянні, вигадали? — бурчала вона. — Хто це вам, дурням, землю наготував? Он налетять чорні круки, вони вам бороди вискубуть... Диви-но, свою землю залишили — на чужу накинулись!..

Батько похмуро дивився в миску, сьорбаючи квас, і мовчав. Дід прокинувся і суворо спинив бабусю:

— Як це чужа?.. Це наша земля споконвіку. Вона за великим наділом нам повинна відійти. Адже малий наділ нам дали тимчасово. Завтра знову виїжджай, Василю, вдосвіта. Де нам смуга дісталась?

Батько став терти долонями очі.

— За околицею, біля дороги в Синодське. Завтра я не поїду, батьку.

— Як це так не поїдеш?

Дід сів на ліжку. Брови його поповзли на лоб.

— Під арапник, батьку, спину підставляти не буду. А коли хочеш — сам ори.

Батько кинув ложку, скочив з-за столу і вибіг із хати. Дід зразу згорбився, наче від удару, у нього затряслась борода.

— Мати! Анно! Бачила, як син свавольить?

Бабуся з нечуваною сміливістю, без звичайних стогонів, накинута на нього сварливо:

— А хто цю кашу заварив? Пішов у ватажках на панський двір. А коли дійшло до діла — на ліжко. Поперек заболів! Хитрити хитриш, а за синою спиною сховатися хочеш.

— Мовчати, квашо стара! — заверещав дід і сторчма злетів з ліжка.

Він ухопив чобіт і кинув його в бабусю. Вона відхилилась, і чобіт вилетів у відчинене вікно на вулицю. Я не втерпів і засміявся: в цю мить дід здався мені потішним, зовсім не страшним стариганем, якого бабуся могла б схопити за карк і теж викинути у вікно.

Він тупав босими ногами і захлинався від люті.

— Іди сюди! Скидай очіпок! Я тобі зараз усі коси вирву... Кому жажу!

Бабуся покірно скинула хустку й очіпок і заплакала. Важкою ходою вона побрела до діда. Я крикнув на всі груди і застукав кулаком по дошках полатей:

— Не ходи, бабо! Не підходь і штурхни його!

Але бабуся підійшла до діда і покірно нахилила голову. Він вчепився в її ріденьке волосся і став смикати його з боку в бік. Я сторчка злетів з полатей і в нестямі вчепився в дідові руки.

Увійшла Паруша, величезна, впевнено-спокійна. Вона не забула покласти перед іконами три побожні поклони і сказала:

— Доброго здоров'я!

Із суворим гнівом у розумних, молодих очах підійшла до діда і відштовхнула його вбік. Я ткнувся головою в пропахле потом, м'яке її тіло.

— Прожив вік, Фомо, а розуму не нажив. Диви, сивий бовдур, на малолітка напав! А ти, Анно, як та курка, тільки квокчеш...

— Та він же, Парушо, діда за руки схопив... суперечив... Схотів він, шибеник, мене від діда відбити. Що він розуміє?

— Значить, розуміє, коли, тебе люблячи, не побоявся на захист стати... Ех, Фомо, Фомо, дубова голова!.. Хіба забув, чого нас евангеліє вчить: «Будьте, як діти... не прештвуйте им приходить ко мне, яко таких есть царство небесное...» Та

такого хлопчика на руках треба носити, в передній куток садовити...

Вона притисла мене до себе, як маленького, і за руку повела з хати. А за ворітьми погладила мене по голові і заколихалась від сміху:

— Ну, і буйний же ти, льон-зелен! На діда війною пішов. Ах, ти, Аника-воїн!.. Коли вже сутужно буде — до мене біжи або мене клич: виручу. Чуєш-бо, краще ти в ноги йому вклонись: він тоді і розм'якне...

— Не вклонюсь, — з похмурою образою огризнувся я. — Він тільки те й робить, що б'ється та ногами тупає. Очі б на нього не дивились... Ми незабаром від нього в Астрахань поїдемо. Він, дід, значить, татка послав орати завтра панську землю, а татко каже: «Я під арапник не хочу спину підставляти...» І втік. Бабуся теж стала дідові вичитувати. Він покликав її і став коси скубити.

Паруша знов затряслась від сміху і пробасила з веселим блиском в очах:

— Покликав, кажеш, а вона, як вівця, підійшла?

— Підійшла, та ще й сама хустку та очіпок зняла.

Паруша вже не сміялась, а з пильною строгістю подивилась на мене.

— А ти ще маленький, щоб судити старих, ще не свій хліб Іси. От коли дізнаєшся, який труд важкий та піт солоний, тоді й людиною будеш. На ось тобі коржик на сметані. Забула віддати.

І вона знову ткнула своїми сірими вусами в мое обличчя.

— Бабусю Парушо, я до тебе ходитиму і книжки читатиму...

Вона охнула від радісного здивування і ляснула себе руками по стегнах.

— Милій ти мій! Ковиль шовковий! Радість мені яку припас! Приходь, золотий колосочку, коли хочеш, тоді й приходь. А я тобі всякі казки розповідатиму, що знаю, що відаю.

Вона нагадувала мені бабусю Наталію своєю життєрадісністю, мудрістю і ніжністю свого серця. Але бабуся Наталія була квола, змучена життям, скривджена людьми старенька жінка, яка і вмирала самотньо, не жаліючись. А Паруша нікому не давала себе скривдити, і гордість її — гордість здорової жінки, яку не зломить ніяка біда і напасть, — гордість її подавляла всіх мужиків. Ходила вона не стежками, біля хат, а посередині вулиці, з товстою палицею в руці, високо піднявши голову і випнувши груди. І всі кланялись їй поштиво. Мовчки і строго вона відповідала на поклін також низько і з повагою. Не пропускала жодного сходу громади і з'являлася з палицею в руках нарівні з усіма дідами і пробиралась аж на середину, до стола, за яким начальницьки сиділи червонобородий Пантелей і Павлуха-писар. Таких жінок я зустрічав потім не одну: це були прості трудівниці, самовіддані подвижниці з твердою вда-

чею, з великою душею, з великою любов'ю до життя і до людей. Але Паруша завжди вражала мене своєю силою і незалежністю. Коли я думав про Парушу завжди уявляв собі її могутнє тіло, з упевнено піднятою великою головою, з полинними очима, в яких таїлась розумна усмішка і мудра суворість. А скільки було доброти і ніжної ласки в пильних її очах і по-смішці, коли вона бавилась з дітлахами або привічала мене! Я згадував, як вона сама приборкала мирського бугая, що брешав на вулиці і розігнав людей по домівках, як гордо вона присадила станового в молінній і навіть не подивилась на нього, як безбоязно стала вона на бік Микитушки, коли Стоднев примусив мужиків відлучити його від громади і вивести з молінної. Тільки в тітці Каті, пустотливій дівчині, вгадував я ту саму силу і упертість вдачі. Недаром Паруша так дружельюбно ставилась до неї і кликала до себе для якихсь розмов наодинці.

Велика сила російської жінки і безмежне її терпіння та віра в життя, якщо вона зберегла і пронесла через рабство і безкраї страждання свою живу і багату душу!.. Такі жінки втілені народною фантазією в образі Дивиці-Полянці і Василиси Премудрої.

На другий день мужики знову виїхали орати панську землю, але дід нікого з хлопців не послав у поле, а сам весь день порався з Титом і Сигнієм на току — лагодили половник і підправляли кізякові насипки біля тину. Батько поїхав сіяти овес на своїй надільній смузі коло межі, яка відокремлювала нашу сільську землю від землі сусідніх Ключів. На цій межі біля дороги стояв смугастий стовп із напівзгнилою дошкою наверху, на якій ледве можна було розібрати шершаві літери:

СЕЛО ЧЕРНАВКА.

Дворів — 67.

Душ — 252.

Село Ключі було за дві версти від нашого села і стояло на битому шляху з Саратова в Пензу. Його було добре видно від наших токів: хати довгим рядом тяглись вподовж дороги, в густій зелені садів. На лівому кінці стояла висока кам'яна дзвіниця, а біля неї панський двір з юрбою надвірних будівель; на другому кінці велика стара хата — поштова станція з просторим заїжджим двором і стайнями для поштових коней. У цьому ключівському панському будинку і жив той пан Ермолаєв, якого я бачив узимку разом з Ізмайловим на кулачному бою.

Митрій Степанич примчав із міста на другий день, веселий, жевжикуватий, у легкій піддъовці і касторовому кашкеті. Він швидко пройшов у комору разом з Таньонкою і співав свій улюблений ірмос: «Иже глубинами мудрости человеколюбие вся строя и еже на пользу всем подавая»... Незабаром до його будинку примчав об'їждчик Дудор, зіскочив з сідла, вбіг на висо-

кий ганок і зник у крамниці. Пробув він у Стоднева недовго і вийшов червоний, з осовілими очима. Він спритно і легко ско- чив знову в сідло, ударив нагаєм інохідчика і помчав назад на панський двір. Слідом за ним поїхав на плетеному тарантасі і Митрій Степанич. А на третій день до його ганку підїхав із двіночками становий з двома верховими поліцейськими. Вече- чері, коли мужики повернулися з поля, побіг по селу від вікна до вікна десятський з палицею і завив надірваним голоском:

— Хазяї, на сход ідїть!.. Становий приїхав... Пан прибуде... Ідїть зараз же... та щоб ні в кого живїт не болїв...

Ми сидїли за вечерею і, як звичайно, мовчали. Батько сидїв край столу і не відривав похмурих очей від ложки. Коли посту- кали у віконницю і заскрипїв надсадний голос десятського, батько швидко вийшов з-за столу і зник за дверима. Дїд пере- хрестився і з переляком в очах озирнувся на вікно.

— Невїстко, скажи Васяньці, щоб на сход ішов. Я на ногах не держусь: всю спину розломило.

Бабуся з сердитим докором сказала:

— Іди, іди, батьку. Не з тебе, а з інших питають: ти на поле не їздив. А Васянька того ж дня додому вернувся. Іди з молитвою, одягни кожушок та валянки,— з недужих взяти нічого.

Дїд слухняно вилїз із-за столу і, охаючи, хворою ногою побрїв до лїжка, накинув кожушок, бабуся дістала з печі ва- лянки, і він зачовгав ними до дверей.

— Анно,— кволим і лагідним голосом промовив він, спи- раючись на одвірок,— візьми лестовку, помолїсь перед Спа- сом... свїчку засвїти...

— Іди з богом, батьку, помолюсь.

Тільки-но він пройшов повз вікна, всі зразу ж засміялись. Катя реготала голосніше за всіх і вигукувала:

— Оце так дому голова!.. А як прикидався!.. Я — не я, і хата не моя... Ти б, мамко, його віднесла на сход на руках... Із своїми он який грізний, а як до чоґо — рятуйте! «Анно, помолїсь!..»

Смішливий Сьома сповз під стїл і верещав там, як порося. Мати сміялась несміливо, оглядаючись, з болїсною судорогою в обличчі. Навїть бабуся тряслась усїм тілом, заражена смїхом дїтей. Тільки Тит щосили намагався бути незадоволеним, але і його розбирав смїх. Щоб заглушити в собі клекочучий регїт, він похмуро загрожував:

— Якби татко почув, він би вам чуби пам'яв... З татка грїх смїятися... та ще з хворого.

Катя зробила злякане обличчя і вистромилася з вікна. Роз- гублено і стривожено вона ляснула себе руками по стегнах і підупалим голосом крикнула:

— Титко, бїжи! Зараз же бїжи! Татко мов п'яний хитає- ться. Підтримай його під руку і тихенько веди на сход.

Бабуся неабияк стривожилась і застогнала:

— Іди, Тите, поможи батькові. Біда яка!

Тит неохоче виліз з-за столу і заскімлив:

— Та-ак, іди осьь... Ображати його ви з братком умієте, а я — веди... Я от поскаржусь йому, як ви з нього сміялись.

Катя пустотливо підморгнула матері і з лагідною погрозою почала квапити Тита:

— Звісно, поскаржись... Іди-но, іди!.. А то я, гляди, таткові очі відкрию, як ти по коморах та амбарах, наче миша, ялозиш та в нірки свої по зернятку тягнеш...

Тит зблід і прожогом вибіг із хати. Коли пробігав повз вікно, погрозив Каті кулаком.

— Я теж знаю... Знаю, як ти Яшку Кисельова закрутила...

— Ну, тож-то! — весело підбадьорила його Катя. — От ми з тобою і квити. — І розкотисто зареготала. — В кого це він, мамко, такий скнара удався? Все потай, все потай, все мовчки, скрізь нишпорить, як злодюжка, і тягне в різні схованки. А облудний який! Татка круг пальця обкручує.

Бабуся з безнадійною тугою відмахнулась від неї.

— Ти вже сама мовчи, Катько. Сама, наче кобила необ'їжджена, брикаєшся, і узди немає на тебе. В нашому роду і дівчат таких не було.

— Значить, треба, щоб така уродилась. Та вже шкапою і батрачкою не буду і всякий кулак обламаю.

Мати не відривала від неї очей і любивалася нею з заздрісною печаллю і захопленням в очах. Бабуся тряслась від сміху, але скрушно бурмотіла:

— Дівчата всі пишаються, всі намагаються бути скромницями, а ти, як Паруша, куди гірша від мужика — бешкетниця...

— Та вже їздити на собі нікому не дам... От до Кисельових в сім'ю ввійду — сама хазяйкою буду.

Бабуся злякано замахала руками.

— Та що це ти, що ти, Катько!.. Посоромилася б... Хіба гоже отак дівчині поводитися?

— Ну, вже, мамко... помру, а не допущу, щоб мене заїздили, як невістку. Подивись на неї: всю поламали та понівечили... І на людину не схожа. А дівчина була яка! І співачка, і дзвеніла, як дзвіночок. А кращої за бабусю Парушу і жінки немає: тільки у неї ума-розуму і вчитися.

Мати підвелася з-за столу з тугою в очах, залитих сльозами.

Сьома непомітно зник з хати. Я вибіг на вулицю і подався лукою до пожарної. Там уже ворушився і гудів великий натовп мужиків, а звідусіль — і з довгого кутка, і з тієї сторони — по двоє, по троє ще йшли діди з подогами в руках, у домотканих сорочках і штанах. Вечір був тихий, на заході горіла оранжова курява, а на сході, за нашими хатами, свіжо і прохолодно синіло. Червоні галки стомлено летіли на ту сторону, у верби, і горлали. Внизу сварились жаби: «Дурррряк, дуррр-рякі!» —

«А ти хто така?..» З крутої гори на тій стороні, повз хатку бабусі Наталії, знімаючи куряву, збігала череда корів та овець. Вони розбрідались у різні боки по горі та низині і мукали. Деякі з них ішли до річки, на наш берег, інші спинялись і щипали траву. Баби й дівчата ляскали по їх овчинних спинах і підганяли додому. Де-не-де співуче манили дівочі голоси:

— Бирочко, бир-бир!..

Але ні гомін натовпу біля пожежної, ні вигуки дівчат, ні квакання жаб на річці не тривожили тієї вечірньої тиші, яка начебто спускалась у ці задумливі години з неба і плавно осідала на землю. На садибах, за довгою вулицею, біля токів, дуже чітко крякав деркач, а йому відповідала звідкись здаля перепілка. І на попелисто-червоній клубастій хмарині, яка густо піднімалася з-за солом'яних покрівель, два чорні вітряки тяглися до неба, немов руки у довгих рукавах благали про пощаду. І коли я стояв і дивився на ці нерухомі крила, я згадував про вбиту Агаф'ю Каляганову і про матір, яка стояла над нею з піднятими руками і з широко розкритими очима, повними страждання.

Мимо пролетів сірий панський жеребець в яблука, запряжений у дрожку. На ній верхи сидів білий Ізмайлов з виряченими очима, натягаючи червоні віжки. Позаду притискався до його спини Володька. За ними в плетеному тарантасі — становий разом з Митрієм Степаничем.

Ізмайлов вправно сининив жеребця, легко зіскочив з дрожки і кинув віжки в руки Володьці. Він приклав скалічену долоню до білого кашкета і строго, по-солдатському, крикнув:

— Здорово, мужики!

У відповідь Ізмайлову зітхнув різноголосий гул. Становий не скинув кашкет, не поздоровкався, а широким кроком пройшов до стола, де шанобливо стояли староста Пантелей та писар Павлуха. До станового підскочив сотський з шашкою на боці, в піджаку, в чоботах і, віддаючи честь, щось пробурмотів йому, вирячивши білки. Ізмайлову очистили дорогу, і він став біля стола, оглядаючи натовп строго і насмішкувато. Митрій Степанич пройшов теж ближче до стола і скромно став за спиною Пантелея.

На тесовий гнилий дах жигулівки сів сич, потріпав крилами і пронизливо крикнув: «Ку-ку-квяу!» І всі чомусь повернули голови на цей крик.

Це був незвичайний сход: мужики стояли похмуро і спирались на товсті коли, а діди збились до купи окремо з ключками і подождками. Без палиць стояли дід і Петруша Стоднев. Кілки в шершавою корою встромлялись у траву, стояли частоколом і начебто відокремлювали мужиків від начальства.

Пристав витріщив очі на кілки і, вказуючи на них пальцем білої рукавички, щось гавкав старості в бороду. Потім прохрипів:

— Це що таке за каналі? Чому приперлись сюди з дрючками, наче розбійники з битого шляху?

Мужики похмуро мовчали, і мені здалось, що вони ще міцніше вчепились у кілки.

— Кому кажу? Перед ким стоїте з дрючками? Мерзотники! — він підскочив до Ларивона, рвонув у нього кіл із рук. — Геть дрючок, негіднику!

Мужики заворошилися, загули і засовали кілками. Ларивон рвонув кіл до себе.

— Відійди, становий!.. Відійди від гріха!..

І, великий, важкий, натиснув на пристава. Хтось потяг його назад.

— Ц-це що так-ке, падлюки? Бунт?..

Але Ізмайлов раптом скомандував:

— Назад, становий! Заспокойтесь! Прошу не бушувати. Я не бачу ніякого бунту.

Він почав судорожно смикати скаліченими пальцями сиву борідку і з тріском у голосі накинувся на мужиків:

— Хто це вбив вам у башку безглузду думку, що моя земля — це ваша земля? З неба ви, чи що, звалились? Ну, що ж, показайнували два дні, підняли зяб... Правильно! Вчасно! Пожертвували оранкою на своїй землі. Добре! Зворушливо! — і очі його зухвало сміялись, оглядаючи голови мужиків. — Спасибі, братці, за роботу! Услужили! Земля тепер не панська і не ваша, а Стоднева. Ось він, прошу любити й жалувати. Він жє вам і віддячить, як йому сподобається. Все! А до самоуправства не вдавайтесь: не вигідно — в дурні, як зараз, пошиєтесь.

Мужики загули, і окремі голоси закричали:

— Наша земля!.. Діди і прадіди на ній працювали!..

— Пане, ні тебе, ні Стоднева не допустимо... Де ж слово твоє?.. Обіцяв, бавився з громадою...

— Битися будемо, пане! Без кілля не обійдеться!..

Ізмайлов засміявся і з деренчанням у голосі звернувся до Стоднева:

— А тепер, Стоднєв, сам утихомирюй народ. Це ж твоя па-рафія.

Митрій Степанич, блідий, з затаєною усмішкою, ступив до стола:

— Мужики, чого це ви? Як же це ви бога не боїтесь? Хіба можна на сход з чорними думками з'являтися?.. Господь усе бачить і не простить нечестивцям. Тут справа любовна, законна. А де це бачено, щоб з кіллям супроти закону йти?.. Бог не потерпить цього гріха, мужики.

Натовп забунтував, заворошив кіллям, замахав руками. Бордаті обличчя з ненавистю втупились у Стоднева, і здавалось — зараз люди кинуться на нього і почнуть молотити дрючками. Митрій Степанич збентежено усміхнувся і скрушно махнув рукою.

Ізмайлов швидко, як молода людина, вийшов з юрби, скопив на дрожку і риссю поїхав назад.

Мужики провели Ізмайлова ворожими поглядами. Хтось надірвано крикнув:

— Це ж як, мужики? Дурнями були, а тепер дурні — вдвоє? Ех, пеньки, роззявили роти!.. З кров'ю ж бо землю віддирають...

Миколай Подгорнов ляскав по спині лохматого Ларивона і задрливо сміявся:

— Ну, Ларивоне Михайловичу, радій нині і веселись!.. Хотіли в рай, а потрапили на край, де горшки розжарюють... Поздоровили вас і віддячили... Уже надто ти охоче орав... Просто земля кипіла...

Ларивон злісно стиснув кулаки:

— Мовчи, сусіде! Не вводь у гріх... на убивство піду...

Між мужиками метався Кузяр і, зціпивши вискалені зуби, скиглив кризь сльози:

— Бунтували, чорти... Стіною йшли... Навкулачках б'єтесь. а тут башки в землю...

Його штовхали і частували потиличниками.

Хрипко гавкав усатий становий і, розмахуючи нагаєм, вярчав на мужиків очі:

— Ах, ви, пики овчинні!.. Туди ж, бунтувати, чужу землю загарбувати... Я вас провчу... В дугу зігну. Ну-у! Хто тут у вас заводіяка? Ведіть його сюди, пройдисвіта! Ну? Кому накаую?

Мужики важко мовчали і не ворушилились, загороджуючись від нього кілками. Становий люто поводив очима і стьобав на гаєм по столу. Староста стояв, як стовп, а високий Павлуха тупо дивився в ноги мужиків, і мені здавалось, що він нудьгує. На річці, під яром, дуже виразно квакали жаби: «Дурняк! Сам дурняк».

Самотній голос вигукнув:

— Ми всі... громадою... без заводіяк... ми не заводні... А землю не віддамо... Ноги Митрієвої там не буде...

Його підтримало глухе ремство натовпу. Староста злякано відсахнувся і розгублено схопився за бороду. Митрій Степанич скромно стояв у легкій чорній бекеші за старостою і ображено усміхався.

Становий хрипів:

— Це який там пес огризається? Виходь сюди! Писарю, дізнайся, що це за негідник?

Але писар не ворухнувся, тільки скривив рот у зневажливий усмішці.

Серед гнітючої тиші голос Микитушки, твердий і безбоязний, здався мені лукиком.

— Ти, становий, народ не ображай. Народ тобі не худоба.

Пантелей зробив страшне обличчя і замахав на нього руками.

— Очманів ти, Микито Вуколичу. Іди собі й мовчи!.. Іди від гріха!

Але становий не оскаженів, а усміхнувся і засмикав пальцями вуса.

— Ну, продовжуй! Я так і знав, що ти пустиш свій млин. Ти, виявляється, не тільки проповідник, а й ватажок. Прожив життя, діду, а поводишся, як не сповна розуму. Народ підбурюєш.

— Народ правди взискує, — голосно обірвав його Микитушка. — А за правду я життя не пошкодую. Навіщо у нього, у народу, цей глитай землю потяг? Ми по-хорошому землю у папа купити хотіли, а він з кров'ю її у нас відриває... Він же з народу всі соки видушить — з торбами пошле... Як терпіти народові? Де ж правда?

— Ось вона де правда, бородатий дурню!.. Я тобі покажу, яка це правда.

Становий вронувся до Микитушки і з усього розмаху ударив його нагаєм. Натовп охнув і позадкував.

Хтось у розпачі видохнув:

— Братці! Мужики! Лупцює він Микитушку... шмагає.

Ларивон кинувся з колом до пристава:

— Не займай старого, становий! Башку розкраю!

Підскачив і Ванька Юльонков теж з колом і підняв його над головою. Обличчя у нього перекошилося розпачем. На них кинулись поліцейські і відштовхнули їх назад. Проте Ларивон і Юльонков з дикими очима рвались до пристава.

Становий, розмахуючи нагаєм, кинувся до них:

— Засічу, розбійники! Бунтувати? З кіллям? У тюрмі згною!

Петруша вчепився голою рукою в руку пристава і з усмішкою впевненої в собі людини сказав спокійно:

— Ви, ваше благородіє, рукам волі не давайте. Хіба можна діда бити? Дід правдивий... І вам нічого образливого не сказав.

— Ти хто такий?

— Я — Стоднів.

— Ага, це ти острожник і злодій?

— Я не острожник і не злодій. Ви це самі знаєте, і не годиться вам це говорити, як начальникові...

Він випустив руку пристава і ступив назад, відштовхуючи Микитушку в юрбу. І тут же строго наказав:

— А ти, Ларивоне Михайличу, і ти, Ваню, відійдіть, не скаженійте.

— Арештувати! — рявкнув становий. — Сотський! Старосто! Зараз же їх на з'їжджу: я там з ними окремо поговорю. А ви, барани... геть, по домах! Чули ви, що вам Митрій Митрич сказав? Землю зорали — добре! Стоднів вам тільки подякує. А за те, що ви самовільно, скопом, по-бунтарському, — за це шукури слущу.

Сотський Шустов пробрався до Микитушки і підчепив його під руку, але Микитушка відштовхнув його.

— Відійди, сатано.

Я побачив залите кров'ю його обличчя.

До Петруші сотський підійти не посмів, але став позаду нього з грізним обличчям, не зводячи очей з пристава.

Ларивон не витерпів і, виючи, кинувся до Микитушки з Петрушею:

— Микито Вуколичу! Петю! Що це робиться? Мужики, не давай! Ми всі спільно... Громадою орали... Всі там були... А Микита Вуколич та Петруша відповідають?

Він шпурнув сотського вбік, підхопив під руку Микитушку та Петрушу і повів їх у натовп.

— Стій! — рывкнув становий.— Куди? Хто ти такий? Урядник, сюди! Старосто, писарю! Оточити всіх трьох!

І він з безумними очима почав стьобати нагаєм і Микитушку, і Ларивона, і Петрушу. З'явилися двоє урядників і разом із старостою та сотським стиснули всіх трьох і схопили їх за руки. Петруша чудно усміхався і пильно дивився на брата; той стояв, як і раніше, біля стінки сарая і скорботно хитав головою.

Але сталося сум'яття, немов почалась бійка: натовп з кіллям збився в густу купу і рушив лукою вниз, до річки.

— Пішли, хлопці!.. В поле пішли!.. Мужики, не відставай! Ми своє знаємо...

— Нехай тільки нагрянуть, ми їх зустрінемо гостинцями...

Кузяр, скоцюрбившись, сидів на старих пожарних дровах з баграми та драбинами і плакав.

Староста й урядник пішли назад, скуйовджені і збентежені. Митрій Степанич підійшов до пристава і прошептав йому щось на вухо. Становий смикнув головою, зірвав кашкет, кинув його на стіл і усміхнувся.

— Прекрасно! Дуже розумно, Стоднев!.. Нехай розбрідаються по своїх лігвах. А тих, з кіллям... Я їх, негідників, усіх перев'яжу... висічу і згною... Старосто! Уряднику! Верніть поліцейських. Поїхали до Стоднева!

А вночі арештували і Микитушку, і Ларивона, і Ваньку Юльонкова. Петрушу не зачепили. На мужиків у полі наскочили верхівці і розігнали їх по одному. Уночі ж і Ларивона і Юльонкова побили і відправили у волость. Там продержали їх три дні і відпустили додому.

Ларивон потім тинявся з відром браги і п'яно ридав:

— Сусіди! Люди мої милі!.. Загинув наш Микитушка... За час життя поклав...

І він, падаючи на землю, бився лахматою головою об курну дорогу.

Вдоді Микитушка зник без вісті. Стара його незабаром померла, а його начебто заслали кудись далеко, в Сибір.

Життя знову пішло тихо і спокійно. Мужики з жінками до сонечка виїжджали в поле — мужики орати душові й орендівані клаптки, а жінки — полоти просо.

Разів два я заходив до бабусі Наталії, але вона лежала зовсім маленька, воскова, кістлява і не пізнавала мене. Горбатенька Лукер'я сиділа байдуже за столом, в'язала панчохи і тоненьким, баб'ячим голоском читала напам'ять псалми або співала восьмигласся.

Коли я прийшов удруге, вона порадила мені:

— Ти попрощайся з бабусею: вона вже без язика... Уночі бурмотіла, бурмотіла і тебе все кликала... Тебе і Настеньку з Машаркою... Ти вже, милий, не ходи більше: не гоже в твої роки смертоньку зустрічати. Поклонись бабусі... зроби земний поклін і йди.

Я слухняно ткнувся головою в підлогу біля ліжка і заплакав. Своім маленьким серцем я боляче пережив у цю хвилину втрату близької і рідної людини. Бабуся Наталія начебто напучувала мене своїм багатим життям. Вона відкривала передо мною неосяжні простори полів і доріг. Людям важко 'живеться: бідність, безземелля, панщина, утиски від багатих... А кожному ж радості хочеться, кожному сонечко світить, для кожного земля — мати рідна: і поїть, і годує, і творить всякі щедроті, і пестить невимовною красою... Жити б, жити й радіти... Та тільки багаті й знатні все це добро віднімають у людини. Через це і страждання, і муки, і недоля. Але не вб'єш у людини її душі, її мрії про щастя, її туги про вольну волю...

XXXVIII

Зелені свята були дівочим святом. Дівчата вбирались в яскраві сарафани, білі, червоні, зелені, і пов'язували червоні і жовті полушалки. Все село цвіло танками, і вони схожі були на райдужні вихори. У жаркому повітрі звідусіль хвилями плюскались пісні. Після відправи у церкві, коли віддзвонювали дзвони, дівчата й хлопці збирались на луці, а потім великою квітчастою юрбою ішли з піснями мимо драча через річку на ту сторону і околицю — в березовий гай. Густий волохатий ліс тягнувся широкою улоговиною версти на дві, і столітні берези спускали аж до землі своє зелене віття. Добре було мовчати і слухати шелест листя і далекий невиразний лісний гул, наче гомін весняної зливи. У зарослях молодих берізок та осинок, у листі яких блискотіли сріблясті і голубі іскри, весело було сполохати зайця, який тікав, підкидаючи своїм куцим задом. Повсвистуючи, пурхали різнокольорові пташки, стукали носом дятли, наче молоточками, і високо в гушавині гілок та листя співали флейточками якісь давно знайомі пташки. Я дуже любив

цей березовий ліс, його шум і вологий запах трави. Але ходити туди доводилось рідко — тільки тоді, коли наші орали панську землю і жали хліб. А сам я ходити туди не наважувався — боявся об'їждчика Дудора.

На зелені свята дівчата ходили туди плести вінки і прикрашати гілками берези. На дні улоговини у крутому ярку дзюрчав серед каміння струмок. Тут було багато джерелець, які прорили собі нірки під кручами. Дуже чиста вода вибивалась і по краях струмка, в тихих лагунках. Джерельця ворушили дрібний пісок і фонтанчиком кидали його до поверхні води. Таких лагунок, запруджених галькою, було багато по течії струмка. А в кінці гаю, ближче до села, де улоговина розширялась і ставала полога, лагунок були схожі на ставочки, і вода в них стояла густо, спокійно, дзеркально, і в ній чітко відбивались хмаринки, сине небо і прибережні кущики, травичка та молоді берізки. Біля цих великих лагунок збирались дівчата і хлопці, прикрашені зеленню, вели танки і співали пісень. Дівчата зривали з голів вінки і кидали їх у воду. Вінки плавали в прозорій воді, і вода вишивалась жмурами. Потім юрбою з піснями, танцями повертались додому — дівчата з вінками на полушалках, а хлопці з зеленими гілками в руках. По дорозі вони стобали дівчат, а дівчата верещали і тікали вбік. Хлопці наздоганяли їх і, обіймаючи, вели їх назад, щось нашіптуючи їм на вухо. У селі дівчата щільною юрбою ішли не лукою, а вулицею, і пронизливо співали пісень. За молоддю бігли дітлахи, милуючись убраннями із квітів та зелені.

Біля воріт і на призьбах сиділи діди і молодіці, а мужики стояли купками і гомоніли про всячину. Молодіці з заздрістю дивились на дівчат, облутаних зеленню.

На ці зелені свята Луконю-сліпого убрали дівчиною, і він так хороше пишався, так хистко і м'яко виступав та співав тоненьким голоском, що важко було б відрізнити його від дівчат, якби не його білі очі і не жовтий пух на щоках та підборідді. Він потішав усіх своїми дівочими поведками та розмовою, і сам сміявся радісно та весело. Він радів і співав не тільки тому, що йому було цікаво бути рядженим і удавати дівчину, а й тому, що він звеселяє інших, що дивитись на нього прибігли на луку навіть молодіці. Всі аж качались від сміху і, скупчившись біля нього, приязно питали:

— Чи не жениха шукати в ліс ідеш, Луконошко-дівонько?

А він відповідав, по-дівчачому скромно піджимаючи губи і зітхаючи:

— Дівчина я безталанна: ніхто мене заміж не бере. Піду з вами, дівоньки, в ліс, сплету віночок, кину його в лагунку. Може, і мені доля женишка пошле.

І в його співучому голосі була така смішна печаль, що всі задихались від реготу. Сміявся й він і тужив:

— Премилі ви мої дівчатка! Подруженьки мої радісні! Дай

вам, господи, щастя! Жити б та радіти... та сліз не лити, та не надривати серденько...

Ці тужиння були такі щирі, такі задушевні, що мимоволі зворушували дівчат, і вони дивились на Луконю розчулено. Але через те, що всі приймали слова його за гру, ця його сердечність і правдива простота здавались ще більш кумедними. Я вперше бачив Луконю убраним за дівчину. І квітчастий сарафан, і полушалок, пов'язаний вмілою дівочою рукою, і пишні рукави дуже пасували до його стрункої постаті, до м'якої ходи, до незгасаючої усмішки, яка чуйно прислухалась до чогось невольного і недоступного для всіх.

Коли квітчаста юрба дівчат пішла в Березов — у гай, Луконя впевнено йшов попереду і високим фальцетом заспівав пісню:

Распашу я, молода-младенька,
Землицы маленько...
Я посею, молода-младенька,
Цветика аленька...

Всі дівчата дружно підхопили пісню. Хлопці окремо йшли позаду. Вони не співали, а весело сміялись, перегукувались один з одним, лузали насіння і чванливо хизувались перед дівчатами. Вони теж одягли червоні та білі сорочки і чоботи із скрипом, в яких красувались тільки на весняні та літні свята. В юрбі хлопців був і кучерявий веселун Сигній, а поруч Луконі йшла Катя. Її низький, міцний голос вирізнявся з усіх голосів. Серед хлопців побачив я і Яшку Кисельова, присадкуватого чорнявого хлопця, в довгому чорному піджаку, у плисових шароварах. Він старанно лузав насіння і зосереджено дивився вперед, не беручи участі в веселій метушні хлопців. Тут же були і фарбувальникові хлопці з чорносиніми руками, що поблискували на сонці фіолетовими спалахами. По дорозі вони першими почали танцювати на ходу, до них зразу прилучився Сигній, і вони, виробляючи різні колінця ногами, хвацько підспівували собі частим говорком якусь танцювальну нісенітницю.

Ми з Кузярем причепились до них. Він не міг залишатися без руху. От і тепер він не втерпів і смикнув мене за руку.

— Ходімо танцювати! Я їм покажу, як хоробрі молодці перед дівчатами красуються. Дивись, брат, як я налечу на них півнем.

Нас, малолітків, хлопці і близько не підпускали до себе, а з дівчатами ми самі вважали непристойним для себе водитися. Навіть Тита женихи відганяли від себе, а Сьома був ще зелений, і він водився із своїми однолітками. У них усе було нещадно — вони соромились балуватись і гратись, як хлопчаки, і водночас до женихів ще не досіли. Вони грали у карти, в орлянку, в чушки або чехарду. А коли хто-небудь з них пробував лізти до дівчат, його сердито відштовхували і кричали:

«Ах ти, безстидник! Ще материне молоко на губах не обсохло...»

Але Кузяреві дарували його настирливість: він був хороший танцюрист і меткий на язик.

Босий, з закованими вище колін штаненятами, сухенький, смаглявий хлопчик, він побіг уперед і, високо підстрибнувши, почав швидко писати ногами, нахилиючись, вигинаючись, поблискуючи чорними оцентами. Він мизкав серед танцюристів, наскокував на них півничком, розмахуючи руками, як крилами. Порівняно з ним і Сигній і фарбувальники здавались важкими і вайлуватими. А коли Сигній особливо низько нахилився, пильно вдвляючись у свої акуратні чоботи і з носків, і з підборів, Кузяр, як горобець, перелетів через нього і закрутився дзигою. Всі дружно зареготали і стали підбадьорювати його. А ошелешений Сигній спочатку розсердився, але Кузяр шугнув від нього, наче на пружинах, і пішов навприсядки. Сигній засміявся і сам залюбувався ним. Фарбувальники, здоровенні хлопці, але з худими, отруєними обличчями, одягнені по-міському (штани навипуск і штиблети), обидва однакові на зріст, хоч і погодки, любили поспівати. Мабуть, їх робота в задушливій фарбувальні, сповненій отруйної пари, була виснажлива. Кузяра вони начебто чекали.

— Ванюшко! Лебедику! Ух, хлопчак який задьористий! — заохотливо покрикували вони, ляскаючи в сині долоні. — Ану всиплемо перцю нашим хлопцям, а то вони пишаються, як дівчата. У дівчат Луконька — напівдівчина, а ти у нас жених, Івашка, аршин з натяжкою.

Фарбувальники здавались чужими серед наших хлопців і одягом, і говором, але їх любили за привітність, за дружелюбність, за хороші пісні, і з них були принадні женихи. Жили вони в сім'ї дружно, і ніхто не чув, щоб у них були сварки і незгода між собою. Завжди вони були в роботі — то у фарбувальні, то на дворі, де розвішували пофарбовані полотна, або поралися біля смердючих синіх куп. І якщо хто-небудь проходив повз їх двір, вони привітно усміхались, голосно здоровкались і неодмінно запрошували до себе в гості. З ними було весело, легко, приємно, і всі біля них якимось підтягувались — намагались бути добрішими, кращими, привабливішими. Хоч вони вирости в нашому селі і їх вважали своїми, але хлопці соромились лягтися при них і не ревнували їх до своїх дівчат. Та вони якимось і не втручались в любовну гру хлопців і не брали участі в їх секретних випиванках де-небудь на току або в гаю. Наш Сигній дружив з ними, хоч вони ні разу не приходили до нас у хату: вони були «мирські» і «щепотники» і, мабуть, тому уникали нашої старозавітної сім'ї.

Сигній розпалився і вже серйозно став змагатися в танцях з Кузярем: він виробляв усякі хитромудрі візерунки і чобітьми, і руками, і всім тілом. Але Кузяр літав, мов на крилах. Він

кілька разів перекинувся, наче вертушка, пройшовся на руках і стрибав вище голови. Фарбувальники підспівували танцювальну і самі виробляли щораз нові колінця, обнімались, переплітались ногами, літали один через одного. Решта хлопців, заражені танцем, з пустотливим вигуком теж кидались у купу танцюристів. Навіть смиренник Яшка Кисельов не витерпів і по-баб'ячому, не перестаючи лузати насіння, соромливо перебирав ногами на ходу. Дівчата оглядались і, блискаючи зубами, намагалися зберегти свою статецьність.

У Березовому всі розсипались і розгубились у лісі, тільки скрізь розкотисто перегукувались голоси хлопців і дівчат. Десь і на тому, і на другому схилі улоговини дзвеніли пісні дівчат і обривалися сміхом. Скрізь посвистували пташки, внизу дзюркотів струмок у камінні, і невиразний шум, схожий на зливу, немовкно рокотав у лісі. Пахло березовим соком, травою і конваліями. У натовпі білих стовбурів, які в глибині здавались непрохідною хащею і начебто блищали сріблом, дихалось привільно і на душі було добре — тихо і трохи сумно.

Ми з Кузярем ішли чимраз далі в лісові нетрі і не знали, що нам робити та й не було бажання ні гратись, ні пустувати, немов ця дрімуча глибина жила своїм таємничим життям, сповненням казок і примарних тіней. Повітря було зелене, густе і п'янке.

— Давай на дерево залізимо, — запропонував мені Кузяр. — Ох, і люблю залізати високо! Дивись звідти — ніби ти на килимі-самольоті. А навколо граки і думають про мене: який це страшний птах прилетів?

Я теж любив видиратися високо: піднімався між амбарами, що стояли впритул. Упираючись босими ногами у вінці і тримаючись пальцями за ті ж вінці, я ліз до стріхи і дивився вниз з завмиранням серця. Видирався я на черемху і гойдався на її хистких гілках. А на великдень наважився разом з Кузярем забратися темними сходами на дзвіницю. Я мало не злетів в останніх крутих сходів, оглушений до лоскоту у вухах дзвоном. Сходи тремтіли, жорсткий дріж пронизував моє тіло, і здавалось, що дзвіниця зараз розколеться і впаде на землю. Я на мить застиг від жаху, але побачив вище себе міцні, чіпкі ноги Кузяря, і, незважаючи на те, що мені було моторошно, я через силу поліз за ним. Потім, коли на дзвіниці я побачив знайомих хлопців і Митрія Степанича, який смикав вірвовками серця дзвонів і старанно, з зосередженим обличчям, гупав у край великого дзвона важкою дубиною на мотузяній петлі, надітій на лямку, я трохи заспокоївся. Калатання п'яти дзвонів, великих і маленьких, рвало голову й тіло, просвердлювало вуха та перевертало нутрощі і зовсім оглушило мене. Хлопці, дітлахи щось кричали один одному, щось горлав мені Кузяр, але я нічого не чув. А коли я підійшов до вікна і подивився вниз, на луку, я обмер: внизу була безодня, а коні на луці і люди

здались маленькими і потворними ---і в людей, і в коней замість ніг були якісь смішні коротухи. Наша хата теж здавалась малесенькою і присадкуватою. Мене стало нудити, і я, ціпенюючи від страху перед чорним проваллям сходів, став повільно сповзати вниз, впиваючись руками в невидимі поруччя. Я ніколи ще не зазнавав такої невимовної радості од відчуття надійно-твердої землі, коли опинився в огорожі церкви. І трава на луці, і коні, які щипали травичку, і мирно-затишна хата наша, і мерехтливе повітря здались такими рідними та мирними, що хотілося плакати. У той день я аж до вечора ходив глухий, з лоскітливим дзвоном у вухах.

Але цікавості до висоти і бажання лазити по сходах і деревах я не втратив. І тепер, коли Кузяр запропонував полізти на березу, я палко згодився.

— Тільки, цур, одна моя береза, друга — твоя. Хто скоріше видереться. Однак, стережись, — попередив він мене, — там гнізда грачині. А граки — забіяки чортові. Будуть довбати та крилами бити. Не втримаєшся і — вниз башкою. Я одного разу так з ними побився, що вони всю сорочку на мені пошматували... добре, що очі не виклювали. Ну, я хай за ноги одного, другого, третього... Що таке? Почуваю — падаю. Падати падаю, а сам немов пушинка. Догадався: це вони мене на своїх крилах спустили.

Він брехав, і в нього горіли очі, але брехав так щиро і так живо малював свою пригоду, що, мабуть, сам вірив тому, що вигадав. А я дивився йому в обличчя і сміявся.

— Ти чого скалишся? — образився він. — Побув би в моїй шкурі, не став би скалитися...

— Та зі мною ще гірше було...

— А що?.. — ревниво перебив він мене.

— А те... Одного разу мене яструбок схопав. Сидів я з курчатами і квочка поряд. Яструбок каменем зверху та замість курчати вхопив мене. Якби не квочка — потяг би. Квочка вчепилась йому в баньки, я і вирвався.

Він хотів був розізлишитися, але вирячив на мене збуджені очі і засміявся.

— От і набрехав! Де це яструбок людей хапає?

— А де це чувано, щоб граки парубчаків з дерева на крилах спускали?

Він розчаровано махнув рукою:

— Тебе вже не обдуриш... З тобою нудно тепер, коли ти вже мені не віриш.

Обличчя в нього зробилось хороше, заклопотане і сумне.

— Це я вигадувати від матусиної хвороби навчився! Нутро у неї горить, моготи немає. Я вже і горшки накидаю і ганчірки варені їй на живіт — не легшає. Ну, я їй починаю їй небіль вигадувати... Вона хоч і кричить, а слухає. Слухає, слухає — і вгамується. Вона не так, як ти: страх, як вірити!.. Скажеш їй:

«Мамко, та це ж я брехав, а ти віриш». Ух, як вона забунтує! «Ні, ти це зараз брешеш, щоб матір засмутити. У тебе душа, Ванюшко, голубкою грала, а душа не бреше. Тоді бог в тебе вселився, а зараз біс. Не гріши, не гніви бога». Ох, і чудна!

Ми все-таки вирішили лізти на одну березу. Видиратися було дуже важко: стовбур її був гладкий і ковзький, немов натертий воском. І ми стежили один за одним, щоб довести свою спритність. Поки ми встигли вхопитися за перші сучки, ми обидва вимотали із себе всі сили, але удавали, що така робота для кожного з нас за іграшку. Кілька секунд ми стояли на товстих сучках, відпочиваючи. Ступні і долоні горіли, і ми задихались від втоми. Він похвалив мене:

— З тобою гоже водитися: ти не відстаєш від мене — змагаєшся, як чорт.

Я теж висловив йому свої почуття:

— Та я ж тільки з тобою і знаюсь: ти на все здатний.

Він з захватом закінчив:

— Хай йому всячина з нездарами водитися! У них і горщики на плечах не кипить. Робити треба так, щоб люди дивувались...

У лісі співали і перегукувались голоси. Вони перекликалися з луною, манили і сміялись, наче казкові заклики лісових дівчат, які заманюють до себе людей у глухі зарослі і згублюють їх пестощами та лоскотом. Заливались невидимі пташки, внизу дзюрчав струмок серед каміння.

Забрались ми аж до верхівки і з жахом почували під собою глибоку порожнечу, заплетену гілками. Високо, в небесній синяві, тихо пливли срібні хмаринки, а сонце пронизувало зелене листя сліпучими іскрами. Крізь вихори листя видно було далекі поля в зелених і чорних смугах. Синодською дорогою бігли підтюпцем коні, відмахуючись хвостами від тарантасів, на яких сиділи жінки у квітчастих убраннях.

Внизу, в густій зарослі ліщини, зашаруділи кроки і тихо забурмотіли голоси. Зверху дуже добре було видно, як хлопець обняв дівчину, а вона відштовхувала його і посміювалась:

— Погрався і досить, Яшунько, почекай до вінця.

Він бурмотів жалібно:

— До пожинок скільки ще чекати!.. Либонь, помреш з нудьги.

— Почекай, Яшунько, помучся... Тоді і знатимеш, що на світі є любов.

Це сховались тут від людей наша Катя і Яшка Кисельов. Вона була дебелиша і міцніша за нього, але удавала, що не може справитися з ним.

— А як дядько Фома не віддасть тебе?

Катя втішила його:

— Віддасть. А не віддасть — у попа повинчаємось.

Кузяр, як грак, весь спрямувався вниз. Мені здалося, що він хоче злякати їх, бо обличчя його стало гостре і пустотливе. Він глянув на мене, але я сердито погрозив йому пальцем. Він рап-

том чхнув і занявчав. Катя і Яшка прожогом кинулись тікати в різні боки. Кузяр зареготав, а потім завив вовком.

— Бачив? Вони подумали, що це лісовик сполохав їх.

Я розізлився на нього за Катю і хотів схопити за ногу, але, глянувши вниз, у прохолодну глибину, крізь ворущке листя, злякався.

— Дурень ти і бешкетник!.. — накинувся я на нього. — Катя заміж іде за Яшку, а ти їх лякаєш... Чого тобі треба?..

— А так, — беззлобно відповів він, не перестаючи сміятись. — Як вони метнулися!.. Добре зверху людей лякати. Ми з тобою сильніші за всіх.

Я не втерпів і сам засміявся: справді, кумедно було дивитись, як смілива, здоровенна Катя, низько пригнувшись до землі, підсмикавши сарафан до колін, тікала, не оглядаючись, у ліс, а Яшка, озираючись з жахом на обличчі, широко замахав своїми новими чобітьми в інший бік.

— Давай вигидаємо ще що-небудь... — запропонував Кузяр. — Чого ми тут, як галки, гойдаємось? Давай штовхнемо Луконьку у воду.

— Я тобі штовхну! — зарепетував я. — За Луконю ворог мій буде. Давай краще Луконю захищати: він святий.

— Гаразд. Луконька з хлопчиками водиться і вмирати їм не дає. Він слово від смерті знає. Гаразд, хто його скривдить — жити на світі не дам.

Ми зіззли з берези і пішли вниз по струмку. Вода збігала з уступчиків, як рідке скло, і пінилась у лагунках, а потім прудко пробиралась серед каміння і дзвінко курликала. На нас з пішаних обмілин дивилися зеленими виряченими очима жабки і надимали білі мішечки на грудях.

Кузяр стрибнув у ручай і зразу ж взявся за роботу.

— Давай ставок зробимо, з водоймою. Потім підмовимо Сьомку млин свій з драчем принести. Оце діло буде...

Але не встигли ми взятися за цю серйозну роботу, як з лісу по полянці уздовж струмка вийшла юрба дівчат з Луконею попереду.

Катя гукнула привітно:

— Заспівай, Луконю!

І Луконя дівочим голоском заспівав, усміхаючись самому собі:

Уж ты, сад, ты, мой сад,
Сад зелененький!..

Дівчата пронизливо підхопили:

Ты зачем рано отцвел, —
Обсыпаясь?..

Біля найбільшої лагунки дівчата спинились і стали кидати в воду вінки. Накидали їх багато, і вони вкрили всю воду. Хлоп-

ців чомусь не було: мабуть, вони залишились у лісі випивати.

На зеленій сонячній поляні різнобарвна юрба дівчат зібралась у коло. Мерехтіло в очах від цих червоних, зелених, жовтих та голубих сарафанів і хусток. Всі починали кружляти, пританцьовувати, когось ловили поза колом і співали одну по одній пісні. Потім розсипались по поляні і ловили одна одну. Луконя стояв сам і усміхався сонцю. Після гри всі сіли на лужку, розчервонілі від біганини, верескливо кричали, не слухаючи подруг, і сміялись.

Кузяр підбіг до лагунки і вийняв кілька вінків. З них струменями збігала вода. Він ткнув мені один вінок і шепнув:

— Давай дівчатам на голови накинемо. От переполох буде!

Ми тихо підійшли до них і швидко наділи мокрі вінки на полушалки двом дівчатам. А Кузяр нап'яв ще два вінки іншим дівчатам. Вони скочили на ноги і так злякались та пронизливо заверещали, що сполохали інших. Ми реготали з Кузярем і танцювали від захвату. Дівчата шпурнули мокрі вінки і ринулися за нами. Ми чимдуж кинулись тікати, виляючи і вислизаючи від них, як зайці. Решта слідкували за нами і реготали.

Так ми разом з дівчатами, увішаними зеленню, з піснями пішли додому. На вулиці вони горлали щосили, а голос Луконі чути було тільки в заспіві. На нас дивились мужики й жінки і вищиряли зуби.

Цей день я почував себе, мов на крилах. Щось хороше трепетало в серці, начебто я зазнав незвіданого щастя або в чомусь переміг Кузяра.

ХХХІХ

В один із жарких літніх днів, коли небо здавалось розпеченим, а повітря мутним від імли, ми з бабусяю поїхали на своєму мерині в поле — повезли харчі на жнива. Косили жито версти за три від села на тій стороні, на орендованому споловини «крузі»¹. Віз був без каретки, дірявий, тільки посередині лежала гнила дошка. Бабуся поклала мішок з хлібом, картоплею та цибулею, а окремо — печені яйця і горщик кисляку. Сиділи ми поруч з нею на оберемку соломи. Коли переїздили через річку, прозора вода переливалась між спицями коліс і сміялась. Димився під ободами жовтий пісок на дні. Гасали зграйки зляканих пічкурів. Хотілося зіскочити*з веза, шубовснути у веселі хвилики і погратися з водою. Кузня була замкнена. Потап теж був у полі з жінкою, а Петька, як завжди, сидів біля хати в холодку з дитиною на руках і грався в підкидачки. Він провів мене похмурим поглядом і сердито вказав пальцем на дитину: от, мовляв, яка доля — доводиться домувати і робити баб'ячі діла.

¹ «К р у г» — чотири десятини.

Попелястою дорогою на круту гору їхали довго, з натугою. Кістявий мерин ледве тягнув віз. Келія бабусі Наталії, схована під урвищем, здавалася старезною сліпенькою бабою — навіть солома на покрівлі посивіла та полисіла, і в різних місцях стирчали сірі крокви.

А поряд бабуся Анна, здорова, важка, ширококоста, в кубовій хустині, старанно пов'язаній кокошником, стогнала і говорила кволим голосом, наче хвора:

— Жилиться бабуся Наталія, жилиться, а вмерти не вмирає, не йде смертонька. Вже не володіє ні ногами, ні руками... Тільки душа в тілі... Легша від пір'інки. Грішниця була, хай бог простить: по чужій стороні любила тинятися. Де тільки не побувала... Весела була жінка, вдовіла двічі, а все ж мов на крилах лігала... Замолоду було скажеш їй: «Наталюшко, ти б, ніж по світу блукати, краще за хорошого мужика-вдівця вийшла, — дім би доглядала та дітей виховувала». А вона засміється і голув закине: «Таж світ не клином зійшовся, Аннушко. Воля прийшла — і сонечко яскравіше світить, і травка стала зеленіша. Я, каже, все ластівок уві сні бачу: вихором кружляють, гомонять і несуть мене до хмаринок — за зелені ліси, за широкі річки... От погляжу божий світ та добрих людей, а тоді що бог накаже... Ще встигну намучитися. Дуже сонечко та роздолля я люблю».

— Вона всіх любила, — ображено сказав я. — Вона нікого не судила. Вона та Володимирич, та Луконя-сліпий — найкращі з усіх. Вони всіх жаліють.

Бабуся злякано глянула на мене і затряслась від сміху:

— Ах, ти, шибеник... розумник який! Ти ще маленький, що ти розумієш? Чи, може, теж бродяжити хочеш, як бабуся?

— Та в селі ж хіба краще? Адже тут жити немає при чому, — відповідав я батьковими словами.

— Що ж робити? Звісно, важко. Земельки немає, достатків немає, і вовки звідусіль. Дідусь увесь знитився. В сім'ї — розбід. Із села всі люди розбігаються: хто — на заробітки, хто — на переселення, в Сибір.

— А Микитушку ось потягли, — обурився я. — Від нього і мужики відступились, а він для них і себе не пошкодував.

— Боятися вони, внучку: забиті та затуркані, — тужливо стогнала бабуся. — Надто вже довго народ під страхом жив. Раніше був тільки пан, а тепер — скільки лиходіїв: і пан, і становий, і земський, і багатій. Від неволі і самі себе в могилу заганяють люди.

І вона закінчила сумовитою піснею, жалібно викрикуючи кожну строфу:

По гріхам нашим
Господь посила-ат
Велику беду
На нашу страну...

Идет беда —
Лиха лихота, —
И пошел брат на брата
И сын на отца.
А правда-то рыда-ат,
А кривда лютая
Заспесивилась...

Хліба починались від токів, і широка дорога з переплутаними курними коліями зеленіла повзучою, кучерявою травичкою по боках. За громадським гамазеєм, хлібним амбаром, сизим від старості, який стояв самотньо і страшно, спіле жито хвилювалось аж до обрїю. Хвилі пливли м'яко, повільно, спалахували подум'ям і чути було, як шелестіло колосся, а їх шепіт зливався із скрекотанням коників. Співали у блакиті невидимі жайворонки. Повітря мерехтіло над хлібами сонячним маревом, і далекий ліс-сосняк начебто купався в дзеркальних струменях, мов у примарній річці. І коли я дивився на голубе і жарке небо, земля здавалась мені чомусь сумною, лагідною, привітною, як бабуся Наталія, і мені було шкода її, наче матір. Потім одкривалась оксамитно-чорна рілля, обсіпана жовтою свиріпкою, далі — зелені смуги проса, з важкими волотями і полум'яні соняшники з крилатим листям. Праворуч, дуже далеко, в ліловій імлі величезним короваєм здіймався Червоний Мар. Самотній серед полів, таємничий, він завжди викликав у мене тривожні запитання: звідки цей курган? які люди і навіщо насипали тут цілу гору? що він зберігає в собі? Я знав, що за ним ця плоска рівнина обривається глибоким ярмом, у кам'яних плитах, а з цих плит падає скляними стрічками вода і розбивається об нижні плити райдужними бризками. Внизу — широке дзеркальне озеро, тут наша річка піднімається панською греблею. Далі — знову поля, а за полями далеко, в бузковій імлі, — кучеряві переліски.

Скрізь над хвилями жита піднімалися різнокольорові голови та плечі жінок. Жінки дивилися на нас з-під долоні. Моталися з боку в бік голови та спини косарів, дзвеніли коси, десь кричало немовля. Потім відкривалася стерня, як золота щетина, і виблискувала іскрами. На стерні стояв віз з піднятими голоблями, вкритими рядниною, а під рядниною тринога із кілків з люлькою, яку гойдала дівчинка з тоненькою кіскою, перев'язаною червоною ганчіркою на кінці. Попереду у вогненній хмарі куряві похитувались високі і широкі вози з снопами, а на возах сиділи мужики, і вони, як і коні, здавались дуже маленькими. Хороше пахло скошеним хлібом, соняшниками і чебрецем.

Я (тішився такими поїздками в поле: тут ішло своє життя, просте, чисте, вільне, сяєє сонцем і небом, велике, пестливе, далеке від наших сільських турбот, кривд і задушливих конур. Хотілося зіскочити з воза і побігти вузьким полинним обніжком назустріч золотим хвилям стиглого жита — їти, їти і не спинятись, аж до Червоного Мара, піднятись його кривавочервоним схилом до вершини і дивитись у всі сторони — в жовту і зелену

далину, де синіють кучеряві переліски і мерехтять інші села, а за лісами та селами — інші села та ліси, а за ними — загадкові, манливі міста, які живуть особливим, небаченим життям, напевне, таким самим, як у книжках про Франциля-венціана та Бову-королевича. А може, несподівано з'явиться Горбоконик, затанцює і скаже весело: «Сідай на мене!» І я помчу швидше вітру і вище хмар у чарівні країни, де живе жар-птиця і співають Сірін та Алдоност. Там знайдеш усе, що побажаєш, і немає там ні злих людей, ні станових, ні панів. Немає там і Ваньок Юльонкових, і Серьог Каляганових, і діда з батога та віжками в руках. Там не мучать людей, там немає жигулівок, у мужиків не відбирають ні землі, ні худоби, і не роблять їх батраками, а матері і діти там веселяться і сміються, гарні і щасливі.. Так приблизно думав я, підстрибуючи на возі, поглядаючи на облізлу ріпицю мерина, який ліннво виступав курною дорогою, і линучи мріями до чарівного Червоного Мару. Бабуся теж поглядала на цей високий курган і щось шепотіла, підстьобуючи мерина віжками. Сонце пекло, повітря сяяло сліпуче і струменіло над хлібами сріблом та синявою, палали вогнем соняшники, жалібно кричали зелені чайки, пролітаючи над нами.

— Розкажи про Червоний Мар, — попросив я бабуся: — Чому він — один і високий? Чому — червоний?

Бабуся немов чекала від мене цього запитання: навіть коня вона спинила і з задумливою усмішкою дивилася з-під долоні на цю високу гору з темночервоними плямами на схилах, таку самотню і похмуру серед житнього поля.

— Він ще від Пугача стоїть. А може, і до Пугача був — хто його знає. Тільки від Пугача слава про нього лишилася. Бувало, коли я ще дівувала, пісню співали:

Во степях то было саратовских,
За Волгой-матушкой, на горной стороне,
За лесами, за долами стоит Мар высок,
А на Маре-то на Красном казаки стоят —
Казак-то удалые, Пугачевы молодцы...

За цю пісню на панському дворі на смерть батогами забивали. Ну, і співали крадькома, у хустки та в шапки. А потім і забувати стали.

— А чому батогами забивали? — перелякано запитав я її. — Це за пісню так?

Бабуся заворушила віжками, і мерин неохоче потяг за собою віз. Повз нас проїхали величезні щитинисті вози із снопами. Мужики і бабуся мовчки кланялись одні одним.

— Та як же! Зараз молоді вже нічого не знають, а ти і поготів. Пугач-бо з козаками на панів ішов, мужиків на волю відпускав і землю панську їм віддавав. Тоді мужики всі за Пугачем пішли. О-онде, за Березовим, ліс тягнеться — там і є Ольонин куш. На ньому пані Ольону повісили. А коли Пугача та козаків полонили, з нашого села половину мужиків страгили, а жінкам

коси одрізали та батогами шмагали. Ще мені моя матінка розповідала, як двох дівчат, що заміж за козаків вийшли, закатували: оголили їх, зв'язали та в мурашині купи вкинули... Варту поставили, щоб дівчата не розметались. Ну, дівчат мураші до смерті і заїли. Розпухли, почорніли дівчата — пізнати не можна. Тільки козаки, розказували, нахлинули сюди — цей Мар і насипали. З усіх сіл мужиків пригнали і навколо всю землю на три сажні вийняли і гору з дзвіницею завбільшки накидали. Тепер там болото мохове і немає на ньому путі ні людині, ні зайцеві, — самі жаби та чаплі живуть. І розказували діди, що на цьому Марі кам'яна фортеця стояла, а в самому Марі отаман Удалов жив з козаками, судив та рядив, і з солдатами царськими воював. Може, з рік солдати боем бились і ніяк подолати не могли. Фортецю всю зруйнували. Зруйнувати зруйнували, а нікого в ній не знайшли: всі козаки під землею зникли. Пан наказав увесь Мар розкопати, голодом їх заморити. Копають, копають — дивляться, а земля знов наче не копана. Дивом дивувались, з ніг збились, пригнали мужиків, жінок, дівчат, хлопчиків — копай! А вранці, як сонечко зійде, земля знову наче не копана, а солдати, вартові, лежать мертві. І вся земля кров'ю залита. Пан з начальником лютують. Стали на мужиках мститися — людей хапати і шмагати та вішати на нашій луці. А Удалов-атаман ввійде в село з козаками та на цих шибеницях і повісить панську рідню. Одного разу навіть і самого пана притяг і перед народом виставив: «Ось тобі, каже, велю й наказую: не кривди народ, а то все твоє плем'я вигублю. Нехай шибениця стоїть тобі для настрашки». Пан труситься, як в пропасниці, мову йому відібрало.

— А солдати ж де? — перебив я її. — Мабуть, у нього ж військо було.

— Напевне, нічого не знали. Так воно й було: хоч би що отаман робив — солдати і начальники тільки вранці очі розплющували. Пан потім зі страху зник. Солдати, правда, стояли, але потім тихо було: мужиків не кривдили, боялись. Мужики осмілили і панську землю орали.

— Ну, а потім що? — нетерпляче допитувався я.

— Ну, потім силу-силенну солдатів нагнали. Знайшли прохід, всередину вдерлись.

— І всіх убили? — вигукнув я, ладен заплакати.

— Кого ж убивати, милий? Нікого не знайшли. Тільки в келії біля образа Спаса свічка жевріє. А підземелля малесеньке, як вихід наш, і ладаном пахне. Стоїть на колінах дідок старезний і вголос кафізму читає. Схопили його і допитують: «Де твої розбійники? Хто ти такий?» А дідок так лагідно та безбоязно кволеньким голоском і з усмішечкою відказує: «Не знаю я, братіє, ніяких розбійників, а сам я тут викопав келійку і славлю господа. Затворник я, людіє». Витягли його і катувати стали, а він, світлий, усміхається, співає ледве чутно: «Се что добро и что красно да живите, братие, вкупе...»

Мене так приголомшила ця розповідь, що я схопив бабусю за руку і крізь сльози прошепотів:

— І замучили його?.. Теж повісили?

Вона сама схвилювалась і пригорнула мене до себе.

— Давно ж це було... Років сто, мабуть, минуло... А може, і не було цього: всяко люди розказують... Чого це ти так засмутився?

— А навіщо вони дідка замучили?

— Як це замучили, дурнику? Побачив начальник, енерал видно, розкинув руками та й плюнув. «Ех, каже, солдати-супостати! Не з козаками ви війну вели, а з безумним дідуганом. Нехай, каже, молиться перед сконанням». І всіх солдатів прогнав.

— А дід так і залишився?

— Келійник, значить? Всіх утішав, всіх буйних приборкував, провішав: «Радійте, каже, грядуть дні великі — перші будуть останніми, а останні — першими. Бідні звеселяться, а багаті смертю помруть. Про волю Пугач сповістив, а воля, як я, — затворниця. Вийде вона, і народ її спершу не пізнає. А прийде вона у громі та блискавиці. Воля сама в народі живе. Взнати її треба в силі своїй і правді. І не знаємо ні дня, ні години, коли її дик відкриється».

— А хто цей дідок? З козаками він разом у ватазі був, чи що?

Мені багато чого було незрозуміло в цій історії, і я дого не міг зв'язати отамана Удалова з цим нежданим-негаданим дідком-затворником. Мені вже здавалось, що бабуся, через свою схильність до розчулення та пісенного тужіння, сама вигадала цю казку про келійника.

— Всяке казали діди: твій прадід Селіверст, батько діда, бувало повчав: це був батько отамана, і козаки не стільки слухались Удалова, як цього дідка. Ну, він тут і залишився для душі спасіння, народові на розраду. Він і віру в народі зміцнив. А інші противились: не батько отамана, а сам отаман з мужиками залишився. Козаків з миром відпустив, мало їх залишилось, — а сам на всю округу захисником жив. Казали: коли пан кому кривду чинив, він вночі до нього з'являвся отаманом у всьому одіянні і наказував: «Не тісни, не мордуй людей — кари великої зазнаєш». Пан маленький на зріст був, а вдачі лотої. Кричить, ногами тупає: «Слуги! Раби! Всі до мене! Хапайте розбійника! На стайню, на дибу, до смерті шмагати!» А отаман візьме його за карк, шпурне на ліжку і сміється: «Не кричи, не благай, ніхто до тебе не прийде. Це я до тебе буду по душу приходити». Тоді і народ жив легко, а пан трусився. А потім, кажуть, ноги і руки йому відібрало.

Хоч розповідала бабуся із стогонами та зітханнями, повільно підспівуючи і прислухаючись до своїх слів, але виходило це у неї задушевно, щиро, добре. Здавалось, що вона розповідала це не мені, не людям, а самій собі, немов протягну пісню співала.

Цей козак-пугачовець Удалов і старий затворник зливалися в один образ — зворушливий, світлий, сильний, як образ народного героя. Це був і воїн, доблесний борець за волю народну, і захисник людей у лиху годину. Я почував його близьким і рідним, і він нагадував мені і Володимирича, і Луконю-сліпого, і Михайла Пескова, і Микитушку.

Червоний Мар, який мерехтів далеко в ліловій імлі гарячого дня, здавався мені казковою оселею якихось незвичайних примар. Можливо, в цьому кургані, просоченому кров'ю, ще досі живе душа грізного отамана і волелюбного пророка-келійника. І вічно стоятиме цей кривавочервоний курган і нагадуватиме людям про правду, за яку пожертвували собою отаман Удалов і наш Микитушка, і про вільну волю, про яку мріяла бабуся Наталія.

Так непомітно доїхали ми до нашого поля. На широкій смузі золотистої стерні, осторонь від дороги, стояв віз з піднятими глоблями, а під возом — барильце з водою і всяке манаття. Уздовж стерні один по одному повільно йшли, розмахуючи косами з грабельцями, дід, за ним — батько, а за батьком — Сигній. Тит разом з Катєю і матір'ю в'язав снопи. Сорочки на спині у всіх були мокрі. Сьома окремо від усіх згрібав граблями «кошитки» — залишки жита від косіння — і дбайливо збирав їх у купки. Він ще здаля закричав мені вимогливо:

— Ей, ти, наїзнику, сорочинська шапко! Бери граблі — і живо сюди, разом згрібати будемо. А після обіду в ліщину підемо.

Косарі навіть не оглянулись на нас, а мати знеможено випросталась і мовчки усміхнулась мені. Але Катя махнула мені рукою і покликала тонким голоском:

— Федю-у! Іди-но сюди, пісні будемо співати. Без твого голосочку і пісні не співаються.

Тит ображено бурчав:

— Ач, пан який! Немає того, щоб у полі працювати — він з бабусяю катається. Іди, перевесла крути!

Я підбіг до матері і з радісним поривом пригорнувся до неї. В ці дні я рідко її бачив: всі ночували в полі, а ми з бабусяю домовали в порожній і мовчазній хаті. Навіть Кутка втекла від мене на живна. Мені було сумно і нудно самому, і в ці години я боляче переживав розлуку з матір'ю. Мені було чомусь до сліз шкода її і хотілось відчувати її всю — її трепетність, тремтливі руки, ніжні і пильні очі, в яких негасимо сяяло тривожне запитання, повне надії, і та глибока радість любові, що неповторно відчувається тільки в дитинстві.

— Заскучав за мною, милий? — спитала вона з щасливою усмішкою.

— Я дома місця собі не знайду... — крізь сльози, обнімаючи її ноги, пролепетав я, радіючи її близькості. — Я тут залишусь... Я що хоч робити буду...

— Дорогенький ти мій!.. — тулячись щокою до мого лица, палко прошепотіла вона. — Без тебе мені і світ не милий.

Бабуся поралася біля воза, не випрягаючи коня, і переносила харчі до другого воза на розстелену ряднину. Батько йшов за дідом, широко розмахуючи грабельцями, врізуючись косою в густі і прозорі зарослі жита. Із дзвінким жвиканням коса збривала цілий оберемок жита і відкидала його на жорстку шетину стерні. Колосиста солома ворушилась, мов жива, і золотим полотном розстиралася за кожним косарем.

Дід і батько були тут інші — не домашні. Удома дід заповнював усю хату і гнітив усіх своєю пильною владою. Маленький, з хисткою ходою, з гострими очима під жмутками брів, він, наче домовик, леденив мою маленьку душу. А тепер він розмахував своєю косою міцно, молодю, і вже не було в ньому домашньої суворості і старечої дряблості. Його сиве волосся, скуйовджене вітерцем, струшувалось при кожному помаху коси. Коса дзвеніла і шурхотіла сильно, і він весь віддався шій вільній роботі, забувши про себе, як про хазяїна і суворого охоронця сімейної благопристойності. Навіть обличчя його, обвітрене, коричневе від загару, помолодшало. Я побіг стернею повз Сигнія, який гукнув мені вслід по-хлоп'ячому задириливо:

— Держи, держи його! Дожену! А ти оглянись-но: у тебе ж п'ятки позаду!

Він сміявся, не перестаючи косити, і йшов за батьком, хвацько розмахуючи косою. Червона сорочка без пояса надималась у нього на боках. Рукави були закачані до ліктя. Батько теж був у червоній сорочці і так само високо були закачані у нього рукави, але сорочка на спині темніла мокрими плямами. Батько намагався косити спокійно і хизуючись, але видно було, що він гарячився. Йому подобалось косити і він грався косою і слідкував за її зміним блиском, схиливши голову до плеча, немов любувався красою і непереборністю леза, яке підкошувало жито якраз біля кореня і м'яко укладало на грабельці. Він дуже схожий на діда і постаттю, і обличчям, — такий був, напевне, і дід замолоду. Але тепер дід у роботі був живіший, спритніший, легший за батька. В меткості і веселій моторності Сигнія виявлялась дідова жвавність, яку я бачив уперше і яку старий приховував і стримував удома — в сім'ї і на вулиці. Вони всі троє поринули в роботу, забувши про себе, але Сигній і тут був такий же простий і життєрадісний, як завжди, а батько та дід здавались мені небаченими: дитячим чуттям я уловив у них просту тілесну радість і таку ж насолоду життям, які сповнювали і мою душу. Коли я підбіг до батька і пішов поруч нього, не думаючи про те, що він прожене мене, він усміхнувся мені глянцеvim від загару обличчям і лагідно попередив:

— Не підходь близько, синку, — підріжу.

На кінці смуги дід, не відпочиваючи, клав косу на плече і, стираючи голою рукою піт з обличчя, швидко йшов назад. За

ним — батько, за батьком, граючися за спиною грабельцями, — Сигній, на такій же відстані один від одного, як і під час косіння. На бабусю вони навіть не глянули, тільки дід бадьоренько гукнув на ходу:

— Анно, пройдемо ще один захід — і обідати треба. Мерина не розпрягай — додому вернешся. Годуй його: завтра снопи возити почнемо.

Він вийняв із відра на межі мокрий брусок і задзеленьчав ним по косі. Глянувши на сонечко, він поплював на долоні і урочисто замахов грабельцями. Я йшов поруч нього, захоплений сильними і легкими змахами коси.

— Ану, зараз я підкошу його, гультя! — з удаваною погрозою крикнув він, і я побачив, що він усміхається в бороду.

Я зрадів його жартові і, підстрибуючи, крикнув:

— Я не гультяй, діду. Дома я і двір прибрав, і корм гнідкові місив, і напувати водив. Я ж колос приїхав згрібати.

— Бабусю! Що він тут каже? Чи й справді він удома хазяйнував?

Бабуся засміялась і підморгнула мені: не бійся, мовляв, тримайся сміливіше.

І я схопив граблі з-під воза і з поважністю самосильного мужика закинув їх на плече. Сьома на середині поля збирав снопи і складав їх у полукіпки, а Тит в'язав снопи разом з матір'ю та Катєю. Він працював з похмурою натугою: адже косить він не гірше за Сигнія, а його змусили разом з жінками робити жіночу справу. Йому вже шістнадцять років — жених, він уже потай дбає про своє господарство, а тут в'язи перевесла і зв'язуй снопи на сміх сусідам. Катя, з обпеченим обличчям, підсміювалася з нього:

— Титко, не відставай, а то онде сусідські дівчата сміються... Ішов би ти краще до мамки робити тюрю...

А він погрожував їй кулаком. Мати усміхалась і співчутливо поглядала на Тита.

Я пройшов між полукіпками до обніжка і звідти почав згрібати сплутану і поламану солому в пухкі купи. Мені було хороше, весело і привільно і, я пишався, що разом з дорослими виконую серйозну роботу. Згрібати і збирати колоски — кропітка справа. Не можна пропустити ні однієї соломинки. Я прочісував стерню, наче гребінкою, і підбирав окремі колоски пальцями. Пахло стиглим житом, гарячою землею і соняшниками. Повітря горіло сонцем і мерехтіло маревом над хлібами і на схилах Червоного Мару. Дзвеніли і шурчали коси, заливались у небесній блакиті жайворонки. Все раділо і співало навколо мене: і стерня, і ромашки на обніжку, і полум'я соняшників у різних місцях серед жита.

Стерня широкою смугою тяглася далеко і обрізувалася незжатиим житом чужого поля. Купи колосків я підгрібав до полукіпків, щоб не розвіяло вітром і не забило гряззю під час дощу. І коли край поля я чув глухі поштовхи свого серця і дивився на жовту

щетину стерні, ці кучеряві купи ворушилися і сміялися мені здаля. Я йшов назад, вичісуючи переплутані соломини з колосками в рядок, а потім підгрібав цей рядок у золоте руно. Мені було добре: кожен змах граблями, кожен крок і порив давали мені радість. Я обливався потом, дихав на повні груди, але не почував втоми. Мені хотілося кричати і співати, і я співав, співав дзвінко, на весь голос. Хтось кликав мене, хтось сміявся. Стрибали і розліталися в різні боки коники, гарячий вітрець куйовдив моє волосся і м'яко лоскотав обличчя.

Я не боявся зараз ні діда, ні батька: я знав, що коли дід прийде сюди, він тільки підніме брови і, усміхаючись, пробурчить: «Чистіше, чистіше!» Потім пройде смугою, хистко перевалюючись з боку на бік і поглядаючи на сонце. Він заспіває про себе улюблену стихірку: «Всяк человек на земле живет, яко в поле трава цветет...» — заспіває тому, що він задоволений, що в нього теж добре на душі.

Обідали в холодку, за возом, а мені не хотілось: я дома їв кашу з молоком. Мене вабили ряди снопів, розкиданих по стерні. Я став укладати їх в п'ятерики. Приемно було нести тугий сніп, який потрушував своїм важким колоссям, і мені хотілось обняти його, наче живу істоту. А скрізь хвилювалось золотими брижами жито, горіли соняшники, далеко і близько піднімалися і зникали голови мужиків та хустки жінок, блищали коси на плечах косарів... Як привільно і радісно! Стомлений, із дзвоном у вухах, задихавшись, я вправ на стерню і з насолодою розкинув руки у приємній знемозі. Біля мене стрибали і скрекотали коники, а дуже високо в голубому небі тихо линули кучеряві хмаринки...

XL

Одного разу, коли ми з бабусяю поверталися додому, сталася зі мною велика біда.

Бабуся сиділа на возі, витягнувши ноги, а я позаду, спина в спину з нею. Звичайно бабуся всю дорогу невизначно і тихо співала якісь протяжні пісні чи духовні стихи або дрімала, бурмочучи собі щось під ніс, а я слідкував за курявою над дорогою, за жницями та косарями серед жовтого жита або сідав верхи на драбині воза, уявляючи себе верхівцем.

Цього разу бабуся дрімала, коли мерин став спускатися з крутої гори над хатою бабусі Наталії. По цій дорозі коней зводили за вуздечку і вставляли у спиці заднього колеса кілок, щоб загальмувати віз.

— Бабусю, з гори з'їжджаємо! — злякано крикнув я. — Зводити коня треба. Спинись!

Але було вже пізно: віз натиснув на мерина, хомут наліз йому на вуха, і він став падати на задні ноги. Глибоко вниз закрути-

лись хати довгої нашої вулиці, токи вдалині і наша хата над кручею червоного урвища. Темніла вузьенька стрічка ріки.

Бабуся щосили натягала віжки і верескливо тпрукала. Мерин падав задом, сковзався копитами по наковчій дорозі, яка стрімливо летіла вниз, і за здібленим хомутом зникали його вуха. Він хропів і, мабуть, сам відчував жах разом з бабусяю. Я стояв на колінах і тримався за її плечі, але їй було, напевно, незручно, і вона злякано кричала мені:

— Сядь ти, окаянный! Я і так сповзаю... Ще впаду під колеса... Вчепись за що-небудь!

Мерин не витримав і побіг під гору. Віз підстрибував, гуркотів і натискав на мерина, і він мчав уже галопом з кручі з хомутом на вухах. Повз нас поземком летіли узгір'я і миготіли ярки, і я судорожно хапався руками за дошку, за бабусяю, за палки драбини, але мене наче бив хтось по пальцях, відбивав руки і шпурляв у різні боки. Далі все згасло в пам'яті.

Опритомнів я так, немов хтось збудив мене, і я неясно, ніби крізь сон, відчув, що мене хтось тягне по м'якому піску. Я розплющив очі і напівсвідомо побачив Петьку, який, з дитиною на одній руці, тягнув мене за руку і плаксиво кричав:

— Вставай швидше!.. Чого ти лежиш?.. Бачиш, вози із снопамі спускаються... ось рядом уже...

Але я не ворушився і не відчував ні болю, ні страху, тільки жалібний простогнав. І знову знепритомнів.

І знову я начебто прокинувся на короткий час і почув той самий жалібний стогін. Лежав я в нашій хаті на підлозі в чудній димній півтемряві і не почував свого тіла. А голова плавала в сонному тумані і життя жевріло в якійсь неясній ниючій точці. Хтось схилився надо мною і, голосячи, плакав. І ці голосіння та схлипування були схожі на туманне маячення. Був момент, коли я розплющив очі і побачив матір, яка стояла біля мене на колінах, ридала і, падаючи на руки, притискала до мене своїм мокрим обличчям. Стогнала і плакала бабуся. Потім знову все зникло, як у глибокому сні без сновидінь.

Я лежав непритомний, мабуть, кілька днів і вперше опритомнів на вулиці, біля стіни нашої хати, під старою вербою. Її плакуче гілля спускалося низько до землі, і воно здалося мені таким милім і пестливим, що я засміявся. Дзвінко, з радісною ніжністю засміялася десь близько біля мене матір. А бабуся здивовано заохала і молитовно проспівала:

— Ну, слава тобі, господи! Ожив! Смерть мимо з косою пройшла. Пробач ти мені, грішниці, внучок: це я тебе мало не згубила. Упав у діру, а тебе колесами і переїхало. І ніжки, і грудку роздавило. Весь вік буду пам'ятати і гріх замолювати.

А мати сміялась, терлась щокою об моє лице і плакала. Мене осліпило сонячне повітря, синє небо і сяюча зеленим роздоллям лука. Пильно дивилася на мене своїм чорним оком і висока дзвіниця з іскріючим шпилем. А низько над травною літали гомінливі

ластівки і шугали так близько, що мало не торкалися мене крильцями, начебто теж раділи моему воскресінню. І тут я вперше помітив, що мати тримає мене під пахви і хоче поставити на ноги, але ноги мої теліпаються, як ганчірки, і я їх зовсім не відчуваю. Дихаю я уривчасто, із стогоном, задихаюся, але ніякого болю не почуваю. Тільки радісно, з насолодою дивлюсь на луку, на ластівок, на курку з курчатами, яка квокче і порпається недалеко від мене в кучерявій травичці. І я сміюся і ластівкам, і курчатам, і сонячній луці у хвилях трепетного марева вдаліні. Я відчуваю незвідане щастя від ніжної близькості матері і бабусі, і мені хочеться обійняти їх та цілувати. Але руки мої безсило висять, ноги метляються, мов чужі, — я просто їх не відчуваю.

Мати хоч і сміється щасливо, але голос її тремтить і плаче:

— Ручки, ніжки відібрало зовсім. Як мотузки висять. А що, коли так і залишаться мертві? Не людина буде, а лежень блаженненький. Так і буде довіку пластом лежати. Що я робитиму?

Бабуся з каяттям тужить:

— Це вже з мене бог питає. Це я, окаянна, гріх вчинила. Канун богородиці відстою, ублагаю пречисту врятувати дитину. Відчитати треба — нехай над ним Псалтир співають. Лушонку слід було б покликати: вона його виходить.

Мати з надією питає мене:

— Чи ж видужаєш, лебедику мій? Скрізь у тебе розпухло, скрізь синці.

Але я не відповідаю: чи то мені не хочеться говорити, чи то разом з руками і ногами відібрало мову. Мені тільки радісно і привільно, як ластівкам, що пурхають над лукою та біля мене.

З'явився раптом Луконя-сліпий і сів передо мною на траву. З миготливою усмішкою він погладив мене по руках і ногах, провів пальцями по голові та обличчю і з дівочою співучістю в голосі промовив:

— А я вже до тебе, Феденько, втретє приходжу. Хіба не бачив? Нічого! Встанеш — ще міцніший будеш. Добре, що колесом по голові не проїхало. Значить, житимеш — так судилося. Сьогодні ти мені уві сні привидівся: бігаєш начебто по луці і так жваво, так лунко, як дзвіночок, смієшся. За тобою яструбок літає. Тут я до тебе на допомогу біжу — і цілком, цілком яструбка!..

Несподівано я сказав, запинаючись і шепелявлячи:

— Ти... с-сліпий... Як же... ти... як же ба-бачив?

Мати скрикнула, притиснула мене до себе, засміялась і заплакала. Заплакала і бабуся.

А Луконя дивився в небо і блаженно усміхався.

— От, бачиш, Феденько?.. Яструбка я не даром відігнав... Я все уві сні бачу. От і ти... мене тиждень-другий — встанеш, і побіжиш, і ручками замахаєш... Мені всі діти рідня... Я й пісню склав про них.

І він проспівав на веселий сьомий глас тоненьким, дитячим голоском із сяючою усмішкою:

Вся премудростию сотворил еси на свете
Наипаче краще сущего есть дети.

Всяко человек творит своим трудом,
Только дети освящают дом.

— Ти на сонечку більше лежи, на травичці: сонечко, воно кров розганяє і силу дає. Глянь, травичка он як на сонечку росте. На сонечку і дух густіший, а в холодку та під навісом трава якась квола і все до сонечка тягнеться.

Він повів долонями по моїх голих ногах, підняв сорочку і, ледве торкаючись пальцями до тіла, промацав груди і живіт. Обличчя його стало задумливим, немов він прислухався до того, що відбувалось у мені. Потім підняв і зважив на долоні ногу та руку й обережно поклав їх на місце. Його дотик я відчув тільки на грудях і скрикнув від болю.

— Кісточки цілі, — радісно проспівав він і знову засміявся, — тільки всі жилочки обмерли. От груди тільки вдавились і реберця трохи вивихнулись. Я зараз по бабусю Лукер'ю піду. Тітка Наталія відмучилась, тож Лукер'я тепер весь час буде тебе травмами парити...

Я зрозумів, що бабуся Наталія померла, але мені здалося це зовсім незначним і далеким: ні жалю, ні суму я не відчував.

Батька я побачив у хаті лише мигцем. Я лежав на підлозі, а він стояв якось незграбно, засоромлено і переступав з ноги на ногу. І, похитуючи головою, з жартівливим докором, сказав ладно:

— Чого ж це ти? Га?.. Як же це ти сплохував? Ми на Волгу збирались їхати, а ти от підкачав...

І, зніяковіло озираючись, вийшов із хати.

Приїздив з поля і дід. В перший приїзд він спинився серед хати і засмикав бороду.

— Ну, накатався з бабусею? Який же з тебе робітник, коли з воза сторчак падаєш?

Бабуся втішливо простогнала:

— Та що це ти, діду! Напевне, і ти б з такої гори звалився, коли кінь поніс... Він, видно, не вдержався, коли віз підкинуло та круто повернуло... Адже віз теж мало не перекинувся...

— Ну, нічого, нічого... Ще не так життя молотитиме. Звикай!

І він вперше не був мені страшний. Я навіть усміхнувся йому.

Одного разу Сьома просидів зі мною в хаті цілий день і робив мені з липових паличок солдатів, коней, маленькі граблі. А потім вирізав із дощочок мужика з ногами й руками на ниточках і, смикаючи за довгу нитку, змусив його танцювати на підлозі. Мужик підстрибував, підкидав ноги, махав руками, присідав і злітав у повітря. Сьома реготав, хитро дивився на мене й покрикував:

— А ти гляди-но, які він вихиляси робить... Це дядько Лари-

вон... браги напився... А зараз по вулиці йде і тропака вибиває. От шурує, каянний!

Але мені не було смішно: в голові вихрились казкові примари, а в грудях важко плюскались лункі хвилі.

Ні Каті, ні Сигнія, ні Тита я не бачив: стояли жнива, і кожен працівник та кожна година були дорогі. Потім поїхала і мати. Прийшла бабуся Лукер'я і стала обкладати мої ноги, руки, спину та груди гарячою травою і пеленати все тіло. Напувала вранці і ввечері якоюсь смердючою та гіркою травою. Я не хотів пити і плакав, а вона говорила щось пестливе, вкрадливо, наче заколисувала мене, і я слабнув, підкорявся їй, впадав у півсон і кружляв у танку дивних привидів.

Щодня приходив Луконя і розповідав усячину із сільських буднів. Кожна дрібниця в його словах перетворювалась на гідю великої ваги.

— Іду я повз пожарну і чую: Мосей томиться. Личаки свої не плете. «Ти чого, дядьку Мосею, тужиш? Чи не біда яка у тебе?» А він крече: «Біда — не вереда, коли без гріха, біда — вереда, коли від лукавства». Павлушка, бач, з хати його жене. Відлюдний хлопець, мудрує. Грамотій, писар — всяку корисливість та обман з народом чинить. А дома якісь у нього таємні справи. Внадився чогось до Митрія Степанича. Не з добром. У Петрухи пороги одбив. Не знаю вже як, а почувую — без біди не обійдеться. Петруша — хороший хлопець, а вовк коневі не товариш. Пішов я вночі до Петруші і кажу: «Петрушо, стережись Павлухи: він підступний, заплутає він тебе, душу вб'є». А він сміється і гладить мене по голові. «Я, каже, Луконю, його наскрізь бачу. Ловлять вони з братухою моїм рибу, та риба не дається. Дай час, я Павлуху на чисту воду виведу». Ох, як би вони його самого не згубили... Хату ж він продав, тільки пачпорт не дає Павлуха. Микитушку згубили — закували правду в кайдани... І його, Петрушу, згублять. У Митрія Степанича він — як сіль в оці.

І Луконя сам стомився від тривоги. Потім раптом оживився:

— Іду я нині повз Пантелеїв сад, дивом дивуюсь: такий дух лине яблуневий звідти і так медом пахне!.. А яблуки раз у раз на землю — гуп! Чую — бджілки співають. Господи, думаю, яка благодать на землі! Всім би треба у себе сади розводити. Та не тільки у себе, а по дорозі, та от і на луці. Як би воно добре було! Я, Феденько, у себе коло хати восени і яблуню, і вишеньки посаджу. Сам! Піду до Митрія Митрича з докукою: «Митрію Митричу, дай, скажу, мені молоденьких яблук та вишеньок: сад посаджу». А не дасть — піду в Ключі — до папа Ермолаєва. Михайло Сергійч дасть. Він народ любить, а пані мене до себе в горницю закликала. «Я, кажє, хочу тебе, Луконю, вивчити». Чудна! Чого мене вивчати? Адже я не кінь. «Ти, Луконю, — цікавий в'юнош». Як же не цікавий? От сказала!.. Мені всяке створіння, всяка душа, всякий дар земний — радість. Я все слухаю і розумію. Щасливішої людини за мене немає.

Коли я лежав без припарок, він виносив мене на травичку, на осоння, скидав з мене сорочку і голого клав на ковдру, яку стелила бабуся. Він сидів поруч мене довго і гладив мої ноги, груди та руки. Я дивився на м'яку блакить неба, на пухнасті хмаринки, які пливли одна по одній, як килими-самольоти, і, осліплений сонцем, слухав слова Луконі, наче казку. Своїми розмовами він нагадував бабусю Наталію.

— От Лукер'я тебе виходить та сонечко прогріє, ти й видужаєш. Видужаєш і знову по цій луці, по зеленій травичці, по квіточках бігатимеш. Я тебе неодмінно поставлю на ноги. І от що я тобі скажу, Федю: я хоч і сліпий, а бачу людей краще від зрячих. Зрячі більше про свою користь та про кривди думають: очі завидюші — від них і горя більше. Вони і душу озлоблюють. Та й від бідності, і від нестатків, від праці безпросвітної вони більше мучаються. Очі, ой, як серце надривають!

Говорив він тихо, задумливо, співуче, немов заколисував мене. Він усміхався і дивився вгору, просто на сонце, і мені було приємно слухати його: здавалось, що я оживаю від кожного його слова і від кожного дотику його руки.

— Микитушка скрізь своя людина, Феденько, — і в селі, і в тюрмі, і в чужій стороні. Коли я проводжав його, обняв він мене, поцілував з веселою душею. «Живи, каже, Луконю, як живеш, по правді живи. А для правди немає ні тюрми, ні заліза, ні чужини: скрізь — народ, скрізь — жива душа, і скрізь люди правди взискують». От і ти, Федю, рости, живи і нічого не страхайся. Хоч народ наш і темний і знедолений, а душа хороша, нетлінна. Дивись-но, які люди біля тебе: і бабуся Наталія, і Володимирич, і матуся твоя... Вона мовчить, таїться і в сім'ї як батрачка, а душа в неї світла, радісна. А опиниться на волі — і крильця розправить.

Так Луконя проводив зі мною багато днів. Він говорив не про те, чим жили у своїх турботах та господарському клопоті наші сільські люди, а про те, що було вище цієї повсякденності, було сховане від неї. Можливо, тому і слова його, і сам він захоплювали мене своєю незвичайністю, відносили у світ мрій і чекань.

Мені здається, що не Лукер'я вилікувала і виходила мене, а він, Луконя, який щодня вливав у мене бадьорість і сили.

Я лежав у холодку під вербою, а бабуся сиділа на призьбі і в'язала панчохи. Руки в мене починали оживати: я згинав їх у лікті і довго розглядав пальці, як щось нове і значуще. Ноги теж стали мене слухатись: ходити я ще не міг, але піднімав вверх коліна. Бабуся тихенько і задумливо співала стих: «Горе мне, увы, мне во младой юности...» Надо мною пролітали розчухрані галки з розкритими дзьобами, і десь під дахом воркували голуби. Сіра дзвіниця дивилась на мене чорним оком, і дзвони її були схожі на опущену в дрімоту повіку.

Мацаючи пальцею доріжку поперед себе, підійшов Луконя.

Він сів біля мене на траву і заплакав. Я вперше бачив, як текли буйні мутні сльози по його щоках. Бабуся змахнула руками, і панчоха упала на землю.

— Луконюшко, милий мій! Про що ти зажурився?

— Тіточко Анно, біда ж яка! Адже Петрушу згубили. Налетіли лиходії — урядник, сотський, поняті — і цілісінку ніч обшукували і в хаті, і на дворі, і в лазні... А тоді потягли його на з'їжджу. Знайшли, кажуть, у нього фальшиві гроші та якусь машинку. А він, наче не сповна розуму, кричить, кланється, божитья: «Не я і не я!.. Ні перед людьми, ні перед богом не винен. Підкинули, каже, щоб із світу зжити... Це, каже, брат на мене супостатів нацькував...» Павлуху теж забрали. Максим Сусін його підвів: поїхав у Петровськ на базар, та в крамницях на фальшивих карбованцях і спіймався. Схопили його і в поліцію, а він: «Знати не знаю і відати не відаю... Ці гроші дав мені Павлуха-писар: «Купи, мовляв, мені, дядьку Максиме, товару на чоботи — хочу чоботи пошити». Ну, звідти з Максимом — поліція — і просто до Мосеевої хати. А Павлуха ще раніше знюхався з Митрієм Стодневим і підсунув машинку та гроші Петруші. Стали нишпорити у Павлухи — нічого не знайшли, тільки із печі з попелом зливки олива вигорнули. Ну, він і повинився, та на Петрушу і звернув: «Я, каже, підручним у нього був, і ми з ним у лазні гроші робили». Нагрянули до Петруші опівночі, підняли з ліжка і стали нишпорити. Нишпорили, нишпорили — ніде нічого. Пішли в лазню... а в лазні ж... — Луконя знову заплакав. — А в лазні у нього, в попелі, цілу купу злиwkів вигорнули та зіпсовані карбованці. А машинку знайшли на лежку серед цегли... Петруша, кажуть, як побачив це, так і обмер. «Не моє діло, це мені підкинули. Братове це діло... Коли на те, каже, пішло, Митрієві не жити на світі...»

Заплакала і бабуся і тужливо захиталася з боку в бік.

— Загине хлопець, Луконюшко, ні за що загине. Гріх-бо який! Не винен він, Петруша. Не повірю я, щоб Петруша на таке діло пішов.

— Ось чому він, Павлуха, пачпорт йому не давав, тіточко Анно! Супроти Петруші тенета плели. Гомонять, що Митрій Степанич Павлуху споював. Закличе його до себе в комору та й шепочуться. Одягнув начебто його, взув, калоші резинові подарував. Обіцяв начебто, що як його, Павлуху, заберуть, — він вивольить і винагородить. Тіточко Анно, навіщо це лиходійство таке? Весь мій розум, тіточко Анно, перевернувся. Не знаю, що й робити... Серце скипілось. Митрій Степанич, наставник, таке робить... гаспид який!.. Згадаєш Микитушку: викривав він його... А той Микитушку за правду в тюрму кинув. От і до Петруші добрався. Піду, тіточко Анно, до станового пішки і все висловлю. До Ермолаєва, Михайла Сергійовича, піду і в ноги впаду.

Він підвівся і пішов швидко, впевнено, постукуючи ціпком у землю. Бабуся сполошилась і навіть встала з призьби.

— Куди ти, Луконюшко? Залишся! Вгамуйся, Луконю!

— Піду, тіточко Анно, правди шукати. Нічого я не боюсь, тіточко Анно.

Бабуся потупцяла трохи, проводжаючи Луконю очима, потім важко сіла на призьбу і тихо заплакала, вхопивши голову руками.

Спочатку я нічого не зрозумів: які це фальшиві гроші? що це за машинка? що це за зливки? Але відчув одне: з Петрушею сталося непоправне лихо. Його так само, як і Серьогу Каляганова, як і Микитушку, повезуть у тюрму і закують у залізо. Я любив Петрушу, мені подобалось його біле лице з рум'янцем на всю щоку, його живі, розумні очі, його безтурботність і веселість. Згадалось, як він підхоплював мене на руки, сміявся, блискаючи білими зубами, і вигукував:

— Злітай високо, гляди далеко, та не падай... А впадеш, підстрибни ще вище, щоб весь світ побачити і себе показати.

Я лежав на траві нерухомо і думав: чому переслідують хороших людей: от бабуся Наталія зовсім самотня і лагідна була, а її і перед смертю, хвору, потягли в жигулівку. От Микитушка — за що його в тюрму засадили? От Луконя — і його мало не покалічили на драчі. Вони всім хочуть зробити добро і стають на захист кволих, а їх за це розпинають, кривлять, гноять по тюрмах? Митрій Степанич, якого я вважав носієм святості, який зворушливо читав божественні книги в молінній, навчав, як жити свято, раптом виявився людиною, що зараз згубила свого брата Петра, спроварила в тюрму Микитушку за безстрашне викриття і за його участь в оранні землі.

Бабуся поголосила трошки і взялася за панчошу. Хоч вона зітхала і хитала головою, але її обличчя стало вже спокійне. Мабуть, вона так багато бачила на своєму віку всяких бід і лиха, що й цю подію вважала звичайною: хіба мало що трапляється з людьми! І коли я запитував її, навіщо потрібні богіві ці людські випробування, вона переконливо повчала:

— Аякже! Він терпіння наше випробовує.

— А навіщо йому терпіння?

— Щоб духом міцніти і славити його.

Проте її пояснення не переконували мене: вони здавались мені безглуздими, нісенітними, а бог — старим самодуром, безжалюбним паном, який завжди мучить своїх рабів. «Ми — раби божі», — ці слова раз у раз зривалися з язика діда та бабусі і навіть Тита, який побожно гнув спину над Псалтирем і Цветниками.

І тепер, коли я дивився на спокійне обличчя бабусі в набряках і складках, я думав: невже їй не шкода Петрушу? Невже вона байдужа до нього і не вражена тією страшною несправедливістю, яка звалилась на його голову? А вона ж — добра, чутлива і любить поплакати. І я згадав, що так само поохала вона, коли Серьога убив Агаф'ю, і голосила над її тілом... Одяг-

нена по-святковому, вона проводжала її на кладовище. А потім зразу заспокоїлась і забула про неї. Так само байдуже зустріла вона й арешт Микитушки. Коли батько бив матір або з нею траплялись припадки, бабуся охала, зітхала, але ні разу не захищала її і не доглядала її, хвору, хоч ніколи і не кривдила її. Напевне, так само спокійно і бездумно приймала вона смерть своїх дітей — Дьомушки, Ольонушки — проводжала їх до могили.

Коли Луконя пішов, з-за рогу нашої хати дорогою через луку, розмахуючи руками і якимось дивно мотаючи скуйовдженою головою, швидким кроком пройшов Петруша разом з Єльохою-вохою і високим на зріст урядником з закрученими вусами, у всьому білому. Він раптом спинився, повернувся до нас.

— От вони, які діла робляться, тітко Анно! — крикнув він надірваним голосом. — Жив Петро з своєю старою, жив не тужив, зла не чинив. А от, гляди, у лиходії, в арештанти потрапив. Запам'ятай, тітко Анно: це мене зжер брат Митрій, у Сибір, на каторгу, в кайданах мене відправляє. Ну, та пам'ять у мене міцна, а серце стало луте...

Бабуся повільно підвелася з призьби і низько вклонилась йому тричі.

— І ти, Федю, рости, живи на щастя і не забувай мене такого, як зараз. Пам'ятай цей день і розумом розкинь. Прощайте, не згадуйте лихом! І в Сибіру люди живуть.

Урядник штовхнув його в плече і щось сердито наказав йому, але Петруша відкинув його руку і так грізно подивився на нього, що урядник відступив убік.

— Ти мене, оселедець, не тривож — руки повідбиваю! Держись далі. Я, брат, ціну собі краще за всіх знаю.

Я крикнув йому щосили і підняв руку:

— Дядьку Петрушо, іди до мене! Попрощайся зі мною!

Мабуть, крикнув я дуже тихо, — він швидко повернувся до мене спиною і квапливо пішов дорогою, мотаючи головою і розмахуючи руками. Мигцем побачив я, як від пожарної побіг навперейми йому Мосей, з розбігу впав на коліна і ткнувся облізлою головою в землю. Петруша погладив його по спині й пішов далі.

В цей самий день його разом з Павлухою відправили в стан. Вони півроку сиділи в тюрмі, а потім обох засудили на каторгу. Казали, що Павлуха, обдурений Митрієм Степаничем, який обіцяв йому визволити його після суду з тюрми, подав прохання про перегляд справи. В цьому проханні він знімав провину з Петрухи і звертав усе на Митрія Степанича, але прохання його залишилось без наслідків: Митрій Степанич начебто відкупився великим хабарем.

Луконя не з'являвся кілька днів. Його підбрали на дорозі сторонні мужики. Він лежав без пам'яті в гарячці. А коли видужав, від своєї хати вже більше не відходив. Казали, що він став схожий на дурника.

— Ну, невістко, пожила під татковим гнітом. Скільки земних поклонів відбили, скільки лестовок потріпали, скільки золотих денгів згубили!.. А час настав — розлетимося з цього гнізда в різні сторони .. Ви — на Волгу, на ватаги, я — в іншу сім'ю. Вже я під батоном та ярмом не буду: сама собі із своїм Яшкою гніздо зів'ю. Старий із старою Кисельови, знаєш які дряхлі, недужі, а дівчина на виданні. Обоє вони з Яшкою смирні, безсловесні... Татко ось хоче спершу Сигнія одружити, а про мене у нього й гадки немає: робочі руки потрібні. А я раніше за Сигнію повинчаюся. Після обжинків старий Кисельов до татка сватати мене прийде, як грім з ясного неба.

Мати пригорталась до Каті і сміялась:

— Яка ти одчайдушна, Катю! Просто аж завидки беруть... І в кого тільки ти така в сім'ї уродилась?

— В сім'ї не без виродка. У нас усі з норовом: один собі на умі, впертий, як бик, вважає себе розумнішим за всіх, з-під влади, як з цепу, рветься; другий, мов пічкур, мизкає та в шевця весь час сидить, а шевцювати — не орати, не косити; третій, як скнара, своє накопичує, а таткові очі замилує. Ну, а я от подурному — навпростець. Татко страшенно боїться, коли на нього наскочиш. Побачила я одного разу, як Паруша його приголомшила, і тоді зразу відчула, де в нього дошкульне місце. Іде на нього — голова вгору, груди вперед — і кричить йому: «Це ти чога, Фома, за своєю бабою з батоном ганяєшся? Може, хочеш, щоб не бачила, як ти за мною псом ходиш?» Він і те, і се — усмішки та жарти. Тихенько та повільно подріботів до себе в підворіття. Аж до сивого волосся за жінками бігав...

Мати з жахом озиралась і соромливо бурмотіла:

— Що це ти, що ти, Катю! Хіба можна так про батечка? Мовчи і язика прикуси. Та ще й при хлопчикові... Як тобі не соромно!..

— От ще! — пирхнула Катя. — Батечко та батечко... Цей батечко та ще чоловік твій заїздили тебе, зацикали до одуру, ти ось і вітерцю боїшся тепер. А ти плюнь та голову підними, та ніжкою притупни. Он Маша хоч у кігті кривого Максима потрапила, а вдачі її він не зломить. Її не зігнеш — на своєму поставить: вирветься! Тепер молоді не по старині хочуть жити: у них на рожен — свій рожен. От поїдеш, побуваєш на чужій стороні, людей різних та світ побачиш — зовсім інша станеш. А на цепу і собака швидко старіє.

Мати схвильовано зітхала і з надією дивилась на мене.

— От встанеш, Феденько, і поїдемо... на Волгу, в Астрахань... Я вже все в дорогу зібрала. Тужу, ночами не сплю. Тільки і ввижається, як колись ми з матінкою шляхи-дороги міряли.

Я втішав її, задихаючись і похрипуючи:

— Та я ж уже здоровий. Аби тільки мені самому встати, я б вистрибом побіг.

І я робив спроби підвестися, сісти, але руки підламувались, і я падав, надриваючись від кашлю.

Разів два у ці святкові дні приходили до мене товариші. Я сподівався, що першим примчить Кузар, але з'явився Петька-коваль. У червоній сорочці та плисових штанах, у новому кашкеті, він підійшов, як дорослий, а коли поздоровкався з Катєю та матір'ю, скинув кашкет.

— Ну, як він тут повзає? Якби не був я коло хати, вози з снопами роздавили б його. Проскакав віз, а він мертвий. Тягну його за руку, та дитина заважає. Тільки встиг відтягти — тут і вози промчали.

Петька, мабуть, досі ще не заспокоївся від пережитого потрясіння: говорив він схвильовано, з задишкою, але намагався не втрачати серйозності. Він стояв біля мене, сховавши руки назад, і мені смішно було дивитися на нього: він бундючився, удаючи дорослого мужика, моргав стомлено, як самосильний працівник.

— Та ти б сів, Петяшко, — ледве стримуючи сміх, привітно запросила мати, а Катя затулилась кінцем зеленого фартуха і тряслась від мовчазного сміху.

— Ніколи мені, тітко Насте. Я тільки одвідати... та ось при-ніс... Ще взимку йому татко обіцяв... Та він не мав часу, то я вже сам відкував.

І він вийняв з-за спини новеньку сокирку, яка виблискувала відточеним лезом. От чому він тримав руки за спиною! Йому хотілось вразити, втішити мене... Я схопив його подарунок і притис до себе. Від радості та вдячності до Петьки я ладен був заплакати.

Він не звернув уваги на моє хвилювання і знову скинув кашкет.

— Ну, прощайте!

— Посидів би з нами, Петяшко: адже свято. Що тобі робити? — приязно умовляла його мати і дивилась на нього здивовано і розчулено.

— Хіба мало роботи! — заклопотано відказав він. — Все господарство тепер на мені: і худоба, і двір, і дитина. Та ще за мамку в печі пали. Як учора приїхала, так і захворіла.

— Такого парубійку, як ти, Петенько, і в окрузі не розшукати, — похвалила його мати, а він недбало відмахнувся з кривою усмішкою.

— Кому ж працювати? Господарство працівника любить.

І пішов серйозно, не оглядаючись.

— Уморив... сил моїх немає!.. — бурмотіла крізь регіт Катя, а мати витирала сльози і нестливно говорила:

— Та який же парубійко хороший! Дивитись не надивитись. З таким не загинеш.

А мені було прикро, що вони сміються: Петька — вірний товариш, розумний хлопець, і я любив його від щирого серця.

Я крутив перед очима акуратну сокирку і любувався її добротностю та блискучим лезом.

Забіг до мене і Кузяр. Сухорлявий, засмаглий, з сірими плямами на обличчі, він здався мені ще кістлявішим, ніж раніше: і вилиці, і підборіддя стали ще гостріші, очі провалилися ще глибше. Але примчав він бурхливо, зразу ж сів біля мене і засміявся задержкувато.

— Лежиш, брат, і не повзаєш? Ну, і надало ж тобі! Я б зразу не піддався. Ну і тюхтій ти! З воза звалився!.. Я б, як кішка, вчепився. Одного разу мене на драчі мішком гепнули, і я під ходове колесо полетів. Мало в копил під спиці не потрапив. Так і вчепився на льоту в спицю і сів на неї верхи.

— Та годі тобі брехати, Іванко! — спинила його Катя, але він пустотливо глянув на неї:

— Не люблю — не слухай, Катьоно. Я після цього на п'ять років постарів. Ну, подумай-бо: на волосинку від смерті був, а все-таки відкараскався від неї... — І, не бажаючи далі сперечатися з Катею, він швидко й палко почав розповідати мені новини: — Чув, мабуть, про Наумку? Митрій Степанич узяв його в підручні: душу хлопець спасати буде — в рай зібрався. Удень в коморі батракує, у дворі прибирає, крамницю підмітає, коней доглядає та худобу, а ввечері богу молиться. Двадцять лестовок відстоїть, а потім цілу кафізму відчитає. А коли збрехав — Митрій Степанич його ременем із сириці в рай підганяє: не спотикайся! І додому не пускає. От і зараз на дворі гній чистить — це після молінної так! На небо, брат, легко не потрапиш! Побачив мене, заревів та ницьма на землю і впав — отак.

Кузяр розтягнувся на траві животом і обхопив голову руками. Потім знову швидко сів і засміявся.

— Ти от лежиш без рук, без ніг та галок лічиш, а я вчора в обід на моховому болоті біля Червоного Мару був... полаявся з мамкою... Досада взяла...

— Батечки! — засміялась Катя, піддражнюючи його. — Мамка завдала йому жалю... Дзига яка!

Мати мовчки тішилась базіканням Кузяра.

Він піднявся на коліна і замахав худими руками.

— А чого ж! Колосся згрібати мене змушує, сама снопи в'яже. Йї і нагинатися не можна, а куди вже там напружуватися. А вона кричить на мене. Вирвав я в неї перевесло і сунув йї граблі. «На, згрібай! Досить з тебе і цієї роботи...» Ну, вона і розізлилась на мене.

Катя і мати сміялись, сміявся і я. Але Кузяр розійшовся ще більше.

— Ну, стали лаятись. Заплакала вона, пішла до воза й лягла. А я подався спересердя на мохове болото. Дивлюсь, чапля на одній ходулі стоїть і богу молиться. Дай, думаю, злапаю її. Поповз між купинням, як вуж, і ховаюсь за ними. Дотемна повз, весь, як той чорт, вимазався.

Катя глузувала з нього:

— Ну, а чапля дивиться на тебе і сміється: «Дай-но я його, дурника, до себе піднушу та в лоб і клюну».

У Кузяра блищали очі від збудження. Він прищулювся і триумфуюче усміхнувся.

— Вхопив я її за ногу та до себе. Вона зарепетувала та як замахає крилами, та як смикне мене! Я шкереберть. Дивлюсь, а вона вже над болотом летить і ногами купини лічить.

Катя сміялась, а мати обережно дорікнула йому:

— Не треба, Ваню, брехати. Негоже, милий. Хлопчик ти розумний, а люди подумують, що дурник. Серце у тебе хороше, а розумешь в обман грає.

Кузяр не збентежився і розчаровано відповів:

— А я думав — повірите. Я це, тітко Насте, не для брехні. Це я хотів Федяшці казку розказати: нудно йому лежати та в небо дивитися.

Він лукаво усміхнувся і вийняв із кишені штанів сірникову коробку. Обережно поклав її на траву, зручно простягся і знову значуще подивився на мене.

— Гляди, та не моргай. Бачиш, який я тобі гостинець приніс? Зроду не вгадаєш, яке тут диво. На!

Він розсунув коробку, і я побачив у ній великого ведмедика з панцирем на спині і страшними передніми зазубленими ногами. Ведмедик вмить вистрибнув з коробки, шуснув у траву і став швидко рити землю.

— От, брат, звір який! Запряжи його в цю коробку та насип у неї землі — він поскаче з нею і не спотикнеться... А землю як рие — справжній кріт.

Мені було і цікаво, і гидко дивитися на цю потвору, і я ображено буркнув:

— Візьми собі цей гостинець. Я не маленький, щоб гратися з тарганями.

Кузяр ображено закопивив губу, з розмаху наклав коробкою ведмедика і спритно засадив його в цю клітку. Потім приклав до вуха, послухав і кинув коробку далеко на луку.

— Ну, гаразд. Вставай скоріше, підемо з тобою рибу на Няньгу ловити. Я вже і ятір сплів. Хочеш, я тобі лози притягну? Разом сплетемо.

Ця його пропозиція мені сподобалась, і ми умовились, що наступної неділі сплетемо другий ятір. Кузяр почав мріяти:

— До осені, знаєш скільки риби наловимо! Там в'язі та лящі кишать. Шебру будемо на березі варити, а додому по відру на брата принесемо. Там і раки є.

Я з огидою відмахнувся:

— Раки погані: вони падло їдять. Їх гріх їсти.

— Гріх з горіх, та ядро з відро.

Щоб обірвати його базікання, я сердито сказав:

— А ми незабаром в Астрахань поїдемо. Встану от до обжинків — і поїдемо. Ось тоді і прощай...

Кузяр був вражений до німоти. Він встав, збентежено усміхнувся.

— Зовсім? Наче й не було?

— На ватаги! Там рибу ловлять у морі.

Він похмуро свиснув, почухав потилицю, потім закинув голову і швидко пішов додому.

ХІІ

І от я знову на ногах: знову бігаю, махаю руками і навіть на току допомагаю згрібати соломі і перевертати снопи. Стояли прозорі, теплі дні серпня. З току ясно було видно навіть окремі соломини на дахах ключівських хат і кожну дошку тесової обшивки поштової станції. На величезному, заваленому копами і соломію панському току бігали по колу дві пари коней — це працювала механічна молотарка. Роздвоєна шапка високої сосни в ключівському борі здавалась оксамитною і сумною. Наші токи тяглись в обидва боки суцільною грядію, з сивими полукіпками біля прясла та великими копами. Ліворуч, дуже далеко, мерехтіли горбасті поля, і там, у широкій улоговині, теж дуже чітко видно було хати села Олександрівки, де жила тітка Машуха... На другій стороні, вздовж великого шляху на Пензу, полого піднімались жовті й чорні поля, а за ними на обрії та ближче темнів густий ліс, і здаля помітно було, як трепетало листя осик. Пахло обмолоченою соломію та кропивою.

Скрізь глухо, доладно гупали ціпи. Молотити ціпами — велика майстерність: треба було вчитися, пристосовуватися, додержувати музичного ритму, щоб не ударити одночасно з іншими і не порушити танцювального перебору. Нам, парубчакам, ця робота була недоступна, хоч ми завжди із заздрістю дивились на цей красивий танець цівів, на крилатий зліт бияків, на ритмічне коливання тіл і зосереджені обличчя.

Після обіду батько дерев'яною лопатою віяв зерно: черпав його з купи і підкидав високо вгору. Полова курявою відлітала вбік, і зерно падало на чистий тік, розсипаючись бісером. У цей час Тит злізав на високий ожеред, а Сигній довгими рогатими вилами брав цілий оберемок соломі і сильним змахом кидав вгору. Тит підхоплював її граблями і вкладав на ожереді.

Я любив ці золоті дні молотьби. Все село виходило на токи, і вихори цівів легкокрило пурхали всюди між копами. Скрізь рокотали глухі перестукування і співучі розмови цівів. Хороше було йти вузьким обніжком поміж кучерявими коноплями, вдихати пряний їх аромат і слухати незмовкне скрекотання коників. Хороше було дивитися на привільні поля в яскравих плямах жовтої стерні, білдозолотого вівса та чорного пару і на да-

лекі переліски, загадкові і задумливі... Чому так неспокійно літають голуби і плачуть чайки? І чому в душі так радісно і хочеться полетіти кудись далеко, за ці поля, за переліски, у безвісні казкові краї?.. Щодня я ходив через ці дрімучі зарослі конопель і співав чомусь одну пісню, сумну пісню дорослих:

Ах ты, поле мое, поле чистое,
Приголубь ты меня, добра молодца..

Я почував живу землю, рідну і пестливу, я купався в сонці і дихав небесною синявою, — я просто жив і тішився тим, що живу. І тепер, у сиві роки, коли я згадую ці дні дитячої невинної радості, я зберігаю їх у душі, як чарівний дар, що спалахував яскравим світлом у темні ночі мого життя.

У ці дні і мати світлішала і здавалась мені молоденькою дівчиною. Вона вже не тремтіла від страху перед дідом та батьком. Я часто чув її дзвінкий голос і веселий сміх. Та й дід не хмурился сивих брів і порався на току бадьоро і прудко. Переставала стогнати й охати бабуся. Батько сміявся і жартував з Сигнієм, а у хвилини перепочинку пробував боротися з ним і коли клав його на землю, був дуже задоволений.

Одного разу опівдні, коли всі юркою ішли додому поміж коноплями, бабуся раптом заспівала, високо піднявши голову: «Подуй, подуй, погодушка...» Мати й Катя враз підхопили перші ж слова, і їх голоси з щирим теплом полинули над конопляними хвилями. Мати співала високим голосом і дивилась у небо. Катя, серйозна, сувора, співала низьким альтом, немов і в пісні хотіла показати всім, що вона — сильна, що вона сама хазяйка своєї долі. Дід ішов попереду хистким кроком і, коли жінки заспівали пісню, скинув кашкет, схопився за бороду і спинився. Мабуть, ця пісня розтривожила його і розбудила давно заснулі образи далеких днів минулого. На мій подив, він, стискаючи кривими пальцями бороду, із тужливою усмішкою, труснувши головою, заспівав високою фістулою в тон бабусі. І мені здалось, що все здригнулось і спалахнуло навколо, і стало привільно і чудесно. Усміхаючись, похитуючи головою, він грав голосом, прикрашав його переливами, вигуками та зітханнями. А бабуся дивилась на нього із сльозами на очах.

Батько йшов разом з Сигнієм попереду, а Тит і Сьома побігли раніше. Напевне, батька із Сигнієм вразив дід. Що сталося з побожним старим чоловіком, який терпіти не міг пісень у домі? Вони прискорили ходу і, не озираючись, швидко зникли в зарослях черемхи на садибі. Вже біля кущів я почув басовитий голос Паруші. Вона копала картоплю на своїй смужці.

— Ех, Фомо, милий ти мій!.. Аннушко! Коли вже там!.. Сорок гріхів з вас зніметься за те, що згадали нашу молодість. Вона випросталась, велика, могутня, і розчулено усміхалась нам.

А коли ми вийшли на вулицю, дід знову погас і насупив брови.

— Ну, годі вам горлати! Ідіть швидше! На стіл накривайте! Після обіду роботи сила-силенна: треба встигнути нині дві копички обмолотити. Вітру немає — віяти не доведеться.

Пісня обірвалась, і знову все стало буденне й нудне. Але мати всі дні до від'їзду з села не вгасала: обличчя її світилось якоюсь затаєною радістю, а в засмучених очах горів вогник нетерплячого очікування. Батько ходив швидко та впевнено і поводився незалежно.

Закінчилась молотьба, зерно засипали в амбар. Треба було виїжджати в поле — піднімати пари. На черемсі почало жовкнути листячко, і в небі з'явилися холодні, розмиті хмарини. І ось в один з таких днів ми зібралися в дорогу. Приєднався до нас і Миколай Подгорнов. Поїхали ми не на своєму мерині, а на возі Терентія. Він разом з братом віз на двох підводах сирицю в Саратов від Митрія Степанича, а звідти вони мали привезти товар для крамниці. Миколай виїздив в Астрахань, як звичайно, сам, без жінки.

Паруша йшла поруч з бабусею, важка, але рука її була легка, пестлива, коли вона гладила мене по плечу.

— Ну, от і вирвали тебе з поля, льон-зелен... І носитиме вас вітер-негода по чужій стороні. А чужа сторона непривітна. Ну, а коли горе-туга — не плач, а співай разом з матір'ю пісеньку: «Добре тому на світі жити, кому біда — з півбіди»... Дай вам, господи, щастя знайти!..

У бабусі текли по щоках мутні сльози.

Прибігла Маша з заплаканими очима і приплентався п'яний Ларивон з відром браги в руках.

— Настенько, сестрице моя дорога!.. Васю!.. Простіть мене, окаянного, Христа ради!.. — І падав на коліна, підмітаючи бородою порох. — Немає мені більше життя, родичі ви мої! Згубив я душеньку свою... і Микитушку не охоронив... І Петрушу не відбив од ворогів... Сестрице моя Настенько! Скільки я тобі лиха накоїв!.. На, карай мене!.. І сестру Машеньку, на біду собі та людям, Кашеєві безсмертному продав... Щасливої вам дороги, Настенько, Васю!..

І він плакав п'яними сльозами.

— Я, Настенько, на могилці матінки ночую... і плачу..

Він бився головою об дорогу, знову підводився і розхитаною ногою, з відром у руках, намагався догнати нас. Маша не оглядалась на нього і йшла поруч матері, з жорстким, застиглим обличчям. Вся сім'я наша йшла за возами. Бабуся мовчки плакала. Дід, похмурий, ішов позаду батька з іконою в руках, без картуза, і говорив строго й повчально:

— Гроші посилай щомісяця. Пачпорт на рік виправив. Якщо грошей не надсилатимеш, по етапу додому викличу. На стороні не балуйся: вина не пий, у погані діла не встрявай. Від віри не

відходить... У Манюшки Кокушевої насамперед спинись. Вона хоч і сорока, а рідня. Вона від віри не відстала — прихистить і привітять. Живе у сестри, а Павло Іванович там дім свій має, коней держить. Хазяїн. По вірі він і влаштує тебе...

А бабуся умовляла його крізь сльози:

— Ну, чого ти, батьку, кажеш це? Адже не маленький, не пройдисвіт... адже він не на розбій їде, а на роботу. Хіба він не знає, як батькові допомагати?

Маша тихо говорила матері:

— Ти, сестро, і не думай приїжджати сюди, зовсім загинеш. А я від Сусіних однаково втечу... От восени Фільку в солдати забриють, я знову на панський двір. А то до Єрмолаєвих або до Малишевих. Ці люди не дадуть мене скривдити. Може, і сама до вас в Астрахань улечу.

Біля широкого обніжку перед рябим стовпом всі спинились. Дід з бабусею стали коло стовпа. Він підтримував обома руками ікону на грудях, а бабуся плакала. Ми всі троє — батько, мати і я — одночасно побожно хрестились і падали на землю. Потім підійшли до ікони і поцілували її. Мати тут же взяла жменю землі і зав'язала її в хустку. Всі мовчки, нерухомо, молитовно постояли, схиливши голови.

— Ну, рушайте!.. Час добрий!.. — пронизливо крикнув дід. — Прощавай, Васянько!.. Не забувай, що я наказував...

Батько по черзі обняв і діда, й бабусю, і братів, і Катю, і Машу, і вони поцілувались тричі хрест-нахрест. Мати довго не відривалась і від бабусі, і від Каті, і від Маші і ридма ридала. Катя міцно обняла мене і пригорнула до себе, і я вперше побачив, як вона попоганіла від сліз. Маша довго не випускала мене з рук і шепотіла:

— Не забудеш мене? Не забудеш? А бабусю Наталію вже забуду, мабуть?

— Я ніколи її не забуду...

Сигній схопив мене за руки, потягнув за собою і, сміючись, кричав:

— Не пуцу! Додому вертаймося! Нехай батько з матір'ю самі їдуть.

Паруша легко підняла мене до свого обличчя, поцілувала і, опустивши на землю, зворушено пробасила:

— Ну, лети привільно, голубе перелітний!.. Бережи крильця!.. Тит і Сьома попрощались якось соромливо і зніяковіло.

Далеко полем біг до нас Кузяр і махав рукою. Та коли вози рушили і ми з матір'ю пішли слідом за ними, Кузяр спинився, як укопаний, і розгублено подивився нам услід. Потім повернувся і так само швидко побіг назад, мотаючи головою з боку в бік. Я вже знав: коли він біжить і головою мотає, значить, плаче ображено.

Ідучи дорогою, ми часто оглядалися і аж до Ключів бачили, як стояли всі наші біля стовпа і дивилися нам услід.

Битий шлях, широкий, накочений, з незчисленними старими коліями, зарослими травою, ішов у Саратов, до Волги. Село наше вже сховалося за горбами, але довго ще видно було верхівку дзвінички з блискучим шпилем та мерехтів у ліловій імлі Червоний Мар. Так почалось наше нове життя.

Мені було дуже боляче і шкода розлучатися з селом, де я залишив щось безмежно дороге. Що чекає мене в майбутньому в цьому далекому, незнаному краю?

Заплакав я тільки тоді, коли відчув ниючий біль у серці. На телеграфних дротах сиділи сині чайки і жалібно кричали мені:

— Прощай..

Ф. В. ГЛАДКОВ

(Біографічна довідка)

Федір Васильович Гладков народився 21 червня 1883 року, в селі Чернавки, Саратовської губернії, в селянській сім'ї.

В дитинстві, коли батько вирушив на заробітки і сім'я переїжджала разом з ним з міста до міста, Федір Гладков працював «хлопчиком на посылках» в аптекарському магазині, в літографії, учнем-наборщиком в друкарні. Він рано почав вчитися і багато читав.

Закінчивши міську шестикласну школу і педагогічний клас, Гладков дістав звання вчителя початкової школи.

Перше оповідання «К свету» було надруковано в Катеринодарській газеті «Областные ведомости».

Федір Гладков учителював в Забайкаллі в с. Ундінському, потім в залізничній школі біля Сретенська. Там він продовжував писати.

Революція 1905 року застала Гладкова в Тифлісі, куди він переїхав, щоб поступити до учительського інституту. В цей час він брав уже участь в революційному русі, і, щоб уникнути арешту, повернувся до Чити. Восени 1906 року Гладков був призначений викладачем вишого початкового училища в Сретенську, але незабаром був арештований. Навесні 1907 року його було заслано в с. Манзурку, Верхоленського повіту.

З дореволюційних творів письменника найбільш відомі повісті «Изгой», «Старая секретная», оповідання «В арестантском вагоне», «Удар» та ін.

В 1910 році минув строк заслання і Гладков продовжував працювати педагогом в Новоросійську і на Кубані.

Після Жовтневої революції Гладков брав участь у громадянській війні, працюючи в політвідділі ІХ армії. В 1918 році він вступив в ряди більшовицької партії; після громадянської війни працював завідувачем Чорноморського відділу народної освіти; в 1921 році виїхав до Москви.

В 1922 році Гладков опублікував оповідання «Волки», повість «Изгой» і ще ряд оповідань.

В 1925 році вийшов роман Гладкова «Цемент», завдяки якому він став одним з найбільш популярних сучасних письменників. Нова і гостра основна тема — відбудова залишеного під час громадянської війни заводу — поєднується з темою перебудови сім'ї, перетворення людини; автор показав численні типи партійців і їх діяльність, в особі робітника Чумалова — велику творчу силу робітничого класу; показав романтику буднів на початку мирного соціалістичного будівництва.

В 1926—1932 роках друкувались збірки повістей і оповідань Гладкова — «Новая земля», «Маленькая трилогия» та ін. В 1933 році вийшов роман «Энергия», де показано будівництво соціалізму в нашій країні і перетворення свідомості дрібного власника, ентузіазм і героїзм учасників соціалістичного будівництва.

В 1941 році була надрукована повість Гладкова «Березовая роща».

У час Вітчизняної війни Федір Гладков виступав з публіцистичними статтями, нарисами, кореспонденціями і написав дві книги повістей і оповідань — «Опаленная душа» і «Клятва».

В 1949 році письменник опублікував «Повість про дитинство», яка у 1950 році удостоєна Сталінської премії.

Ф. В. Гладков нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями «За доблесний труд», «За оборону Москви» і «800-ліття Москви».

Редактор В. Мередова
Худож. редактор А. Десятнін
Художники В. Фатальчук і О. Юнак

Серійне оформлення худ. В. Стеценко
Техн. редактор Л. Калитренко
Коректор Л. Іванова

Федор Гладков. «Повесть о детстве».
(На українском явике).

БФ 03366. Здано на виробництво 2/VIII 1950 р. Підписано до друку 26.X. 1950 р. Формат паперу 60x92/4. Паперов. аркуш. 10,2 — 21 друк. аркуш. Обл.-вид. арк. 23,2. В друк. аркуші 46180 вн. Зам. № 894. Тираж 60 000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної фабрики в книжковій фабриці, Одеса, Стурдзовський зав., № 5. Зам. № 2375.

10 крб. 50 коп.

ИЗДАНИЕ
1915 35 КОП.